

PEDAGOGIK MAHORAT

7
2023

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

7-son (2023-yil, avgust)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2023

<https://buxdu.uz>

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2023, № 7

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY‘ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Mahmudov Mels Hasanovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)

Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta‘limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta‘lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Chariyev Irgash To‘rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)

To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori, dotsent

Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Jumaev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Nurulloev Firuz No‘monjonovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

Научно-теоретический и методический журнал

№ 7, 2023

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям «Педагогика» и «Психология».

Журнал основан в 2001 году.

Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук (PhD)

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук

Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор

Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор

Махмудов Мэлс Хасанович, доктор педагогических наук, профессор

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор

Расулов Тулкин Хусенович, доктор физико-математических наук, профессор

Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)

Андрюченко Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)

Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)

Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)

Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), доцент

Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор

Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)

Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор

Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор

Ураева Дармоний Саиджановна, доктор филологических наук, профессор

Дурдиев Дурдимурад Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор

Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор

Чариев Иргаш Тураевич, доктор педагогических наук, профессор

Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор

Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор

Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор

Курбонова Гулноз Несматовна, доктор педагогических наук (DSc)00

Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук, доцент

Назаров Акмал Мардонович, доктор философии психологических наук (PhD), доцент

Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), доцент

Нуруллоев Фируз Нумонжонович, доктор философии педагогических наук (PhD)

Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор философии экономических наук (PhD)

PEDAGOGICAL SKILLS

The scientific-theoretical and methodical journal

№ 7, 2023

By the decision of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 29, 2016, the journal was included in the list of publications recommended for publishing scientific results of articles in the areas of «Pedagogy» and «Psychology».

The journal was founded in 2001.

The journal is published 12 times a year.

The journal is registered by the Bukhara Department of the Agency for Press and Mass Communication of Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: 200117, Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.

Editor: Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Nigora Z. Sayfullaeva

Doctor of Economics Sciences Prof. Obidjon X. Xamidov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzokboy Sh. Begimkulov

Doctor of Economics Sciences, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Mels Kh. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holboy I.Ibragimov

Doctor of Physical and Mathematical Sciences (DSc), Prof. Tulkin Kh. Rasulov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Andrienko Yelena Vasilyevna (Russia)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Romm Tatyana Aleksandrovna (Russia)

Candidate of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraina)

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Doc. Alijon R. Hamroev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.M.Mahmudova

Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)

Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev

Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R.Amanov

Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva

Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev

Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Irgash T. Chariev

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Dilnoza I. Ruzieva

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Gulnoz N. Qurbonova

Doctor of Philology, Doc. Qahramon R.Tuxsanov

Doctor of Psychology, Doc. Akmal M. Nazarov

PhD in Political Sciences, Doc. Rustam G.Jumaev

PhD in Pedagogical Sciences, Firuz N. Nurulloev

PhD in Economics Sciences, Layli B. Navruz-zade

MUNDARIJA

№	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU			
1.	<i>QOSIMOVA Sarvinoz Baxtiyorovna</i>	Shaxsda manipulyatsion ta'sirlarning gender tafovutlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	8
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA			
2.	<i>BEKCHANOV Xusinboy</i>	Talabalarning murakkab hayotiy vaziyatlarda koping strategiyalardan foydalanishining o'ziga xos xususiyatlari	13
3.	<i>GANJIYEV Feruz Furqatovich</i>	Ijtimoiy muhit ta'sirida agressiv o'smir ijtimoiy persepsiyasidagi o'ziga xos xususiyatlarning eksperimental jihatdan o'rganilishi	18
4.	<i>JUMAYEV Nodir Zayniddinovich</i>	O'quvchilarni intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	23
5.	<i>KARIMOV Feruz Raimovich</i>	Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari asosida 9-sinf informatika va axborot texnologiyalari faniga oid kompetensiyalar va ularning amaliy ahamiyati	29
6.	<i>KURBONOV Ixtiyor Hikmatovich</i>	Shaxsning ta'lim sohasidagi kasbiy innovatsion faoliyatga psixologik tayyorgarligini shakllantirish	33
7.	<i>MURODOV Oybek To'raqulovich</i>	Zamonaviy ta'limda axborot texnologiyalari va ularni qo'llash usul va vositalari	38
8.	<i>MURODOV Ulug'bek O'tkirivich</i>	Sportchilarda vujudga keladigan hissiy-emotsional beqarorlikning ijtimoiy psixologik asoslari	43
9.	<i>NAZAROV Tohir Toshpo'lotovich</i>	Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida didaktik jarayonlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog'liqligi	48
10.	<i>OLIMOV Laziz Yarashovich</i>	Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligi psixodiagnostikasi	52
11.	<i>QILICHEV Xudoynazar Aliboyevich, NIZOMOVA Gulhayo G'olib qizi</i>	Oliy ta'lim muassasalari talabalariga dasturlash tillarining xususiyatlari va algoritmini o'qitishni takomillashtirish	61
12.	<i>QODIROVA Dilnoza Murtazoyevna</i>	Psixolog shaxsining kommunikativ komponentlik xususiyati turlari	67
13.	<i>ROXIMOVA Nilufar Egamberganovna</i>	Umumta'lim maktablarida "texnologiya" fanini o'qitishga kompetensiyaviy yondashuvning uslubiy asoslari	72
14.	<i>SAFAROVA Nigora Nasilloevna</i>	Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning nazariy-uslubiy asoslari	78
15.	<i>SHARIPOV Alisher Nuriddinovich</i>	O'smirlarda irodaviy sifatlarini shakllantirishning muhim jihatlari	86
16.	<i>SAFOYEV Hasan Aminovich</i>	Harakatli o'yinlarning qisqacha tarixi, turkumlari va pedagogik ahamiyati	91
17.	<i>ULUG`OVA Shahlola Musliddinovna</i>	Bozor munosabatlari va tadbirkorlar ijtimoiylashuvining psixologik jihatlari	96
18.	<i>XUDAYNAZAROVA Sanobar Ruziboyevna</i>	Shaxsda kreativlik xususiyatlari yuzaga kelishining psixologik jihatlari	100
19.	<i>ZOKIROV Baxodir Shavkatovich</i>	Elektr energetika ta'lim yo'nalishi talabalarini pedagogik faoliyatga tayyorlashning ilmiy metodik ahamiyati	105

20.	НУРАБУЛЛАЕВ Танирберген <i>Алламбергенович</i>	Кадрлар тизимида инновацион етакчиликнинг психологик хусусиятлари	109
21.	РЎЗИЕВА Мухайё Эркиновна	Талабаларининг соғлом турмуш тарзи маданиятини юксалтиришдаги илмий-амалий аҳамияти	114
22.	СУЛТАНОВА Дилфуза <i>Абдуллаевна</i>	Маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашни моделлаштириш	118
23.	ШОЙИМОВА Шохиста <i>Санакуловна</i>	Социально-психологические особенности профессиональной адаптации молодых педагогов в вузе	124
24.	SAFAROV Dilmurod <i>Xalimovich</i>	Zamonaviy rahbar imidji va boshqaruv faoliyatining o‘ziga xos individual-psixologik xususiyatlari	128
25.	ASHUROV Jahongir <i>Abdisattorovich</i>	Development of students’ critical thinking in the process of learning a foreign language	133
МАКТАБГАЧА VA BOSHLANG‘ICH TA‘LIM			
26.	QO‘LDOSHEV Rustambek <i>Avezmurodovich</i>	Mustaqillik davrigacha yaratilgan boshlang‘ich sinf darsliklarining tashkiliy-metodik imkoniyatlari	138
27.	SALIKHOV Timur Mansurovich	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik aspektlari	143
28.	XODJYAROVA Sevara <i>Abdimurat qizi</i>	Boshlang‘ich maktab o‘quvchilarida kommunikativ muloqot madaniyatni takomillashtirish	147
29.	МАНСУРОВА Сурайё <i>Равшановна</i>	Мактабгача катта ёшдаги болаларни гендер фарқларини ҳисоб олиб индивидуаллаштирилган таълим технологиясидан фойдаланиш	151
FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH			
30.	ADIZOVA Nodira Baxtiyorovna	Talabalarda kognitiv-pragmatik kompetentlikni rivojlantirish metodikasi (Ona tili o‘qitish metodikasi misolida)	156
31.	ABDURASULOVA Nilufar <i>Abdusalim qizi</i>	Formation of foreign language discourse competence in the oral communication field of secondary school students	161
ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISH			
32.	ABDURAXMONOVA <i>Shohidaxon Abduqodirovna</i>	Bo‘ljak mutaxassislarni amaliy kasbiy tayyorlashda “Materialshunoslik” fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalashga ta’sir etuvchi omillar	165
33.	ATABAYEVA Mavjuda <i>Rustamovna</i>	O‘zbekiston tabiiy geografiasini o‘qitishda klaster metodi orqali tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish (“O‘zbekiston tabiiy geografiasini” kursi misolida)	173
34.	BOLTABOYEVA Rayhan <i>Ismailovna</i>	Fizikadan texnik mazmundagi masalalarni yechishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish	179
35.	ESHQUVVATOVA Nargiza <i>Norjigitovna,</i> RAMAZONOV Baxtiyor <i>Ramazonovich</i>	Umumta’lim maktablari hamda akademik litseylarda kimyo fanlarini o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-pedagogik asoslari	186
36.	KHUDAYBERDIYEVA Arofat <i>Isroilovna</i>	Advantage of use of programming languages in teaching physics and description of processes (on the example of Python programming language)	190

37.	TEMIROV Farrux Faxridinovich	Ixtisoslashtirilgan maktablarning 10-sinflarida organik kimyoni variativ o‘quv reja asosida o‘qitish metodikasi	199
38.	XASANOVA Gulshod Ro‘ziboyevna	Integrativ o‘qitish texnologiyalari va ularni fizika o‘qitishga qo‘llashning didaktik imkoniyatlari	204
39.	АКБАРОВА Муамтархон Тилаволдиевна	Олий таълим муассасаларида номутахассислик таълим йўналиши талабаларининг кимёвий компетенциясини шакллантириш	210
40.	JO‘RAYEV Ilhom Is‘hoqovich	Umumta‘lim maktablarida informatika fanini mobil texnologiyalar asosida o‘qitish metodikasi	216
41.	RAMAZONOVA Fotima Erboevna	Teaching Physics in high school	221
JISMONIY MADANIYAT VA SPORT			
42.	DILMURADOV Shuhrat Safarovich	Bokschining jismoniy tayyorgarligi asoslari	225
43.	MAMUROV Baxrom Baxshulloyevich	Gimnastika mashg‘ulotlarini tashkil etish va uni o‘tkazish metodikasi	229
44.	SALIXOV Shoxrux Mansurovich	Raqamli texnologiyalarni sport faoliyatiga tadbiq etishning asosiy komponentlari	234
45.	XALILLAYEV O‘ktam Sobir o‘g‘li	Yosh gandbolchilar tayyorgarlik jarayonining saralash mezonlari va metodlari	239
SAN‘AT			
46.	ҒАЙУРОВ Мирмухсин Камолитдинович	Ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муסיкий маданиятнинг ўрни ва аҳамияти (Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраев кўшиқлари мисолида)	244
47.	YUSUFZODA Shabnami Yunus	Grafik malakalarni takomillashtirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish	248
TA‘LIM MENEJMENTI			
48.	СОХИБОВ Акрам Рустамович	Роль зарубежного опыта в инновационном управлении современной системой высшего образования	252
MA‘NAVIYAT VA TARBIYA			
49.	ҲАСАНОВА Кубруё	Миллат учун ҳаёт-мамот масаласи оиладан бошланади	258
50.	ABDURASHITOVA Elena Vladimirovna	Yosh avlod tarbiyasida oilaning o‘mi	262
51.	ERNAZAROV Rashid Xudaynazarovich	Imom G‘azzoliyning axloqiy tarbiyaga oid qarashlaring ilmiy psixologik xususiyatlari	266
52.	SAIDOVA Yulduz Zamon qizi	Yangi O‘zbekistonda ma‘naviy tarbiyani rivojlantirishning strategik masalalari	271
53.	KHOLBOYEVA Sitorabonu Zokhirovna	Forms, methods, content, and means of preparing youth students for Eastern family relations in the educational process	275
PEDAGOGIK TA‘LIMOTLAR TARIXI			
54.	АДИЗОВ Бахтиёр Раҳмонович, НУСРАТОВ Анвар Нематжонович	XVI-XVII асрларда Бухоро хонлигида ижтимоий-сиёсий ҳамда маънавий ҳаёт, унинг таълим-тарбия ва педагогик фикрлар ривожланишига таъсири	279

DOLZARB MAVZU

SHAXSDA MANIPULYATSION TA'SIRLARNING GENDER TAFOVUTLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Qosimova Sarvinoz Baxtiyorovna,

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida o'qituvchisi

s.b.qosimova@buxdu.uz

Ushbu maqolada shaxsda manipulyatsion ta'sirlarning gender tafovutlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, shaxslararo munosabatlar kontekstida manipulyatsiyaning roli, manipulyatsiyaning asosiy sababi haqida so'z boradi. Odamlarni manipulyatsiya qilish - bu psixologik ta'sirning kuchli mexanizmi, bu suhbatdoshni har qanday choralarni ko'rishga majbur qilishni nazarda tutadi. Bunday hodisalar ongli ravishda ham, ongsiz ravishda ham sodir bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, manipulyatsiyaning muvaffaqiyati ham insonning o'ziga, ham ta'sir ko'rsatadigan shaxsning psixologik xususiyatlariga bog'liq. Manipulyatsiya sabablari odamning tabiatida yoki tashqi sharoitlarda bo'lishi mumkin. Manipulyatsiya odamlar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashishiga olib kelishi mumkin, shuningdek foyda olishning adolatsiz usuli hisoblanadi. Manipulyatsiyaga qarshi turish uchun inson qattiq javob berishga kuch topishi va bunday harakatlarga yo'l qo'yilmasligi to'g'risida ogohlantirilishi kerak. Inson o'z niyatlari ochilganligini tushunishi kerak. Mazkur maqola aynan shu masalalarni o'z ichiga qamrab oladi.

***Kalit so'zlar:** manipulyatsiya, diqqat, fenomenologiya, gumanizm, passiv manipulyator, faol manipulyator, anti-ijtimoiy manipulyatsiya.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ МАНИПУЛЯТИВНЫХ ВОЗДЕЙСТВИЙ НА ИНДИВИДА

В данной статье рассматриваются социально-психологические особенности гендерной дифференциации манипулятивных воздействий на личность, роль манипуляции в контексте межличностных отношений, первопричина манипуляции. Манипулирование людьми-мощный механизм психологического воздействия, подразумевающий принуждение собеседника к принятию каких-либо мер. Такие события могут происходить как сознательно, так и неосознанно. При этом успех манипуляции зависит как от самого человека, так и от психологических особенностей личности, на которую он воздействует. Причины манипуляции могут быть в характере человека или внешних обстоятельствах.. Чтобы противостоять манипуляциям, человек должен найти в себе силы ответить жёстко и быть предупреждённым о недопустимости таких действий. Человек должен понимать, что его намерения раскрыты. Эта статья охватывает именно эти вопросы.

***Ключевые слова:** манипуляция, внимание, феноменология, гуманизм, пассивный манипулятор, активный манипулятор, антисоциальная манипуляция.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GENDER DIFFERENTIATION OF MANIPULATIVE INFLUENCES IN THE INDIVIDUAL

This article will talk about the socio-psychological characteristics of gender differentiation of manipulative influences in a person, the role of manipulation in the context of interpersonal relationships, the main cause of manipulation. Manipulating people is a powerful mechanism of psychological influence, which implies forcing the interlocutor to take any measures. Such events can occur both consciously and unconsciously. At the same time, the success of manipulation depends both on the person himself and on the psychological characteristics of the person affected. The reasons for manipulation can be in the nature of a person or in external circumstances. To resist manipulation, a person must find the strength to respond harshly and be warned that such actions are not allowed. A person must understand that his intentions are revealed. This article covers exactly these issues.

***Key words:** manipulation, attention, phenomenology, humanism, passive manipulator, active manipulator, anti-social manipulation.*

Kirish. So'nggi o'n yil ichida mamlakatda odamlarning turmush tarzi va psixologiyasini sezilarli darajada o'zgartirgan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar yuz berdi. Shaxslararo munosabatlar kontekstida manipulyatsiyani ko'rib chiqish diqqatni ishtirokchilarga (manipulyator va qabul qiluvchiga) ham, ularni bog'laydigan o'zaro ta'sir jarayoni va natijasiga ham qaratishni nazarda tutadi. Manipulyatsiya - bu psixologik ta'sirning bir turi bo'lib, uni mohirona amalga oshirish boshqa odamda uning haqiqiy istaklariga to'g'ri kelmaydigan niyatlarning yashirin qo'zg'alishiga olib keladi. Manipulyatsiya qarama-qarshilikni o'z ichiga olgan hodisalar sinfiga kiradi: bir tomondan, manipulyatsiya haqidagi bilim har bir odamda mavjud bo'lsa, boshqa tomondan, manipulyatsiya hali ham psixologlar tomonidan kam o'rganilgan. Frederik Perlsning fikricha, manipulyatsiyaning asosiy sababi o'zi bilan abadiy ziddiyatdir, shuning uchun inson hech qachon o'ziga to'liq ishonmaydi, lekin u boshqalarga ko'proq ishonmaydi. Shuning uchun u "boshqalar" doimo uning bog'ida bo'lishi uchun manipulyatsiya yo'lga kiradi, shunda ularni nazorat qila oladi va bu shartda ularga ko'proq ishonadi.

Erik Fromm manipulyatsiyaning ikkinchi sababini ilgari suradi: sevgiga erishmoqchi bo'lgan manipulyator boshqa shaxs ustidan to'liq hokimiyatga ega bo'lishga intiladi: boshqa odamni o'zi xohlagan narsani qilishga majbur qiladigan kuch; U nimani xohlayotganini o'ylab ko'ring; U nimani xohlayotganini his eting[1,57].

Manipulyatsiyaning uchinchi sababi: xavf va noaniqlik odamni har tomondan o'rab turganligi sababli, odam ko'pincha o'zini nochor his qiladi, shuning uchun passiv manipulyator shunday deydi: "Hech narsani nazorat qilmayman. Men taslim bo'ldim, men bilan xohlaganingni qil!" Shu bilan birga, pirovardida tashqi nochorligidan foydalanib o'z maqsadlariga erishadi. Faol manipulyator boshqa odamlarning kuchsizligidan faol foydalanadi, zavq bilan odamlarni boshqaradi, ularni iloji boricha o'ziga qaram qilishga harakat qiladi.

Manipulyatsiyaning to'rtinchi sababi: manipulyator - bu munosabatlardagi yaqinlikdan va qiyin vaziyatdan qochishga intiladigan odam, shuning uchun odamlarga murosa bilan munosabatda bo'ladi.

Manipulyatsiyaning beshinchi sababi: inson hammaning va hammaning roziligini olishga intiladi, shuning uchun u o'zini ko'rsatishga, o'z his-tuyg'ularini, fikrlarini va istaklarini yashirishga majbur bo'ladi, boshqalarga nisbatan rostgo'y va halol bo'lolmaydi, lekin ilgak yoki yolg'on bilan rozi bo'lishga intiladi.

Tadqiqot obyekti: Manipulyatorning shaxsiyati gumanistik psixologiyada fenomenologik nuqtayi nazardan chuqur o'rganilgan. Biz turli mualliflarning nazariy va bir nechta amaliy ma'lumotlariga asoslanib, manipulyatorning shaxsiy xususiyatlarini umumlashtrishga harakat qilamiz.

Manipulyatorlar quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1. Aqliy rivojlanishning yuqori darajasi - moslashuvchanlik, yaxshi moslashish.
2. Empatiyaning past darajasi, suhbatdoshdan hissiy ajralish, shubha.
3. Axloqiy va madaniy qadriyatlar va me'yorlarga e'tibor bermaslik yolg'onchilik.
4. Hissiy noqulaylik, o'zini past baholash.
5. Muvaffaqiyatga yo'naltirilganlik, tavakkal ishtaha yo'qligi.

Manipulyatsiya uchun motivatsiya o'z-o'ziga xizmat qilishi yoki boshqalarga yordam berish yoki foyda keltirish uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Anti-ijtimoiy manipulyatsiya "boshqalar hisobidan shaxsiy maqsadlarni yoki o'z manfaatini ko'zlash niyatlarini ilgari surish ko'nikmalaridan foydalanish", ijtimoiy tarafdorlik - bu boshqa shaxs yoki shaxslar guruhiga yordam berish yoki foyda keltirish uchun mo'ljallangan ixtiyoriy harakatdir. Empatiyaning muhim qismidir. Hissiy manipulyatsiyani bashorat qiluvchi omillarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, hissiy manipulyatsiya mexanizmlari jinsga qarab farqlanadi: Erkaklar uchun yuqori darajadagi hissiy intellekt, ijtimoiy ma'lumotlarni qayta ishlash, bilvosita tajovuzkorlik va o'z-o'ziga xizmat qiladigan kognitiv buzilishlar hissiy manipulyatsiyani sezilarli darajada bashorat qilgan. Ayollar uchun yoshroq, hissiy intellektning yuqori darajasi, bilvosita tajovuzkorlik, asosiy psixopatik xususiyatlar va ijtimoiy xabardorlikning past darajasi hissiy manipulyatsiyani sezilarli darajada bashorat qilgan. Biroq, ayollar uchun hissiy intellekt bostiruvchi rolini o'ynagan.

Qo'llanilgan metodlar: Inson psixologiyasi nihoyatda murakkab, uning muhim qismini xayolot olami tashkil qiladi. Shunday ekan odam bir vaqtning o'zida ikki parallel olamda yashaydi: real hayotda va tasavvurlar dunyosida. Shunisi qiziqki, insonning aynan xayoliy dunyosiga tashqaridan osonlikcha ta'sir ko'rsatish mumkin. Muhimi shundaki, bu ta'sir doim yashirin xarakterga ega bo'lib, insonning o'zi buni ko'pincha payqamaydi. Bu jarayonni manipulyatsiya mexanizmi boshqaradi. Buni hayotiy misollar yordamida izohlashga harakat qilamiz. Agar ko'cha-ko'yda kimdir bizdan "A" obyektga borish yo'lini so'rasa-yu, biz unga "V" obyektga bo'lgan yo'lni ko'rsatib yuborsak, bu manipulyatsiya hisoblanmaydi, bu shunchaki yolg'on ma'lumot berish bo'ladi. Bu holat manipulyatsiya hisoblanishi uchun, biz o'sha odamning ongostiga qandaydir yashirin yo'llar bilan ta'sir ko'rsatib, uning o'z xohishi bilan "V" obyektga borishiga erishishimiz kerak. Zotan, manipulyatsiya bu ong ustidan hukmronlik o'rnatish bo'lib, unda inson ruhiyati,

hatti-harakatlari va dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatiladi. Ommaviy axborot vositalari faoliyatida qo'llanilishi nuqtai nazaridan, manipulyatsiyani inson tafakkuri ustidan nazorat o'rnatish deya baholash mumkin.

Manipulyatsiyaning muhim jihatlaridan biri shundaki, u orqali obyektning xatti-harakatlarini dasturlash mumkin. [2,114] Manipulyator doim insonning aynan ruhiy dunyosini mo'ljalga oladi. Bunda manipulyatsiya obyektiga shaxs sifatida qaralmaydi. Manipulyator uchun u shunchaki ta'sir ko'rsatishning obyekt bo'ladi. Agar odam o'ziga qaratilgan murojaatlarning asl mohiyatini bilib tursa, yashirin maqsadlardan xabardor bo'lsa, bu holatga manipulyatsiya sifatida baho berib bo'lmaydi. Shunday ekan, manipulyatsiyaning maqsadlari fosh etilgan taqdirda, shu vaqtdan boshlab ta'sir ko'rsatishning manipulyativ xarakteri yo'qoladi. Manipulyatsiya mexanizmi ishga tushishi uchun soxta reallik yaratiladi, mana shu nuqtada manipulyatorga ommaviy axborot vositalari yordamga kelishi mumkin. Gap shundaki, ommaviy axborot vositalari auditoriyaga ma'lumot shaklidagi tayyor xulosalarni uzatadi, keyinchalik esa bu qarashlar odamlar tomonidan shaxsiy xulosalari sifatida o'zlashtiriladi. Odamlar manipulyator tomonidan da'vat etilgan o'sha hatti-harakatlarni amalga oshirganda buni hatto payqamaydi ham, negaki bularning barchasini o'z xohish-irodalari bilan bajarayotganlik tasavvuri ularga allaqachon singdirilgan bo'ladi. Bugungi dunyo voqealari – manipulyatsiyaning yaqqol ko'rinishidir, biroq bu alohida shaxslar ongiga ta'sir ko'rsatish emas, butun bir millatlar, jamiyatlar ongiga ta'sir ko'rsatishdir. Odamlarga ularning qadriyatlarini va qarashlariga mohiyatan zid bo'lgan soxta maqsadlar osonlikcha singdirilmoqda. Muammo shundaki, auditoriyaning aksar qismi o'zi qabul qilayotgan axborot oqimini tahlil qilish, juda bo'lmaganda, o'sha ma'lumotlarning to'g'ri yo noto'g'riligini tekshirib ko'rishni istamaydi. Axir axborotni shunchaki qabul qilish unga baho berish, tanqidiy nazar solishdan ancha osonroqdir. Bu ma'lumotlarning muvaffaqiyat qozonishini ta'minlab turadigan asosiy jihatdir. Manipulyativ ta'sirning xavfliligi shundaki, ta'sir doirasiga tushib qolgan odam nafaqat o'ziga uqtirilgan harakatni amalga oshiradi, balki ich-ichidan bu harakatni o'z xohishiga ko'ra amalga oshirayotganiga sidqidildan ishonib qoladi. Manipulyatsiya o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishdi deb hisoblanishi uchun, odamning hatti-harakatlari butunlay dasturlanishi, hatto uning avvalgi qarashlariga zid bo'lgan tushunchalar ham u tomonidan qadriyat sifatida qabul qilinaligan bo'lishi kerak. Bundan ko'rinib turibdiki, manipulyatsiya ikki tomonlama ta'sir ko'rsatish deganidir. Manipulyator obyektga ta'sir ko'rsatishni boshlaydi, o'z navbatida obyekt esa manipulyatsiya jarayonining hamkoriga aylanadi.

Manipulyatsiya jarayonida ikkita qarama-qarshi tomon ishtirok etadi: manipulyatsiyani amalga oshiruvchi – manipulyatsiyaning subyekti hamda manipulyatsiya qaratilgan shaxs – manipulyatsiyaning obyekt. Manipulyatsiyaning subyekti manipulyator deb ham yuritiladi. Manipulyatsiyaning obyekt esa individ yoki omma ongi bo'ladi. Aksariyat rus olimlari, S.Kara-Murzaning manipulyatsiya haqidagi qarashlarini qo'llab-quvvatlagan holda G'arb, xususan Amerika OAVni “ongni zaharlovchi mashina”, “ruhiy terror vositasi” kabi ta'riflar bilan yonma-yon qo'yadi, auditoriyani esa axborotni passiv qabul qiluvchi kishilar uyushmasidan iborat, deb hisoblaydi: “Muvaffaqiyatli manipulyatsiyaning birinchi (ehtimol asosiy) sharti shundaki, ko'p hollarda fuqarolarning aksariyati xabarlarining to'g'riligidan shunchaki shubhalanish uchun na ruhiy va aqliy quvvati, na vaqtini sarflagisi keladi. Chunki passiv ravishda axborot “oqimi” bilan birga “suzish”, har bir signalni tanqidiy nuqtayi nazardan qabul qilishga qaraganda ancha oson”.

Olingan natijalar va ularning tahlili. B.B. Znakov fikricha psixologik nuqtayi nazardan manipulyator tarafdin tushungan va tushunmagan turlarni ajratib o'tishimiz kerak.[3,47] Subyekt tarafdin tushungan manipulyatsiyaning yaxshi va yomon bo'lishi mumkin. Yaxshi tarafi bu manipulyatorning yaqinlariga yordam berish holati bo'lsa, ikkinchi tarafdin bo'lsa faqat o'z maqsadi uchun harakatlangani bo'ladi. Bazi vaqtlarda manipulyatorchi shunday harakat ishlashi kerak bo'ladi, bu harakatlar hamma uchun foydali bo'ladi. Boshqa chorasi qolmaganda shu xarakatlarni ishlaydi. Masalan, bu onasining qiziga ob-havoda modaga mos kelmaydigan ammo issiq bo'lib yuradigan kiyimni kiyishga undaydi. (foydasini o'ylagan holdagi harakati) manipulyatsiyaga misol odamlarning birontasini yolg'on gapirishi. Yolg'on gapirish misol Tom Soyerning ishlagan mehnatlarida ko'rish mumkin. U devorni bo'yashni xohlamay do'stlariga uning o'rniga bo'yashi uchun aldash yo'li bilan ishlagan harakatlarini keltirib o'tsak bo'ladi. Tushunmagan holdagi manipulyatsiya harakatlarini turmushda uchratishimiz mumkin. Masalan, suhbatlashib o'tirgan odamlarning birontasini yolg'on gapirishi. Yolg'on gapirish aldashdan o'zgacha bo'lib shaxsning himoyalaniish mexanizimi bo'lib hisoblanadi. Buni u o'zi noqulay sezish uchun qo'llaniladi. Shu bilan birga psixologiyada neyrolingvistik pragrammalashtirish (NLP) ma'lumotlariga to'xtalib o'tamiz. Dastlab, V. P. Sheinov (NLP) ga bergan tarifiga to'xtalamiz. (NLP) bu o'qituvchidan yangi usullar manbalarni yaratish insondagi yashirin qobiliyatlarni qiziqarli o'y-fikrlarning va munosabatlarning modelini aniqlash, kasbiy mahoratlarini ortirish, har xil xizmatlardan unimli foydalanish funktsionallik va o'z-o'zini boshqaradigan mahkamalarni tuzishdan iborat. (NLP) ning asosiy til manbasi. Bu insonning obyektiv turda subyektivlik o'ylash strategiyasining yozib olishiga imkoniyat beradi. SHu orqali bizlar insonning nima ishlashi emas,

balki, qanday ishlashini yozib olamiz. Odam organizmida qanday subyektivlik jarayonlar bo'lishini aniqlaydi. Shedevrlarni yashashida yoki kerakli xulosalarga kelishi yoki kelmasligi? NLP berilgan narsalarning eng effektiv va obyektiv elementlarning olib boshqa odamlarga berish uchun model yaratadi. Tuzilgan model orqali insonlarni ish harakatlarga tasir etishi bo'ladi. NLP modeli bu real odamlarning muvaffaqiyatga erishish usuli bo'lib hisoblanadi. Bu amaliyotda tekshirilib ko'rilgan. NLP bu elegantlik, effektivlik ilmi bo'lib ichki tajribalarimizning tuzilishi va mahoratlik modeli bo'lib hisoblanadi. SHu bilan birga Sheinov o'z mehnatida NLP manipulyatsiyasining klassifikatsion turlariga to'xtalib o'tgan. U insonning sensorlik sistemasiga bog'langan. Bu parametr bo'yicha suhbatlashishni to'rt tipga ajratgan.

1. Audiynlilar (eshituvchi) tipda Bunday tipdagi insonlar suhbatlashganda aytadigan so'zlarini qo'l harakatlari bilan ko'rsatadi. So'zlaganda ko'pincha quyidagi so'zlarni qo'llanadi, (ko'z oldingizga keltiring) «qarang» e'tiboringizni qarating bu shunday ko'rinishga ega. Shu bilan birga suhbatdoshingizning ko'ziga tez-tez qarab turadi. Odamzodning yarmi shu tipdagi odamlar qatoriga kiradi.

2. Vizual (ko'ruvchi) tip bu tipdagi insonlar quyidagi so'zlardan foydalanadi. «bu shunday ovozga ega», «tinglaymiz» o'ylaganda audialning e'tibori chap tarafga qaratilgan bo'ladi. Gaplashganda suhbatdoshining labiga qaraydi yuziga e'tibor bermaydi.

3. Kinestetik (harakatchan tip). Ko'pincha quyidagi so'zlardan foydalaniladi. Og'ir, yengil, sovuq issiq va boshqalar. Masalan, «tanam qaltirab ketti va boshqalar», «qora terga tushdim», «Boshim qattiq» har xil narsalarni eslayotgan vaqtida kinestetik tipdagi insonlar tog'riga yoki pastga qaraydi. Digitallar yani (kompyuter «odamlar») tipi Bunday tipdagi insonlar so'zlari bilan ma'lumotlari qiziquvchanliklari bilan ajralib turadi. Ular uchun eng ahamiyatli ichki sezgi diologi. Bunday tipdagi insonlarga shaxmatchilar, yuristlar kiradi. Har bir inson shu tiplardan bittasiga mansub bo'ladi lekin, ayrimlari shu tiplardan bittasi boshqasiga qaraganda ko'proq rivojlangan bo'ladi. Masalan telefon (degan so'zni eshitganda audial tipdagi inson qo'ng'iroqni eshitadi) vizual tipdagi odamlarning diqqati aparatga qaratiladi. Kinestetik tipdagi odam trupkaning og'irligini sezadi.

Nima uchun odamlar bunga murojaat qilishadi?

Muayyan manipulyatsiyani amalga oshirish uchun ongli va ongli bo'lishi mumkin bo'lgan sabab bo'lishi kerak. Shunday qilib, odamlar quyidagi usullarni bajarishga majbur qilishadi:

- qiyin ahvolda bo'lish xavfi yoki (bu holda, odam noqulay daqiqalarni aylanib o'tish uchun boshqalardan foydalanishni boshlaydi);

- o'z qobiliyatiga bo'lgan ishonchning yo'qligi ko'pincha odamning ongsiz ravishda boshqalarga ta'sir o'tkazishga harakat qilishiga olib keladi;

- jamiyat tomonidan bosim, shuningdek, muayyan vaziyat bilan bog'liq stereotiplar, ko'pincha manipulyatsiyani rag'batlantiradi, ularning maqsadi ba'zi harakatlarni yashirish yoki oqlash;

- ma'lum bir odamga nisbatan salbiy munosabat, shuningdek, qasos olish istagi ko'pincha psixologik ta'sirga sabab bo'ladi;

- manipulyatsiya ko'pincha xudbin maqsadlarga erishishning vijdonsiz usuliga aylanadi.

Manipulyatsiyani qanday zararsizlantirish mumkin?

Manipulyatsiya nima ekanligini bilib, uni zararsizlantirish usullari bilan tanishib chiqish muhimdir. Shunday qilib, psixologik ta'sirning oldini olish uchun quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi:

- manipulyatsiyani tan olgan holda, sizga bunday ta'sirning yo'l qo'yilmasligini darhol va ochiqdan-ochiq e'lon qilishga arziydi (agar bu o'z-o'zidan shubhalanish natijasida yuzaga kelsa, unda bunday qattiq javob raqibni zudlik bilan ko'ndiradi);

- manipulyatorning niyatlarini oshkor qilish va uni boshqalarga ta'sir qilish (noqulay faktlarni oshkor qilish ta'sirni samarasiz va noo'rin holga keltiradi);

- agar siz raqibingiz tomonidan bosimni sezsangiz, vaziyatni aniqlashtirish va o'zini tutish sabablarini aniqlash uchun uni ochiqchasiga suhbatga chorlang (suhbat davomida murosaga kelish mumkin);

- manipulyatsiya bilan shug'ullanishning yetarlicha samarali usuli - bu sizga bosim o'tkazmoqchi bo'lgan odamni tanqid qilish;

- agar siz diplomatik usullar tashqi bosimdan xalos bo'lishga yordam bermaganligini tushsangiz, raqibingiz bilan ochiq qarama-qarshilikka kirishib qarshilik ko'rsating (qarama-qarshiliklar uni quturadi);

- manipulyatsiyaga manipulyatsiya bilan javob berishga harakat qiling.

Xulosa. Mushtarak aytganda, psixologiya ilmidagi manipulyativlik harakatlar muammosi haqida adabiyotlarni o'rganib shunday xulosaga keldikki, “manipulyatsiya” so'zining psixologik tarafdin insonga ta'sir etish yo'li bilan o'z xohish istaklariga erishishiga aytamiz. Manipulyativlik harakatlar shunday qo'llaniladiki, agar muallif o'zining izlagan narsasini adresatga buyurgisi kelganda adresat esa xuddi shunday qilib o'ylaganday bo'lib qoladi. Shuni aytib o'tish kerakki, manipulyativlik harakatlar yashirin turda

bo’ladi. Shuning bilan birga manipulyatorchi o’zi xohlagan narsalarini bildirmay ishlatishida bo’lib hisoblanadi. Bu yerda manipulyatorchining mahorati bo’lishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Лепский В.Э. «Манипулятивное воздействие и рефлексивное поведение», Психологический журнал, 2006.
2. Маслова И. «Манипулятивные технологии» Труд. – 2001.
3. Михайлова Т. И. «Манипулирование по-китайски», журнал «Лицейское и гимназическое образование» 2003.
4. G`oziyev E.G'.«Pedagogik psixologiya» Toshkent, 1995.
5. Davletshin M.G.«Yosh davrlar va pedagogik psixologiya» Toshkent. TDPU. 2009.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

UDK:159.922.6

TALABALARNING MURAKKAB HAYOTIY VAZIYATLARDA KOPING STRATEGIYALARDAN FOYDALANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Bekchanov Xusinboy,
Urganch davlat universiteti Pedagogika
va psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi.
xbekchanov3@gmail.com

Ushbu maqola talabalarning murakkab hayotiy vaziyatlarda koping strategiyalardan foydalanishining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni yoritishga qaratilgan bo'lib, unda dastlab koping strategiyalarning ilmiy-nazariy asoslari, olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar, shuningdek, koping strategiyalarning o'rganilish tarixi to'g'risidagi manbalar ilmiy asoslab berilgan. Qiyin hayotiy vaziyatlarga tushgan shaxslarda koping xulq-atvor va ularning vujudga kelishi sabablari borasidagi ma'lumotlarni yoritishga qaratilib va bu holatlar bilan bog'liq talabalarning koping harakatlari va unda o'zlarini qanday namoyon qilish xususiyatlari psixologik jihatdan tahlil qilinib, olingan emperik ma'lumotlar jadvallarda ishonchlilik darajalari bilan statistik me'zonlar yordamida tahlil qilinib asosiy ko'rsatgichlar izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: koping xulq atvor, qiyin hayotiy vaziyatlar, psixika, bardosh, stress, kognitiv soha, hissiy, kognitiv, xulq-atvor, moslashuvchan, hissiy ekspressiv shakllar.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТУДЕНТАМИ СТРАТЕГИЙ КОПИНГА В СЛОЖНЫХ ЖИЗНЕННЫХ СИТУАЦИЯХ

В данной статье предлагается информация об особенностях копинг-стратегий, используемых студентами в сложных жизненных ситуациях, в статье рассмотрены научно-теоретические основы копинг-стратегий, исследования учёных и история изучения копинг-стратегий. В статье освещается информация о копинг-поведении и причины его возникновения у людей, находящихся в сложных жизненных ситуациях, с психологической точки зрения анализируются копинг-действия студентов, связанные с преодолением этих ситуаций, а полученные эмпирические данные представлены в таблицах. Основные показатели были проанализированы с использованием уровней достоверности и статистических критериев.

Ключевые слова: копинг-поведение, трудные жизненные ситуации, психика, выносливость, стресс, когнитивная сфера, эмоциональное, когнитивное, поведение, адаптация, эмоционально-экспрессивные формы.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF STUDENTS' USE OF COPING STRATEGIES IN COMPLEX LIFE SITUATIONS

The purpose of this article is demonstrating informations about specific features of using coping strategies of students in difficult life situation. It contains of scientific-theoretical basis of coping strategies, scientists's exploration and studying history of coping strategies. It is focused on elucidating information about coping behavior and the reasons for their occurrence in people who are in difficult life situations, and the coping actions of students related to these situations and the characteristics of how to make themselves invisible in it are analyzed from a psychological point of view, and the obtained empirical data are presented in the tables. The main indicators were analyzed using confidence levels and statistical criteria.

Key words: coping behavior, difficult life situations, psche, endurance, stress, cognitive aspect emotional, cognitive, behaviour, adaptation, emotional expressive patterns.

Kirish. Hozirgi eng dolzarb muammolardan biri o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi samaradorligini keskin oshirishdan iboratdir. Chunki Respublikamizning rivoji, ravnaqi va istiqboli ko'proq umumta'lim va oliy ta'lim maktablari tayyorlayotgan yosh mutaxassislarining mahoratiga bog'liqdir.

Oliy ta’lim o’quv yurtlaridagi ta’lim-tarbiya jarayonlarini samarali amalga oshirish uchun talabalar bilan o’qituvchilar o’rtasida uzluksiz ta’sir ko’rsatish hukm surishi lozim. O’qituvchi bilan talabaning hamkorligidagi faoliyati negizida tarbiya ishlarini to’g’ri yo’lga qo’yish muammosi yotadi. Bu muammo oliy ta’lim psixologiyasida juda kam tadqiq qilingani sababli xuddi ana shu muammo yuzasidan kengroq mulohaza yuritish maqsadga muvofiqdir.

Bizga ma’lumki har qanday inson hayoti davomida turli xil hayotiy vaziyatlarni boshdan kechiradi va shu vaziyatlarni yengib o’tish yo’llarni izlaydi. Murakkab hayotiy vaziyatlarni bartaraf etishda tanlanadigan turli yo’llarda koping strategiyalardan foydalandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyot tahliliga ko’ra S.K. Nartova-Bochaver eng kam samarali, qochish va barcha holatlarda o’zini ayblash, ularning imkoniyatlarini kam baholaydi. Nisbatan samarali vaziyatni haqiqiy o’zgartirish yoki uni qayta baholash (qayta talqin qilish). Kopingning hissiy ekspressiv shakllari noaniq baholanadi: his-tuyg’ularni ifodalash stressni yengishning yetarlicha samarali usuli hisoblanadi, ammo istisno uning asotsial yo’nalishi tufayli tajovuzkorlikning ochiq namoyon bo’lishidir. Ammo psixosomatik tadqiqotlarni hisobga olgan holda g’azabni ushlab turish insonning psixologik farovonligini buzish uchun jiddiy xavf omilidir [7, 25-bet]. Agar vaziyatni yengish boshlangan bo’lsa va vaziyat inson uchun o’z ahamiyatini yo’qotganda hal qilinsa, bu yerda ular faol sifatida ishlatilishi mumkin, va passiv kurash strategiyalari. Vaziyatni shaxs uchun yo’qotishsiz hal qilish uchun strategiyalarni birlashtirish yanada oqilona bo’ladi”

"Adabiyotda koping strategiyalari va charchash darajalari o’rtasidagi bog’liqlik haqida qarama-qarshi dalillar mavjud. V.B. Shaufeli va D.Enzmanning ta’kidlashicha, charchash darajasi yuqori bo’lgan ko’chalar passiv va mudofaaviy kurashga moyil bo’ladi, charchash darajasi past bo’lgan odamlar esa ko’pincha faol va qarama-qarshilik bilan kurashadi. Xuddi shu xulosalar A. Qarag’ay va K. Etsion, faol kurash harakatlari (qarama-qarshilik) past darajadagi charchash bilan, passiv (qochish) esa yuqori daraja bilan bog’liqligini ta’kidlaydi [6, p. 84]. Biroq, olimlar K. Bo’ron va S. Rothmann hech qanday munosabatlar topilmaganligi to’g’risida dalillar keltiradi [6, p. 82].

Tadqiqot metodologiyasi. Koping strategiyalari uzoq va murakkab tarixga ega keng tushunchadir (Compas et al. Qiyin hayotiy vaziyatlarga ega bo’lgan shaxsni egallash (koping-xatti-harakatlar, ingliz tilidan. "tocope" - yengish uchun, biror narsa bilan yengish uchun). Koping strategiyalari xorijiy va mahalliy psixologiyada XX asrning 50-60-yillarida o’rganila boshlandi. Koping tushunchasi birinchi marta R. Lazarus va S. Faulkman tomonidan stressning tranzaksion modeli doirasida kiritildi. Ushbu modelga ko’ra, stress va his-tuyg’ular atrof-muhit jarayonlari va odamlarning o’zaro ta’siri natijasidir. Nusxa ko’chirish "insonning o’ziga xos tashqi va ichki talablarini engib o’tishning doimiy o’zgaruvchan bilim va xulq-atvor usullari" deb tushuniladi (Lazarus, Folkman, 1984, p. 141). Hozirgi kunda kopinglarda odatda o’zboshimchalik va ongli harakatlar tushuniladi (Lazarus, 2006; Folkman va boshq.. 1979) [11], garchi yosh psixologiyasidagi ayrim tadqiqotchilar kengroq ta’rifga ega. Ikkinchidan, kopinglarda hissiy holatni tartibga solishning barcha ko’rinishlari, jumladan, temperament va odatiy xatti-harakatlardagi farqlar (Compas, 1998) bilan bog’liq bo’lgan majburiy bo’lmagan jarayonlar mavjud. Umuman olganda, kopinglar o’zgaruvchan jarayonlardir. Barqaror nusxa ko’chirish naqshlari nusxa ko’chirish strategiyasini yoki shaxsiy uslublarni (Lazarus, 2006) tashkil qiladi. Faktor tahlilining natijalariga ko’ra, ikki turdagi koping ajratildi: *muammoli* (stressning manbasini engishga qaratilgan) va *hissiy yo’naltirilgan* (stressor tufayli yuzaga kelgan hissiyotlarni bartaraf etishga qaratilgan). So’nggi paytlarda har ikkala koping turi ham hissiy tartibga solish nuqtayi nazaridan tez-tez ko’rib chiqiladi.

Qiyinchiliklarni yengish muammosi bilan bog’liq ishlar har xil bo’lib, bu hodisani turli mualliflar tomonidan tasniflashda aks ettirilgan. Qiyin hayotiy vaziyatlarga javob berishning ma’lum usullarining jiddiyliги shaxsning o’zini o’zi anglash darajasiga bog’liq - shaxsning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo’lsa, u yuzaga kelgan qiyinchiliklarni shunchalik muvaffaqiyatli yengadi. Olimlarimizning mavjud g’oyalarni umumlashtirgan holda shuni aytishimiz mumkinki, inson hayotida yuzaga keladigan to’siqlar manbai nafaqat tashqi, balki ichki, individual sharoitlar: munosabat, kechinmalar, o’ziga va o’zgalarga munosabat, hayotiy tajribadir.

Qiyinchiliklarni yengish muammosi bilan bog’liq ishlar har xil bo’lib, bu hodisani turli mualliflar tomonidan tasniflashda aks ettirilgan

R.S. Lazar, S. Folkman

Muammoga yo’naltirilgan

Hissiy yo’naltirilgan

Muammoni hal qilishni rejalashtirish

Ijtimoiy yordam izlash

Oltita hissiy yo'naltirilgan strategiya: qarama-qarshilik, o'z-o'zini nazorat qilish, uzoqlashish, ijobiy qayta baholash, mas'uliyatni qabul qilish, parvozdan qochish.

Muammoga yo'naltirilgan kurash muammoni oqilona tahlil qilish bilan bog'liq va hissiy yo'naltirilgan kurash vaziyatga hissiy munosabat bilan shug'ullanadi.

E. Xeym

U koping strategiyalari amalga oshiriladigan psixikaning uchta sohasini belgilaydi:

1. Hissiy,
2. Kognitiv
3. Xulq-atvor

- Moslashuvchan
- Qisman moslashuvchan
- Moslashuvchan bo'lmagan

Moslashuv qobiliyatlari darajasiga ko'ra barcha turdagi strategiyalar bo'linadi.

E. Koplík

- Psixikaning kognitiv sohasi
- Axborot qidirish strategiyasi
- Axborotdan maxfiylik strategiyasi

Faqat kognitiv kurash strategiyalari ko'rib chiqiladi.

E. Frydenberg

– Boshqalarga murojaat qilish

– Samarasiz kurashish

– Samarali kurashish

– O'n sakkizta strategiya aniqlandi

Tasniflashning asosi samaradorlik nuqtayi nazaridan belgilanadi, ammo "boshqalarga murojaat qilish" ajralib turadi, chunki uni bir ma'noda samarali baholash mumkin emas /samarasiz.

P. Vitaliano

1. Muammoga yo'naltirilgan
2. Hissiy yo'naltirilgan
3. Hissiy yo'naltirilgan strategiyalar:
 - a. o'zini ayblash
 - b. qochish
 - c. afzal
 - d. talqin qilish

Muammoga yo'naltirilgan kurash bilan bir qatorda, hissiy jihatdan yo'naltirilgan uchta strategiya aniqlangan.

X. Veber

– muammoning real (xulq-atvor yoki kognitiv) yechimi;

– ijtimoiy yordam so'rash;

– vaziyatni o'z foydasiga qayta talqin qilish;

– muammolarni himoya qilish va rad etish;

– qochish va qochish;

– o'ziga rahm-shafqat;

– o'z-o'zini hurmat qilishni pasaytirish;

"Koping xulq-atvori shaxsning atrof-muhitga moslashuvini oshirishga qaratilgan bo'lib, uni koping strategiyalari - o'ziga xos kurash harakatlari orqali shakllantirish va aniqlash mumkin. Yengish strategiyalari bilan bir qatorda, shaxsning yengish resurslari ham ajralib turadi, ularni o'z navbatida quyidagilarga bo'lish mumkin [5, 114]:

– Jismoniy (chidamlilik);

– Ijtimoiy (individual ijtimoiy tarmoq, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari);

– Psixologik (e'tiqod, barqaror o'zini o'zi qadrlash, xushmuomalalik, aql-zakovat, axloq, hazil);

– Materiallar (pul, uskunalar).

Qiyinchiliklarni yengishda shaxsning ichki resurslari muhim rol o'ynaydi: nazorat o'chog'i hayot qiyinchiliklariga qarshi kurashda mas'uliyatni qabul qilish darajasini belgilaydi; aks ettirish qobiliyatining yuqori darajasi odamga muammoga e'tiborni qaratishga yordam beradi. Yechimlarni yaxshiroq tanlash; ijtimoiy jasorat, qat'iyatlilik, yuqori me'yoriy xulq-atvor, yuqori motivatsiya va yutuqlar keraksiz qo'rquv va shubhalarni yengishga yordam beradi. Shaxsni qiyin hayotiy vaziyatlarga faol qarshilik ko'rsatishga

undaydigan muhim ichki omil - bu burch fenomeni ("Ishimni davom ettirish uchun formada bo'lishi kerak", "Bolalarni tarbiyalash uchun ushlab turishim kerak" va hokazo) [4, b. 97]."

Biror kishi qiyin vaziyat bilan o'zaro munosabatda bo'lganda moslashishga erishish uchun kurash strategiyalari uchun bir qator vazifalar taqdim etiladi:

Vaziyatning ma'nosini o'rnatish va uning shaxs uchun ma'nosini aniqlash.

Vaziyatga harakatlar shaklida qarshi turishga urinish, yuzaga kelgan qiyinchiliklarga birinchi reaksiya sifatida.

Oila a'zolari, do'stlar bilan munosabatlarni bir xil "inqirozdan oldingi" darajada saqlash.

Ratsional hissiy muvozanatni saqlash.

O'z-o'zining tasvirini saqlash va saqlash.

Shunga asosan, koping strategiyalari ushbu umumiy moslashuvchan vazifalarni qanday qondirishiga qarab baholanishi mumkin [6].

Maslou g'oyasi K. Levin, D. Magnusson, L. Ross va boshqalar tomonidan to'ldirildi. tomonidan 2]. Ularning ta'kidlashicha, qiyin hayot, stressli, muammoli vaziyatlar, kundalik hayotdagi vaziyatlar, hayotdagi burilish nuqtalari, ya'ni ularning subyektiv parametrlari ko'p jihatdan inson xatti-harakati mantig'ini va qilmish natijasi uchun javobgarlik darajasini belgilaydi. D. Rainwater olimlarning bu nuqtayi nazariga oydinlik kiritib, odamlar uchun stress nafaqat salbiy holatlar, balki uzoq kutilgan baxtli hayotiy voqealardir. R.Lazarus tomonidan birinchi marta "bardosh" tushunchasi (bardosh berish) – stressni yengish, unga qarshi kurashish" tushunchasi kiritildi [3]. U koping xulq-atvorini "shaxsga stressli omil ta'sirini bartaraf etishga yoki kamaytirishga qaratilgan xatti-harakatlar" deb ta'riflaydi." R. Xabarova [5] o'z tadqiqotida aniqlaganidek, koping xulq-atvori vaziyat bilan o'z mantig'iga, inson hayotidagi ahamiyatiga va uning psixologik imkoniyatlariga muvofiq munosabatda bo'lishning individual usulidir. Ushbu g'oyani ishlab chiqishda S.K. Nartova-Bochaver [4] ta'kidlashicha, koping xulq-atvori subyektning tashqi yoki ichki xarakterdagi vazifalar bilan o'zaro ta'sirining barcha turlarini o'z ichiga oladi: o'zlashtirish yoki yumshatish, ko'nikish yoki qochishga urinishlar. Xulq-atvor muammolariga oid birinchi mahalliy monografiya muallifi T.L. Kryukova [2] ta'kidlashicha, koping usullarini afzal ko'rishga individual psixologik xususiyatlar ta'sir qiladi: temperament, xarakterning yo'nalishi, tashvish darajasi, fikrlash turi, nazorat o'rnatish xususiyatlari.

"Nartova-Bochaver ta'kidlaganidek, koping strategiyalarini ularning samaradorligi / samarasizligi nuqtayi nazaridan baholashda samaradorlik mezonini stressga nisbatan zaiflik hissinin kamaytirish bo'lishi mumkin [7, p. 25]. Shuningdek, foydalanish chastotasi va kurash strategiyalarining xilma-xilligini samaradorlikning muhim mezonini deb hisoblash mumkin, bu R.Mak Krey tadqiqotida o'z aksini topadi: "...odamlar stressli vaziyatda o'zlarining individual kurash strategiyalaridan qanchalik tez-tez foydalansa, muammo qanchalik samarali va tez hal etilsa, shunchalik subyektiv stress kamayadi" [10]. Kuchlanishga moyil bo'lgan odamlarga kelsak, tanlangan xatti-harakatlar strategiyasining samaradorligi mezonini e'tiborni kasbiy sohadan tashqariga chiqadigan manfaatlarga o'tkazish qobiliyati, ishdagi muammolarga duch kelmaslik, muloqot qilmaslik bo'lishi mumkin. va hayotdagi shaxsiy voqealar fonda.

Tahlil va natijalar.

1-jadval

D.Amirxanning Hayotiy muammolarni bartaraf etishning koping strategiyalarini o'rganish metodikasi

	N	Minimal	Maksimal	O'rtacha	Standart og'ish	Assimetriya	Eksses
Muammoni bartaraf qilish	351	1,00	29,00	11,98	4,61	0,749	0,310
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga intilish	351	0,00	22,00	7,98	3,53	0,612	0,910
Muammodan qochish	351	0,00	23,00	7,70	3,44	0,709	1,629

D.Amirxanning Hayotiy muammolarni bartaraf etishning koping strategiyalarini o'rganish metodikasidagi *Muammoni bartaraf shkalasidan* quyidagilar holatlar aniqlandi. Sinaluvhilar tomonidan olingan minimal ball 1 ballni tashkil qilib. Maksimal ball esa 29 ball bo'ldi. Mazkur shkala bo'yicha o'rtacha qiymat 11.98 tashkil qilganligini kuzatishimiz mumkin. Standart o'g'ishning ko'rsatgichi 4.61dan iborat ekan *Muammoni bartaraf shkalasi* uchun 7 balldan 17 ballgacha me'yor hisoblanar ekan. Assimetriya ($A=0,749$) va eksses ($E=0,310$) ni tashkil qilgan. Natijalar taxlilida kuchsiz o'ng tomonlama assimetriya va kuchsiz

musbat eksess kuzatildi. Normadan past natija 145, normadan yuqori natija 100 nafar sinaluvchida kuzatildi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga intilish shkalasi quyidagilar holatlar aniqlandi. Sinaluvhilar tomonidan olingan minimal ball 0 balni tashkil qilib. Maksimal ball esa 22 ball bo'ldi. Mazkur shkala bo'yicha o'rtacha qiymat 7.98 tashkil qilganligini kuzatishimiz mumkin. Standart o'gishning ko'rsatgichi 3.53 dan iborat ekan.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga intilish shkalasi uchun 4 balldan 12 ballgacha me'yor hisoblanar ekan. Assimetriya ($A=0,612$) va eksess ($E=0,910$) ni tashkil qilgan. Natijalar tahlilida kuchsiz o'ng tomonlama assimetriya va kuchsiz musbat eksess kuzatildi. Normadan past natija 124, normadan yuqori natija 144 nafar sinaluvchida kuzatildi.

Muammodan qochish shkalasi quyidagilar holatlar aniqlandi. Sinaluvhilar tomonidan olingan minimal ball 0 balni tashkil qilib. Maksimal ball esa 23 ball bo'ldi. Mazkur shkala bo'yicha o'rtacha qiymat 7.70 tashkil qilganligini kuzatishimiz mumkin. Standart o'gishning ko'rsatgichi 3.44 dan iborat ekan.

Muammodan qochish shkalasi uchun 4 balldan 12 ballgacha me'yor hisoblanar ekan. Assimetriya ($A=0,709$) va eksess ($E=1,629$) ni tashkil qilgan. Natijalar tahlilida kuchsiz o'ng tomonlama assimetriya va kuchsiz musbat eksess kuzatildi. Normadan past natija 127, normadan yuqori natija 131 nafar sinaluvchida kuzatildi.

Shunday qilib, koping muammosi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning nazariy tahlili bizga koping strategiyasini tanlashda inson o'zining subyektiv his-tuyg'ularini hisobga olishi, xatti-harakatlarining maqsadlaridan xabardor bo'lishi va barcha omillarni hisobga olishi kerak, degan xulosaga kelishga imkon beradi.

Adabiyotlar:

1. Асмолов А. Г. «Психология личности». М., 2001. 208 с.
2. Ершов.А.А. Личность и коллектив: межличностные конфликты в коллективе, их разрешение. Л.: Знание, 2015. 40С.
3. Калитеевская Э. Р. “Пути самостерилизации личности В подростковом возрасте” // Вопросы психологии. 2016. №3. Р. 13-18.
4. Крогиус Н. V.“Конфликты между личностями”.Санкт-Петербург: Сфера, 2015. 288 П. Л.
5. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения / Т.Л.Крюкова. – Кострома КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. – 296 с.
6. Қазань В. Г. ”Подростковый возраст и трудности взросления”. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 297 П. Л.
7. Schwarzer R. Stress, Resources, and Proactive Coping / R. Schwarzer // Applied Psychology: An International Review. - 2001. - № 50(3). - P. 400- 407
8. Нартова-Бочавер С.К. "Coping behavior" в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. –1997. - Т. 18, № 5. - С. 20–30.
9. https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Lazarus,_Richard&oldid=111705521
- 10.Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари ва кoping хулқ-атвор намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари: стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари.Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.
11. Manba - https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Lazarus,_Richard&oldid=111705521

IJTIMOY MUHIT TA’SIRIDA AGRESSIV O’S MIR IJTIMOY PERSEPSIYASIDAGI O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARNING EKSPERIMENTAL JIHATDAN O’RGANILISHI

Ganjiyev Feruz Furqatovich,
*Buxoro davlat universiteti psixologiya va
sotsiologiya kafedrasida dotsenti (PhD)*
f.ganjiyev@mail.ru

Ushbu maqolada ijtimoiy muhit ta’sirida agressiv o’smir ijtimoiy persepsiyasidagi o’ziga xos xususiyatlarning eksperimental jihatdan o’rganildi va ijtimoiy persepsiya xususiyatlarining o’ziga xosligi aniqlandi.

Kalit so’zlar: *ijtimoiy persepsiya, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy guruh, transakt tahlil, ijtimoiy institut, fan-texnika taraqqiyoti, agressivlik.*

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПЕРЦЕПЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОДРОСТКА ПОД ВЛИЯНИЕМ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ

В данной статье экспериментально изучены особенности социальной перцепции агрессивного подростка под влиянием социальной среды и определена специфика особенностей социальной перцепции.

Ключевые слова: *социальная перцепция, семейные отношения, социальная группа, транзакционный анализ, социальный институт, научно-технический прогресс, агрессивность.*

EXPERIMENTAL STUDY OF THE FEATURES OF THE SOCIAL PERCEPTION OF AN AGGRESSIVE TEENAGER UNDER THE INFLUENCE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT

This article examined experimentally the specifics in aggressive adolescent social perception influenced by the social environment, and found the specificity of the characteristics of social perception.

Key words: *social perception, family relations, social group, transactional analysis, social institution, development of Science and technology, aggressiveness.*

Kirish. Mamlakatimizdagi mustaqil, huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyat qurish yo’lidagi ulkan ishlar inson mohiyatini yangidan kashf qilishga, uning o’zligini anglashdagi imkoniyatlarini ro’yobga chiqarishga va ma’naviy barkamol, intellektual hamda aqliy-amaliy jihatdan mukammal yetuk kadrlarni tayyorlash uchun yangi shart-sharoitlar yaratib bermoqda. Hayotining barcha jabhalarida amalga oshirilayotgan tub islohatlar hamda qadriyatlarimizning qayta tiklanayotganligi, milliy, madaniy va ma’rifiy meroslarimizdan xalqimiz hayotida, o’smirlar tarbiyasida keng foydalanilayotganligi kishilar o’rtasida mehr-oqibat, insoniylik, muruvvatlilik va olijanoblik kabi yuksak fazilatlarining shakllanishiga zamin yaratish bilan bir qatorda yurtimiz fuqarolari turmush faravonligining oshishiga, ularda ertangi kunga nisbatan bo’lgan ishonch hissining shakllanishiga xizmat qilmoqda. Hozirgi davrda yosh avlodni voyaga yetkazishning o’ziga xos xususiyatlari, qonuniyatlari, imkoniyatlari, xatti-harakat motivlarining ifodalanishi va vujudga kelishining murakkab mexanizmlari mavjud.

Asosiy qism. Ijtimoiy muhit ta’sirida agressiv o’smir ijtimoiy persepsiyasini tadqiq etishda ota-ona va farzand muomala munosabatlarining ayrim qirralarini yoritishga harakat qildik. Buning uchun biz «Ota-onalarning o’z bolalari bilan muloqoti», «Siz farzandlaringizdan boxabarmisiz» so’rovnomasi, «Farzandlar uchun so’rovnoma»laridan foydalanishni lozim topdik. Ushbu so’rovnoma va testlarning natijalari ota-onalar bilan agressiv o’smir muomala munosabatlarining ahamiyatli jihatlari, o’smir ijtimoiy persepsiyasiga ta’sirini aniqlashga yordam beruvchi ijtimoiy-psixologik ma’lumotlarni olishga imkon berdi.

Yuqoridagi testlarga qo’shimcha ravishda biz oilaviy munosabatlar, bu borada asosiy e’tiborni ota-ona muomala munosabati orqali agressiv o’smir ijtimoiy persepsiyasi, ya’ni unda atrofdagilarga munosabatini, hayotiy masalarlarga yondashuvi, voqea-hodisalarni baholay olishi, o’zini hayotga tayyorligiga munosabat bildirishini o’rganish uchun o’zimiz tomonimizdan ishlab chiqilgan «Ota-onalarning o’z farzandlari bilan muloqoti» va «Farzandlar uchun so’rovnoma»lariga tayandik. «Ota-onalarning o’z farzandlari bilan muloqoti» so’rovnomasi natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

So‘rovnamada keltirilgan natijalar foizlar hisobida tahlil etiladi. Ota-onalar farzandlari bilan muomala munosabatda yoki aksincha, munosabatda ularning oilaviy masalalari, ota-onaning kasbiy faoliyati, ishiga bog‘liq muammolarining mavjudligi farzandlarining ijtimoiy jihatdan shakllanishiga ta‘sirini aniqlashimizga imkon berdi. So‘rovnoma olingan ma‘lumotlarimizga ko‘ra, ota-onalar farzandlarini o‘zlariga yaqin sirdosh sifatida o‘smirlarni qiziqishlariga befarq emasligi (96,0), farzandni doimo nazoratda ushlash (91,7 foiz), (88,0 foiz), farzandini o‘zining izdoshi bo‘lish istagi (64,7), farzandning kasbiy faoliyati yuzasidan hamsuhbat bo‘lishi (72 foiz), farzandning ota-onasini kasbiy faoliyatidan qoniqishi (62,7) va boshqalar bo‘yicha qayd etilgan natijalar ota-onalar farzandlari bilan muomala munosabatida anchagina faol hamda ularni kelajagi uchun befarq emasliklarini ko‘rsatadi. Albatta, ota-onaning farzand bilan muomala munosabatlari, bir tomondan ota-onaning farzandiga namuna sifatida oilaning ijtimoiy ta‘minotini yetarli holatda ekanligini ta‘minlashiga bog‘liq ekanligi (82,7 foiz) ham e‘tibordan chetda qolmagan. Ota-onalarning kasbiy faoliyati bilan oilaviy masalalardagi mutanosiblik farzandning tengdoshlari bilan munosabatida, o‘zi tahsil olayotgan guruhdagi statusiga ta‘sir ko‘rsatishini ham belgilay olishlariga imkon beradi. O‘ylaymizki, farzandning qanday ijtimoiy guruhda bo‘lishi yoki do‘stlari kim bo‘lishi ota-onalarni befarq qoldirmaslik kerakligi hamma ota-onalarning diqqat markazida deb bo‘lmaydi (56 foiz).

Shu narsani unutmaslik lozimki, ota-onalar kundalik turmush va ish faoliyati bilan bog‘liq muammolar ustida band bo‘lishlari farzandlarining masalalariga e‘tibor qaratishda qiyinchiliklarga duch kelishlari tabiiy (ishdan charchash (34,4 foiz) va oilaviy muammolardan charchash (53,3 foiz)).

1-jadval.

Respondentlar ota-onalarining «Ota - onalarning o‘z bolalari bilan muloqoti» so‘rovnomasi asosida olingan so‘rovnoma ko‘rsatkichlari

№	Savollar	Ha	Yo‘q	Bilmadim	Ba‘zan
1	Kasbingiz farzandingiz bilan muloqotingizga xalaqit beradimi?	16	72	12	-
2	Sizning kasbingizdan farzandlaringiz qoniqadimi?	62,7	19,3	18	-
3	Ishdan so‘ng ish kuningizni farzandlaringiz bilan tahlil (muhokama) qilasizmi?	40	40	-	20
4	Kasbingiz tufayli farzandlaringiz bilan kam muloqotda bo‘ladigan hollaringiz tez-tez bo‘lib turadimi?	42	58	-	-
5	Farzandlaringiz bilan suhbatdan siz dam olasizmi yoki aksincha?	88	12	-	-
6	Farzandlaringiz ham sizni kasbingizni egallashni xohlaydimi?	64,7	16,3	8,7	10,3
7	Farzandlaringiz taklifi bilan ishingizga yangilik kiritganmisiz?	40	53,3	-	6,7
8	O‘zaro muloqotda sizning ishingizdagi kamchiliklarni ochiqdan ochiq farzandlaringiz sizga aytishsa yoqadimi?	64	34,7	1,3	-
9	Farzandlaringizni eng yaqin sirdoshimisiz?	88	10	2	-
10	Siz o‘z farzandlaringizni kasbingizga doir barcha savollariga javob berasizmi?	72	14	14	-
11	Oila a‘zolaringiz bilan kasbingiz haqida gaplashish sizga yoqadimi?	48	50	-	2
12	Farzandlaringiz sizni qancha maosh olishingizni biladilarmi?	20	78,7	1,3	-
13	Farzandlaringizning sizga qancha maosh olasiz degan savollariga to‘g‘ri javob bera olasizmi? Agar yo‘q bo‘lsa, nima uchun?	56	44	-	-

14	O‘z farzandlaringizga qiyin degan so‘zni ko‘p gapirasizmi?	15	56	-	29
15	Sizningcha iqtisodiy to‘liq ta‘minlangan oila tinch bo‘ladimi?	82,7	2,6	14,7	-
16	Farzandingiz doim nazoratingizdami?	91,7	8,3	-	-
17	Farzandlaringiz nimalar bilan qiziqishini bilasizmi?	96	4	-	-
18	Farzandlaringiz o‘ziga do‘st tanlash borasida siz bilan maslahatlashishadimi?	56	37,3	6,7	-

O‘ylaymizki, ota-onalar charchagan sharoitda ham farzandlariga nisbatan nazoratni susaytmasliklari ularni tarbiya muhitiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ota-onalarning oilaviy nizolar tufayli farzandlarining dunyoqarashiga, ularni hayotga munosabatiga ta‘sir o‘tkazishlarini ba‘zida sezmay qolishlari ham shubhasiz (nizolarni bo‘lishi borasidagi javob qaysarlik (9,3 foiz), tushunmovchilik (44,0 foiz yoki iqtisodiy yetishmovchilik 46,7 foiz). Biz ikkinchi bobimizda ota-onaning tarbiya muhiti farzandning kelajakda ota-ona sifatida o‘z farzandini tarbiyalashiga ham ta‘sir o‘tkazishi xususidagi E.Bern “transakt tahlil” konsepsiyasi xususida to‘xtalgan edik.

Chunki ko‘p hollarda nizoli vaziyatlar agressiv o‘smir ruhiyatiga ta‘sirini ilmiy jihatdan ham, kundalik turmush kuzatishlarga tayanib ham tasdiqlashimiz mumkin. Shuningdek, ota-onalar farzandlari bilan suhbatni ko‘proq ularni o‘qishi (26,7foiz) yoki qiziqishlari (13,3foiz) bilan emas, balki har xil mavzuga (60 foiz) bag‘ishlashlarini ijobiy, deb e‘tirof etish mumkin. Ammo psixologik qonuniyatda insonning kundalik faoliyati uchun hamda qiziqishlari xususida suhbatlashish boshqa mavzularga nisbatan yuqoriroq natija berishini ota-onalar anglab yetishlari maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Tadqiqotimizda ota-onalarni farzandiga munosabati bilan bir qatorda farzandlarning ota-onalar bilan munosabatini o‘rganish uchun taqdim etilgan “Farzandlar uchun savolnoma”ga asoslanib tahlil etamiz (2.-jadvalda). So‘rovnomadagi savollar ota-onalarning kasbiy faoliyati, farzand faoliyatiga nisbatan e‘tibori, ularning o‘zaro hamkorlikni taqozo etuvchi munosabatlari, kelajakdagi va kundalik muammolariga doir savollardan iborat ekanligini tahlilimizda anglab yetish mumkin.

2-jadval.

Ota-onalarning farzandi bilan munosabatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar

1	Siz ishdan ko‘p charchaysizmi yoki oilaviy muammolardanmi?	Ishdan charchayman	Oilaviy muammolardan	Bilmadim
		34,4	53,3	12,3
2	Siz farzandlaringiz bilan ko‘proq qaysi mavzularda o‘zaro muloqot qilasiz?	Har xil mavzuda	O‘qishlari haqida	qiziqishlari haqida
		60,0	26,7	13,3
3	Oilangizdagi kelishmovchiliklarga ko‘proq nima sabab bo‘ladi, deb o‘ylaysiz?	Qaysarligim dan	Tushunmovchilik dan	Iqtisodiy yetishmovchilikdan
		9,3	44,0	46,7

So‘rovnomadagi savollar ota-onalarning kasbiy faoliyati, farzand faoliyatiga nisbatan e‘tibori, ularning o‘zaro hamkorlikni taqozo etuvchi munosabatlari, kelajakdagi va kundalik muammolariga doir savollardan iborat ekanligini tahlilimizda anglab yetish mumkin.

So‘rovnomaning bandlari bo‘yicha to‘xtalishdan oldin farzandlar tomonidan berilgan birgina o‘ziga xoslikni qayd etishni ma‘qul topdik, bu holat bolalarning o‘z oilasi va o‘zining qadr-qimmatiga hurmat ma‘nosini saqlay olganligi javoblaridan anglash mumkin. Bu esa o‘smirlarda oilaning ijtimoiy institut sifatida har bir insonning shaxsiy qadriyatlarini mazmuni unda aks etishini idrok eta olganligi, bir tomondan ular oilaviy muhit ta‘sirida o‘zlarini kelajak rejalarida ham buni inobatga olish lozimligini anglanganligida deyish mumkin.

O‘smirlar shaxs sifatida shakllanishda o‘z muhitiga identifikatsiya qilish bilan bir qatorda, boshqalarga nisbatan munosabat va u asosida o‘zining turmush tarziga nisbatan refleksiyaning shakllantirishga moyil, deya olamiz (Ota-onasi bilan do‘stona muloqot qiladigan o‘rtoqlaringiz bormi?-85,2 foiz), ota-onaning ularning faoliyatiga befarq emasligi (83,5 foiz), ularni ota-onasi bilan suhbatlashish xohishi (74,3 foiz), ota-onaning ijtimoiy mavqei (kasbiy faoliyatining zamonaviyligi – 77,5 foiz), nizoli holatlarda kattalarga hurmatni saqlay

olishi (empatiyani o‘rganish natijalariga muvofiq – 75,5 foiz), jamiyat hayotini kuzatishi, kelajakka munosabatni shakllanganligi (Siz ham kelajakda tadbirkor bo‘lishni xohlaysizmi? -73,1 foiz, bu masalalarga o‘smirlarning kasbiy motivlari, kasbiy faoliyatni baholashdagi tasavvur va ijtimoiy persepsiyani shakllanganligi xususidagi keyingi paragraflarda ham umumiy izoh beriladi.

Bu holatlar o‘smirlarning fan-texnika taraqqiyoti, axborotlar oqimining o‘sayotganligi, kundalik muammolar insondan faollikni taqozo etayotganligi, raqobat va hayotiy munosabatlarga tayyor bo‘lishiga doir hayotiy kuzatishlari natijasidir.

3-jadval.

Respondentlarning «Bolalar uchun savolnoma» so‘rovnomasi ko‘rsatkichlari

№	Omillar	Ha	Yo‘q	Bilmadim	Ba‘zan
1	Ota-onangiz bilan bir davrda tez-tez suhbat qurasizmi?	74,3	7,1	-	18,6
2	Ota-onangiz kasblariga yordam berasizmi?	51,5	30	-	18,5
3	Ota-onangiz bilan tez-tez kelishmovchi liklarga duch kelasizmi?	17,5	54,5	-	28
4	Ota-onalaringiz sizga kerakli paytda doim yoningizda bo‘ladilarmi?	77,5	12	-	10,5
5	Ota-onalaringiz sizning maktabdagi ishlarinigizni so‘raydilarmi?	83,5	-	-	16,5
6	Nizoli vaziyatlarni bartaraf etishda 1 chi bo‘lib siz yon berishga harakat qilaysizmi?	75,5	16	-	8,5
7	Ota-onalaringiz sizni hamma kerak moddiy ehtiyojlaringizni ta‘minlab berishganmi?	81,7	0,9	-	17,4
8	Ota-onangizning qarashlari bilan sizning qarashlaringiz to‘g‘ri keladimi?	13,5	27,7	-	58,8
9	Ota-onalaringiz kasblari sizningcha zamonaviymi?	78	11,1	10,9	-
10	Sizningcha sizning oilangizni ibratli oila desa bo‘ladimi?	83,8	-	13,7	2,5
11	Siz ham kelajakda tadbirkor bo‘lishni xohlaysizmi?	73,1	17,8	5,7	3,4
12	Sizni ota-onalari tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi o‘rtoqlaringiz ko‘pmi?	23,7	73,7	-	2,5
13	Ota-onangiz bilan tez-tez suhbatlashib turishni xohlaysizmi?	82	12,3	-	5,7
14	Ota-onasi bilan do‘stona muloqot qiladigan o‘rtoqlaringiz bormi?	85,2	7,4	7,4	-
15	O‘zaro nizolaringizga asosan nimalar sabab deb o‘ylaysiz?	Xarak- terim	Tushun-mov- chilik	Dangasali- gim	Bilma- dim

Shuni aytib o‘tish kerakki, farzandlar ota-onalari bilan real munosbatlaridan ko‘ra (74,3) ular bilan suhbatlashishga bo‘lgan xohish-istaklari yuqoriroq ekan (82,0 foiz). Shuningdek, farzandlar ota-onasi bilan muomala munosabati sharoitida o‘zining psixologik tabiatini aniq baholay olganligi (nizolarni sabablaridan biri uning xarakteri va xulq-atvoriga bog‘liq ekanligi kuzatildi (42,8 foiz).

O‘z navbatida farzandlar ota-onalarining kasbiy faoliyatiga ham befarq emaslar. Bu ularni ba‘zi o‘rinlarda ota-onalaridan namuna sifatida ularni kasbini tanlashga istakni uyg‘onishiga ham sabab bo‘lishi shubhasiz.

O‘smirlarda ijtimoiy persepsiyani shakllanishida davrga mos holatlarni kuzatish mumkin, ular o‘z ota-onalarini kasbiy faoliyati natijalariga qarab, ularning o‘z egallagan nufuziga mosliklari (ota-onalarining o‘z kasbida qolishini – 67,7 foiz), ijtimoiy mavqeyi yuqori bo‘lish istagi (ota-onalari rahbar sifatida ishlashini - 12,8 foizi), bugungi kundagi nufuzli kasb egasi bo‘lishlari kerak (masalan, vrach bo‘lishini - 13,7 foizi) ekanligini baholay olishlari; ular ota-onalari kasbiy faoliyatidagi qiyinchilik va yengillik jihatlarini tahlil eta olganligi (kasb to‘g‘risidagi tasavvurlarni) (82,8 foiz), ishidagi qiyinchiliklariga (20,6 foizi), kech qaytishiga (25,7 foiz) ham mustaqil munosabat shakllanganligini bildiradi. O‘smirlardagi ijtimoiy persepsiyani shakllanishida ularni ota-onalari kasbiga munosabati orqali boshqalar tomonidan e‘tirof etilishi (20,6 foizi), kasbiy faoliyatini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ahamiyatga egaligi (27,7 foizi), uning kasbiy mahoratini shaxsiy nufuzlari uchun ahamiyat kasb etishi (25,7 foizi) tarzda baholanishidan ham anglash mumkin (O‘smirlardagi kasbiy faoliyatga xos xususiyatlarni baholash ko‘nikmalarida ham bunday xususiyatlar aks etgan). Bu toifa o‘smirlarda ijtimoiy persepsiyani shakllanishi yuzasida konkret baho berishda, ularni ijtimoiy munosabatlarda moslashishlari qiyinligi, muloqot mavzularini topishga qiynalishlari, atrofdagilarni baholashda yanglishishlari mumkinligini ayta olamiz.

Xulosa. O‘smirdagi ijtimoiy persepsiya shakllanishida uning ota-ona kasbiy faoliyatiga munosabatidan tashqari u tomondan kasbiy faoliyatga moyillik, kasbiy faoliyat motivlarini ijtimoiy xarakterini anglashi, insonlarni kasbiy faoliyatiga ko‘ra tiplanishiga mansubligi munosabatiga egaligi orqali ham shakllanadi. Agarda ijtimoiy muhitdagi voqea-hodisalar va shart-sharoitlar o‘smirga ijobiy ta‘sir etsa o‘smir xulqida ijobiy xislatlar, aksincha holatlarda esa salbiy xislatlar, g‘ayriqonuniy ustanovkalar shakllanadi.

Adabiyotlar:

1. Ganjiyev F.F., Qodirova M.D. Maktabgacha ta‘lim muassasasi tarbiyalanuvchilari ijtimoiy-psixologik moslashuvining oziga xos xususiyatlari. //Pedagogik mahorat. Ilmiy jurnal. – Buxoro. 2020.№2. – B. 109-111. (19.00.00. №7).
2. Ganjiyev F.F., To‘layev H.O. Researching the scope of the professional competence within activities. //International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Impact Factor ICV = 6. 630 Philadelphia, USA. 2019. –B. 388-391.
3. Ganjiyev F.F., Qosimova S.B. Heads Of Competence In Psychologically School Education. International journal of scientific & Technology research volume 9, issue. 2020. -B. 2787-2789.
4. Ganjiev F.F. The basis of social and psychological adaptation of children in the conditions of preschool education. Bulletin of integrative psychology. Journal for psychologists, 59-64.
5. Ганжиев Ф.Ф. Особенности Психологической Защиты Человека В Экстремальной Ситуации. Лазаревские чтения Лики традиционной культуры в, 2018. С. 117-118.

O'QUVCHILAR INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Jumayev Nodir Zayniddinovich,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya va
sotsiologiya kafedrasida katta o'qituvchisi
n.z.jumayev@buxdu.uz*

Ushbu maqolada o'quvchilar intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari hamda aqliy taraqqiyot muammosi psixologlar tomonidan har tomonlama tadqiqot natijalari yoritib berilgan.

Bugungi kunda yoshlarning intellektual salohiyatini o'rganishda psixologik testlar va ularni qo'llashning o'ziga xos prinsiplari, qo'llanish mexanizmlari, ularga qo'yiladigan talablari o'rganilgan. Shuningdek, hozirgi davrda o'quvchilar va yoshlar intellektini rivojlantirish borasida olib borilgan ishlar, olimlar nazariyalari tahlil qilingan va aqliy (intellektual) rivojlanish maxsus ta'sir o'tkazishi va yangi pedagogik texnologiyadan foydalanish chora-tadbirlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *korrelyatsion qobiliyat, intellekt, subyektivizm, qobiliyat, testologiya, progressiv, statistik metodlar, kognitiv pozitsiya, validligi, stimuly, ong nazorati, regulyatsiya, kommunikatsiya, pedagogik diagnostika.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ

В данной статье рассмотрены педагогико-психологические особенности развития интеллектуальных способностей учащихся, а также результаты всестороннего исследования психологами проблемы психического развития.

Сегодня при изучении интеллектуального потенциала молодежи изучаются психологические тесты и специфические принципы их применения, механизмы применения, требования к ним. Также была проанализирована работа ученых по развитию интеллекта школьников и молодежи в текущий период и выявлены меры, направленные на обеспечение особого воздействия на психическое (интеллектуальное) развитие и использование новых педагогических технологий.

Ключевые слова: *корреляция, способность, интеллект, субъективизм, способность, тестология, прогрессивный, статистические методы, когнитивная позиция, валидность, стимул, контроль сознания, регуляция, коммуникация, педагогическая диагностика.*

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF STUDENTS

In this article, the results of a comprehensive study were revealed by psychologists on the pedagogical-psychological characteristics of the development of students' intellectual abilities and the problem of mental progress.

Today, in the study of the intellectual potential of young people, psychological tests and specific principles of their application, mechanisms of application, requirements for them are studied. Also in the current period, the work on the development of students and youth intelligence has been analyzed by the theories of scientists, and mental (intellectual) development has revealed special interaction and measures for the use of new pedagogical technology.

Key words: *correlation, ability, intelligence, subjectivism, ability, testology, progressive, statistical methods, cognitive positivity, validity, stimulus, mind control, regulation, communication, pedagogical diagnostics.*

Kirish. *Bugungi kunda butun dunyoda XXI asr intellektual salohiyat asri deb e'lon qilindi. Shu qatorda O'zbekiston Respublikasi hukumati Prezidentimiz rahbarligida intellektual salohiyatli kishilarni shakllantirishda asosiy mas'ul sanalgan ijtimoiy institut - ta'lim sohasini, uni tubdan yangilash va yaxshilashni davlat siyosatining ustivor yo'nalishi deb belgiladi.*

Psixologiya fanida aqliy taraqqiyot, aql, intellekt muammosiga turlicha yondashuvlar mavjud bo‘lib, ular mohiyati jihatidan bir kategoriyaning har xil mezonlar bilan o‘lchashda o‘z ifodasini topadi. Quyida ularning hammasiga to‘xtalib, nazariy - amaliy jabhalari izohlab beriladi.

Mavzu bo‘yicha adabiyotlar tahlili. O‘zbekiston Respublikasida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar, yangilanishlar inson omili muammosini yanada chuqurroq va izchil ravishda tadqiq etishni taqozo etmoqda. O‘zbekiston xalqining rivojlangan mamlakatlar bilan teng huquqli munosabatga kirishuvi har jihatdan yetuk kishilarni kamol toptirish zaruriyatini vujudga keltirmoqda. Bugungi kunda fan texnikani yuqori saviyada egallash, jahon standarti darajasiga yaqinlashtirish uchun intellekt ko‘rsatkichi yuqori hamda mustaqil fikrlovchi yoshlarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir

Komillika erishishning jismoniy, axloqiy, tarkiblarini o‘quvchi yoshlar tomonidan egallash aqliy darajaga yetishdan osonroq kechadi. Shuning uchun aqliy (intellektual) rivojlanish maxsus ta‘sir o‘tkazishni va yangi pedagogik texnologiyadan foydalanishni talab etadi. Bilimlarni o‘zlashtirish aynan aqliy kamolotni anglatmaydi, balki uning bir mezoni vazifasini bajaradi, xolos. O‘smir o‘quvchilarni ta‘lim jarayonida va undan tashqari paytlarda ham aqlan rivojlantirish, maxsus ta‘limiy usullarga o‘rgatish, omilkor yo‘llar bilan muammolarni yechishga, fikr yuritishga, mustaqil ijodiy izlanishlarni amalga oshirishga tayyorlash lozim. Aqliy rivojlantirishga doir L.S.Vigotskiy, Veksler, N.A.Menchinskaya, Dj.Bruner, P.Ya.Galperin, A.M.Matyushkin, T.V.Kudryavsev kabi jahon psixologlarining turli-tuman nazariyalari mavjud bo‘lib, ular har xil mezonlarga ko‘rsatkichlarga asoslanadi. O‘smirlarni komil inson qilib shakllantirish uchun, eng avvalo ularni intellektual jihatdan yuksak darajalarga erishishlari uchun puxta hozirlash lozim.

O‘quvchilarda o‘zlashtirish darajalarini belgilamasdan, ularni ilmiy asoslamasdan turib, bolalarga mos keladigan usullarni tanlash, ularning intellektual salohiyatini ko‘tarish qobiliyatlarini o‘stirish vositalari tizimini ishlab chiqish mumkin emas. Bolalarni fan asoslari, urf-odat, an‘analarga o‘rgatish nuqul xotiraning ishi bo‘lmay, fikrlashning ham ishidir. Shunday bo‘lgach, o‘quvchilarning aqliy (intellektual) rivojlanish xususiyatlarini keng tahlil qilish, ularning bola rivojlanishidagi ahamiyati, o‘rnini o‘rganish dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda.

L. S. Vigotskiy fikricha, psixik jarayonlarni bevosita ifoda qiluvchi siz xoh tashqi, xoh ichki ko‘rinishga ega bo‘lmasin, turli xil alomatlar ichida ko‘rinarli joy egallaydi. Alomatlarni egallash sifat jihatidan" psixik funksiyalarni qayta qo‘rish kerakligini, sifat bo‘yicha mutlaqo boshqa, yangi taraqqiyot bosqichi ekanligini bildiradi. Shu bilan birga, insoniyatning tarixiy taraqqiyotida hosil bo‘lgan xuddi shu alomatlarni egallash, ta‘lim jarayonida ijtimoiy tajribalarni o‘zlashtirish natijasida erishilgan bo‘lishi mumkin. Xuddi mana shu fikrdan L. S. Vigotskiyning ta‘lim va taraqqiyot o‘rtasidagi o‘zaro munosabat masalasi bo‘yicha tutgan o‘rni yaqqol kuzga tashlanadi.

Albatta, psixologiya fanida intellektual qobiliyatlarni o‘rganish bo‘yicha juda ko‘p psixodiagnostik testlar mavjud. Bular qatoriga dunyoda tan olingan D. Vekler, R. Raven, G. Ayzenk, R. Kettell kabilarni kiritish mumkin. Aytish joizki, har bir testning uziga xos salmog‘i, ilmiy-amaliy ahamiyati va o‘rni bor mazkur ishni yozish jarayonida biz faqat ikkita test: R. Kettell va G. Ayzenk testlari haqida ayrim mulohazalarni yuritimiz. Ushbu testlarning mohiyati, ahamiyati va shaxs intellektini o‘rganishda tutgan o‘rniga ma‘lum darajada baho berdik.

Aqliy taraqqiyot juda ko‘p psixologlarni qiziqtiradigan muhim masala bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun ham bu muammo ustida juda qiziqarli tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, biroq unga har xil yo‘nalishdan turib yondashilgan. Shularni nazarda tutib, bu to‘g‘rida umumiy nuqtayi nazar, umumiy mezon yuzasidan mulohaza yuritish mumkin emas. Shuningdek, aqliy taraqqiyotning tarkibiy qismlari bo‘yicha ham xuddi shu fikrlarni bildirish o‘rinlidir.

Insonning aqliy taraqqiyotini o‘rganish muammosi qadimgi davrlardayoq juda ko‘p soha bilimdonlarining e‘tiborini tortgan. Hatto, antik davr faylasuflari ham bu muammoga jiddiy yondashganlar. Ularning qarashlariga ko‘ra, “intellekt” termini o‘zida lotincha “nus” (“aql”) tushunchasini ifodalaydi. Antik davrning Platon va Aristotel kabi faylasuflari “nus”, ya‘ni “aql” odam ruhining oliy, o‘ziga xos aqli bo‘lagi bo‘lib, olamni bilishning eng maqbul yo‘li deb hisoblashadi.

Ijtimoiy taraqqiyotning o‘rta asrlariga kelib, “intellekt” terminining mazmuni yanada boyidi. Masalan, sxolastikada ilohiy intellekt tushunchasi o‘rganila boshlandi, bu termin bilan oliy bilish qobiliyatlarini tushuntirishga harakat qilindi. Mashhur faylasuf I.Kant nazariyasiga binoan, “intellekt” (nemischa-verstand) bu bizdagi mavjud tuzilishni bilish qobiliyatidir, aql (nemischa-vernunft) esa metafizik, g‘oyalar tuzilishini bilish qobiliyatidir”.

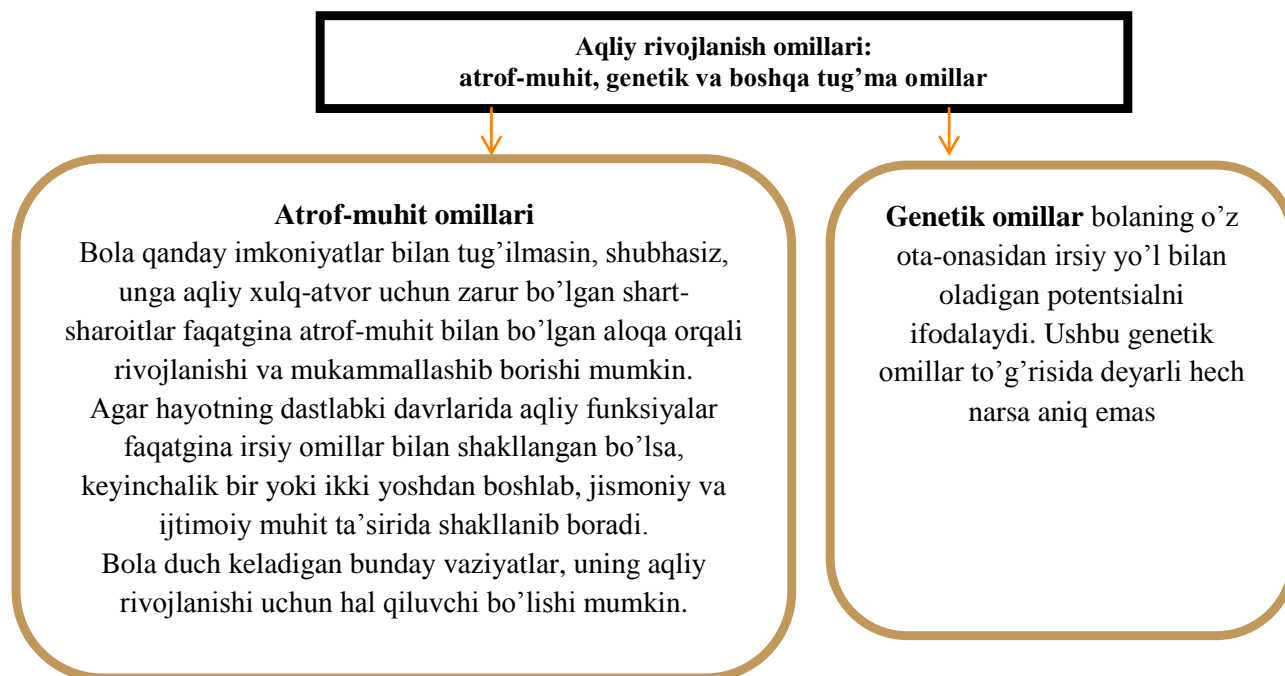
Intellektning mohiyati va taraqqiyotini tushuntirishda qadimdan turli oqimlar yuzaga kelganligiga qaramay ma‘lum bir fikrlar asosida birlashganlar va bahslashganlar uning mohiyatini tushuntirishda fan olamida ikki xil yondashuv vujudga kelgan:

1. Birinchi guruh vakillarining qarashlaricha, intellektual xususiyatlar odamga tabiiy ravishda (holda) nasliy yo‘l bilan ota-onalari tomonidan beriladi. Odam onasidan aqlli yoki aqli zaif bo‘lib tug‘ilgan bo‘ladi.

2. Ikkinchi guruh namoyandalari esa intellektni bola idrokining tezligi va tashqi qo‘zg‘atuvchilarga nisbatan bo‘lgan munosabati bilan bog‘lab tushuntirganlar.

Intellekt tushunchasini rus psixologlari aqliy iste‘dod yoki qobiliyat deb yuritishadi. Chet el psixologiyasida qobiliyatni miqdor jihatdan o‘lchash hamda uni xarakterlab berish uchun intellekt tushunchasi kiritilgan. O‘z davrining yirik psixologlari bo‘lgan R.B.Kettel, L.Termen, Ch.Spirmen va boshqalar o‘tgan asrning boshlaridayoq inson qobiliyati darajasini o‘lchash uchun turli xarakterdagi intellektual testlarni yaratganlar. Bundan kuzatilgan maqsad turli ixtisoslar uchun kasb tanlash amalga oshirish yoki kasbga yaroqliligini, layoqatliligini aniqlashdan iboratdir.

Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning XIX asr oxirlariga kelib, psixologiya fanidan intellektni o‘rganishga alohida e‘tibor berila boshlandi. Fransuz psixologi A.Bine intellektni tadqiq qilish bo‘yicha dastlabki qadamni qo‘ydi. T.Simon bilan birgalikda bolalar intellektining rivojlanish darajasini tadqiq qiluvchi testlarni ishlab chiqdi. Izlanishlarga nazariy asos qilib, o‘sha davrda hukmron mavqega ega bo‘lgan funksional psixologik nazariya qo‘llanilgan bo‘lib, unda psixik rivojlanish bir necha psixik tug‘ma funksiyalar rivojlanishining natijasida yuz beradi, degan fikr ustunlik qilardi. Mana shu nazariyaga amal qilgan holda, u shunday masalalarni tanladiki, bunda bolaning ilgarigi bilimlari va ko‘nikmalarini qo‘llash imkoniyati kamaytirildi.

1-rasm. Aqliy rivojlanish omillari

Intellektning adaptatsion shartlanganligi aqliy rivojlanganlikning quyidagi omillarida namoyon bo‘ladi:

1. Jamiyatdagi iqtisodiy va madaniy tengsizlik, bir-biridan farq qiladigan ijtimoiy guruhlarning etnik o‘ziga xosligi bilan bog‘liq bo‘lgan oilaning ijtimoiy statusi.

2. Bola ovqatlanishining e‘tiborga molikligi (o‘ziga xosligi), to‘laqonli rivojlanish uchun uning yetarli va yetarli bo‘lmasligi.

3. Kattalar tomonidan bolaning aqliy faolligini psixik qo‘zg‘atish (ma‘lumki, bolalar uyida tarbiyalanuvchi bolalar tengdoshlaridan aqliy rivojlanishda sezilarli darajada orqada qolishadi).

4. Oiladagi bolalar soni: oilada bola qancha ko‘p bo‘lsa, ulardagi o‘rtacha intellekt koeffitsienti shunchalik past bo‘ladi

J.Piaje “Intellekt davrlari” ta‘limotida uni quyidagi rivojlanish pallalariga ajratadi:

1. Sensomotor intellekti (tug‘ilgan 2 yoshgacha).

2. Operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2yoshdan 11 yoshgacha).

3. Aniq operatsiyalar davri (7-8 yoshdan 11-12yoshgacha).

4. Rasmiy (formal) operatsiyalar davri.

U intellektning o‘sishi, bolada nutq paydo bo‘lishidan ilgari boshlanadi, deb hisoblaydi. Intellektning dastlabki ko‘rinishlari bolaning ilk tartibsiz xatti-harakatlarida o‘z ifodasini topadi. Keyinchalik maqsadga yo‘naltirilgan harakatlar aktini amalga oshirish natijasida va tahlil qilish yordamida intellektning genetik ildizini o‘rganishga imkoniyat yaratiladi.

Rasmiy operatsiyalar davrida tavsif berilganda esa, predmetlar bilan tobora aloqa yo‘qola borishi qayd qilinadi. Intellektning o‘sishi inson operatsiyalar tizimi bilan qurollanishdan iborat ekanligi aytib o‘tiladi.

Tahlil va natijalar. Intellekt muammosini yoritishga Amerika psixologlari ham jiddiy ravishda yondashishgan. Biroq bu muammoni hal etishda ular boshqacharoq yo‘l tutishadi, ya’ni asosan intellektning quyidagilarga bog‘liqligi ta’kidlanadi: a) yoshga; b) jinsga, dunyoga kelish tartibiga; v) etnos, millat, ellatlarga; g) oilaning ijtimoiy-iqtisodiy statusiga; d) ota-onalarning ma’lumotligiga.

Ular ayni bir xil masalalarning muvaffaqiyatli bajarilishi, sinaluvchilar yashayotgan real sharoitga bog‘liq ekanligini ko‘rsatib beradilar. Avtorlar u yoki bu masala yechilganligining natijasini emas, balki uni yechish jarayoni o‘zini, subyektning muammo hal qilish jarayonida qo‘llaydigan usullarni o‘rganish muhim, deb bilishlari prinsipial jihatdan alohida ahamiyatga egadir.

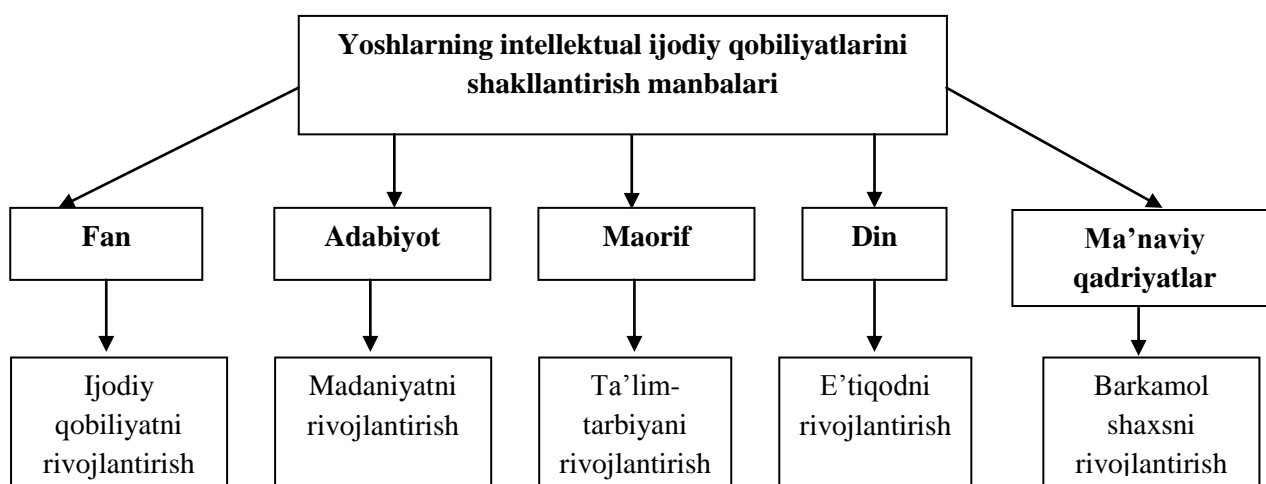
M.A. Kholodnaya o‘quvchilarining intellektual tarbiyasini to‘rt yo‘nalishda amalga oshirishni taklif qiladi:

- 1) konseptual fikrlashni rivojlantirish;
- 2) shaxsning asosiy intellektual sifatlarini yaratish;
- 3) meta kognitiv ongni shakllantirish;
- 4) aqliy mehnatning psixologik qulay rejimini ta’minlash.

Tahlil va natijalar.

Intellektual-ijodiy salohiyatni rivojlantirish mexanizmlari

Yoshlarni intellektual ijodiy salohiyatini rivojlantirishda tarbiyaning ahamiyati muhim rol o‘ynaydi. Intellektual ijodiy salohiyatni oshirish uchun tarbiya jarayonining mohiyati shu jarayon uchun xarakterli bo‘lgan va muayyan qonuniyatlarda namoyon bo‘ladigan ichki aloqa va munosabatlarni aks ettiradi. Yoshlarning intellektual ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayonida o‘quvchilarda jamiyatga naf keltiradigan, shaxsga qo‘yiladigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va ko‘nikma hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o‘quvchining ongiga, dunyoqarashi va irodasiga tizimli, muntazam ta’sir etib boriladi. Ijodiy salohiyatni rivojlantirish jarayonida bulardan birortasi e’tibordan chetda qolsa, ko‘zlangan maqsadga erishish qiyinlashadi. Mana shu psixologik jihatlarni e’tiborga olingandagina yoshlarning intellektual ijodiy qobiliyatlarini shakllantirib uni rivojlantirishga imkon yaratiladi. Yoshlarning intellektual ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish va uni rivojlantirish manbalarini quyidagi 1-shaklda ifodalab beramiz:

2-rasm. Yoshlarning intellektual ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish manbalari

Ta’lim-tarbiya berish jarayonida ta’limning ma’lum bir maqsadga qaratilishi muhim ahamiyatga ega. Ta’lim jarayoni yoshlarning intellektual ijodiy qobiliyatlarini shakllantirmasdan turib ularni ijodiy rivojlantirib bo‘lmaydi.

Talabalarning intellektual ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi har qanday maqsadga qaratilgan tarbiya jarayonining mohiyati va vazifalari tarbiyachi tomonidan rejalashtiriladi va ketma-ket bajariladigan usullar belgilab olinadi:

1.O‘quvchi-talabalarning intellektual ijodiy salohiyatini shakllantiruvchi xislatlarini uyg‘otish va rivojlantirish rejalashtiriladi.

2.Mana shu xislatlarni rivojlantirishni amalga oshiruvchi usullarni yaratish yoki intellektual ijodiy salohiyatni oshirib borishga xizmat qiluvchi manbalar izlab topiladi.

3.Belgilangan maqsad uchun xizmat qiladigan nazariy va amaliy manbalarni qaysisini va qayerda ishlatish rejalashtiriladi.

Mana shunday rejaga solinib olib boriladigan ishlarni amalga oshirish ta’lim-tarbiya tizimi jarayonida ham yoshlarning intellektual ijodiy salohiyatini rivojlantirib boradi, jamiyat va insonlarning intellektual va jismoniy faoliyatini oshirib boradi.

Intellektual ijodiy salohiyatni oshirishda tarbiya jarayonining xususiyatlari					
Ko‘p jarayon	qirrali	Uzoq davom etadigan jarayon	Yaxlit holda amalga oshiriladi	Yoshlarning faolligi, ikki tomonlama xususiyat	Qarama-qarshiliklarning ko‘pligi
Ko‘p jarayonda o‘quv maskani, oila, mahalla va keng jamoatchilik, kino, teatr, televideniye, adabiyot va san‘at ishtirok etadi.	qirrali	Bu jarayonga bolaning tug‘ma iste’dodi kiradi. Bu xususiyatda ta’limdan farqli ravishda u bola tug‘ilganidan boshlanadi, maktab davrida, undan keyin, va butun umr davom etadi.	Intellektual ijodiy salohiyatning ta’limdan farqlantiruvchi xususiyati yaxlit holda va konsentrik asosda amalga oshiriladi.Bunda tarbiyaning turlari bir-biri bilan uzviy bog‘langan.	Bunga yoshlarning tug‘ma iste’dodi hamda olgan bilimlari asosidagi intellektual ijodiy salohiyati kiradi. Bu jarayon ikki tomonlama xususiyatga ega bo‘lib, bunda bolaning o‘zi ham faol ishtirok etadi.	Bu qarama – qarshiliklar bolalarda o‘z tushunchalariga muvofiq dastlabki paydo bo‘lgan intellektual ijodiy salohiyat bilan ta’lim-tarbiya tomonidan tarkib toptirilayotgan sifatlar o‘rtasida o‘quvchilarga qo‘yilgan talablar bilan uni bajarish imkoni-yatlari o‘rtasidagi kurashlarda namoyon bo‘ladi.

Xulosa.Har xil turdagi ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan kichik yoshdagi o‘quvchilarning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish muammosini nazariy tahlil qilish va tadqiqotimizda keltirilgan empirik natijalarga asoslanib, biz quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin:

Aslida ijodkorlik va aql-zakovat madaniy-tarixiy hodisa bo‘lganligi sababli ularning ko‘p jihatlari (madaniy-tarixiy, shaxsiy, psixologik, fiziologik, protsessual va mahsuldorlik), shuning uchun ijodkorlik va jarayon tahlili. Intellektual faoliyat kompleks psixologik va pedagogik yondashuvni talab qiladi. Bir tomondan, kichik yoshdagi o‘quvchilarning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishning shaxsiy va protsessual xususiyatlarini o‘rganish kerak bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ushbu tadqiqot natijalari maxsus tizimni yaratish uchun asos bo‘lishi kerak. Bolaning shaxsiyatini ijodiy va intellektual rivojlantirish bo‘yicha faoliyat.

Jaxon psixologiyasi fanida intellekt va ilmiy konsepsiyalar mavjud bo‘lishiga qaramay ayrim ziddiyatli holatlaridan qat’i nazar insonning aqliy taraqqiyotini aniqlashga, uni oldindan aytib berishga, o‘lchashga, rivojlantirish yo‘l va vositalarini isloh qilishga xizmat qiladi.

Intellekt va intellektual faoliyat ko‘rsatkichi (koeffitsiyenti) ko‘p hollarda testlar bilan o‘lchanganligi sababli jahon psixologiyasi namoyondalari tomonidan ko‘pgina testlar, test so‘rovlari va test majmualari (komplekslari batareyalari) yaratilgan, ularning aksariyati test tuzish prinsiplariga to‘la rioya qilingan hamda barcha talablarga javob bera oladi. Tuzilgan testlar o‘zining alohidalik, originallik xususiyatlari bilan turli vaziyat va holatlarda insonning intellektual taraqqiyot (ijodiy qobiliyat, iste’dod) darajalarini aniqlash imkoniyatiga ega bo‘lib, ular mahalliy, hududiy muhim hamda sharoitlariga moslashtirishga juda qulay hamda omilkordir.

Adabiyotlar:

1. Ziyomuxammadov B. Komillikka eltuvchi kitob.“Turon-iqbol nashryoti”, Toshkent, 2006. 189-262betlar
2. Iragimov X.I. Abdullayeva Sh.A.Pedagogika.(o‘quv qo‘llanma). Toshkent:”Fan” ,2004. 184-bet.
3. Nishonova Z.T..Ijodiy mustaqil fikrni tarbiyalashda o‘qituvchining rolini yanada oshirish // Ta’lim va tarbiya. – 2001. -№1-2 . -B. 40-42.
4. G‘oziyev E.G‘. Zamonaviy va individual va guruhiy psixologiya. T., Universitet. 1999 y. 1,2 b.t.

**UMUMIY O‘RTA TA‘LIMNING DAVLAT TA‘LIM STANDARTLARI
ASOSIDA 9-SINF “INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI” FANIGA OID
KOMPETENSIYALAR VA ULARNING AMALIY AHAMIYATI**

Karimov Feruz Raimovich,

*Buxoro davlat universiteti “Amaliy matematika va
dasturlash texnologiyalari” kafedrası o‘qituvchisi
mister.feruz@inbox.ru*

Maqolada davlat ta‘lim standartlari va unda belgilab qo‘yilgan fanga tegishli kompetensiyalar to‘g‘risida fikr yuritilgan. O‘quvchilarning “Informatika va axborot texnologiyalari” fanidan o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni baholashga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida fikr boradi. Umumiy o‘rta ta‘limning malaka talablari umumta‘lim fanlari bo‘yicha ta‘lim mazmunining majburiy minimumi va yakuniy maqsadlariga, o‘quv yuklamalari hajmiga hamda ta‘lim sifatiga qo‘yiladigan talablari bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiyalardan tashkil topgan. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta‘lim o‘quvchilarda mustaqillik, faol fuqorolik pozitsiyasiga ega bo‘lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan o‘z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog‘lom raqobat hamda umummadaniy ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shuningdek, bugungi informatika va axborot texnologiyalari fani rivojlanishida kompetensiyalarning dars mashg‘ulotlari davomida qo‘llab borishning ahamiyati katta ekanligi bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, bilim, ko‘nikma, malaka, tayanch kompetensiya, fanga oid kompetensiya, axborot, model, kommunikativ kompetensiya, o‘quv dasturi.

**КОМПЕТЕНЦИИ И ИХ ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧИМОСТЬ ПО ПРЕДМЕТУ 9 КЛАССА
«ИНФОРМАТИКА И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ» НА ОСНОВЕ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

В статье рассматриваются государственные образовательные стандарты и компетенции, относящиеся к указанному в них предмету. Анализируются мнения о требованиях к оценке знаний, умений и компетенций, приобретаемых студентами в области информатики и информационных технологий. Квалификационными требованиями общего среднего образования являются знания, умения, квалификация с требованиями к обязательному минимуму и конечным целям содержания образования по общеобразовательным предметам, объёму учебных нагрузок и качеству образования, сложенные из компетенций. Обучение, основанное на компетентностном подходе, формирует у обучающихся самостоятельность, активную гражданскую позицию, инициативу, умение разумно использовать ресурсы СМИ и информационно-коммуникационные технологии в своей деятельности, осознанно выбирать профессию, здоровую конкуренцию, общекультурные формы. Также в статье анализируется важность сохранения компетенций на уроках развития современной информатики и информационных технологий.

Ключевые слова: компетенция, знание, умение, компетенция, базовая компетенция, предметная компетенция, информация, модель, коммуникативная компетенция, учебная программа.

**COMPETENCIES AND THEIR PRACTICAL SIGNIFICANCE IN THE SUBJECT OF
INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGIES OF THE 9TH GRADE ON THE BASIS
OF STATE EDUCATIONAL STANDARDS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION**

The article discusses state educational standards and competencies related to the subject specified in them. Opinions on the requirements for the assessment of knowledge, skills and competencies acquired by students in the field of computer science and information technology are analyzed. The qualification requirements of general secondary education are knowledge, skills, qualifications with requirements for the mandatory minimum and final goals of the content of education in general subjects, the volume of academic loads and the quality of education, composed of competencies. Training based on a competence-based approach forms students' independence, active citizenship, initiative, the ability to use media resources and information and communication technologies intelligently in their activities, consciously choose a profession, healthy competition, and general cultural forms. The article also analyzes the importance of

preserving competencies in the lessons of the development of modern computer science and information technology.

Keywords: *competence, knowledge, skill, competence, basic competence, subject competence, information, model, communicative competence, curriculum.*

Kirish. Davlat ta’lim standartining maqsadi mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg’or tajribasi va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida umumiy o’rta ta’lim tizimini tashkil etish, ma’naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdir.

Umumiy o’rta ta’lim o’quv dasturi bu – asosiy o’quv rejasiga muvofiq sinflar va fanlar bo’yicha o’quv fanlarining hajmi, mazmuni, ketma-ketligi va kompetensiyalarini belgilaydigan hujjat.

Umumiy o’rta ta’limga qo’yiladigan malaka talablari umumta’lim fanlari bo’yicha ta’lim mazmunining majburiy minimal va yakuniy maqsadlariga, o’quv yuklamalari hajmiga va ta’lim sifatiga qo’yiladigan talablardan iborat bo’lib, ular quyidagilardan iborat:

Bilim – o’rganilgan ma’lumotlarni eslab qolish va qayta tushuntirish;

Ko’nikma – olingan bilimlarni tanish vaziyatlarda amalga oshirish qobiliyati;

Malaka – olingan bilim va ko’nikmalarni notanish vaziyatlarda qo’llash va yangi bilimlarni yaratish qobiliyati;

Kompetensiya – mavjud bilim, ko’nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo’llash qobiliyatidir.

Kompetensiyaga asoslangan ta’lim talabalarning mustaqilligini, faol fuqarolik pozitsiyasini, tashabbusini, o’z faoliyatida media-resurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish qobiliyatini, kasbni ongli ravishda tanlashni, sog’lom raqobatni, umumiy madaniy ko’nikmalarni shakllantiradi.

Shaxs o’z hayotida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishish, jamiyatda o’z o’rnini egallash, o’zi oldida turgan muammolarni hal etish va eng muhimi, o’z faoliyat sohasida raqobatbardoshlikka dosh berish uchun zarur bo’lgan asosiy kompetensiyalarga ega bo’lishi kerak.

Asosiy qism. Informatika va AT bo’yicha uzluksiz majburiy ta’lim tizimining bosqichlari ikkiga bo’linadi:

1) Tayanch kompetensiya;

2) Fanga oid kompetensiya.

Tayanch kompetensiya:

1. Kommunikativ kompetensiya.

2. Axborot bilan ishlash kompetensiyasi.

3. O’zini-o’zi rivojlantirish kompetensiyasi.

4. Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi.

5. Milliy va umummadaniy kompetensiya.

6. Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo’lish hamda foydalanish kompetensiyasi.

Fanga oid kompetensiyalar:

1. Axborotlarni izlash va elektron vositalarda yig’ish kompetensiyasi.

2. Axborotlarni elektron vositalarda qayta ishlash va saqlash kompetensiyasi.

3. Axborotlarni elektron vositalar orqali uzatish kompetensiyasi.

Umumta’lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalarini o’qitishning ahamiyati, uning fan va texnika taraqqiyotida, ishlab chiqarishda va kundalik hayotda tutgan o’rni bilan belgilanadi. Maktabda informatika va axborot texnologiyalarini o’qitish ta’limning umumiy maqsadlariga xizmat qilishini, ya’ni o’quvchilarning ilmiy dunyoqarashini, mantiqiy fikrlash qobiliyatini, aqliy rivojlanishini, o’z-o’zini anglash salohiyatini shakllantirishi va o’stirishi, ular ongiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishi, ijtimoiy hayoti uchun zarur bo’lgan bilimlarni egallashi va keyingi bosqichlarda ta’limni davom ettirishi zarur.

O’rta ta’limning umumiy maqsadlariga asoslanib, maktabda informatika va axborot texnologiyalarini o’qitish quyidagilarga qaratilgan:

– axborot, axborot jarayonlari, axborot tizimlari, texnologiyalarni tashkil etuvchi bilimlarning ilmiy g’oyasi asoslarini o’zlashtirish;

– kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda turli shakldagi axborotlar bilan ishlash ko’nikmalariga ega bo’lish;

– AKT vositalaridan foydalangan holda ijodiy va intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish;

– axborot uzatishning huquqiy va axloqiy jihatlarini hisobga olgan holda axborotni tanqidiy tahlil qilish, mas’uliyatni tarbiyalash;

– kundalik hayotda, individual va qo‘shma loyihalarni amalga oshirishda, o‘quv faoliyatida AKT vositalaridan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish.

O‘rta ta’limda informatika va axborot texnologiyalarini o‘qitishning vazifalari quyidagilardan iborat:

– axborot, kompyuter, axborot texnologiyalari, kompyuter dasturlari, kompyuter muammolarini hal qilish texnologiyalari, algoritmlashtirish va dasturlash asoslari, yangi axborot texnologiyalarining jamiyatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyatini va ularning inson faoliyatining turli jihatlariga ijobiy ta’sirini ilmiy o‘rganish usullari to‘g‘risida bilimga ega bo‘lish;

– axborotni to‘plash, qayta ishlash va uzatishda turli texnik vositalar va amaliy dasturlardan foydalana olish;

– axborot jarayonlari natijalarini umumlashtirishda turli texnik vositalarning imkoniyatlaridan foydalanish, ularning ishlash prinsipini tushuntirish, amaliy masalalarni hal qilishda kompyuter yechimlaridan foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lish;

– Amaliy masalalarni yechish, boshqa fanlar bo‘yicha mustaqil ravishda yangi bilimlarni egallash, fanlar bo‘yicha turli manbalardan olingan ma’lumotlar bilan ishlay olish;

– axborotni tahlil qilish va baholash, bir turdagi ma’lumotlarni boshqasiga aylantirish va shunga o‘xshash muammolarni hal qilish;

– axborot makonini axborot texnologiyalari yordamida o‘rganish, fan va texnika yutuqlaridan insoniyatni yanada rivojlantirish uchun zarur darajada foydalanish imkoniyatlariga ishonch, fan va texnika ijodkorlariga hurmat bilan qarash, axborot texnologiyalari va axborot texnologiyalari ta’limiga insoniyat madaniyatining elementi sifatida qarashni tarbiyalash;

– olingan bilim va ko‘nikmalardan kundalik hayotda foydalana olish va hayot xavfsizligini ta’minlash.

Muhokamalar va natijalar. Bugun hayotimizning har bir jabhasi, har bir sohasi va barcha faoliyati bevosita axborot texnologiyalari bilan bog‘liq. Shu bois har bir shaxsda axborot texnologiyalarini yaratish va boshqarish sohasida bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish prinsipial ahamiyatga ega. Ta’lim tizimini axborotlashtirish – texnologik va ijtimoiy bilimlarni uzatishni tezlashtiradi, zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida o‘qitish va o‘qitish sifatini oshiradi, shaxsning turli ijtimoiy sharoitlarga moslashishiga ko‘maklashish imkoniyatlarini yaratadi.

Aynan shuning uchun ham ta’lim mazmunini, fanlar bo‘yicha Davlat ta’lim standartlarini takomillashtirish, ta’lim dasturlarini takomillashtirish – informatika va axborot texnologiyalari sohasidagi kompetensiyalarni kiritish zarur.

AKT kompetensiyasi – o‘quvchilarning axborot jamiyatida o‘z o‘rnini egallashi va muvaffaqiyatli mehnat bilan shug‘ullanishi uchun axborotni samarali qabul qilish, izlash, qayta ishlash, baholash, yaratish va uzatish qobiliyati.

O‘quvchilarning AKT kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish – informatika va axborot texnologiyalari sohasidagi kompetensiyalarni, shuningdek foydalanuvchi kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishni, ya’ni hamkorlik va muloqotni amalga oshirishni, bilimlarni mustaqil ravishda egallashni va ularni AKTdan foydalangan holda amalda qo‘llashni o‘z ichiga oladi.

AKT kompetensiyasini rivojlantirishda informatika va axborot texnologiyalarida shakllangan fanga oid kompetensiyalar qo‘llanilsa samarali natijaga erishiladi.

Informatika va axborot texnologiyalari sohasidagi kompetensiyalar:

1. Axborotlarni elektron vositalarda yig‘ish kompetensiyasi – Axborot manbalarini bilish, axborotni saralash, axborotni taqdim etish, axborotni kodlash, axborot modeli, axborotni qayta ishlash vositalari, o‘quv axborot resurslari, Internet, Internetdan ma’lumot olish usullari, axborot bilan ishlashda odobi, multimedia texnologiyalari, hujjatlarni yaratish, elektron pochta orqali muloqot qilish, axborotni viruslardan himoya qilish qobiliyatini shakllantirish.

2. Elektron vositalarda axborotlarni qayta ishlash kompetensiyasi – matn ma’lumotlarini tahrirlash(formatlash, grafik elementlarni yaratish, jadvallarni shakllantirish, formulalarni kiritish) grafik ma’lumotlarni tahrirlash (grafik fayllarga matn kiritish va uni formatlash, grafik shakllarni o‘zgartirish, ranglar bilan ishlash, animatsiya ssenariylarini yozish qobiliyati, fayllarni arxivlash qobiliyatini shakllantirish.

3. Axborotlarni elektron vositalar orqali uzatish kompetensiyasi - texnologiyadan foydalangan holda axborotni uzatish, axborot xavfsizligini ta’minlash, elektron pochta bilan ishlash, faks orqali ma’lumot jo‘natish, video havola orqali ma’lumotlarni uzatish imkoniyatiga ega bo‘lish, huquqiy va axloqiy me’yorlarni bilish, mualliflik huquqini bilish, bepul dasturlar, tijorat dasturlari, dasturiy ta’minot litsenziyalarini farqlay olish qobiliyatini yaratish.

4. Informatik bilimlarni amaliyotda qo‘llash kompetensiyasi - kompyuterni quvvat manbayiga to‘g‘ri ulash va o‘chirish, ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, uzatish va u bilan bog‘liq jarayonlarni amalga

oshirishda axborot vositalaridan foydalanish, kompyuter qurilmalarini boshqarish, hujjatni matn muharriri va grafik muharririda tayyorlash, boshqaruv dasturini ishga tushirish, kompyuterda ma'lumotlarni tasvirlash, kodlash bilan bog'liq muammolarni hal qilish, tizimda amalda bajarish, elektron jadvaldagi vazifalarni bajara olish, taqdimot slaydlarini tayyorlash, algoritmlar tuzish, dasturlash tillaridan birida dasturlar tuzish qobiliyatini shakllantirish.

Xulosa. Informatika va axborot texnologiyalari fani – yosh avlodga axborot texnologiyalari va ulardan foydalanish jarayonlarini har tomonlama o'zlashtirishni ta'minlashdan iborat. O'quvchilarning ilmiy dunyoqarashining shakllanishi va o'sishi, mantiqiy fikrlash qobiliyati, aqliy rivojlanishi, o'z-o'zini anglash salohiyati ko'p jihatdan axborot texnologiyalariga bog'liq.

Shaxs o'z hayotida shaxsiy, ijtimoiy-iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirish, jamiyatda o'z o'rini egallash, duch keladigan muammolarni hal qilish va eng muhimi, o'z sohasi, kasbida raqobatbardosh bo'lish uchun zarur bo'lgan asosiy kompetensiyalarga ega bo'lishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Karimov F.R. O'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarning 5-11 sinflar kesimidagi darajalari Informatika va axborot texnologiyalari o'quv fani bo'yicha uzluksiz ta'lim tizimining davlat ta'lim standarti // Iqtidorli talabalar, magistrantlar, tayanch doktorantlar va doktorantlarning “Tafakkur va talqin” mavzusidagi Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman to'plami(2-qism), 2023. 1084-1086-betlar.

2. Karimov F.R. Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish metodikasi va uning o'qitish tendensiyalari // Iqtidorli talabalar, magistrantlar, tayanch doktorantlar va doktorantlarning “Tafakkur va talqin” mavzusidagi Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman to'plami(2-qism), 2023. 1087-1088-betlar.

3. Каримов Ф.Р. Дидактические возможности развития научных компетенций студентов на основе цифровых технологий // Вестник науки и образования, 2023. № 3 (134). Стр 121-123.

4. Каримов Ф.Р. Важные аспекты использования интерактивных образовательных платформ // Universum: технические науки, Выпуск: 5(110), май 2023. Часть 1. Стр 41-43.

5. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.-T.: “Nihol” nashryoti, 2013 yil 278-bet.

6. Yuldashev U.Yu., Boqiyev R.R., Zokirova F.M. Informatika o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. Toshkent. «Talqin» 2004. 187-b.

7. Нестик Т. Компетенции для сетевого поколения // Дети в информационном обществе. — 2011.- № 6.-С. 56-61.

8. Xodjaev B.X. Innovatsion ta'lim texnologiyalari modulidan ma'ruza matnlari.-T.:2015

**TA'LIM SOHASIDAGI KASBIY INNOVATSION FAOLIYATGA SHAXSNING
PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH**

Kurbonov Ixtiyor Hikmatovich,
Buxoro davlat tibbiyot instituti
O'zbek tili va adabiyot, rus tili,
pedagogika, psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

Ushbu maqolada innovatsion faoliyatda shaxsni psixologik tayyorgarligini shakllantirish usullari, vositalari va asosiy vazifalari yoritilgan bo'lib, hozirgi kunda kasbiy faoliyat uchun mutaxassislar tayyorlash yo'nalishlaridan biri sifatida bo'lajak professor-o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash yo'llari oydinlashtirilgan. So'nggi yillarda respublikamizda ta'lim tizimida ilmiy-innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilmiy-innovatsion salohiyatdan keng foydalanish, ilmiy-intellektual resurslarni to'liq safarbar etish, ilm-fanni tizimli isloh qilishning istiqbolli ustuvor yo'nalishlarini belgilash kabi vazifalar qo'yildi; zamonaviy bilim va mustaqil fikrlashga ega yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ilmiy infratuzilmani modernizatsiya qilish bo'yicha ishlarni yangi bosqichga ko'tarish, innovatsiyalarni davlat tomonidan qo'llab - quvvatlashning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish uchun normativ-huquqiy asoslarni yaratish yoritilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, kasbiy faoliyat, tayyorgarlik, innovatsion faoliyat, kasbiy rivojlanish, modernizatsiya, fikrlash, salohiyat, islohot, intellektual resurslar, psixologik tayyorgarlik.

**ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ ЛИЧНОСТИ К
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СФЕРЕ
ОБРАЗОВАНИЯ**

В данной статье освещаются методы, средства и основные задачи формирования психологической готовности личности к инновационной деятельности, уточняются пути подготовки будущих профессорско-преподавательских кадров к инновационной деятельности как одному из направлений подготовки специалистов к профессиональной деятельности в настоящее время. В последние годы в нашей республике поставлены такие задачи, как развитие научно-инновационной деятельности в системе образования, широкое использование научно-инновационного потенциала, полностью мобилизуя научно-интеллектуальные ресурсы, определение перспективных приоритетных направлений систематического реформирования науки; подготовка высококвалифицированных кадров, обладающих современными знаниями и независимым мышлением, поднятие на новый качественный этап работ по модернизации научной инфраструктуры, создание нормативно-правовых основ для совершенствования институциональных механизмов государственной поддержки инновационной деятельности, а также поднятие нашей страны до 2026 года на 30 позиций в рейтинге Индекса глобальных инноваций (ГИ) научно-инновационной деятельности.

Ключевые слова: инновация, профессиональная деятельность, подготовка, инновационная деятельность, профессиональное развитие, модернизация, мышление, потенциал, реформирование, интеллектуальные ресурсы, психологическая подготовка.

**FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE INDIVIDUAL FOR
PROFESSIONAL INNOVATION ACTIVITY IN THE FIELD OF EDUCATION**

This article highlights the methods, means and main tasks of forming the psychological readiness of the individual for innovation, clarifies the ways of preparing future teaching staff for innovation as one of the areas of training specialists for professional activity at the present time. In recent years, our republic has set such tasks as the development of scientific and innovative activities in the education system, the widespread use of scientific and innovative potential, fully mobilizing scientific and intellectual resources, the identification of promising priority areas of systematic reform of science; training of highly qualified personnel with modern knowledge and independent thinking, raising to a new qualitative stage of work on the modernization of scientific infrastructure, creating regulatory and legal frameworks for improving institutional mechanisms of state support for innovation, as well as raising our country to 30 positions in the rating of the Global Innovation Index (GII) of scientific and innovative activity by 2026.

Keywords: innovation, professional activity, training, innovative activity, professional development,

modernization, thinking, potential, reformation, intellectual resources, psychological training.

Kirish. Jahon ta’lim tizimida zamonaviy sharoitda har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilovchi asosiy omil innovatsion komponent hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining zamonaviy sharoitida innovatsion o‘zgarishlar va jamiyatning siyosiy, iqtisodiy hayoti, ijtimoiy-gumanitar sohalarini chuqur isloh qilish jarayonlarini amalga oshirish obyektiv qonuniyatdir. Mamlakatda jamiyat hayotining barcha jabhalarida tub o‘zgarishlar ro‘y bermoqda, davlat yangi iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy sharoitlarda sifat va raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan innovatsion rivojlanish modellarini qo‘llashga o‘tdi. Bu innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni tashkil etish sohasida davlat boshqaruvining tashkiliy, tashkiliy va huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirishni taqozo etdi.

Jahon ta’lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida shaxsning innovatsion faoliyatga tayyorligini shakllantirishga qaratilgan ta’lim tizimini yaratish bo‘yicha dolzarb vazifalarni o‘rganish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bugungi kunda oliy ta’lim sifatini oshirishda Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) “XXI asrda oliy ta’lim” deklaratsiyasi, BMTning (YUNESKO) ta’lim, fan va madaniyat bo‘yicha “YUNESKO: ufqlar – 2020” hisobotida muhim o‘rin tutadi. 1998-yilda oliy ta’lim tizimi imidjiga, madaniyat va o‘qituvchilar tayyorlash siyosatiga, ayniqsa, yangi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish asosida talabalarni innovatsiyalarga tayyorlashning yangi strategiyasiga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Bu bevosita kadrlar tayyorlash sifati va raqobatbardoshligini oshirish uchun zamin yaratadi [1,135]. Jahonda rivojlangan oliy ta’lim tizimida kasbiy faoliyat uchun mutaxassislar tayyorlash yo‘nalishlaridan biri sifatida bo‘lajak professor-o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash, ularning individual ijodiy faolligini to‘liq namoyon etish, intellektual salohiyatini rivojlantirish, o‘z bilimlarini oshirish, innovatsion faoliyatni amalga oshirishga tayyorlash muammolari alohida o‘rin tutadigan jarayonida o‘zlashtirilgan bilim zahiralari, ko‘nikma va malakalarni jamlash, ushbu muammolarni muvaffaqiyatli hal etish oliy pedagogik ta’lim tizimini qayta qurish, uning maqsad va vazifalarini aniqlashtirish, kadrlar tayyorlash mazmunini ta’lim sohasidagi innovatsion tizimning yangi talablariga muvofiq takomillashtirishni taqozo etadi. [1,143].

Respublikamizda so‘nggi yillarda O‘zbekistonda innovatsion o‘zgarishlarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlari sifatida respublikaning innovatsion rivojlangan davlat sifatidagi nufuzini mustahkamlash maqsadida oliy davlat darajasida ko‘tarish, O‘zbekistonni jadal rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotiga ega, jamiyatga intellektual hissasi yuqori bo‘lgan davlatga aylantirish. Innovatsion rivojlanishni amalga oshirish bo‘yicha real qadamlar va aniq harakatlarning ko‘plab misollaridan biri mamlakat innovatsion siyosatining qonunchilik va me‘yoriy-huquqiy bazasidir. O‘zbekistonning yangi rivojlanish strategiyasida ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimiga innovatsiyalarni joriy etish, yangi innovatsiyalarni joriy etishga qodir kadrlar tayyorlash masalalari ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, unga innovatsion va zamonaviy uslublarni joriy etish, “yangi davr o‘qituvchilarini tarbiyalash, pedagogika fanini rivojlantirish, innovatsion ta’lim texnologiyalari, ijodiy yondashuvlarni yaratish” zarurligini ta’kidlamogda [1, 125]. Bugungi kunda davlat ijtimoiy buyurtmasi, pedagogika oliy o‘quv yurtlari o‘quv jarayoniga o‘qitish samaradorligini ta’minlovchi pedagogik innovatsiyalar g‘oyalarini joriy etish bilan bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy jihatdan belgilangan funksiyasini bajarish uchun hozirgi tayyorgarlik darajasi o‘rtasida ma’lum ziddiyatlarning mavjudligi, pedagogik innovatsion faoliyat sifatida amalga oshirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. [2, 87].

Qo‘yilgan vazifalarga muvofiq biz tadqiqot usullari majmuasini qo‘lladik, ular quyidagilarni o‘z ichiga oldi: *nazariy* - tadqiqot muammosi bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, olingan materiallarni nazariy sintez qilish, abstraksiyalash va modellashtirish; *empirik* - kuzatish, shu jumladan, so‘roq qilish, intervyu olish, test qilish, tengdoshlarni tekshirish; *eksperimental* - tajribaning bosqichlarini aniqlash va shakllantirish; o‘rganish davomida olingan ma’lumotlarni *statistik* - miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilish, tajriba natijalarini matematik qayta ishlash, interaktiv tuzatish va rivojlantirish usullari; faol ijtimoiy-psixologik ta’lim, reflektiv va innovatsion treninglar, maslahatlar; matematik va statistik usullar; regressiya, variatsiya, korrelyatsiya, omil tahlili (bu maqsadda SPSS statistik dasturlarning kompyuter paketi - 20-versiyadan foydalanilgan), nazariy tahlil, abstraksiya, muammolilik, nazariy modellashtirish, sintez qilish, turkumlashtirish; ekspert so‘rovi.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda psixodiagnostikaning quyidagi usullari qo‘llanildi: o‘quvchilarning ta’lim motivatsiyasi (A.A.Rean va V.A.Yakunin, N.T.Badmayeva tomonidan tahrirlangan); ko‘p madaniyatli jamiyatda universitet talabalarining kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish darajasi (I.A.Martyanova); ta’lim faoliyatidan qoniqish (L.V.Mishchenko); shaxsning tizimli-xarakterologik munosabatlari (E.L.Kasyanik, E.S.Makeyev); muallifning so‘rovnomasi "Kasbiy jarayonda kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlik shakllantirish", "Shaxs innovatsiyasi"ning ekspres diagnostikasi (V. P.

Chudakova).

Oliy ta’lim muassasalarida o’quv jarayonini takomillashtirish va talabalarning kasbiy malaka oshirish jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarligini muvaffaqiyatli shakllantirish maqsadida tadqiqot materiallari va xulosalari oliy ta’lim muassasalarining ta’lim dasturlariga kiritilgan.

Korporativ madaniyatda bir-biridan farq qiladigan ikkita universitetda motivatsion, hissiy, interaktiv va shaxsiy- faoliyat komponentlari xususiyatlaridagi farqlar aniqlandi. Talabalar va sportchilarning kasbiy rivojlanishidagi farqlar aniqlandi.[3, 381].

Ta’lim muhitidagi sharoitlarda ishlash orqali ularning kasbiy o’sishi jarayonida o’zgarishlar orqali xodimlarning (va bo’lajak tibbiyot xodimlarining) innovatsion faoliyatiga psixologik tayyorgarligini shakllantirishga ta’sir qilish imkoniyati ilgari surilgan jarayon, ijtimoiy-psixologik qulaylik, ta’lim muhitida ijtimoiy rol va ijtimoiy o’zaro ta’sirlarni qabul qilish, ma’lumotlar sog’liqni saqlash sohasidagi professional faoliyatni rejalashtirish va amalga oshirishda psixomaslahat uchun ham mos keladi. [4, 131].

Talabalarning ilmiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirish natijasida psixologik barqarorlikni ta’minlash bo’yicha dunyoda olib borilgan tadqiqotlar asosida quyidagi ilmiy natijalar olindi: talabalarning pedagogik va psixologik barqarorligini ta’minlaydigan omillar o’rganildi ("tadqiqot markazi", Buyuk Britaniya); talabalarni psixologik himoya qilish mexanizmlari yaratildi (Amerika psixologik assotsiatsiyasi, Amerika Qo’shma Shtatlari); psixodiagnostik usullar yordamida talabalarning pedagogik va psixologik barqarorligini aniqlashning ilmiy-nazariy asoslari yaratildi (Melburn universiteti, Avstraliya); talabalarning o’quv va ilmiy faoliyati motivatsiyasini oshirish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, kognitiv jarayonlar, refleksiv jarayonlar xalqaro psixologik fanlar akademiyasi, Rossiya); talabalarni zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalangan holda ilmiy-innovatsion faoliyatga yo’naltirish tizimi yaratildi (M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti, Rossiya Federatsiyasi). [5, 139].

Dunyoda talabalarni psixologik barqarorligini ta’minlash orqali ilmiy-innovatsion faoliyatga yo’naltirishning ustuvor yo’nalishlari bo’yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, oliy ta’lim muassasalari talabalarining pedagogik-psixologik barqarorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash yo’li bilan yangi zamonaviy psixologik usullarni taklif qilish kabi yo’nalishlar bo’yicha. [6,155].

Muammoni o’rganish darajasi. Mamlakatimizda talabalarning o’quv va ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirish orqali pedagogik va psixologik barqarorlikni ta’minlash muammosi Sh.R.Baratov, M.G.Davletshin, K.A.Farfiyeva, D.N.Ibragimova, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, U.H.Shukurova, B.R.Kodirov, K.B.Kodirov, F.A.Choriyev, P.S.Yorgashev, E.D.Goziyev, V.P.Chudakova va boshqalar.

Metodologiya. Tadqiqot natijalarini nazariy, uslubiy va empirik umumlashtirish, yangicha qarashni aks ettiradi: shaxsning innovatsion faoliyatga psixologik tayyorgarligini shakllantirish muammosini hal qilish, mazmuni, tuzilishi, qonuniyatlari, psixologik sharoitlar tizimi va samaradorlik omillari hisoblanadi. [7, 314].

Kasbiy rivojlanish jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlikni shakllantirishni o’rganishga yondashuvlar tizimlashtirilgan.

O’tkazilgan nazariy tahlillarimiz shuni ko’rsatdiki, talabalarning kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarligini kasbiy shakllantirish jarayoni uchun shart-sharoitlarni taqsimlashda noaniqlik mavjud:

1. Tadqiqotda nazariy va empirik darajada kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlikni o’rganishga ta’rif va yondashuvlar tahlil qilinadi va o’rganiladi. Muallifning hodisaga ta’rifi quyidagicha ifodalangan: *talabalarning kasbiy rivojlanishi jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlik - bu o’quvchining ta’limdan ta’limga muvaffaqiyatli o’tishini ta’minlaydigan shaxsiyat- faoliyat, hissiy, motivatsion, interfaol shaxsiyat xususiyatlarining majmui. Kasbiy faoliyat, talabaning professional muhitda o’zini professional sifatidagi g’oyasini shakllantirish. Nazariy tahlil natijasida talabalarning kasbiy malakasini oshirish jarayonida ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikning tarkibiy qismlari aniqlandi. [8, 60].*

2. Talabalarning kasbiy rivojlanishi - bu shaxsning o’zi to’g’risidagi g’oyalarini professional sifatida o’zgartirish jarayoni; kasbiy ta’lim jarayonida bilim, ko’nikma va malakalarni egallash, kasbiy muhitda

ijtimoiylashuv. Kasbiy rivojlanish dinamikasi shaxsiyatni shakllantirish jarayonida va ma'lum jarayonlarning o'tishida muhim rol o'ynaydi, o'quvchi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining paydo bo'lishi va rivojlanishiga yordam beradi, bu esa kasbiy tanlovni aniqlashtirishni ta'minlaydi. Kasbiy faoliyatga tayyorlikni oshirish nuqtalarni qiyosiy tahlil qilishda turli mualliflar nuqtai nazaridan, o'quvchilarning kasbiy rivojlanishi jarayonida shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ta'lim muassasasida shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik jarayonlar ta'sir qiladi. Shaxsning bu ijtimoiy-psixologik jarayonlariga moslashish, identifikatsiya qilish va muloqot jarayonlari kiradi.

3. Talabalarning kasbiy rivojlanishi jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikning nazariy modeli ishlab chiqilgan va ekspert so'rovi bilan tasdiqlangan, bu ta'lim muhitidan kasbiy muhitga o'tish jarayoni bo'lib, tashqi va ichki ta'sir etuvchi omillarni o'z ichiga oladi. Nazariy model tarkibiy qismlarining jiddiylikiga qarab, kasbiy rivojlanish jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikning jiddiylik o'zgaradi. [9, 229].

Talabalarning kasbiy rivojlanishi jarayonida talabalarning kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarligini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar belgilab olindi:

- professional soha mutaxassislari bilan o'zaro hamkorlikni ta'minlash;
- murabbiylik amaliyotini rivojlantirish;
- ishlab chiqarish jarayonining tipik va atipik holatlarini yaratish va takrorlash;
- jamoa ko'nikmalarini rivojlantirish ishi;
- case usuli yordamida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun tadqiqotlar;
- motivatsiyani oshirish uchun ba'zi ta'lim jarayonlarini o'yinlashtirish muvaffaqiyati;
- institutlararo tizimni yaratish kasbga yo'naltirish;
- talaba va uning tarbiyaviy ijtimoiy-psixologik portretini yaratish traektoriyalari;
- jalb qilingan nazorat amaliyotini amalga oshirish,
- almashish mexanizmlarini amalga oshirish va birgalikda fikrlashda gorizontalkommunikatsiyalarni kengaytirish.

Ishlab chiqilgan ilmiy va amaliy tavsiyalar ko'plab moslashuvchan ko'nikmalarni o'z ichiga olgan ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikni shakllantirish uchun sharoitlarni yaxshilashi yoki yaratishi mumkin. Ko'nikmalar, - ish jarayonida muvaffaqiyatli ishtirok etish, yuqori mahsuldorlik uchun mas'ul bo'lgan va o'zaro bog'liq bo'lgan, ya'ni ma'lum bir fan sohasi bilan bog'liq bo'lmagan, ixtisoslashmagan, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan kasbiy ko'nikmalar to'plami. [10, 136].

Ushbu ilmiy va amaliy tavsiyalar nafaqat chuqur bilim, mashaqqatli ko'nikma va malakalarga, balki yangi tashkiliy-ijtimoiy tuzilmalar hamda raqamli iqtisodiyot shakllariga qulay va tez integratsiyalashuviga hissa qo'shadigan moslashuvchan ko'nikmalarga ega bo'lgan malakali kadrlarni yanada samarali tayyorlashga xizmat qilishi mumkin. Alohida ta'kidlash joizki, ushbu tavsiyalarni amalga oshirish odatda juda oson, ammo ular o'quv jarayonining samaradorligini ham, ta'lim sifatini ham sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa.

Xulosa qilib shuni ta'kidlashni istardimki, ta'lim tizimining innovatsion faoliyatini boshqarishda quyidagi yo'nalishlarda yo'l qo'yiladi: sifatli xizmatlardan foydalanishning tengligi, aholini himoya qilish, ta'lim tizimining innovatsion faoliyatini boshqarish raqobat kurashining asosiy vositalaridan biri, ko'p bosqichli rivojlanish, raqobat muhitini shakllantirishdir. Ta'lim tizimida davlat yuqori texnologiyali xizmatlar va innovatsion texnologiyalar uchun narxlar chegarasini belgilash funksiyasiga ega bo'lganligi sababli, raqobatda faqat eng yaxshi sifatli xizmatlarni taqdim etish orqali g'alaba qozonish mumkin. Bunga sizning faoliyatingizga eng yangi tashkil etish va boshqarish tizimlarini joriy etish, yuqori texnologik xizmatlar spektrini kengaytirish, ya'ni ta'lim tizimida innovatsion faoliyatni rivojlantirish orqali erishish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari. -Toshkent: O'zbekiston. 2020. -B. 143.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yangi O'zbekistonning 2022-206 yillarga mo'ljallangan rivojlanish strategiyasi to'g'risida" 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni. - <https://lex.uz/uz/docs/5841077>
3. Kurbanov Ikhtiyor Khikmatovich Conflicts of collision of views of the modern state, manifesting in innovative personality authors // Journal Education and innovative research Publication date 2022/6, Volume 387 Issue №6 Pages 381-386 Publisher <https://interscience.uz/index.php/home/index>
4. Курбанов И.Х. Роль преподавателя к инновационной деятельности и социальный приоритет психологической готовности преподавателя в высших учебных заведениях. // Journal Involta Scientific Journal Издание 1 Выпуск 7 Publication date 2022/6/13, С.131-137
5. Kurbanov Ikhtiyor Hikmatovich The significance of teachers' psychological readiness for innovative classroom activities and its socio psychological background // Journal American Journal Of Social Sciences And Humanity Research Publication date 2022/6/30, Volume 2 Issue ISSUE 06 Pages Pages: 139-145 Publisher <https://theusajournals.com/index.php/ajsshr/article/view/279/264>
6. Kurbanov Ikhtiyor Hikmatovich Describing Innovative Processes, Taking Place in Development's Period of Modern Uzbekistan // Journal Miasto Przeszłości Publication date 2022/9/27, Volume 27 Pages 155-159
7. Курбанов И. Х. Психологическая роль врача в условиях инновационной деятельности сфере здравоохранения современного Узбекистана // Образование и инновационные исследования 2021/12/20, Issue №7 ISSN 2181-1709 (P) Pages 314-322 Publisher <http://interscience.uz>
8. Ихтиёр Курбанов, Василя Каримова The main features of the development of creative abilities of a modern teacher in an innovative environment // Общество и инновации Publication date 2021/10/1,1 Volume 2 Issue 9/S Pages 60-66
9. Курбанов И. Х. Особенности фундаментальной среды социального общества в отражении развития инновационных технологий Конференция Социально психологические особенности развития технологий с. 229-236
10. Kurbanov Ihtiyor Hikmatovich Theoretical aspects of studying the psychological preparedness of teachers to innovative activity // Journal Middle European Scientific Bulletin Publication date 2021/5/3 Volume 12 Pages 136-141
11. Kurbanov Ihtiyor Hikmatovich Приоритет педагогической инновации в исследовании психологической готовности педагогов к инновационной деятельности, Priority of pedagogical // Conference Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми Issue №6 Pages 154-165 Publisher © Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2021

ZAMONAVIY TA'LIMDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA ULARNI QO'LLASH USUL VA VOSITALARI

*Murodov Oybek To'raqulovich,
Turon Zarmed universiteti
“Iqtisod” kafedrası assistent o'qituvchisi*

Maqolada umumta'lim maktablarining darslarida zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanishning afzalliklari yoritilgan. Zamonaviy ta'limni olib borishda axborot texnologiyalarining o'rni haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, tarbiya, taqdimot, multimedia, videolavha.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье выделены преимущества использования современных информационных технологий на уроках общеобразовательной школы. Дана информация о роли информационных технологий в проведении современного образования.

Ключевые слова: информационные технологии, образование, презентация, мультимедиа, видео.

INFORMATION TECHNOLOGIES AND METHODS AND TOOLS OF THEIR APPLICATION IN MODERN EDUCATION

The article highlights the advantages of using modern information technologies in the lessons of a general education school. The information about the role of information technologies in modern education is given.

Keywords: information technology, education, presentation, multimedia, video.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekiston demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yo'lidan izchil borayotgan ekan, aynan kadrlar tayyorlash tizimida ham tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlat ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi qaror topmoqda. Aynan o'quv-tarbiyaviy jarayonini ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalar bilan ta'minlash zarurati Kadrlar tayyorlash Milliy dasturini ro'yobga chiqarish shartlaridan biridir.

Hammamizga ma'lumki, axborot taqdim etilish shaklidan qat'iy nazar shaxs, predmet, dalil, voqea, hodisa va jarayonlar haqidagi ma'lumotlar to'plamidir. Axborot texnologiyalari esa axborotni to'plash, saqlash, izlash, unga ishlov berish va uni tarqatish uchun foydalaniladigan jami uslublar, qurilmalar, usullar va jarayonlar hisoblanadi.

Asosiy qism. Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalari va ularni qo'llash masalalari, innovatsion o'zgarish va yondashuvlar, tizimga har qanday yangilikning kiritilishi bevosita o'qituvchi faoliyatini yangilash va o'zgartirish orqali amalga oshirilishi ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu faoliyat – uzluksiz ravishda yangiliklar asosida ishlash bo'lib, u uzoq vaqt davomida shakllanadi va takomillashib boradi. O'qituvchi tomonidan axborotni yig'ish, saqlash, ishlov berish va tarqatish, pedagogik faoliyatga yangiliklar olib kirish orqali ta'lim rivojiga hissa qo'shadi, pedagogik faoliyatga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quv jarayonining samaradorligini oshirishda bukletlar, informatsion byulletenlar, taqdimotlar, namunali konspektlar, sxemalar, grafika va jadvallar turidagi mustaqil ishlarda axborot texnologiyalari muhim o'rin egallaydi. O'quvchilarga erkin ijod va mustaqil ishlash uchun keng sharoit yaratildi. Internet manbalari, Power Point, Word kompyuter dasturlari asosida tayyorlangan taqdimotlar va axborot ma'lumotiga ega bo'lgan dasturlar mavzuni yoritishda muhim vosita hisoblanadi. Bunday jarayonda tushunchalar va hodisalar o'rtasida o'zaro aloqadorlik o'rnatiladi, o'quvchilarning shaxsiy bilimlari ko'payadi, muammoli masalalarni mustaqil yechish vaziyatida tayyor taqdim etilgan faktlar, tushunchalar, izohlarni faol qabul qilishadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishining zamonaviy jahon darajasi shundayki, respublikada jahon axborot makonining infratuzilmalari va milliy axborot-hisoblash tarmog'i integratsiyasiga mos keluvchi milliy tizimni yaratish milliy iqtisodiyot, boshqarish, fan va ta'lim samaradorligining muhim omili bo'lmoqda. Bu muammolar ancha murakkab va ayni paytda respublikamiz uchun dolzarbdir. Hozirda olib borilayotgan iqtisodiy, tuzilmaviy va boshqa o'zgarishlarni amalga oshirish

natijalari respublikada axborotlashtirish bilan bog'liq muammolarning qanday va qaysi muddatlarda hal etishga ham bog'liqdir.

O'quv fanlari bo'yicha elektron o'quv vositalarining yaratilishi mazkur fanlarni o'qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytiradi. Bu o'z navbatida, o'quvchilarning mazkur fanlar bo'yicha bilimlarini chuqur o'zlashtirishlarining asosiy omili bo'lib, ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshiradi.

Ayni shunday sa'y-harakatlar amalga oshirilishi ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tatbiq etishni yanada jadallashtirish, professor-o'qituvchilarni ilg'or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta'lim muassasalari tajribasini chuqur o'rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta'lim tizimimizga joriy etish imkonini yaratadi.

Multimedia - gurkirab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir. Uning ajralib turuvchi belgilariga quyidagilar kiradi:

□ axborotning xilma-xil turlari: an'anaviy (matn, jadvallar, bezaklar va boshqalar), original (nutq, musiqa, videofilmlardan parchalar, telekadrlar, animatsiya va boshqalar), turlarini bir dasturiy mahsulotda integratsiyalaydi. Bunday integratsiya axborotni ro'yxatdan o'tkazish va aks ettirishning turli qurilmalari

□ muayyan vaqtdagi ish, o'z tabiatiga ko'ra statik bo'lgan matn va grafikadan farqli ravishda, audio va videosignallar faqat vaqtning ma'lum oralig'ida ko'rib chiqiladi. Video va audio axborotlarni kompyuterda qayta ishlash va aks ettirish uchun markaziy prosessor tez harakatchanligi, ma'lumotlarni uzatish shinasining o'tkazish qobiliyati operativ va video-xotira, katta sig'imli tashqi xotira, hajm va kompyuter kirish-chiqish kanallari bo'yicha almashuvi tezligining taxminan ikki baravar oshirilishi talab etiladi,

□ “inson-kompyuter” interaktiv muloqotining yangi darajasi, bunda muloqot jarayonida foydalanuvchi ancha keng va har tomonlama axborotlarni oladiki, mazkur holat ta'lim, ishlash yoki dam olish sharoitlarini yaxshilashga imkon beradi.

□ multimedia vositalari asosida o'quvchilarga ta'lim berish va kadrlarni qayta tayorlashni yo'lga qo'yish hozirgi kunning dolzarb masalasidir. Multimedia tushunchasi 90-yillar boshida hayotimizga kirib keldi. Uning o'zi nima degan savol tug'iladi? Ko'pgina mutaxassislar bu atamani turlicha tahlil qilishmoqda. Bizning fikrimizcha, multimedia bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video matn, grafika va animatsiya effektlari asosida o'quv materiallarini o'quvchilarga yetkazib berishning mujassamlangan holdagi ko'rinishidir.

□ Rivojlangan mamlakatlarda o'qitishning usuli hozirgi kunda ta'lim sohasi yo'nalishlari bo'yicha tatbiq qilinmoqda. Hatto har bir oila multimedia vositalarisiz hordiq chiqarmaydigan bo'lib qoldi. Multimedia vositalarining 81- yildagi yalpi oboroti 4 milliard AQSh dollarini tashkil qilgan bo'lsa 94-yil esa 16 milliard AQSh dollarini tashkil qildi. Hozirgi kunda esa sotilayotgan har bir kompyuterni multimedia vositalarisiz tasavvur qilib bolmaydi. Kompyuterlarning 70-yillarda ta'lim sohasida keng qo'llash yo'lida urinishlar zoye ketganligi avvalambor ular unumdorligining nihoyatda pastligi bilan bog'liq edi. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish ikki barobar unumli va vaqtdan yutish mumkun. Multimedia vositalari asosida bilim olishda 30% gacha vaqtni tejash mumkin bo'lib, olingan bilimlar esa xotirada uzoq muddat saqlanib qoladi. Agar o'quvchilar berilayotgan materiallarni ko'rish asosida qabul qilsa, axborotni xotirada saqlash 25-30% oshadi. Bunga qo'shimcha sifatida o'quv materiallari audio, video va grafika ko'rinishda mujassamlashgan holda berilsa, materiallarni xotirada saqlab qolish 75% ortadi.

□ Multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish quyidagi afzalliklarga ega:

a) berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati bor;

b) ta'lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;

v) ta'lim olish vaqtining qisqarish natijasida, vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;

g) olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga erishiladi.

Informatika va axborot texnologiyalari fundamental fan sifatida kompyuter axborot tizimlari negizida istalgan obyektlar bilan boshqaruv jarayonlarini axborot jihatidan ta'minlashni barpo etish metodologiyasini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Shunday fikr ham mavjudki, fanning asosiy vazifalaridan biri — axborot tizimlari nima, ular qanday o'rinni egallaydi, qanday tuzilmaga ega bo'lishi lozim, qanday ishlaydi, uning uchun qanday qonuniyatlar xos ekanligini aniqlashdir. Yevropada informatika sohasida quyidagi asosiy ilmiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin: tarmoq tuzilmasini ishlab chiqish, kompyuterli integratsiyalashgan jarayonni ishlab chiqarish, iqtisodiy va tibbiy informatika, ijtimoiy sug'urta va atrof-muhit informatikasi, professional axborot tizimlari.

Multimedia tizimining paydo bo'lishi ta'lim, fan, san'at, kompyuter treninglari, reklama, texnika, tibbiyot, matematika, biznes, ilmiy tadqiqot kabi bir qancha kasbiy sohalarida revolyutsion o'zgarishlar yuzaga kelishiga olib keldi.

Kompyuterlarni ta'lim tizimida qo'llash g'oyasi ancha ilgari paydo bo'lgan bo'lsa-da, ta'lim tizimining barcha sohalarida axborot texnologiyalarini qo'llash multimedia qurilmalari bilan jihozlangan kompyuterlar paydo bo'lgach to'liq ma'noda amaliyotga joriy etilib boshlandi.

Multimedia vositalarini ta'limda qo'llash quyidagilarga imkoniyat yaratadi:

- ta'limning gumanizatsiyalashuvini ta'minlash;
- o'quv jarayonining samaradorligini oshirish;
- ta'lim oluvchining shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish (o'zlashtirganlik, bilimga chanqoqlik, mustaqil ta'lim olish, o'zini o'zi tarbiyalash, o'zini o'zi kamol toptirishga qaratilgan qobiliyatlilik, ijodiy qobiliyatlari, olgan bilimlarini amaliyotga qo'llay olishi, o'rganishga bo'lgan qiziqishi, mehnatga bo'lgan munosabati);
- ta'lim oluvchining kommunikativ va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- kompyuter vositalari va axborot elektron ta'lim resurslari yordamida har bir shaxsning alohida (individual) ta'lim olishi hisobiga ochiq va masofaviy ta'limni individuallashtirish va differensiyalash imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi;
- ta'lim oluvchiga faol bilim oluvchi subyekt sifatida qarash, uning qadr-qimmatini tan olish;
- ta'lim oluvchining shaxsiy tajribasi va individual xususiyatlarini hisobga olish;
- mustaqil o'quv faoliyatini olib borish, bunda ta'lim oluvchi mustaqil o'qib va rivojlanib boradi;
- ta'lim oluvchilarda, o'zlarining kasbiy vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun hozirgi tez o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashuviga yordam beradigan zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini hosil qilish.

Multimedia vositalari yordamida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish jarayoni zamonaviy, ko'ptarmoqli, predmetga yo'naltirilgan multimediali o'quv vositalarini ishlab chiqishni va foydalanishni talab etadi. Ular tarkibiga keng ma'lumotlar bazasi, ta'lim yo'nalishi bo'yicha bilimlar bazasi, sun'iy intellekt tizimlari, ekspert-o'rgatuvchi tizimlar, o'rganilayotgan jarayon va hodisalarning matematik modelini yaratish imkoniyati bo'lgan laboratoriya amaliyotlari kiradi.

Ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ularning manfaatdorligini (motivatsiyasini) oshirishga ko'maklashish imkoniyatlariga ko'ra, shuningdek, har xil turdagi multimediali o'quv axborotlarining uyg'unlashuvi, interfaollik, moslashuvchanlik sifatlariga ko'ra multimedia foydali va mahsuldor ta'lim texnologiyasi hisoblanadi.

Kompyuter bilimlaridan qiynalgan o'qituvchilar animatsiya va tovushsiz oddiy taqdimot usullaridan foydalanishlari mumkin. Taqdimotda mavzu bo'yicha asosiy tushuncha va iboralar, kalit so'zlar, risolalar, sxema va ko'rgazmali rasmlar taqdim etilishi mumkin. Taqdimot uchun ekran 45 gradus burchakda o'rnatilsa o'qituvchi markazda turib o'quvchilarga mavzu bo'yicha taqdimotni ilova qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Taqdimotda ko'rgazmalilik va qisqa matnlar muhim o'rin egallaydi. Power Point taqdimotini tuzish jarayoni quyidagi harakatlarda amalga oshiriladi: taqdimotning umumiy bezagini tanlash; slaydlarning mazmuniy o'lchamlarini tanlash (maksimum 6 qatordan iborat 36 ta so'z bo'lmog'i lozim); yangi slayd va uning tarkibiy qismlarini qo'shish; slayd o'lchamlarini tanlash; slaydlarni bezashda zarur bo'lgan o'zgarishlardan foydalanish; slaydlarni ko'rsatishda tovushli animatsiya jihatlarini yaratish.

Taqdimot quyidagi tavsiflarga ega bo'lishi kerak:

- slaydlar soni (7–10 ta);
- slaydlarning mazmuniy o'lchamlari:

- 1) birinchi slayd chiqaruvchi tashkilot (kollej)ning nomi, loyiha nomi, loyiha mualliflarining familiyalari, ismi, o'quv guruhi raqami, loyihani tuzish sanasi;
- 2) oxirgi slayd, ma'lumotlar manbalari tavsifiga bag'ishlangan;
- 3) qolgan slaydlar loyiha mazmunini erkin shaklda ifodalaydi.

O'quvchilarga taqdimotga kiritilgan sxemalar va qisqa matnlar ko'paytirilib, tarqatma materiallar sifatida tarqatilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Tarqatmalarda blits-so'rov savollari va taqdimot davomida beriladigan topshiriqlarni ham ilova qilish mumkin. Bu jarayonda internet ma'lumotlaridan foydalanish ham fanni o'qitishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Dars berish jarayonida bilimlarni hosil qilishda videolavhalar ham muhim o'rin egallaydi. Videolavhalarni avtonom yoki fakultativ tariqasida ko'rish hech qanday natija bermaydi. Tanlangan videolavhalar mavzuga mos kelishi va aniq maqsadlarga qaratilishi lozim. Videomateriallardan foydalanish usuli o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini orttirishi va emotsional ta'sir ko'rsatishi lozim. Videolavhalarni ko'rsatishda o'qituvchi har bir lavhani sharhlab borishi va o'quvchilarning diqqatlarini aniq maqsadga jalb qilishi dardkor.

Videolavhalarning davomiyligi 5 – 7 daqiqadan oshmasligi maqsadga muvofiq. Pedagogik texnologiya nazariyotchilarining fikricha, mavzular bo'yicha didaktik masalalar (didaktik maqsad, mazmun hamda o'quvchining o'zlashtirishi)ni aniq belgilash asosida didaktik jarayonni, ya'ni texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish mumkin. Shunga ko'ra, didaktik jarayon quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi:

Motivatsiya. Bu bosqichda o'qituvchi turli usullar yordamida mavzuni o'rganish ehtiyojini vujudga keltiradi.

Bunday usullarga quyidagilar tavsiya etiladi:

1. Mavzuga oid kinokadr, filmlar ko'rsatish, rasmlar namoyish etish.
2. Mavzuga oid statistik materiallardan foydalanish.
3. Hujjatlar bilan ishlash.

Bu usullar mashg'ulot boshlanishidayoq o'quvchilarni mavzuni qiziqish bilan o'rganishga undaydi. O'quvchining o'quv-biluv faoliyatini amerikalik pedagog olim B.Blum tomonidan ishlab chiqilgan o'quv maqsadi taksonomiyasi asosida tashkil etish ijobiy samara beradi. “Bilish” darajasi kognitiv sohaning eng quyi bosqichi bo'lib, u tushunchalar, dalillar va tamoyillarni eslash demakdir. Bu bosqichda o'quvchi o'zlashtirgan bilimlarini xotirada saqlashi, eslashi, nomlashi va aytib bera olishi kerak.

“Tushunish” bosqichida o'zlashtirilgan bilimlar mohiyati oydinlashtiriladi va anglab yetiladi.

“Qo'llash” bosqichida o'zlashtirilgan nazariy bilimlar va turli shakllardagi amaliy qo'llashning nazariy jihatlari o'zlashtiriladi (o'quvchi o'zlashtirgan bilimlarini amalda qo'llashni biladi, lekin bu hali qo'llay oladi, degani emas).

“Tahlil” bosqichida o'quvchi o'zlashtirilgan bilimlarni tahlil qilish salohiyatiga ega bo'ladi.

“Sintez” bosqichida o'quvchi o'zlashtirilgan bilimlarni o'zaro bir-biriga bog'laydi va umumiy aloqadorliklarni aniqlay oladi.

“Baholash” darajasi eng yuqori bosqich hisoblanib, bu bosqichda o'quvchi o'zlashtirgan bilimlari asosida muayyan tushuncha, dalil va tamoyillarga nisbatan o'z fikrini bildirish hamda ularni baholash ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Bu jarayonning ketma-ketlikda amalga oshirilishi o'quvchining faqat bilimlarni o'zlashtirish emas, balki mavzu bo'yicha ularda ko'nikma va malakalarning shakllanishiga sharoit yaratadi. Didaktik jarayonning so'nggi tarkibiy qismi – o'quv-biluv faoliyatini boshqarish hisoblanadi. Mashg'ulotda zaruriy axborotlar o'qituvchidan o'quvchilarga aloqa yordamida to'g'ridan-to'g'ri uzatiladi.

Boshqarishning muhim jihati shundaki, o'quvchi tomonidan o'quv faoliyati bajarilsa, boshqarish algoritmini o'qituvchi ham, o'quvchi ham bajarishi mumkin.

O'quv fani yakunida, albatta, o'quvchilar bilimni nazorat qilish kerak. Nazorat shakli quyidagicha bo'lishi mumkin: so'rov o'tkazish; yozma ish o'tkazish; test olish; krossvordlar tuzish va yechish; ilmiy maqolalarga taqrizlar yozish; referat yozish.

Xulosa. Hozirgi zamon talabidan kelib chiqqan holda, yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda, o'qitishning pedagogik va axborot texnologiyalari asosida amalga oshirilishi ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim o'rin egallaydi. Ular qo'yilgan maqsadlarga erishish kafolatini beruvchi o'quv jarayoni rejalashtiradi va amalga oshiradi. O'quvchilarga vizual materiallar orqali hissiy ta'sir ko'rsatadi. Zero, mashg'ulotlarning muvaffaqiyatli o'tishining 80 foizi ta'lim jarayonini to'g'ri loyihalashtirish, tashkil etish va uni amalga oshirishga bog'liqdir.

Interfaollikning ta'minlanishi axborotlarni taqdim etishning boshqa vositalari bilan taqqoslaganda raqamli multimedaning muhim yutuqlaridan hisoblanadi. Interfaollik ta'lim oluvchining ehtiyojlariga mos ravishda tegishli axborotlarni taqdim etishni nazarda tutadi. Interfaollik ma'lum bir darajada axborotlarni taqdim etishni boshqarish imkonini beradi: ta'lim oluvchilar dasturda belgilangan sozlovlarni individual tarzda o'zgartirishi, natijalarini o'rganishi, foydalanuvchining muayyan xohishi haqidagi dastur so'roviga javob berishi, materiallarni taqdim etish tezligini hamda takrorlashlar sonini belgilashi mumkin.

Lekin multimediyadan foydalanishda bir qator jihatlarni e'tiborga olish muhim. Multimediyada taqdim etilayotgan o'quv materiallari tushunish uchun qulay bo'lishi, zamonaviy axborotlar va qulay vositalar orqali taqdim etilishi talab qilinadi.

Multimedia texnologiyalarining barcha imkoniyatlarini to'liq ochib berish va ulardan samarali foydalanish uchun ta'lim oluvchilarga salohiyatli (kompetentli) o'qituvchining ko'magi zarur bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A., Pardayev A. Pedagogik texnologiyalashtirish nazariyasi va metodologiyasi. T. Fan va texnologiya. 2012.
2. Mavlyanov A., Abdalova S., Yusupova L.Yu., Mavlyanova I. Interfaol usullar asosida o`tiladigan mashg`ulotlarda ta`lim oluvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish // O`quv qo`llanma. - Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti, 2009.
3. Xodiev B. Darslarda taqdimotlardan foydalanish uslub va vositalari. – T.: TDIU, 2017. – 87 b.
4. G'ulomov S.S. va boshq. Axborot texnologiyalari –T.: O'zbekiston, 2017. –481-485 b.

SPORTCHILARDA VUJUDGA KELADIGAN HISSIY-EMOTSIONAL BEQARORLIKNING IJTIMOY PSIXOLOGIK ASOSLARI

*Murodov Ulug'bek O'tkirovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Pedagogika kafedrası o'qituvchi.
ulugbekmuradov25@gmail.com*

Maqolada sportchilarda musobaqa oldi va uning jarayonida vujudga keladigan hissiy beqarorlikka olib keladigan ijtimoiy psixologik omillar muhokama qilinadi. Ushbu maqolada ta'kidlanadiki: musobaqa oldidan his-tuyg'ularni boshqarishda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning roli, o'z ichki kuchining samaradorligi, mukammallik va yengish strategiyalarining muhimligini. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlanish yuqoriligi, o'z ichki kuchini samarali boshqara olish qobiliyati, samarali kurash strategiyalaridan foydalanadigan va mukammallikni boshqaradigan sportchilarda musobaqadan oldin tashvish, stress va taranglik kabi salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirish ehtimoli kamroq. Ushbu omillarga e'tibor qaratish orqali sportchilar o'zlarining hissiy barqarorligini yaxshilashlari va eng yaxshi natijaga erishishlari mumkin.

***Kalit so'zlar:** ijtimoiy psixologik xususiyatlar, musobaqadan oldingi hissiy beqarorlik, sportchilar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, mukammallik, yengish strategiyalari, his-tuyg'u, tashvish, stress, depressiya, hissiy barqarorlik.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ НЕУСТОЙЧИВОСТИ У СПОРТСМЕНОВ

В статье рассматриваются социально-психологические особенности, способствующие предсоревновательной эмоциональной неустойчивости спортсменов. В ней подчёркивается важность социальной поддержки, самоэффективности, перфекционизма и стратегий преодоления в управлении эмоциями перед соревнованием. Спортсмены, получающие социальную поддержку, обладающие высокой самоэффективностью, использующие эффективные стратегии выживания и управляющие своим перфекционизмом, реже испытывают перед соревнованиями негативные эмоции, такие как тревога, стресс и напряжение. Сосредоточив внимание на этих факторах, спортсмены могут улучшить свою эмоциональную стабильность и показать лучшие результаты.

***Ключевые слова:** социально-психологические особенности, предсоревновательная эмоциональная неустойчивость, спортсмены, социальная поддержка, самоэффективность, перфекционизм, копинг-стратегии, негативные эмоции, тревожность, стресс, напряжение, повышение эмоциональной устойчивости, достижение лучших результатов.*

SOCIAL PSYCHOLOGICAL BASES OF EMOTIONAL INSTABILITY IN ATHLETES

The article discusses the social psychological characteristics that contribute to pre-competition emotional instability in sportsmen. It highlights the importance of social support, self-efficacy, perfectionism, and coping strategies in managing emotions before a competition. Athletes who receive social support, have high self-efficacy, use effective coping strategies, and manage their perfectionism are less likely to experience negative emotions such as anxiety, stress, and tension before a competition. By focusing on these factors, athletes can improve their emotional stability and perform at their best.

***Key words:** social psychological characteristics, pre-competition emotional instability, sportsmen, social support, self-efficacy, perfectionism, coping strategies, negative emotions, anxiety, stress, tension, improve emotional stability, perform at their best.*

Kirish. Sport zamonaviy jamiyat hayotida katta o'rin tutadi. U nafaqat insonning har tomonlama jismoniy rivojlanishini ta'minlabgina qolmay, balki uning axloqiy va irodaviy fazilatlarini tarbiyalashga ham hissa qo'shadi. Sport psixologiyasi - sport faoliyati sharoitida inson psixikasining namoyon bo'lish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan psixologiya fanining sohasi [3]. Xavotir, stress va zo'riqish kabi salbiy his-tuyg'ular sportchilarning ishlashiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu his-tuyg'ularni samarali boshqarishni o'rganish sportchilarga hissiy barqarorlikni yaxshilashga va eng yaxshi natijaga erishishga yordam beradi.

Asosiy qism. Sport psixologiyasi sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sportchilarning stressga moyilligining pastligi nafaqat sport ko'rsatkichlarining pasayishiga olib keladi, balki sportchilarning fiziologik shikastlanishining ham asosiy sababiga aylanadi, ruhiy tushkunlik va ruhiy salomatlikning buzilishiga olib keladi. Wolanin A, Gross M, va Hong E ishlarida triatlon mashg'ulotlarining ruhiy salomatlikka salbiy ta'sirini ta'kidladilar. Mualliflarning ta'kidlashicha, sportda sportchilarning ruhiy tushkunligiga olib keladigan xavf omillari mavjud - bular jarohatlar, majburiy nafaqaga chiqish, kerakli natijalarning yo'qligi, ortiqcha mashg'ulotlardir. Sportchilarda g'azab va asabiylashish kabi ruhiy tushkunlikning atipik belgilari va alomatlariga, psixofaol moddalarni ko'p iste'mol qilish va ijtimoiy muammolar sabab bo'lishi mumkin shu omillar natijasida sportchilarda nosog'lom kurash mexanizmlari va o'z ishiga noto'g'ri yondashuv shakllanishi mumkin. Sportdagi salbiy muammolarni hal qilish yondashuvlarini tahlil qilishda ikkita yo'lni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchisi, qiyin hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan sportchilar bilan maxsus psixologik korreksion ishlarini olib borish bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchisi esa "xavfsiz sport" modelini yaratishga qaratilgan va sportchilar hayotini va mashqlarini tashkil etish davomida ijobiy amaliyotlardan ko'proq foydalanish. O'z taqdirini belgilash nazariyasi asoschilari va ularning izdoshlari ishlarida isbotlanganki, insonning uchta psixologik ehtiyojlarini qondirish muhitini yaratish, ya'ni:

Avtonomiya (o'z xatti-harakatiga egalikni his qilish zarurati).

Kompetentsiya (istalgan natijalarga erishish va mahoratni boshdan kechirish zarurati)

Aloqadorlik (boshqalar bilan bog'liqlikni his qilish zarurati)

Yuqoridagi nazariyaga ko'ra bu ehtiyojlarni qondirish sportchilarga o'z-o'zini nazoratni yaxshilashga, jarohatlarni kamaytirishga va qayta tiklanish fazilatlarini rivojlantirishga, jarohatlardan keyin tezroq psixologik va fiziologik jihatdan qayta tiklanishni tezlashtirishga yordam beradi. Bizning fikrimizcha, ikkinchi yondashuv samaraliroq, chunki u sportchilarning salbiy holatlarining oldini olishga, shuningdek, muvaffaqiyatga erishishga yordam beradigan psixologik-pedagogik fazilatlarini shakllantirish bo'yicha to'g'ri ishlarni tashkil etishga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi sportchilarning sportdagi muvaffaqiyati va sport mahorati darajasining hal qiluvchi omillari sifatida kurashish strategiyasi va psixologik ishonchliligini o'rganishdan iborat. Tadqiqot davomida biz inson har qanday noqulayliklarga ikki yo'l bilan munosabat bildirishidan kelib chiqdik: 1.Yengish strategiyasini yaratish orqali yoki psixologik himoya vositalarini qo'llash. Yengish strategiyalari - bu qiyin vaziyatda moslashishga, psixologik muvozanatni saqlashga va sportchilarning psixologik ishonchlilik darajasini oshirishga yordam beradigan faoliyat usullari. Sport bilan shug'ullanish uchun moslashuvchan kurash strategiyalarini ishlab chiqish yanada moslashuvchan xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, shu jumladan, stress-raqobat sharoitida aqliy ishonchlilik darajasini oshirishga yordam beradi, shu bilan stress raqobatli vaziyatlarga qarshilikni oshiradi va natijada sportchilarda muvaffaqiyatiga erishish ortadi.

Sportchining hayotida har doim yuqori darajadagi kuchlanish mavjud. Ushbu turdagi faoliyatning o'ziga xosligi doimiy ravishda malaka oshirishni talab qiladi. Sport bilan shug'ullanadigan odam kamdan kam hollarda o'zi bilan yolg'iz qolishi va dam olishga imkon berishi mumkin. U doimo raqobat va murabbiylar bosimini his qiladi va musobaqaning o'zi tashvishli fikrlarni uyg'otadi [2].

Sport ko'rsatkichlari faqat jismoniy qobiliyat bilan bog'liq emas; shuningdek, sportchining ishlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan psixologik omillarni ham o'z ichiga oladi. Bunday omillardan biri hissiy beqarorlik bo'lib, sportchining musobaqa oldidan tashvish, stress va zo'riqish kabi salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirish darajasini bildiradi. Quyidagi psixologik omillar sportchilarda hissiy beqarorlikni kamaytradi va o'zining eng yaxshi natijasiga erishishga yordam beradi. [5].

Hissiy ton

Tananing energiya resurslarini faollashtirish, u hissiy funksiyalarni amalga oshirishga sarflaydi. Hissiy ton xatti-harakatlarning ichki tartibga solinishiga ta'sir qiladi. Har qanday faoliyatga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytiradi va zaiflashtiradi. Hissiy ohang to'g'ridan to'g'ri shaxsning ushbu vaziyatga munosabatidan (subyektiv omil) shaxs qaysi vaziyatga (obyektiv omillar) bog'liqdir.

Jarohatlar (Travma)

Travma sportchilar uchun ko'p shakllarda bo'lishi mumkin, jumladan, jismoniy shikastlanish, jinsiy zo'ravonlik, hissiy zo'ravonlik va boshqa zo'ravonlik shakllari. Bu musobaqalar, mashg'ulotlar yoki hatto sport muhitidan tashqarida sodir bo'lishi mumkin. Travmaning ta'siri shaxsga va ularning tajribasiga qarab farq qilishi mumkin, ammo bu sportchining ruhiy salomatligi va farovonligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkinligini tan olish kerak. Travmaning eng ko'p uchraydigan alomatlaridan biri bu TSSB bo'lib, u eslashlar, dahshatli tushlar va qochish xatti-harakatlarini o'z ichiga olishi mumkin. Sportchilar jarohat olgan maydonga qaytish yoki ularga zo'ravonlik qilganini eslatuvchi odamni ko'rish kabi travmatik tajribasini eslatib qo'yganda, bu alomatlarini boshdan kechirishi mumkin. Bu alomatlar g'amgin bo'lishi mumkin va

sportchining eng yaxshi ishlashiga xalaqit berishi mumkin. Travma, shuningdek, tashvish, depressiya va boshqa hissiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Sportchilar o'zlarining travmatik tajribasi bilan bog'liq aybdorlik, uyat va g'azab hissi bilan kurashishlari mumkin. Shuningdek, ular boshqalarga ishonish yoki yaqin munosabatlar o'rnatishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Ushbu hissiy muammolar sportchining umumiy farovonligiga ta'sir qilishi va hal qilish uchun professional yordam talab qilishi mumkin. Travmani boshdan kechirgan sportchilar ham o'z-o'zini hurmat qilish va xavfsizlik hissi bilan kurashishlari mumkin. Ular o'zlarining hayotlarini nazorat qilmaydigan yoki sevgi va hurmatga loyiq emasdek his qilishlari mumkin. Bu his-tuyg'ular, ayniqsa, o'z sportida muvaffaqiyatga erishish uchun jismoniy qobiliyatlariga tayanadigan sportchilar uchun qiyin bo'lishi mumkin. Travmani boshdan kechirgan sportchilar uchun professional yordam va yordam so'rash muhimdir. Bu terapiya, maslahat yoki ruhiy salomatlikni davolashning boshqa shakllarini o'z ichiga olishi mumkin. Sportchilar, shuningdek, shunga o'xshash tajribaga ega bo'lganlar bilan bog'lanish imkonini beruvchi qo'llab-quvvatlash guruhlarini yoki tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash dasturlaridan foydalanishlari mumkin. Professional yordam so'rashdan tashqari, sportchilar o'zlarining his-tuyg'ularini boshqarish va travmaning ularning hayotiga ta'sirini kamaytirish uchun kurash strategiyalarini ishlab chiqishlari mumkin. Bu ongni rivojlantirish amaliyotlari, mashqlar, jurnallar yoki boshqa o'z-o'zini parvarish qilish tadbirlarini o'z ichiga olishi mumkin. Sportchilar, shuningdek, ochiq muloqotni rag'batlantiradigan va ruhiy salomatlik va farovonlikni birinchi o'ringa qo'yadigan xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish uchun o'z murabbiylari va yordam jamoasi bilan ishlashlari mumkin. Umuman olganda, travma sportchilarning ruhiy salomatligi va farovonligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sportchilar o'z tajribalarini qayta ishlash va his-tuyg'ularini boshqarish uchun kurash strategiyalarini ishlab chiqish uchun professional yordam va yordam so'rashlari muhimdir. To'g'ri manbalar va qo'llab-quvvatlash bilan sportchilar jarohatlar bilan bog'liq qiyinchiliklarni engib, maydonda ham, maydondan tashqarida ham muvaffaqiyat qozonishlari mumkin.[7]

Asablar tarangligi

Zo'riqish - bu inson uchun voqealarning noqulay rivojlanishini kutish natijasida yuzaga keladigan ruhiy holat. Noqulaylik, tashvish va hatto qo'rquv hamroh bo'ladi. Vaziyatda adashib qolmaslik, balki ichki resurslarni safarbar qilish va vaziyat haqida o'ylash jarayonini boshlash, keyin esa qiyin muammoni hal qilish uchun javobgarlikni[8] o'z zimmasiga olish imkoniyatiga ega. Kuchlanish motivatsion-irodaviy sohaga, qadriyatlar tizimiga, uzoq muddatli xotiraga (kuchlanish paydo bo'lganda o'tmish tajribasini hisobga olish), muayyan faoliyatda ishtirok etadigan aqliy funktsional tuzilmalarning xususiyatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kuchlanishni inson xulq-atvoridagi o'zgarishlar bilan yorqin hissiy rang berish, faoliyat motivlarining o'zgargan iyerarxiyasi, qarama-qarshi motivlarning to'qnashuvi, ba'zan esa inson faoliyatining tartibsizlanishiga olib keladigan deb ta'riflash mumkin [1].

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash sportchining hissiy barqarorligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan hal qiluvchi omildir. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash oila a'zolari, do'stlar, murabbiylar va jamoadoshlar tomonidan ko'rsatiladigan yordam va rag'batlantirishni anglatadi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlanadigan sportchilar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlamaydiganlarga qaraganda, musobaqa oldidan hissiy beqarorlikni boshdan kechirish ehtimoli kamroq. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash sportchilarga o'z his-tuyg'ularini boshqarishda va o'zlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlashda yordam berishi mumkin, bu ularning samaradorligini oshirishi mumkin. Sportchilar murabbiylar, jamoadoshlar, oila va do'stlar tomonidan kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy yordamdan foydalanishlari mumkin. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash rag'batlantirish, motivatsiya va tegishlilik tuyg'usini ta'minlaydi, bu esa sportchilarga stress va tashvishlarni engishga yordam beradi[1].

O'z-o'zini samaradorligi(Self-Efficacy)

O'z-o'zining samaradorligi deganda sportchining musobaqada yaxshi natija ko'rsatish qobiliyatiga ishonchi tushuniladi. O'z-o'zining samaradorligi yuqori bo'lgan sportchilar, o'z-o'zining samaradorligi past bo'lganlarga qaraganda, musobaqa oldidan hissiy beqarorlikni boshdan kechirish ehtimoli kamroq. Buning sababi shundaki, o'z-o'zining samaradorligi yuqori bo'lgan sportchilar o'z qobiliyatlariga ko'proq ishonadilar, bu ularning tashvish va stress darajasini pasaytiradi[2].

Perfeksionizm(mukammallik)

Perfeksionizm sportchilarda musobaqa oldidan hissiy beqarorlikka yordam beradigan yana bir omildir. Perfeksionizm o'ziga yuqori talablar qo'yish va mukammallikka intilish tendensiyasini anglatadi. Perfeksionist bo'lgan sportchilar musobaqadan oldin tashvish, stress va taranglikni boshdan kechirish ehtimoli ko'proq, chunki ular mukammal ishlash uchun bosimni his qilishadi. Bu bosim ularning ishlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan salbiy his-tuyg'ularga olib kelishi mumkin. Perfeksionizm - bu sportchilarga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan shaxsiy xususiyatdir. Mukammallikka intilish foydali

bo'lishi mumkin bo'lsa-da, haddan tashqari mukammallik salbiy his-tuyg'ular va tashvishlarga olib kelishi mumkin [6].

Charchash (Burnout)

Charchash - bu odamlar o'z ishida yoki shaxsiy hayotida surunkali stressni boshdan kechirganda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan psixologik holat. Sportchilar, ayniqsa, o'z sport turlari talablari, jumladan, qattiq mashg'ulotlar jadvali, shiddatli raqobat va yuqori saviyada ishlash uchun bosim tufayli charchashga moyil. Kuchlanishning psixologik ta'siri charchash hissi, beqarorlik va muvaffaqiyat hissining pasayishini o'z ichiga olishi mumkin. Sportchilar jismoniy va hissiy jihatdan charchashlari mumkin, bu ularning maydondagi natijalariga ta'sir qilishi mumkin. Shuningdek, ular o'z sportlaridan voz kechishi va o'yinga bo'lgan ishtiyoqini yo'qotishi mumkin. Kuyish, shuningdek, tashvish va depressiya kabi ruhiy salomatlik muammolariga olib kelishi mumkin. Sportchilar o'zlarini haddan tashqari ko'tarib, o'z sport talablarini bajara olmasliklarini his qilishlari mumkin, bu esa umidsizlik va umidsizlik tuyg'ulariga olib keladi. Shuningdek, ular uxlashda qiyinchilik, ishtahaning o'zgarishi va stress bilan bog'liq boshqa jismoniy alomatlariga duch kelishlari mumkin. Charchashning psixologik ta'sirini bartaraf etish uchun sportchilar o'z sportlaridan tanaffus qilishlari yoki mashg'ulotlar jadvalini qisqartirishlari kerak bo'lishi mumkin. Shuningdek, ular stressni boshqarish va ruhiy salomatligini yaxshilash uchun kurash strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berish uchun maslahat yoki terapiyadan foydalanishlari mumkin. Murabbiylar, jamoadoshlar va oila a'zolarining qo'llab-quvvatlashi ham izolyatsiya tuyg'usini kamaytirish va aloqa tuyg'usini oshirishda foydali bo'lishi mumkin. Umuman olganda, charchash sportchilarga sezilarli psixologik ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu ularning maydondagi ishlashi va umumiy farovonligiga ta'sir qiladi. Sportchilar uchun uzoq muddatli salbiy oqibatlarining oldini olish uchun charchash belgilarini tan olish va kerak bo'lganda yordam so'rash muhimdir [3].

Yengish strategiyalari

Yengish strategiyalari sportchilarning musobaqa oldidan o'z his-tuyg'ularini boshqarish uchun foydalanadigan usullarni anglatadi. Samarali kurash strategiyalari sportchilarga hissiy beqarorlikni kamaytirishga va ish faoliyatini yaxshilashga yordam beradi. Ba'zi umumiy kurash strategiyalari dam olish texnikasi, ijobiy o'z-o'zidan gapirish, vizualizatsiya va maqsadni belgilashni o'z ichiga oladi. Ushbu strategiyalardan foydalanadigan sportchilar musobaqadan oldin hayajon va ishtiyoq kabi ijobiy his-tuyg'ularni boshdan kechirish ehtimoli ko'proq, bu ularning ish faoliyatini yaxshilashi mumkin, shuningdek, kurash strategiyalari sportchilar stress va salbiy his-tuyg'ularni boshqarish uchun foydalanadigan usullardir. Samarali kurash strategiyalari sportchilarga hissiy barqarorlikni saqlashga va eng yaxshi natijaga erishishga yordam beradi. Musobaqa oldidan hissiy beqarorlik ko'plab sportchilarga ta'sir qiladigan keng tarqalgan muammodir. Biroq, hissiy beqarorlikka hissa qo'shadigan ijtimoiy psixologik xususiyatlarni tushunib, sportchilar o'zlarining his-tuyg'ularini boshqarish va ish faoliyatini yaxshilash uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, o'z-o'zini samaradorligi, perfekcionizm va kurash strategiyalari - bularning barchasi musobaqa oldidan sportchining hissiy barqarorligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan muhim omillardir. Ushbu omillarga e'tibor qaratish orqali sportchilar o'zlarining tashvishlari, stresslari va tarangligini kamaytirishlari va eng yaxshi natijalarga erishishlari mumkin [8].

Xulosa va tavsiyalar: Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot sportchilarda musobaqa oldidan hissiy beqarorlik bilan bog'liq ijtimoiy psixologik xususiyatlarni o'rganishga qaratilgan. Maqolada musobaqalar oldidan sportchilarda hissiy beqarorlikka olib keladigan omillar haqida ma'lumotlar taqdim etildi. Ushbu ma'lumotlardan sportchilarga o'z his-tuyg'ularini yanada samarali boshqarishga yordam beradigan va farovonligini yaxshilashga yordam beradigan dasturlarni ishlab chiqish uchun foydalanish mumkin. Sportchilarda musobaqa oldidan hissiy beqarorlikni kamaytirishga yordam beradigan ba'zi umumiy maslahatlar chuqur nafas olish yoki meditatsiya, muvaffaqiyat va ijobiy natijalarni tasavvur qilish, xavotirni kamaytirishga yordam beradigan musobaqadan oldin tartibni ishlab chiqish, murabbiylar yoki jamoadoshlardan yordam so'rash kabi yengil usullarni qo'llashni o'z ichiga olishi mumkin. Kelajak haqida qayg'urishdan ko'ra hozirgi vaqtga e'tibor qaratish. Bundan tashqari, sport psixologi yoki ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassisdan professional yordam so'rash ham foydali bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Marvat N. Raqobat tashvishining sportchilarning sport ko'rsatkichlariga ta'siri: murabbiy uchun ta'sir / N. Marvat, Z-U-I. Sayid, M.S. Luqmon, M. Manzur // Gumanitar va ijtimoiy fanlar sharhlari. - 2021. - 1460-1464 yillar.

2. Ramolale M. Elita yoshlar sportida o'z-o'zini samaradorlik va ijtimoiy / antisosyal xulq-atvor o'rtasidagi munosabatlarda aqliy qattqlikning vositachilik roli / M. Ramolale, L. Maletе, U. Ju Psixologiyadagi chegaralar. – 2021 yil.
3. Lupekina.E.A., Melnikova.O.N. Shaxs psixologiyasi va sport karerasi F. Skorina” -2010- 5 b.
4. Chernikova O. A. Sportchining hissiy holatini faol o'z-o'zini tartibga solish / O. A. Chernikova, O. V. Dashkevich. -M.: Jismoniy tarbiya va sport, 1971. - 47 b.
5. Varenikov N.A. "Sportchilarning psixologik qiyinchiliklari va ularni bartaraf etish muammolari", J. Jismoniy madaniyat va salomatlik, Voronej davlat universiteti, 2011, jild 11, bet. 15–17.
6. Wolanin A., Gross M. va Hong E., "Sportchilarda depressiya: tarqalish va xavf omillari". J. Hozirgi sport tibbiyoti hisobotlari. Filadelfiya: Lippincott W&W, jild. 14(1), bet. 56–60. Yanvar, 2015 yil.A.N. Romanin and E.V. Romanina, "Sportda yaxlit psixologiya va psixoterapiya." J. Sport psixologi, Moskva, 2013 yil, jild. 2(29), pp. 90-92.
7. Brady A. and Grenville-Cleave B., Positive psychology in sport and physical activity. London: Routledge, 2018.

CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIDA DIDAKTIK JARAYONLARNING AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI BILAN BOG'LIQLIGI

*Nazarov Tohir Toshpo'lotovich,
Buxoro davlat Pedagogika institutining
Harbiy ta'lim fakulteti Maxsus
tayyorgarlik sikli o'qituvchisi, dotsent
nazarovtohir560@gmail.com*

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari takomillashuvining zamonaviy jahon darajasi shundayki, mamlakatda jahon axborot makonining infratuzilmalari va milliy axborot-hisoblash bo'g'ini integratsiyasiga mos keladigan milliy tizimni yaratish milliy iqtisodiyot, nazorat qilish, fan va ta'lim samaradorligining muhim asosi bo'lmoqda. Bu muammolar ancha murakkab va ayni paytda mamlakatimiz uchun dolzarbdir. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida didaktik jarayonlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo'lajak yosh kadrlarni zamonaviy bilimlar bilan boyitish, ta'lim jarayonida amaliy va nazariy mashg'ulotlarni yangi pedagogik texnologiya asosida olib borish, harbiy iqtisodiy, tuzilmaviy va boshqa o'zgarishlarni amalga oshirish natijalari respublikada axborotlashtirish bilan bog'liq muammolarning qanday va qaysi muddatlarda hal etishga ham bog'liqligi juda katta ahamiyat kasb etadi.

***Kalit so'zlar:** didaktika, harbiy ta'lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, bilim, ta'lim, ko'nikma, faoliyat, kasbiy mahorat, malaka, tahsil oluvchi, dastur.*

СВЯЗЬ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ С ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ У СТУДЕНТОВ ДОПРИЗЫВНОГО ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Современный мировой уровень совершенствования информационно-коммуникационных технологий таков, что создание национальной системы, соответствующей интеграции инфраструктур мирового информационного пространства и национального информационно-вычислительного звена в стране, является важной основой эффективности народного хозяйства, управления, науки и образования. Эти проблемы очень сложны и в то же время актуальны для нашей страны. Использование информационно-коммуникационных технологий дидактического процесса у курсантов военного образования до призыва позволит обогатить будущие молодые кадры современными знаниями, проводить практическую и теоретическую подготовку в учебном процессе на основе новых педагогических технологий, военно-экономических, структурных результатов осуществления других преобразований имеют большое значение в зависимости от того, как и в какие сроки решаются проблемы, связанные с информатизацией в республике.

***Ключевые слова:** дидактика, военное образование, информационно-коммуникационные технологии, знания, образование, умение, деятельность, профессиональное мастерство, квалификация, студент, программа.*

LINKING DIDACTIC PROCESSES WITH INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN STUDENTS OF PRE-CONSCRIPTION MILITARY EDUCATION

The modern world level of improvement of information and communication technologies is such that the creation of a national system corresponding to the integration of the infrastructures of the world information space and the national information-computing link in the country is an important basis for the effectiveness of the national economy, control, science and education. These problems are very complex and at the same time relevant for our country. The use of information and communication technologies of didactic processes in the students of military education until the call-up will enrich the future young personnel with modern knowledge, conduct practical and theoretical training in the educational process on the basis of new pedagogical technology, military economic, structural and the results of the implementation of other changes are of great importance, depending on how and in what time frame the problems related to informatization are solved in the republic.

***Key words:** didactics, military education, information and communication technologies, knowledge, education, skill, activity, professional skill, qualification, student, program.*

Kirish. O‘quv fanlari bo‘yicha elektron o‘quv vositalarining yaratilishi Chaqiriqqacha harbiy ta‘lim fanlarini o‘qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini tobora kengaytiradi. Bu esa o‘z navbatida, talabalarning mazkur fanlar bo‘yicha bilimlarini chuqur o‘zlashtirishlarining asosi bo‘lib, ta‘lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshiradi. Ayni shunday sa‘y-harakatlar amalga oshirilishi ta‘lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tatbiq etishni yanada rivojlantiradi, tinglovchilarni ilg‘or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta‘lim muassasalari tajribasini chuqur o‘rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta‘lim tizimimizga joriy etish imkonini paydo qiladi.

Texnologiyaning rivojlanishi bilan texnik vositalardan foydalanib o‘qitish uchun yagona kompyuterning mavjudligi kifoya bo‘ldi. Avvallari televizor, videomagnitofon, kinoproektor, diaproektor va boshqalar bajargan funksiyalarni kompyuter muvaffaqiyat bilan o‘z ichiga oldi. Qolaversa, axborotni uzatish, saqlash, tasvirlash sifati ma‘lum darajada ko‘tarildi. Hozirgi kunga kelib, kompyuter savodxonligi madaniyatning muhim belgisiga aylandi, kelajakda esa u har bir shaxsga qayerda, qaysi obyektida ishlamasin zaruratga aylanadi. Demak, kompyuter ishi, kompyuterdan foydalanishga o‘rgatish eng yaqin vaqt ichida umumiy ishga aylanishi mumkin. Zamonaviy axborot texnologiyalarining vositalari qatoriga: kompyuter, skaner, videoko‘z, videokamera, LCD proektor, interaktiv elektron doska, faks modem, telefon, elektron pochta, multimedia vositalari, Internet va Internet tarmoqlari, mobil aloqa tizimlari, ma‘lumotlar omborini boshqarish tizimlari, sun‘iy intellekt tizimlarini kiritisa bo‘ladi.

Asosiy qism. “Chaqiriqqacha harbiy ta‘lim” yo‘nalishi talabalarida milliy armiyamizning qudrati va salohiyatiga bo‘lgan ishonchni kuchaytirish, tariximiz va madaniyatimiz, Vatanimizning mustaqilligi va ravnaqi yo‘lida fidokorona kurashgan milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish, ularga munosib bo‘lish tuyg‘usini shakllantirish umumpedagogik, didaktik hamda psixologik xususiyatlarga ega bo‘lib, bu xususiyatlarni turli ta‘lim shakllari: auditoriya, auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlar, turli tarbiyaviy tadbirlar orqali amalga oshirish dolzarb hisoblanadi. Buning uchun “Chaqiriqqacha harbiy ta‘lim” yo‘nalishida faoliyat yuritayotgan pedagog o‘quv mashg‘ulotida optimal ravishda axborot texnologiyalarini keng tatbiq etish, uni to‘g‘ri tashkil eta olishi talab etiladi. Axborot texnologiyasi vositalari muayyan amallarni ongli va rejali amalga oshirishda o‘zlashtiriladi. Bu jarayon quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- kompyuter, shuningdek, printer, modem, mikrofon va ovoz eshittirish qurilmasi, skaner, raqamli videokamera, multimedia proyektori, chizish plansheti, musiqali klaviatura shu kabilar hamda ularning dasturiy ta‘minoti;

- uskunaviy dasturiy ta‘minot;

- virtual matn konstruktorlari, multiplikatsiyalar, musiqalar, fizik modellar, geografik xaritalar, ekran protsessorlari va hokazolar;

- axborotlar majmui — ma‘lumotnomalar, ensiklopediyalar, virtual muzeylar va boshqalar;

- texnik ko‘nikmalar trenajorlari (tugmachalar majmuidan tugmachalarga qaramasdan axborot kiritish, dasturiy vositalarni boshlang‘ich o‘zlashtirish).

“Chaqiriqqacha harbiy ta‘lim” yo‘nalishi talabalarining o‘quv faoliyatini loyihalash bosqichlari quyidagicha tashkil etilsa, samarali natijalarni beradi:

-birinchidan, taqsimot yo‘nalishi – o‘quv mashg‘uloti vazifalarni oqilona belgilash;

-ikkinchidan, maqsad va vazifalarni belgilash – o‘quv mashg‘ulotidan ko‘zlangan istiqboliy rejalarini aniqlash;

-uchinchidan, teskari aloqani o‘rnatish – o‘quv mashg‘uloti maqsadlariga erishish shakllari va yo‘llarini tahlil qilish;

-to‘rtinchidan, yaratuvchanlik yo‘nalishi – mashg‘ulotning idrok qilish muhitida o‘quv maqsadlarining amalga oshirilishini ta‘minlash;

-beshinchidan, pedagogik tajribani o‘rganish va umumlashtirish;

-oltinchidan, – motivatsiya va rag‘batlantirish yo‘nalishi – talabalarning hamda o‘qituvchilarning ta‘lim olish va ta‘lim berish faoliyatini rag‘batlantirish, tashqi stimullarni adekvat qabul qilish;

-yettinchidan, nazorat yo‘nalishi – ta‘limiy-tarbiyaviy jarayonda turli xil nazorat turlarini o‘tkazishni nazarda tutadi, ma‘naviy-ma‘rifiy jarayon holati to‘g‘risidagi axborotga ega bo‘lishni bildiradi.

Ta‘limda zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi:

- o‘quv fan sohasini axborotlashtirishni;

- o‘quv faoliyatni intellektuallashtirishni;

- integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishni;

- ta‘lim tizimi infratuzilmasi va uni boshqarish yo‘llarini takomillashtirishga olib keladi.

“Chaqiriqqacha harbiy ta‘lim” yo‘nalishi o‘quvchilarning analitik, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, idrok etishning mantiqiy usullarini o‘zlashtirish va katta hajmdagi ma‘lumotlarni qayta ishlash

maqsad qilib qo‘yilsa, tadqiqotchilikka doir o‘quv loyihasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Mazkur o‘quv loyihasining maqsadi loyiha farazini asoslab berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tajribasinov ishlari o‘tkazish, olingan natijalarni tahlil etish, umumlashtirish, taqqoslash, rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, bundan tashqari xulosalar chiqarish, o‘z nuqtayi nazarini asoslash zarur. Ana shu tarzda tadqiqotchilikka doir o‘quv loyihasida asosiy e‘tibor fikriy kompetentlikni rivojlantirishga qaratiladi.

Pedagogik ta‘lim jarayonlarini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida samarali tashkil etish:

- masofaviy o‘quv kurslarini va elektron adabiyotlarni tayyorlovchi jamoaga pedagoglar, kompyuter dasturchilar, tegishli ustalarning birlashuvini;

- pedagoglar o‘rtasida vazifalarning taqsimlanishini;

- ta‘lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishni takomillashtirish va pedagogik faoliyatning samaradorligini monitoring etishni talab etadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining ta‘lim jarayonlariga joriy etilishi:

- talabaga kasbiy bilimlarni bilib olishiga;

- o‘rganilayotgan hodisa va jarayonlarni modellashtirish orqali fan sohasini chuqur o‘zlashtirilishiga;

- o‘quv faoliyatining xilma-xil tashkillashi hisobiga talabaning mustaqil faoliyati yo‘nalishining kengayishiga;

- interaktiv muloqot imkoniyatlarining joriy etilishi asosida o‘qitish jarayonini individuallashtirish va differensiyalashtirishga;

- sun‘iy intellekt tizimi imkoniyatlaridan foydalanish orqali talabaning o‘quv materiallarini o‘zlashtirish pozitsiyasini egallashiga;

- axborot jamiyati a‘zosi sifatida unda axborot madaniyatining takomillashuviga;

- o‘rganilayotgan jarayon va hodisalarni kompyuter texnologiyalari vositasida taqdim etish, talabalarda o‘quv fan asoslariga qiziqishni va faollikni oshirishga olib kelishi bilan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ma‘lum bir fan yoki fanlarga doir amaliy ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish zaruriyati paydo bo‘lganda amaliy yo‘naltirilgan loyihalardan foydalanish yaxshi samara beradi. Eng oddiy holda, o‘qituvchi talabalardan fanga doir tarqatma materiallar yoki o‘yinlar ssenariysi, glossariy, tarixiy asarlar yaratish topshirig‘ini buyurishi mumkin. Amaliy yo‘naltirilgan loyihalar bilan ishlash jarayonida talabalarda nafaqat fanga doir bilim, ko‘nikma va malakalar rivojlanibgina qolmay, balki faoliyatga doir kompetentlik ham qaror topadi. O‘quv loyihasida eng katta e‘tibor talabalarda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Aynan ijodiy loyiha talabalarga o‘zini namoyon eta olish, istalgan janrdagi asarni yaratish imkonini beradi.

Pedagogik dasturiy vositalar – kompyuter texnologiyalari yordamida o‘quv jarayonini qisman yoki to‘liq avtomatlashtirish uchun mo‘ljallangan didaktik vosita sanaladi. Ular ta‘lim-tarbiya jarayonini samaradorligini oshirishning istiqbolli shakllaridan biri hisoblanib, zamonaviy texnologiyalarning o‘qitish vositasi ko‘rinishida ishlatiladi. Pedagogik dasturiy vositalar tarkibiga: o‘quv fani yuzasidan aniq didaktik maqsadlarga erishishga yo‘naltirilgan dasturiy mahsulot (dasturlar majmuasi), texnik va metodik ta‘minot, kuchaytirilgan yordamchi vositalar kiradi.

Virtual borliq (Virtualnaya realnost) tushunchasini Jaron Lanier (Lan‘e) taklif bergan. Virtual borliq immersivlik va interfaollik tushunchalari bilan bog‘langan. Immersivlik deganda insonning virtual borliqda o‘zini faraz qilishini tushunish mumkin. Interfaollik foydalanuvchi real vaqtda virtual borliqdagi obyektlar bilan o‘zaro muloqotda bo‘lib ularga ta‘sir ko‘rsatishga ega bo‘ladi. Virtual borliq tizimi deganda – biz imitatsion dasturiy va texnik vositalarni bilamiz. Interfaollikni ta‘minlash uchun, virtual tizim boshqaruvchi amallarni qabul qilinadi. Bu amallar ko‘pmodallikka, ya‘ni ko‘z yordamida ko‘radigan, tovush bilan qabul qiladigan bo‘lishi kerak. Bu amallarni amaliyotda bajarish uchun zamonaviy tizimlarda turli tovush va videotexnologiyalardan foydalanib kelinadi. Pedagogik dasturiy vositalarni yaratish texnologiyasini amalga oshirish maqsadida ularning an‘anaviy vositalardan ustunligini tasdiqlovchi qator ijobiy omillar bor. Mazkur omillar didaktik, psixologik, iqtisodiy, fiziologik guruhlarga bo‘linadi. Pedagogik dasturiy vositalarga qo‘yiladigan didaktik talablarga quyidagilar kiradi: ilmiylik, tushunarli, qat‘iy va tizimli bayon etilishi bilan birgalikda (pedagogika, psixologiya, informatika, ergonomikaning asosiy tamoyillarini, zamonaviy fanning fundamental asoslarini hisobga olib, o‘quv faoliyati mazmunini tiklash imkoniyatini ta‘minlash), uzluksizlik va yaxlitlik (oldin o‘rganilgan bilimlarning mantiqiy oqibati hamda to‘ldiruvchisi sanaladi), izchillik, muammolilik, ko‘rgazmalilik, faollashtirish (o‘qitish mustaqilligi hamda faollilik xususiyatining mavjudligi), o‘qitish natijalarini o‘zlashtirish mustahkamliligi, muloqotning interfaolliligi, o‘qitish, tarbiyalash, rivojlantirish va amaliyotning umumiy yaxlit birligi.

Fanlardan yaratiladigan pedagogik dasturiy vositalar quyidagi metodik talablarga javob berishi lozim:

1. Pedagogik dasturiy vositalar – o‘quv materialini taqdim etishning tushunchali, obrazli va harakatli komponentlarining o‘zaro bog‘liqligiga tayangan holatda qurilishi.

2. Pedagogik dasturiy vositalar o‘quv materialini yuqori tartibli tuzilma ko‘rinishida ta‘minlashi. Fanlararo mantiqiy o‘zaro bog‘langanlikning hisobga olinganligi.

3. Pedagogik dasturiy vositalarda ta‘lim oluvchiga o‘quv materialini bosqichma-bosqich o‘zlashtirganligini har xildagi nazoratlarni amalga oshirish asosida aniqlab bilish imkoniyatlarining yaratilishi.

Muhokamalar va natijalar. Ta‘limni algoritmlashtirish – ta‘limiy masalalarni yechish yo‘llarini aniqlash va ularni o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilish algoritmini ishlab chiqish. Ayni shu ma‘noda algoritmlashtirish o‘quv materialining tarkibi, o‘quvchi faoliyatining tartibi hamda ularning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning didaktik tamoyili sanaladi. Videokompyuterli o‘qitish texnologiyasi - talabalarning faol bilish, bilim orttirish jarayonlarini rag‘batlantiruvchi texnologiyadir.

Ma‘lumki, hozirgi vaqtda mamlakatimiz Prezidenti tomonidan ta‘lim sohasiga katta ahamiyat berilib, bir qator qarorlar imzolangan. Qarorlar ijrosini ta‘minlashning negizida albatta ma‘lum fanni talabalarga ilg‘or pedagogik texnologiyalardan foydalanib o‘rgatish yotadi. Mazkur yo‘nalishda bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Bu texnologiya o‘quv axborotlarining verbal va tasavvurli shakllarini birgalikda namoyon qilish, o‘qitish jarayonini maqsadlarga moslashtirish imkoni yaratiladi. Talabalar kompyuter bilan individual o‘qitilganda darslarda kommunikativ faoliyat ko‘rsatolmaydi, bundan tashqari, muammoli o‘qitish zaminidagi evristik aspekt yo‘qqa chiqishiga sabab bo‘ladi.

Xulosa. Darhaqiqat, har qanday loyihalash, o‘qitishning ilmiy asoslangan vositalari bo‘lgani holatda uning texnologikligi hisoblanmaydi. Loyihalash metodologik vazifasi bajaradi. U talabaning psixik rivojlanish qonuniyatlari, o‘quv jarayonining rivojlanish xususiyatlari va pedagogik boshqaruv usullarining tadqiqot vositasi sifatida maydonga ko‘tariladi. Oliy o‘quv yurtida ta‘limni takomillashtirish maqsadida pedagogik muloqotning yangi shakllari, axborotlarning tarkibiy qismlarini qayta ishlab chiqish, o‘quv faoliyatini boshqarishning yangi shakllari talab qilinadi. Texnologik taraqqiyot bugungi kunda ijtimoiy jarayonlarni kuzatib borishga ega eng muhim komponentlardan biridir. Pedagogik ta‘lim texnologiyasini yaxshilash jamiyat madaniy saviyasini va uning iqtisodiy kuchini shakllantirish shartidir.

O‘qitish texnologiyasi ta‘limning faoliyatini ta‘min etadi, bilimlarni mehnat jarayoniga tatbiq etishni joriy etadi, pedagogning ongliligini qolipga tushiradi, uning jadal harakat qilishiga va hayot yo‘liga ta‘sir ko‘rsatadi. Kasbiy o‘qitish texnologiyasi shaxsni intizom, iroda va ixtisoslikka bo‘lgan qiziqishni yuzaga keltiradi. Mutaxassisga bo‘lgan har tomonlama talabni qanoatlantirishga qaratilgan ta‘lim texnologiyalari pedagog va talabaning hamkorligiga tezlikda moslangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirishga yo‘naltiradi.

Adabiyotlar:

1. Shoymardonov T.T., Xamidov V.S., Obidov A.E., Fayziyeva M., pedagogika va pedagogning shaxsiy, kasbiy axborot maydonini loyihalash” moduli bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua Toshkent – 2017 y.

2. Ishmuxammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida o‘qitish samaradorligini oshirish yo‘llari. Toshkent: 2000 y.

3. Qodirov B.G‘., Begimqulov U.Sh., Abduqodirov A.A. Axborot texnologiyalari. Elektron darslik. 2002 y.

SUD PSIXOLOG EKSPERTI IJTIMOY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGI PSIXODIAGNOSTIKASI

Olimov Laziz Yarashovich,

*Buxoro davlat universiteti, Psixologiya
va sotsiologiya kafedrası dotsenti
l.y.olimov@buxdu.uz*

Ushbu maqolada sud psixolog eksperti faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini tadqiq etish hamda uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik omillarini takomillashtirish haqida fikr yuritilib, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, komponentlarini aniqlash, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat.*

ПСИХОДИАГНОСТИКА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА-ЭКСПЕРТА

В данной статье рассматривается исследование проявления и развития факторов социально-психологической компетентности в деятельности судебного психолога и совершенствование её конкретных социально-психологических факторов, выявление компонентов, исследование проявления и развития коммуникативных, эмоциональных и личностных компонентов судебного психолога, в развитии социально-психологической компетентности судебных психологов раскрывается их связь с правовой системой.

Ключевые слова: *судебный психолог-эксперт, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая экспертиза, профессиональная компетентность, компетентность, личность эксперта, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность.*

PSYCHODIAGNOSTICS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF FORENSIC PSYCHOLOGIST EXPERT

This article discusses the study of the manifestation and development of factors of socio-psychological competence in the activities of a forensic psychologist and the improvement of its specific socio-psychological factors, the identification of components, the study of the manifestation and development of communicative, emotional and personal components of a forensic psychologist; in the development of socio-psychological competence of forensic psychologists, their connection with the legal system is revealed.

Key words: *forensic psychologist-expert, socio-psychological competence, forensic psychological examination, professional competence, competence, personality of an expert, emotional intelligence, professional activity.*

Kirish. Jahonda yuqori malakali, raqobatdosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Dunyoning yetakchi ta'lim muassasalarida, jumladan, Xalqaro psixologiya fanlari ittifoqi – IUPsuS (International Union of Psychological Science) tomonidan 2018-2023-yillarga mo'ljallangan “Psixologiya sohasini yanada takomillashtirish konsepsiyasi”da malakali psixologlarni tayyorlash hamda ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik fanlarni o'qitish bilan bir qatorda, ularga ekspert baholay olish salohiyatini oshirishning samarali mexanizmlarini ham yo'lga qo'yish, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini shakllantirish yo'llarini ishlab chiqish va takomillashtirish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu nuqtayi nazardan, jahonda muvaffaqiyatli tarzda olib borilayotgan islohotlar jarayonida sud psixolog ekspertlari faoliyatiga qo'yiladigan talablar, ularning shaxsiy, kasbiy va intellektual salohiyatini psixologik jihatdan yuksak darajaga ko'tarish masalasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borish zarurati borligidan dalolat beradi.

Jahonda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentligining psixologik jihatlarini o'rganish, ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish omillarini tadqiq etish, sud

psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko‘rsatkichlarini baholash, ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga mo‘ljallangan maxsus tizimlashtirilgan psixologik usullar majmuini ishlab chiqish bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda. Sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga psixologik tayyorgarlik darajasini takomillashtirish, ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar va mexanizmlarini aniqlash, sud psixolog ekspertlarining kasbiy tayyorgarlik rolini oshirish va ularning faoliyat samaradorligiga ta‘siri masalasini aniqlash alohida tadqiqot muammosi sanaladi.

Respublikamizda so‘nggi yillarda sudlov va huquq-tartibot organlari faoliyati samaradorligini oshirish, sud psixolog ekspertlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va ularning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish masalalariga alohida e‘tibor qaratilib kelinmoqda.

“Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunida sud ekspertizasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu qonunda ko‘rsatib o‘tilgan bunday muhim vazifalarni bajarishda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy sifatlariga xos bo‘lgan xususiyatlarni ro‘yobga chiqarish, psixokorreksion va rivojlantiruvchi usullar orqali ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga bevosita ta‘sir etuvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish dolzarb muammo sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy psixologiyada sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi namoyon etilishi va rivojlanishi muammosini o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi kasbiy va ijtimoiy-psixologik kompetentlik metodologiyasiga aloqador bo‘lgan ko‘plab psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga alohida e‘tibor qaratdik. Bir qancha ilmiy adabiyotlarning tahliliga asoslanadigan bo‘lsak, ijtimoiy-psixologik kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko‘shimiz mumkin.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik jarayoni nafaqat ijtimoiy va tatbiqiy psixologiya, balki ko‘pgina psixologiya fanlarining ham amaliyotda qo‘llanilishida ko‘rishimiz mumkin. Xuddi shunday kategoriya ilmiy adabiyotlarda o‘z ifodasini topgan bo‘lib, kasbiy faoliyat samaradorligiga faqat kompetentlik vositasi sifatidagi ijtimoiy-psixologik samaradorlik mezonini sifatida baholash uchun mukammal darajadagi yagona ilmiy metodologik ishlanma hali qabul qilinmagan.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini o‘rganish bo‘yicha olib borilgan kuzatishlarimiz va tadqiqot muammosiga aloqador bo‘lgan fundamental adabiyotlar tahlili ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammolari bilan shug‘ullanuvchi olimlarning qarashlariga alohida e‘tibor qaratishni taqozo etadi.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi deganda - sud psixolog ekspertining shunday kasbiy faoliyati nazarda tutiladiki, bunda yetarlicha yuqori darajada amaliy kasbiy faoliyat, kasbiy muomalani amalga oshira olishi nazarda tutiladi. Ayni paytda, sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi uning kasbiy bilim va malakalari, boshqa bir tomondan esa kasbiy pozitsiyasi va psixologik sifatleri mutanosibli bilan baholanishi mumkin.

Hozirgi kunda kompetentlik asosan, inson qobiliyati sifatida qaralsa, u holda insonning turli xil qobiliyati va iste‘dodi haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Bunda “qobiliyat” tushunchasi talqiniga turlicha yondashuvlar mavjudligini ko‘ramiz.

Funksional-genetik yondashuvda qobiliyatni u yoki bu psixik jarayonni amalga oshiruvchi funksional tizimlarning samaradorlik tavsifi sifatida talqin etiladi. Bu holatda shaxs tuzilmasidagi motivatsion, xulq-atvor va kognitiv komponentlarning birlashuvini aks ettiruvchi “kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalari qobiliyatlar sifatida qaralishi mumkin.

A.I.Subetto kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining sifat, xususiyat, mahorat toifalari doirasida o‘rganadi. Uning ta‘kidlashicha, kompetentlik va kompetensiya tushunchalari murakkab strukturali va dinamik ta‘lim jarayonidir, ammo sifat va xususiyat toifalariga nisbatan ikkinchi darajali hisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida quyidagi umumiy tamoyillarga bo‘ysunadi:

- yaxlitlik va tizimlilik tamoyili, bunda sifatning ichki tuzilmasi asos qilinadi;
- obyektning sifatini yuqori sifat darajasida, sifatning tashqi tuzilmasi esa, obyekt yoki jarayonning tashqi muhit bilan o‘zaro ta‘siri sifatini real sifat darajasida aniqlaydi;
- sifatning vujudga kelishi va rivojlanishida potensial va dolzarb tashqi va ichki ziddiyatlar tizimining mavjudlik tamoyili;
- turli jarayonlar sifatini natijalarda aks ettirish tamoyili.

Kompetentlik va kompetensiya kategoriyalarining tuzilmasini o‘rganish jarayonida bir nechta yo‘nalishlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Ko‘pgina mualliflar faoliyatli yondashuvni istiqbolli deb

baholaydilar, shuningdek ular kompetentlikni kasbiy faoliyatda namoyon bo‘ladi va shu bilan bir qatorda uning asosi ham, deb hisoblaydilar. Bunday holatda kompetentlik jarayonning aniq doirasida samarali harakatni yuzaga keltirish uchun zarur bo‘lgan ichki resurslar tizimi sifatida tushuniladi. Kompetentlik tuzilmasi quyidagi komponentlarga ajratiladi: yo‘naltiruvchi va ijrochi, mazmunli (bilim) va jarayonli (ko‘nikma), kognitiv va operatsional.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammosining umumiy jihatlarini G.M.Andreyeva, Ye.A.Abulxanova-Slavskaya, V.P.Bederxanova, A.A.Bodalev, M.Kyarest, V.A.Labunskaya, A.N.Leontev, A.K.Markova, D.Mayers, Ye.S.Mixaylova, A.V.Petrovskiy, S.L.Rubinshteyn, A.V.Xutorskiy, A.J.Yujaninova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

A.K.Markova ijtimoiy kompetentlikni mazmun jihatdan tahlil qilib, uning jarayonli va natijali tomonlarini ajratib ko‘rsatgan. Muallif kompetentlik tuzilmasini jarayon (pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, o‘qituvchi shaxsi) va pedagogik faoliyat natijalari, ya‘ni ta‘lim oluvchining ta‘lim olganlik va tarbiyalanganlik nuqtai nazaridan tizimlashtirilgan.

Chunonchi, mehnat foydalanishining barcha jihatlarini uchun psixologik modul deb nomlanuvchi kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar, kasbiy psixologik xususiyatlar ishtirok etadi. Shuningdek, kompetentlik tuzilmasi faoliyatning ichki vositasi, ya‘ni motiv, bilim, ko‘nikma va malaka kabi elementlarni qarab chiqish uning jarayonli va natijali ko‘rsatkichlarini hisobga olish haqidagi tasavvur paydo bo‘ladi.

A.V.Xutorskiyning o‘tkazgan ilmiy izlanishlarida, kompetentlik – o‘ziga xos individual-psixologik xususiyat sifatida namoyon bo‘lishi, kompetensiya esa insonning aniq bir muhitda samarali va sifatli faoliyati uchun zarur bo‘lgan tayyorgarlikka qo‘yilgan va oldindan belgilangan ijtimoiy talablardan iboratligini ta‘kidlaydi.

Bizning fikrimizcha, kompetentlik faqatgina individual psixologik xususiyat bo‘libgina qolmasdan, balki hissiy-irodaviy sifatlarni ham o‘z ichiga oladi. Agarda mana shu hissiy-irodaviy sifatlarni bo‘lmaganida edi, sud psixolog eksperti o‘z kasbiy faoliyatlarini samarali tashkil qila olmas edilar.

M.Kyaerst tadqiqotlarida kompetentlikning mohiyati va uning asosi sifatida (qobiliyatlar, iqtidor, bilim), inson faoliyati jarayon sifatida (ta‘riflar, tavsiflar, alomatlar), faoliyat natijalari (ish natijalari, faoliyat obyektidagi o‘zgarishlar) kabi komponentlar kiritiladi. Muallif kompetentlik mazmuniga quyidagi tavsiflarni kiritgan:

- lavozimda ishlayotgan shaxs(xodim)ga majburiy bo‘lgan masalalarga intellektual mosligi;
- mutaxassis tomonidan shakllantirilgan va hal etilgan masalalarning asosiy ishdagi miqdori va sifati;
- asosiy masalalarni hal etishdagi muvaffaqiyat;
- muammoli masalalar yechimining samaradorligida namoyon bo‘luvchi shaxsning xususiyatlari. Bu yerda olim kompetentlik tushunchasiga ko‘proq insonning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olib yondashgan.

Psixologik kompetentlik tuzilmasida J.G.Garanina quyidagi ikkita darajaning mohiyatini bilim, ko‘nikma, malaka va fikrlash asosida talqin qiladi:

1) kategoriyalar, hissiy-emotsional obrazlar, ijtimoiy etalonlar, stereotiplar va boshqalar, hamda fikrlash tizimlari (ijtimoiy muammolarni hal etish bo‘yicha reflektiv aqliy faoliyat);

2) amaliy, ijrochilik, ya‘ni insonlar bilan o‘zaro ta‘sir o‘tkazish malaka va ko‘nikmalar tizimi. Yuqoridagi ikkala yo‘nalish kompetentlikning reflektiv va progressiv xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Bizning fikrimizcha, agar shu ikki daraja bo‘lmaganida edi kompetentlik tushunchasining mohiyati u qadar to‘laqonli hisoblanmasdi.

O.A.Bulavenkoning ta‘kidlashicha, kompetentlikni kasbiy faoliyatning o‘ziga xos chizgisi sifatida emas, balki shaxsning turg‘un oshirilgan yoki pasaytirilgan faollikda namoyon bo‘luvchi holati sifatida qarash kerakligini taklif etadi. Fikrimizcha, kompetentlik faqat faol kasbiy faoliyatda namoyon bo‘ladi, faoliyatda qanaqadir turg‘unlik bo‘lishi uni muvaffaqiyatga erishishida to‘siq bo‘lishi mumkin.

I.A.Zimnaya kompetentlikni yo‘naltirilganlik, maqsadni qo‘ya bilish, xulqning hissiy-irodaviy boshqarilishi, qadriyatli-mazmunli munosabatlarni o‘z ichiga olgan shaxs xususiyatlari sifatida qaraydi. Uning fikricha, kompetentlik tuzilishi quyidagi komponentlar tizimidan iborat:

- a) shaxsning ichki psixik, tashqi xulqiy harakatida ushbu xususiyatlarni namoyon qilishga tayyorlik;
- b) muvaffaqiyatga erishish uchun vazifalarni bajarishning vositasi, metodlari va dasturlarini anglash, ijtimoiy va kasbiy masalalarni yecha olish, tartib-intizom talablari va o‘ziga xos bo‘lgan me‘yorlariga rioya qilish. Bu kompetensiyaning asosiy mazmun-mohiyatini quyidagicha mazmunda ochib beradi;
- c) bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish tajribasi, ya‘ni ko‘nikma va malaka;
- d) hissiy-irodaviy regulatsiya, kompetentlikni namoyon qila olish qobiliyati, uning ijtimoiy va kasbiy o‘zaro ta‘sir holatlariga bog‘liq holda namoyon bo‘lishini muvofiqlashtirish sifatida.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, kompetensiya tarkibida ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentlikning namoyon bo‘lish holatlarida o‘zini-o‘zi nazorat qilish, shaxsiy va kasbiy imkoniyatini namoyon qilish qobiliyatini aks ettiruvchi o‘ziga xos belgilarni ajratish zarur. Sud psixologik ekspertizasi jarayonida o‘z bilim, ko‘nikma va malakalarni samarali qo‘llash sud psixolog ekspertidan o‘zini-o‘zi idora qilish va o‘zini-o‘zi boshqarishning psixologik mexanizmlarining shakllanishini talab qiladi.

Pedagog A.A.Dunyushin shaxsning ijtimoiy-psixologik kompetentligi kasbiy faoliyatda insonlar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni amalda qo‘llay olish qobiliyati ekanligini ta’kidlaydi. Ko‘rinib turibdiki, fikr muallifi quyidagi bir necha mulohazalar orqali aniqlashtirilgan:

- a) kompetentlik aniq bir faoliyat subyekti tavsifi sifatida baholanishi mumkin;
- b) kompetentlikning mazmuni kasbiy faoliyat maqsadi, tuzilishi va maxsus talablariga bog‘liq;
- c) kompetentlik hissiy-irodaviy sifatlar, shaxsning muloqotmandligi, intellektual salohiyati, shaxsning yo‘naltirilganligi kompetentlikka asos bo‘lib xizmat qiladi.

Demak, yuqoridagi tahlillarga tayangan holda, sud psixolog ekspertlarining kommunikativ kompetentligiga aloqador bo‘lgan jihatlarni rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri ekanligi, sud psixolog ekspertlari kasbiy faoliyatining turli tomonlarini tadqiq etishni hozirgi zamon talabi sifatida tushunish lozim.

O.A.Konopkinning fikriga ko‘ra, inson faoliyatga kirishishida ongli ravishda o‘zini-o‘zi nazorat qilishi quyidagi tuzilmaga ega bo‘lishi lozimligini ko‘rsatadi: maqsadni subyektiv qabul qilish faoliyatning muhim shartlarini subyektiv moduli; harakat dasturi (harakatlarni, vosita va usullarni tartiblashtirish); natijalarni baholash.

Shu nuqtayi nazardan sud psixologik ekspertizasida amalga oshiriladigan psixodiagnostik ishlar bilan bir qatorda sud psixologik ekspertizasi xulosasini tegishli tartibda sifatli va adolatli ravishda rasmiylashtirish sud psixolog ekspertlari oldida turgan mas’uliyatli vazifalardan biri hisoblanadi.

Bir qancha tadqiqotchi olimlar kompetentlik va kompetensiyaning muhim tavsiflaridan biri sifatida mavjud bilim va tajribalarning zarurligi hamda ularni egallovchi sub’ektlarning faolligi deb hisoblaydilar.

Dj.Raven o‘z izlanishlarida kompetentlikni biror bir obyekt yoki obyektlar sinfiga ko‘ra biror sohaga tegishlilik bilan baholash kerak, deb hisoblaydi.

M.D.Lapteva rahbarligida olib borilgan tadqiqotlarda kompetentlikning tub mohiyati uning tatbiqi obyektiga munosabat, kasbiy o‘zini-o‘zi baholashning shaxsga tegishli jihati va ota-onalik munosabatlarining hissiyotlari orqali amalga oshiriladi. Kompetentlikning namoyon bo‘lish mezonlariga hissiyot, idrok regulyatsiyasini baholash mezonlari sifatiga istiqbolli masalalarni qo‘yish, ularni hal etish yo‘llarini topishda qat’iyatlilik, talabgorlikning moslik darajasi, kasbiy layoqatini o‘zi tomonidan baholanishi kabilarni kiritilgan. Yuqoridagi kabi bu xislatlarning bo‘lishi bo‘lajak kasb egasini yuqori kompetentlikka ega bo‘lishini ta’minlashi mumkin ekan.

A.V.Raysev tamonidan kompetentlik tushunchasining mohiyatida quyidagi bosqichlar keltirilgan: intellektual, amaliy, qadriyatli-mo‘ljalli va nutqli. Shundagina mutaxassis kompetentligi har doim faoliyat turiga bog‘liq bo‘lgan aniq holatda namoyon bo‘ladi.

L.G.Semushina asarlarida talqin qilishicha, malaka past, o‘rtacha va yuqori darajada bo‘lganligi tufayli mutaxassis tomonidan biror bir kasb yoki mutaxassislikning egallanganlik darajasini beligab beradi, deb ta’kidlaydi. Olim bu yerda malakani kompetentlik tushunchasiga yaqinlashtirishga uringan.

N.S.Aulova olib borilgan nazariy tahlillarga asoslanib shuni aytish mumkinki, mutaxassislarni faoliyatga tayyorlashda ijtimoiy kompetentlikning quyidagi mezonlarini asos qilish kerakligini ko‘rsatadi:

- shaxs refleksiv faolligi darajasi – hamkasblarga munosabat, shaxsiy ahamiyatli kasbiy sifatlarda ifodalangan ideal mutaxassis obrazini tanlash, o‘z kasbiga mosligini baholash, refleksiv (o‘z tushunchasi va hatti-harakatlarni anglash) harakatlarning shakllanganligi;
- asosiy texnologik tayyorgarlik sifatida mazmunli-jarayonli, operatsional komponentning shakllanganlik darajasini, kasbiy faoliyatning vositalari, metodlari va yo‘llarini egallash;
- bilish faollik darajasining o‘zlashtirilgan kasbiy bilimlar tizimi, kasbiy masalalarni hal etish usullarini qo‘llash ko‘nikmasi;
- kasbning yuqori ijtimoiy belgilanganligida ishonchning shakllanganligi darajasi;
- samarali kasbiy faoliyat ko‘nikmalarini o‘zlashtirish zaruriyatining ahamiyatini anglash;
- ularni o‘z kasbiy faoliyatida amalga oshirish yo‘llarini topishga intilish;
- anglashning faollik darajasi.

Bizningcha, muallifning mazkur ta’rifida o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik omillar tizimiga alohida e’tibor qaratadi.

Natijalar.

Psixologik trening amaliyoti davrida psixologiya fanidan dars berayotgan va ayni bir vaqtning oʻzida sud psixologik ekspertizasida ishtirok etayotgan professor-oʻqituvchilarning sud psixolog eksperti sifatidagi kompetentlik malakalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun tadqiqotimizning diagnostik bosqichi natijalariga koʻra, ijtimoiy-psixologik kompetentlik koʻrsatkichlarini oʻrta va yuqori darajaga erishilishiga qaratilgan rivojlantiruvchi mashgʻulotlar tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotda qoʻllash muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan koʻzlangan maqsad respondentlarda ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish, hamda uni tashkil etuvchi komponentlarni rivojlantirishga xizmat qiladigan trening shaklidagi psixotexnikalarni ishlab chiqish, ularning samaradorlik darajasini tekshirib, amaliyotga tatbiq etishdan iborat boʻladi.

1-jadval.

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi boʻyicha olingan maʼlumotlar tahlili (n=102)

Omillar		Besh yilgacha ish stajiga ega boʻlgan ekspertlar (n1=41)				Besh yildan ortiq ish stajiga ega boʻlgan ekspertlar (n2=61)			
		Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba		Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba	
		n	%	n	%	n	%	n	%
«A» omil	Muloqotchan	16	39,01	32	78	40	65,6	55	90,2
	Muloqotga kirishishga qiynaladigan	25	60,9	9	22	21	34,4	6	9,8
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«B» omil	Mantiqiy fikrlaydigan	19	46,3	29	70,7	33	54,1	48	78,7
	Zaif fikrlaydigan	22	53,6	12	29,3	28	45,9	13	21,3
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«C» omil	Barqaror	13	31,7	24	58,5	43	70,5	51	83,6
	Beqaror	28	68,3	17	41,5	18	29,5	20	16,4
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«D» omil	Optimizm	16	39,01	34	83	34	55,7	55	90,2
	Pessimizm	25	60,09	7	17	27	44,3	6	9,8
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«K» omil	Ijodiy tafakkuri rivojlangan	14	34,1	23	56,1	38	62,3	47	77
	Realist	27	65,9	18	43,7	23	37,7	14	23
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«N» omil	Oʻzini nazorat qila oladigan	19	46,3	28	68,3	45	73,8	52	85,2
	Nazoratda qiyinchilikka uchraydigan	22	53,7	13	31,7	16	26,2	9	14,8
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«M» omil	Oʻziga yoʻnalgan	18	43,9	14	34,1	28	45,9	24	39,3
	Oʻzgalarga yoʻnalgan	23	56,1	27	65,9	33	54,1	37	60,7
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
Jami		41	100	41	100	61	100	61	100

“Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi” metodikasi asosida olingan natijalar tahliliga qaraydigan boʻlsak, nazorat tajriba natijalari barcha ijobiy omillarning oʻsishga erishilganligini qayd etish lozim. Xususan, besh yilgacha ish stajiga ega boʻlgan ekspertlarida optimizm (83%), muloqotchanlik (78%), mantiqiy fikrlaydigan (70,7%), oʻzgalarga yoʻnalganlik (65,9%) omillari boʻyicha koʻrsatkichlarning yuqori darajada oʻsish kuzatilgan boʻlsa, besh yildan ortiq ish stajiga ega boʻlgan ekspertlarda muloqotchanlik (90,2%), optimizm (90,2%), oʻzini nazorat qila oladigan (85,2%), barqarorlik (83,6%) omillari boʻyicha

ko‘rsatkichlarning yuqori darajada o‘shish kuzatildi. Bu esa sud psixologik ekspertizasi sifat-samaradorligining yuqori darajada bo‘lishini ta‘minlaydi (1-jadval).

Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda kommunikativ kompetentlik, sud psixologik ekspertizasiga doir ijtimoiy-psixologik bilimlar diapazoni va emotsional intellekt ko‘rsatkichlarining muhimligiga ko‘ra muammolar yechimini izlashda hissiy-irodaviy, kognitiv va kommunikativ motivatsiya imkoniyatlarini takomillashtirishga qaratilgan psixotexnikalarni qo‘llash orqali yuqori samaradorlikka erishilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha o‘quv modulini amalda qo‘llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, deyish mumkin. Dissertatsion tadqiqotimizning samaradorligini aniqlash uchun qayta diagnostik tadqiqot ishlarini amalga oshirish natijasida olingan ma‘lumotlar tahlili o‘quv moduligacha va undan keyingi holat bo‘yicha o‘rtacha miqdoriy ko‘rsatkichlar diapazonida qiyosiy jihatdan taqqoslandi. Bu esa sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga aloqador bo‘lgan kasbiy kompetentlikning o‘ziga xos tarzda o‘zgarganligini ko‘rsatadi. O‘quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta‘minlovchi sohaga oid qonun va qonun osti hujjatlari yuzasidan huquqiy, hamda psixodiagnostik ishlarni qo‘llay olish bo‘yicha bilimdonligini oshirish nazarda tutilgan. Buni barcha sud psixolog ekspertlarining o‘quv modulini qo‘llashdan keyingi natijalari ham tasdiqlaydi (2-jadval, 1-rasm).

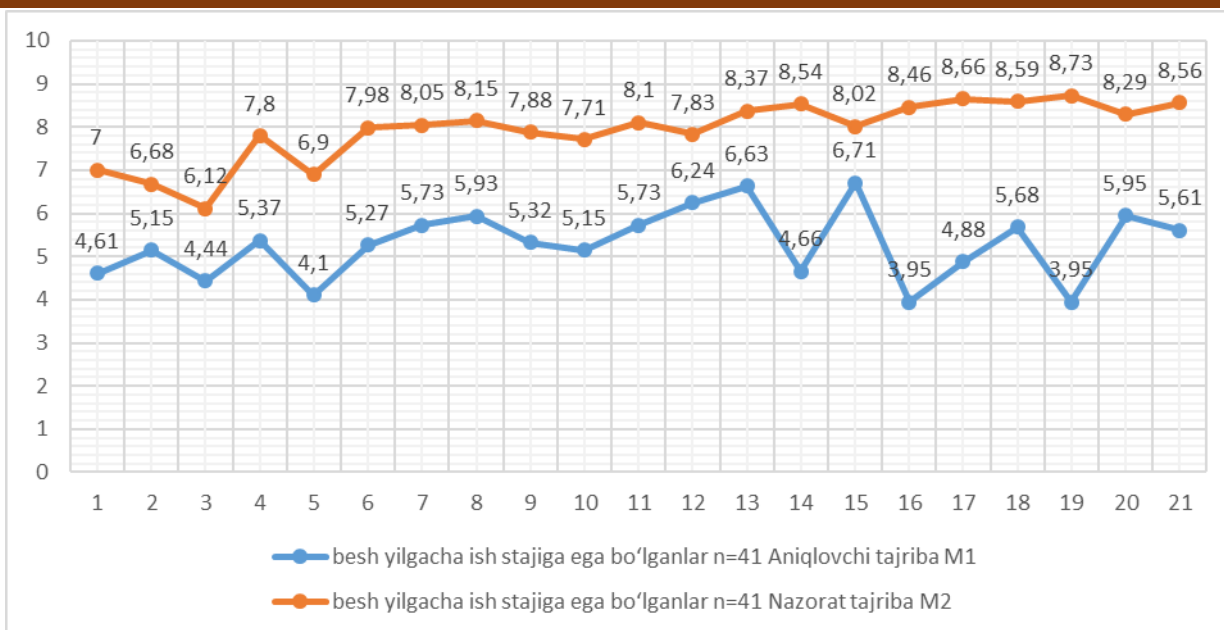
2-jadval.

Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (ijtimoiy psixologik so‘rovnoma asosida)

Savollar	Besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lganlar n1=41				O‘shish farqi	Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lganlar n2=61				O‘shish farqi
	Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba			Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba		
	M1	S	M2	S		M	M1	S	M2	
1	4,61	2,17	7,00	2,04	2,39	6,34	2,19	8,23	1,27	1,89
2	5,15	2,34	6,68	2,32	2,24	6,20	2,37	8,69	1,72	2,49
3	4,44	2,43	6,12	2,64	1,68	6,43	2,28	8,30	1,58	1,87
4	5,37	3,42	7,80	3,09	2,43	7,28	2,92	8,69	2,19	1,41
5	4,10	2,03	6,90	2,41	2,80	6,61	2,30	8,57	1,12	1,96
6	5,27	2,74	7,98	2,20	2,71	6,16	2,29	8,75	1,39	2,59
7	5,73	2,31	8,05	2,05	2,32	6,87	2,16	8,92	1,33	2,05
8	5,93	2,25	8,15	1,97	2,22	6,49	2,12	8,62	1,56	2,13
9	5,32	2,71	7,88	2,40	2,56	6,20	2,25	8,87	1,12	2,67
10	5,15	2,42	7,71	2,47	2,56	6,00	2,14	9,00	1,25	3,00
11	5,73	2,30	8,10	2,07	2,37	6,38	2,49	8,26	2,42	1,88
12	6,24	2,42	7,83	2,08	1,59	6,84	2,23	9,13	1,27	2,29
13	6,63	1,93	8,37	2,03	1,74	6,13	2,28	8,98	1,50	2,85
14	4,66	2,34	8,54	2,19	3,88	5,74	2,45	8,98	1,52	3,24
15	6,71	1,95	8,02	2,33	1,31	6,93	2,00	8,90	1,49	1,97
16	3,95	2,02	8,46	2,20	4,51	6,05	2,25	7,70	1,80	1,65
17	4,88	2,29	8,66	1,97	3,78	7,02	2,19	9,21	1,29	2,19
18	5,68	2,39	8,59	2,04	2,91	7,08	2,47	9,36	1,13	2,28
19	3,95	2,32	8,73	1,90	4,78	6,30	2,64	9,18	1,36	2,88
20	5,95	2,27	8,29	2,03	2,34	6,85	2,23	9,21	0,90	2,36
21	5,61	2,27	8,56	1,73	2,95	6,44	2,25	9,10	1,11	2,66

Izoh: M – o‘rtacha qiymat, S – standart xatolik

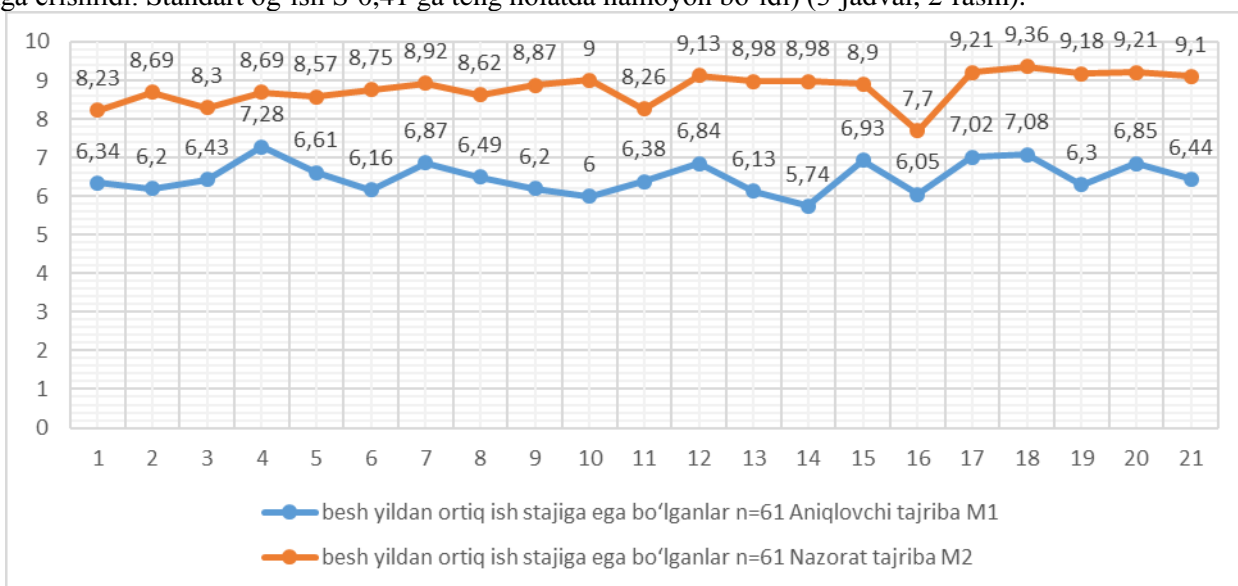
Yuqoridagi jadvaldan ham ko‘rinib turibdiki, o‘quv moduli qo‘llanilishdan oldingi ko‘rsatkichlar bilan o‘quv modulini o‘zlashtirgandan so‘ng besh yilgacha va besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarida barcha ko‘rsatkichlarga o‘shish kuzatildi (aniqlovchi tajriba o‘rtacha ko‘rsatkich M1 3,95dan 6,71 gacha standart og‘ish S-0,80 ga teng holatda namoyon bo‘lgan bo‘lsa, nazorat tajribada esa o‘rtacha ko‘rsatkich M2 6,12 dan 8,73 oralig‘ida o‘shishga erishilib, standart og‘ish S-0,70 ga teng holatda namoyon bo‘ldi).

1-rasm. Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lganlar n=41)

Besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa Respondentning ish uchun ahamiyatli bo‘lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo‘llay olishi (M1-6,30 dan M2-9,18 gacha, o‘shish M-2,88), xulosa berishning iloji yo‘qligi to‘g‘risidagi hujjat tayyorlash bo‘yicha (M1-3,95 dan M2-8,46 gacha, o‘shish M-4,51), sud ekspertizasini o‘tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirishga doir bilimi (M1-4,66 dan M2-8,54 gacha, o‘shish M-3,88) kabilarda ko‘rsatkichlarda yuqori darajadagi o‘shishga erishilgan.

Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa, respondentning ish uchun ahamiyatli bo‘lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo‘llay olishi (M1-3,95 dan M2-8,73gacha, o‘shish M-4,78), sud ekspertlarining malakasini va huquqiy bilimlarini oshirish bo‘yicha (M1-6,00 dan M2-9,00 gacha, o‘shish M-3,00), sud ekspertizasini o‘tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirish doir bilimi (M1-5,74 dan M2-8,98 gacha, o‘shish M-3,24) kabilarda ko‘rsatkichlarda yuqori darajadagi o‘shishga erishilgan (aniqlovchi tajriba o‘rtacha ko‘rsatkich M1 5,74dan 7,28 gacha, standart og‘ish S-0,41 ga teng holatda namoyon bo‘lgan bo‘lsa, nazorat tajribada esa o‘rtacha ko‘rsatkich M2 6,12 dan 8,79 oralig‘ida o‘shishga erishildi. Standart og‘ish S-0,41 ga teng holatda namoyon bo‘ldi) (3-jadval, 2-rasm).

2-rasm. Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lganlar n=61)

Yuqoridagi natijalarga tayangan holda shuni qayd etish mumkinki, “Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi o‘quv moduli”ni qo‘llash asosida sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning kasbiy kompetentlik bilan ijobiy aloqadorlikda to‘g‘ri proporsionalligi, malaka va kasbiy bilimdonligiga ko‘ra sifatli sud psixologik ekspertizalarni o‘tkazish uchun ustivor xarakterga ega ekanligi isbotlandi.

Xulosa. Shaxsning kasbiy rivojlanishi bilan bog‘liq ravishda yuzaga keladigan psixologik xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan psixotexnika, hamda o‘quv modulining samaradorligini baholashda aniqlovchi va nazorat tajribalaridan olingan natijalarning tahlillariga asoslanib, qolaversa, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturi va uni sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga ta‘sir natijasini tadqiq qilish bo‘yicha quyidagilar aniqlandi:

Sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega va ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturida sud psixologik ekspertizasiga doir psixologik vaziyatlar va shaxslararo munosabatlar tizimining ta‘sirchan mexanizmlariga alohida e‘tibor qaratildi.

2. Biz tomonimizdan taklif etilgan rivojlantiruvchi psixotexnika dasturi qo‘llanilganidan so‘ng sud psixolog ekspertlarida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning rivojlanganligi aniqlandi. Jumladan, sud psixolog ekspertlarida ijtimoiy-psixologik kompetentlik va uning omillari indeksatsiyasi darajasi ortib, ularning o‘z-o‘ziga beradigan bahosi, ijtimoiy vaziyatni adekvat baholash, o‘z emotsiyalarini refleksiv boshqarish ko‘nikmasi, muloqotchanlik, muvaffaqiyatga intilish tendensiyasi kuchayganligi aniqlandi.

3. Kasbiy kompetentlikning rivojlantirish bo‘yicha o‘quv modulini amalda qo‘llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga aloqador bo‘lgan kasbiy kompetentlik (kasbiy layoqat)ning o‘ziga xos tarzda o‘zgarganligini ko‘rsatadi. O‘quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta‘minlovchi sohaga oid qonun va qonun osti hujjatlari yuzasidan huquqiy, hamda psixodiagnostik ishlarni amalga qo‘llay olishi, sud psixologik ekspertiza xulosasini rasmiylashtirish bo‘yicha bilimdonligini oshirishga erishildi.

4. Sud psixologik ekspertisasi ishlarida faoliyat olib boradigan ekspertlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi omillarini namoyon etilishi va rivojlanishi masalasini chuqurroq tahlil qilish uchun kelgusida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning ekspertlik faoliyatiga tayyorlik darajasi bilan bog‘liqlik tomonlarini tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Glassman A. H., Shapiro P.A. Depression and the course of coronary artery disease. Am J Psychiatry. 1998. – P. 4-11.
2. Gmott H.G. between Parent and Children. N.Y., 2003. P – 219.
3. Golniz G. Schulz-Wulf G. Rhythmisches psychomotorische Musiktherapie. Yena, 2004.-112 p.
4. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O‘smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. “Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ” nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.
5. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psychodiagnosics. O‘quv qo‘llanma. “Turon zamin ziyo” nashriyoti. Toshkent 2014. -B. 298.
6. Mehribian A. An analysis of personality theories. – Englewood Cliffs. N.J.: Prentice – Hall, 2004. – p. 240.
7. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
8. Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.
9. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o‘quv qo‘llanma. “Turon zamin ziyo” nashriyoti. T. 2020. -B. 820.
10. Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o‘gishgan bolalar psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. “Tafakkur avlodi” nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.
11. Olimov L.Ya., Rasulova M.B. O‘smir shaxsi shakllanishida ahloqiy normalarning ijtimoiypsixologik ahamiyati. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 675-683 p.
12. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Ekstremal vaziyatlarda koping xulq-atvor va strategiyalar namoyon bo‘lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 3 son 98-106 b.
13. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. O‘smirlarda psixologik himoya mexanizmlarining namoyon bo‘lishining o‘ziga xosligi. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 4 son 103-112 b.

14. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Psixologicheskie mexanizmi deviantnogo povedeniya. Psixologiya XXI veka. Yaroslavl., 2020. –S. 125-127.
15. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo‘lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya. Uchrediteli: Buxarskiy gosudarstvenniy universitet, 31-38.
16. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo‘lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari: stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.
17. Plutchik R., Kellermann H., Conte H.R. A structural theory of ego defences and emotions // Isard C. E. (ed.) Emotions in personality and psychopathology. N.Y.: Plenum, 1979. – P. 229-257.
18. Pratt L.A. Ford D.E., Crum R.M., et al. Depression, psychotropic medication, and risk of myocardial infraction: prospective data from Baltimore ECA follow-up. Circulation 1996; 94:3123-3129.
19. Reynolds C.K., Gutkin T.B. School Psychology: Essentials of theory and Practice – IV.V., 1984.
20. Satir V. The new peoplemaking. – California: Science and Behavior Books, Inc., Mountain View, 2003. - 400 p.

OLIV TA'LIM MUASSASASI TALABALARIGA DASTURLASH TILLARINING XUSUSIYATLARI VA ALGORITMINI O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Qilichev Xudoynazar Aliboyevich,

Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
qilichevxudoynazar@mail.ru

Nizomova Gulhayo G'olib qizi,

Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti
nizomovagulhayo@mail.ru

Ushbu maqolada talabalarga “Algoritm va dasturlash tillari” fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha taklif, tavsiyalar hamda talabalarda Algoritm va dasturlash tillari fanini o'qitish metodikasining samaradorlik darajasini aniqlashning matematik-statistik tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: *algoritm, dasturlash, Kodlash, Axborot texnologiya, Case-Study, Delphi, C++, Borland C++ Builder, Python, Java.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ ХАРАКТЕРИСТИКАМ И АЛГОРИТМАМ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ

В данной статье представлены предложения и рекомендации по совершенствованию методики обучения студентов алгоритмам и языкам программирования, а также проведён математико-статистический анализ определения эффективности методики обучения студентов алгоритмам и языкам программирования.

Ключевые слова: *алгоритм, программирование, кодирование, информационные технологии, практический пример, Delphi, C++, Borland C++ Builder, Python, Java.*

IMPROVING THE TEACHING OF PROGRAMMING LANGUAGE CHARACTERISTICS AND ALGORITHMS TO UNIVERSITY STUDENTS

This article presents suggestions and recommendations for improving the methodology of teaching Algorithm and programming languages to students, as well as a mathematical-statistical analysis of determining the effectiveness of the methodology of teaching Algorithm and programming languages to students.

Key words: *algorithm, programming, coding, information technology, case-Study, Delphi, C++, Borland C++ Builder, Python, Java.*

Kirish. Ta'limda faol yondashuv g'oyalari zamonaviy yangilanish sharoitida informatika fanlarini xususan “Algoritm va dasturlash tillari” fanini o'qitish metodologiyasining tarkibiy qismlaridan biri sifatida ishlatish eng istiqbolli hisoblanadi.

Talabalarga faoliyat yondashuvi nuqtayi nazaridan Algoritm va dasturlash tillarini o'rgatish uchun dastlab fanni o'rganish maqsadlarini aniqlash muhim omillardan biri bo'lib, talabalar aqliy rivojlanishi bir vaqtning o'zida ikki yo'nalishda – mavhumlikni tushinishda va mavhumliklarni konkretlashtirishda davom etadi[1]. Talabalarga Algoritm va dasturlash tillarini o'qitishdagi asosiy qiyinchilik umumlashtirish emas (tushunchalar odatda yetarlicha umumiy va mavhum shaklda beriladi), ko'pincha biz dasturlashni endigina o'rganishni boshlayotgan talabalar topshiriqni bajargandan so'ng darhol kod kiritishni boshlashlarini, shundan so'ng to'g'ri yechim topishga harakat qilishlarini kuzatamiz. Ular algoritmnini tahlil qilish bosqichini o'tkazib yuborishadi, bu algoritmnini amalga oshirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kuzatishlar dasturlash musobaqalariga qatnashayotgan ilg'or talabalar uchun ham to'g'ri keladi hatto ular kamdan kam hollarda avvalo tegishli algoritmnini tuzish orqali o'z ishlarini yengillashtirishga intilishadi.

Xuddi shunday hodisani matematika o'qitishda ham kuzatish mumkin. Ko'p yillar oldin algebraik ifodalarni intensiv va og'ir hisoblash zarurati hisob-kitoblarni minimallashtirish va optimallashtirish uchun ifodalarni soddalashtirishga intilishga olib keldi[2,3].

Bugungi kunda bu ko'p holatlarda qo'llanilmaydi, chunki zamonaviy kompyuterlar va axborot texnologiyalar uchun murakkablik bilan shug'ullanish muammo emas. Umumiy axborot texnologiyalar faoliyati ko'proq ijtimoiy tarmoqlarga qaratilgan bo'lib, bizni o'rab turgan hodisa va jarayonlar, shu

jumladan o‘rganilishi kerak bo‘lgan o‘quv materiallari iste‘molchi darajasida qabul o‘quvchilarni faollik va fikrlashga majburlamaslik. Ammo bu ta‘lim, xususan, dasturlash bo‘yicha o‘qitishga intiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Axborot texnologiyalar fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish, talabalarning Algoritm va dasturlash tillariga oid kompetentligini shakllantirish va fanining amaliy tatbiqlarini o‘qitish metodikasi bo‘yicha yurtimiz hamda xorijda U.M. Mirsanov, A.O. Norbekov, F.J. Toxirov, N.N. Zaripov, M.R. Fayziyeva, N.A. Otaxonov, N.C. Sahoo, Fernandez Leiva, Gal-Ezer, J. Vilner, va boshqalar o‘z hissalarini qo‘shganlar.

Yuqorida qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarida Delphi, Borland C++ Builder, Java dasturlash tillarini o‘qitish metodikasini fanini xususan Algoritm va dasturlash tillarini o‘qitish samaradorligini oshirishning ayrim yondashuvlari ilgari surilgan bo‘lsa-da, ammo ularning tadqiqotlari bugungi rivojlanayotgan soha uchun yetarlicha deb bo‘lmaydi. Shu bois, ilgari surilayotgan tadqiqot bugungi kunda ta‘limning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. “Dasturlashga kirish” kursida foydalaniladigan topshiriqlar va misollar to‘plami kirish qismi bo‘lish talabi tufayli yetarlicha sodda.

Shu ma‘noda ular o‘quvchilarni muammoga samarali yechim topishga majburlay olmaydilar. Shuning uchun muhim uslubiy masala bu talabalarni kodlashga o‘tishdan oldin turli xil algoritm alternativlarini ko‘rib chiqish va baholash masalalariga yondashishga undaydigan vazifalar va misollarni sinchkovlik bilan tanlashdir. Ushbu maqola dasturlashni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan bo‘lib unda kognitiv darajalar va algoritmnin dasturga kiritish darajalari o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘rsatilgan[4,5].

Algoritmik madaniyatni shakllantirish

Muammoni hal qilish dasturlash bo‘yicha o‘qitishning majburiy elementidir. Yechimlarni izlash jarayonida talabalar nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikma va odatlarini o‘zlashtiradilar. Bundan tashqari, muammolarni hal qilish qobiliyati nazariy bilimlarning yaxshi tushunilganligidan dalolat beradi.

Amaliy nuqtayi nazardan, vazifa aniq yoki yashirin savol bo‘lib, uning javobi aniq emas va uni bosqichma-bosqich topish kerak.

O‘quv jarayoni kontekstida vazifani hal qilish aslida maqsad emas; bu dasturlash ko‘nikmalarining bir qismi sifatida harakat usullarini shakllantirishning kengroq maqsadiga erishish uchun vositadir. Ushbu modellar o‘qituvchining yo‘l-yo‘riqlari va baholarini taqdim etish orqali tuzilishi mumkin, ular nazoratsiz sinov-xato harakatlaridan so‘ng baholash yoki o‘z-o‘zini baholash natijasi bo‘lishi mumkin. Harakat modellari o‘quv jarayonining haqiqiy qiymati bo‘lib, yechimni o‘zi topmaydi. Aslida, yechim faqat harakat modeli to‘g‘ri ishlab chiqilganligining ko‘rsatkichidir[6].

Vazifani dastlabki tahlil qilish bilan birgalikda mustahkam matematik ko‘nikmalarning asosi dasturlash tilining integratsiyalashgan rivojlanish muhitida to‘g‘ridan to‘g‘ri kodlash orqali vazifani bajarishga urinishdan farqli o‘laroq, to‘g‘ri harakat modellashtirish jarayonining asosiy muvaffaqiyat omili va zaruriy shartidir. Dastur ustida ishlayotgan dasturchi, ayniqsa yangi boshlanuvchilar, ular yaratgan dastur nafaqat foydalanuvchi uchun, balki dasturchining o‘ziga ham yordam berishini hurmat qilishi kerak [7].

Dasturchilar, shuningdek, dasturiy ta‘minotni ishlab chiqish metodologiyasi, o‘zgarishlarni boshqarish va dasturiy ta‘minotning hayot aylanishining texnik bosqichida boshqa dasturchilar guruhlar kelajakda o‘z kodlarini ko‘rib chiqishlari va o‘zgartirishlari mumkinligini taxmin qilishlari kerak. Bu, ayniqsa, turli dasturiy ta‘minot loyihalarida integratsiya va moslashishda ishtirok etadigan qayta foydalanish mumkin bo‘lgan dasturiy ta‘minot birliklari va kutubxonalarini qurishning zamonaviy tendensiyalari uchun ayniqsa muhim va dolzarbdur. Shunday qilib, zamonaviy dasturiy ta‘minotning majburiy xususiyati o‘qilishi, yaxlitligi, aniq belgilangan interfeyslar, kirish va chiqishlar, yo‘q qilingan nojo‘ya ta’sirlar, obyektga yo‘naltirilgan dasturlash (OYD) paradigmatlari kontekstida qat‘iy inkapsulyatsiya va hisoblash resurslaridan samarali foydalanishdir. Bu xususiyatlarning barchasi ko‘p o‘ylash, ko‘p rejalashtirish, puxta qaror qabul qilish, dasturiy ta‘minot kompaniyalari, ekspert guruhlar va umuman jamiyatda to‘plangan eng yaxshi tajribalarni qabul qilishni talab qiladi. Xulosa qilib aytganda, dasturlash bo‘yicha kirish kursi talabalarni bu ko‘nikmalarning g‘ishtlari va ohaklari aynan shu yerda va hozirda mustahkam poydevorda birlashtirilganligiga ishonitirishi kerak[7].

O‘qilishi nuqtayi nazaridan, dasturlash birinchi qarashda ko‘rinadiganidan ko‘ra, tabiiy til matni tarkibiga yaqinroq jarayondir. Albatta, bu mavhum adabiy matnlar haqida emas, bu ko‘proq ma‘lumotli matnlar. Ular ustida ishlayotganda, o‘quvchilar e‘tiborini jalb qilish uchun kerak edi. Tabiiy tillardan fikrlarni ifodalash uchun o‘zgaruvchan aniqlik bilan foydalanish mumkin juda muvaffaqiyatli yoki juda ko‘p emas lekin algoritm yaratish yoki dastur tuzishda fikrni aniq ifodalash juda zarur.

Bu dasturning o‘quvchilari kimligini ko‘rib chiqish uchun sababdir. Eng aniq o‘quvchi, birinchi navbatda, bu mashinaning o‘zi. Mashina nuqtayi nazaridan samaradorlik dastur matnining eng muhim sifat mezonidir. Dasturlash kurslarida ushbu sifat talabini ko‘rib chiqish shuni ko‘rsatadiki, biz dasturlash

mavzusiga qanchalik chuqurroq kirsak, bu muammo shunchalik katta bo‘ladi. E. Dijkstra [10] kompyuter dasturlari sifatini quyidagicha izohlaydi: “Bir tomondan dasturlar jozibali va chuqur mantiqiy go‘zallikka ega bo‘lishi mumkin bo‘lsa, boshqa tomondan ko‘pchilik dasturlar mexanik bajarish uchun mos tarzda taqdim etilganligini tan olishga majbur. Lekin hatto go‘zalligi bo‘lsa ham, inson qadriga mutlaqo yaroqsiz.

Dasturning ko‘proq o‘quvchilari bor, ularning ba‘zilari kelajakda uni o‘zgarishlarni boshqarishning bir qismi sifatida ko‘rib chiqadilar (shu jumladan muallifning o‘zi), lekin ba‘zi hollarda ikkinchi o‘quvchi dasturni yaratish vaqtida ko‘rib chiqishi kerak bo‘lishi mumkin. Qiziqarli misol zamonaviy dasturiy ta‘minotni ishlab chiqish metodologiyalari [9] bilan bog‘liq, xususan Ekstremal Dasturlash (XP), bu yerda "juft dasturlash" orqali yaxshi samaradorlikka erishiladi. XP bir kompyuterda ikkita dasturchi ishlashini talab qiladi, u yerda biri kod tuzadi, ikkinchisi birinchisini kuzatadi va nazorat qiladi; ular vaqti-vaqti bilan o‘z rollarini almashtirishlari mumkin. 1970-yillardan ta‘lim metodologiyasi olimlari kompyuter va dasturlashning ta‘lim mazmuniga ta‘siriga alohida e‘tibor qaratdilar. Algoritm tushunchasi dasturlashning negizida yotadi, aniq til yordamida algoritmni ishlab chiqish va tavsiflash jarayoni sifatida belgilanadi. Insonning ko‘plab faoliyati ma‘lum bir algoritmgga amal qiladigan jarayon sifatida rasmiylashtirilishi va tavsiflanishi mumkin. Biroq, algoritm qo‘llanilmaydigan ko‘plab sohalar mavjud, masalan, ijodkorlikka subyektiv qarorlar qabul qilish bilan bog‘liq faoliyatlar (jumladan, algoritmni yaratish jarayoni!). Talabalarda algoritm nimani anglatishi haqidagi tushuncha turli fanlarni o‘rganish jarayonida bevosita shakllanadi, eng muhimi matematika. Biroq, kompyuterlar va Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) paydo bo‘lishi bilan bu tushuncha o‘z-o‘zidan o‘z ichiga oladi va zamonaviy madaniyat va axborot asrining ta‘siri ostida bo‘ladi. 1980-yillarning o‘rtalaridan boshlab dasturlash kurslarining asosiy vazifasi o‘quvchilarning algoritmik madaniyatini shakllantirishdir [8].

Darhaqiqat, matematik algoritmni aniqlash, birlashtirish, tekshirish va to‘g‘ri bajarish qobiliyati har doim o‘quvchining matematik madaniyatining asosiy tarkibiy qismi bo‘lgan, garchi "algoritm" atamasi tilga olinmagan bo‘lsa ham. Shu nuqtayi nazardan, funksional savodxonlikning yetishmasligi, ya‘ni matndan ma‘lumot olish va sharhlash qobiliyati to‘g‘ri algoritm va dasturni yaratishni qiyinlashtirishi mumkin.

Xulosa qilib shuni xulosa qilishimiz mumkinki, algoritmik madaniyat talabalarda algoritmshirishni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni shakllantirish uchun zarur bo‘lib, bu yaxshi tuzilgan va samarali kompyuter dasturlarini talab qiladi.

Dasturlashni o‘rgatish.

Tayyor algoritmni ularning ma‘nosi va takomillashtirish imkoniyatlariga e‘tibor bermasdan, shunchaki kodlash harakati sifatida qaraladigan dasturlash kursining maqsadi bo‘la olmaydi; yoki umumiy ixtisoslashgan. O‘qitishning asosiy maqsadi dasturlash tilining sintaktik va semantik jihatlariga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak emas, balki algoritm uchun bilim va ko‘nikmalarni berishdir. Kursning yakuniy maqsadi bu dasturlash tili yordamida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan vazifalar va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Dastur tuzish qobiliyati asosan matematika va mantiqdan bilimga ega bo‘lish, dasturlash tili sintaksisini o‘zlashtirmaslik bilan bog‘liq, garchi til sintaksisi va semantikasi ham mantiq bilan bog‘liq.

Algoritm savodxonligining muhim tarkibiy qismi bu algoritm fragmentlarini birinchi bo‘lib esiga tushadigan yoki ba‘zan noaniq topshiriq formulalari va yoki foydalanuvchi taxminlari asosida emas, balki eng yaxshi tarzda ishlab chiqish qobiliyatidir. Vazifani shakllantirish har doim ham aniq emas. Ba‘zan, real hayotdagi dasturiy ta‘minot loyihalari foydalanuvchilarning noaniq yoki chalg‘ituvchi talablarini to‘playdi, chunki foydalanuvchi har doim ham boshidanoq nimani xohlashini bilmaydi. Ko‘p vaqt va mablag‘lar behuda sarflanganda, muammolar keyingi bosqichda yuzaga keladi. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, dasturlash bo‘yicha o‘rgatish, ikkalasi ko‘rib chiqilayotgan vazifa uchun to‘qnash kelgan vaziyatlarda, boshqariladigan taxminlar ustidan maqsadli yondashuvning ustunligini rag‘batlantirishi kerak[9].

Algoritmshirish ko‘nikmalarini shakllantirish uchun foydali bo‘lishi mumkin bo‘lgan amaliy vosita integratsiyalashgan ishlab chiqish muhitida (IDE) disk raskadrovka usullaridan, xususan, algoritm bajarilishini bosqichma-bosqich kuzatishdan foydalanishdir. Bu ishlab chiquvchiga algoritmni yaxshiroq tushunishga, kamchiliklar va mantiqiy xatolarni aniqlashga va pirovardida algoritmshirish bo‘yicha tajriba orttirishga imkon beradi.

Kirish dasturlash kurslari talabalarga dasturlash bo‘yicha asosiy bilimlarni berishga qaratilgan, lekin ayni paytda ular yanada ilg‘or ko‘nikma va bilimlar uchun zamin yaratadi. Ushbu kurslarda yaxshi dasturlash uslubiga e‘tibor berish qattiq dasturlash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayoni uchun ayniqsa muhimdir.

Asosiy e‘tibor dasturlash tilining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishga emas, balki muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilishi kerak. Maqsad fikrlash jarayoniga e‘tibor qaratish, fikrlash intizomini shakllantirish, bu mashg‘ulot jarayonida keraksiz asoratlardan qochishga yordam beradi. N.Virt [10] dasturlash o‘ziga xos fazilatlariga ega bo‘lgan fan sifatida, algoritmik yechimga mos keladigan har

qanday muammoga taalluqli bo‘lgan konstruktiv mulohazalar metodologiyasi sifatida taqdim etishini aytadi. Kirish dasturlash kursini rejalashtirish dasturlash tilini to‘liq o‘rgatish uchun harakat qilmasligi kerak. Shuni yodda tutishimiz kerakki, kursni o‘rganishning asosiy maqsadi algoritmlash uchun bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish va muammolar sinflarini hal qilish usullari va usullarini o‘rganishdir. Niklaus Virt [10] da ta’kidlaganidek, akademik muassasaning yakuniy maqsadi tilni o‘zlashtirishdan ko‘ra kengroq bo‘lishi kerak. Bu murakkab muammolarni hal qilish uchun artefaktlarni loyihalash san’atidan kam bo‘lmasligi kerak. Ba’zilar buni konstruktiv fikrlash san’ati deb atashadi. Talabalar dasturlashning asosiy tushunchalarini tushunishlari va bilishlari kerak, lekin ular muammolarni hal qilishda algoritmik yondashuvni ham tushunishlari kerak. O‘z o‘zidan, bu vazifa juda murakkab va ko‘pincha yangi boshlanuvchilarni tushunmovchilik va umidsizlikka olib keladi.

Dasturlashni o‘rganish talabalardan ma’lum aqliy kuch, diqqatni jamlash, diqqat, mantiq va tasavvurni talab qiladi. Biroq asosiy talab algoritmik fikrlashdir. Dasturlash kursida talabalar o‘z harakatlarining algoritmini qanday amalga oshirishni aniq va to‘g‘ri o‘rganishlari, uni qog‘ozga to‘g‘ri yozib olishlari va keyin kodni kompyuterga kiritishlari kerak. Bu asta-sekin o‘quvchilarni algoritm yaratishda noto‘g‘ri harakatlar, noto‘g‘ri yoki noto‘g‘ri qarorlar qabul qilishdan qaytaradi.

Dasturlashning asosiy tushunchalari, xususan boshqaruv tuzilmalari (ketma-ketlik, tanlash va iteratsiya kabilar), yig‘ish mexanizmlari (massiy, tuzilma, birlashma), ko‘rsatkichlar, funksiyalar va boshqalar ularni abstraksiyalashda rasmiy sintaksisni o‘rganish bilan parallel ravishda muhokama qilinishi mumkin. Dasturlash tili [13]. Dasturlash tilini o‘rganish hal qilingan muammo kontekstida bo‘lishi kerak, shuning uchun yangi narsalarni ushbu aniq vazifa uchun kerak bo‘lganda darhol o‘rgatish kerak. Oxir oqibat, o‘qitishning maqsadi o‘qitilgan dasturlash tilidan qat’i nazar, talabalarni asosiy dasturlash tamoyillari va tushunchalarini o‘rganishdir.

Kurs materialini taqdim etishning mantiqiy ketma-ketligi va mavzularning murakkablik darajasi o‘qitishni avval modellar, so‘ngra algoritmlar, so‘ngra dasturlash asoslari haqida suhbatdan boshlash kerakligini ko‘rsatadi. Algoritmik dasturlashning bir qismi sifatida kursning markaziy elementidir. Strukturaviy algoritmlashning ba’zi asosiy ko‘nikmalarini shakllantirgandan so‘ng, o‘qitish tilning o‘ziga xos xususiyatlariga o‘tishi kerak. Van Tassel [14] ga ko‘ra, ko‘pgina masalalar yechimlari ba’zi matematik modellarda ildiz otgan. O‘qitish matematik modelni chuqur muhokama qilish uchun vaqt ajratmasligi kerak. Bu muammoni yaxshiroq tushunishga va uni hal qilish uchun tabiiy yondashuvni topishga yordam beradi. Algoritmik matematik modelga muvofiq algoritmni sinchkovlik bilan aniqlashni, ishlash talablarini aniqlashni va ushbu yechim uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlar tuzilmalarini loyihalashni o‘z ichiga oladi. Yuqoridagi muammoga namuna sifatida quyidagi caselarni keltiramiz[9].

Case: Ikkita a va b butun sonlarni kirituvchi va [a, b] oraliqlariga tegishli barcha butun sonlarning o‘rtacha qiymatini ko‘rsatadigan dastur tuzing.

Vaziyatdan chiqishning birinchi usuli.

Ikki raqamning qismini topish C++ da butun operandlar bilan operatsiyalarni bo‘linish xususiyatlari, shuningdek, yashirin va aniq (casting) turdagi konversiya mexanizmini muhokama qilishga loyiqdir.

Quyidagi dastur ‘a’ va ‘b’ butun sonlarni o‘qib oladi va [a, b] oraliqlariga tegishli barcha butun sonlarning o‘rtacha qiymatini hisoblaydi:

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main() {
    int a, b;
    cout << "a ni kiriting: ";    cin >> a;
    cout << "b ni kiriting: ";    cin >> b;
    int sum = 0, count = 0;
    for (int i = a; i <= b; i++) {
        sum += i;
        count++;
    }
    double avg = sum * 1.0 / count;
    cout << "Ortacha qiymat: " << avg << endl;
    return 0;
}
```

Dastur tekshirish:

```
a ni kiriting: 1
b ni kiriting: 5
```

Ortacha qiymat: 3

Vaziyatdan chiqishning ikkinchi usuli.

Looplar eng muhim omillardan biri bo‘lib, algoritm samaradorligi, murakkabligi va bajarilish vaqtiga ta‘sir qiladi. Buning sababi shundaki, tana bayonotlari ko‘p marta takrorlanadi va bajariladi va hisob-kitoblarning har qanday qisqarishi, hatto minimal bo‘lsa ham, qisqartirish samarasini ko‘p marta oshiradi. Maqsad pastadir tanasida hisoblashni minimallashtirish bo‘lishi kerak.

Ikki yoki undan ortiq davrlarni birida birlashtirish uchun halqalar sonini kamaytirishning bir usuli. Shunday qilib, bajarilish vaqtini va kerakli xotirani qisqartiring. Agar talabalar kodlashdan oldin topshiriqni diqqat bilan tahlil qilsalar, bu ko‘pincha mumkin.

Yuqoridagi kodni hisobga olsak, 1-versiyada bir xil parametrlarga va sarlavha satrlariga ega bo‘lgan ikkita halqadan foydalanilganligini ko‘rish mumkin. Ushbu halqalarning tanasini bitta halqaga birlashtirish dastur samaradorligini oshiradi va quyida ko‘rsatilganidek kodni qisqartiradi.

```
void main() {
    int sum=0, count=0, num, a, b;
    cin >> a >> b;
    uchun (son = a; son <= b; num++)
{
    summa += son;
    count++;
}
double avg = (ikki marta) summa/hisoblash;
cout << avg << endl;
```

Vaziyatdan chiqishning uchinchi usuli.

Yuqoridagi algoritmi keyingi tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, $[a, b]$ oraliqdagi raqamlar ketma-ket bo‘lib, bu raqamni $(b - a) / 2$ formula bo‘yicha hisoblash imkonini beradi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, raqamlar yig‘indisi aslida cheklangan arifmetik progressiyaning yig‘indisidir.

Bunday xulosaga kelish faqat o‘quvchilarning matematik bilimlari mavjud va mustahkam bo‘lsagina mumkin bo‘ladi. Agar bu bilim yetishmayotgan bo‘lsa, o‘qituvchining tahlili o‘quvchilarni kuzatish va mantiq orqali ushbu fakti tushunishga undashi mumkin. Darhaqiqat, ro‘yxatning o‘rtasiga simmetrik bo‘lgan har bir juft sonning yig‘indisi bir xil. Demak, $[a, b]$ oraliqdagi sonlar yig‘indisi juft sonlar yig‘indisining juftlik soniga ko‘paytirilganiga teng bo‘ladi. Yondashuv boshqa Gauss summalarini hisoblashda qo‘llaniladi.

```
#include <iostream>
std nom maydonidan foydalanish;
int main() {
    int sum = 0, hisoblash = 0, a, b; cin >> a >> b;
    int summa = (a + b) * (b - a + 1) / 2;
    int ustiga = (b - a + 1);
    double avg = (double)summa / baho;
    cout << avg << endl;
}
```

Vaziyatdan chiqishning to‘rtinchi usuli.

Agar munozara har bir simmetrik juftlikning yig‘indisi bir xil bo‘lsa, har bir juftlikning o‘rtacha ko‘rsatkichi (2 ga bo‘lingan yig‘indi) bir xil bo‘lishini hisobga olgan holda bir qadam oldinga siljigan taqdirda ham xuddi shunday xulosaga kelish mumkin. Bu dasturning keyingi versiyasini o‘z ichiga oladi:

```
// void
main() {
    int a,b;
    cin>>a>b; ikki barobar avg= (ikki marta) (a + b)/2;
    cout<<avg<<endl;
}
```

Har bir yechim avvalgisining samaradorligini oshiradi, shu bilan birga kodlar qisqaradi. O‘qituvchilar va talabalar nafaqat dasturlarning to‘g‘riligiga, balki ularning sifatiga ham e‘tibor berishlari kerak. Skupiene [16] ta‘kidlaganidek, ta‘limda dasturlarning turli sifatleri va uslublariga boshqacha munosabatda bo‘lish kerak. Dasturlash uslubiga mas‘uliyat bilan munosabatda bo‘lish bo‘ljak dasturlash tanlovlarida, ayniqsa

o‘qishning birinchi bosqichlarida qatnashadiganlar uchun juda muhimdir.

Tahlil va natijalar. Pedagogika oliy o‘quv yurtlarida matematika-informatika yo‘nalishlariga o‘qitiladigan Algoritm va dasturlash tillari fanini o‘qitish samaradorligini oshirishning asosiy qismlaridan biri tajriba-sinov ishlarini o‘tkazish orqali namoyon bo‘ladi.

Shuning uchun tadqiqot doirasida oliy ta‘lim muassasalarida bo‘ljak matematika-informatika o‘qituvchilariga o‘qitiladigan Algoritm va dasturlash tillari fanidan amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda Case-Study texnologiyasidan foydalanish metodikasi ishlab chiqildi. Ushbu ishlab chiqilgan metodikani samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tajriba – sinov ishlariga Navoiy davlat pedagogika institutining 120 nafar talabasi, jalb etildi. Shundan 60 nafar talaba tajriba guruhiga, 60 nafari esa nazorat guruhiga ajratildi. Bunda nazorat guruhiga an‘anaviy tartibda amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari olib borilgan bo‘lsa, tajriba guruhiga esa amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari Case-Study texnologiyasini qo‘llash asosida tashkil etildi. Tajriba va nazorat guruhidagi talabalarning Algoritm va dasturlash tillari faniga oid bilim darajasi yozma savollar hamda testlardan foydalanib baholandi. Ularning olgan bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalari tahlil etilib, umumlashtirildi.

Keltirilgan natijalarining ishonchliligini tekshirish maqsadida **Xi kvadrat**, **Z** hamda **U** kriteriyalari asosida matematik-statistik tahlil etildi. Tahlil natijasiga ko‘ra, tajriba guruhining ko‘rsatkichi nazorat guruhinikiga nisbatan 10,2 % ga oshganligi ma‘lum bo‘ldi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, yuqorida keltirilgan tadqiqotchilarning ishlari hamda oliy ta‘lim muassasalarida o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalariga ko‘ra, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarida Algoritm va dasturlash tillari konsepsiyalarini joriy etish, talabalarni muqobil algoritmlarni ko‘rib chiqishga, ularni tahlil qilishga va to‘g‘ri shakllantirishga undaydi. Buning natijasida talabalar misol va masalalarni yechishda, muammoli vaziyatlarga duch kelish orqali ijodiy yondashishga hamda ushbu fandan konseptual va protsesual bilimlarga ega bo‘ladilar [3].

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 06 oktyabrdagi PQ-4851-sonli “Axborot texnologiyalari sohasida ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni it-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarori.
2. Mirsanov U.M. Uzluksiz ta‘lim tizimida dasturlash texnologiyalarining o‘qitish samaradorligini oshirish modeli // “Elektron ta‘lim” – Toshkent, 2022. - №3. B. 4-12.
3. Mirsanov U.M. Oliy ta‘lim muassasalarida dasturlash texnologiyalarini o‘qitish muammolari // Fizika, matematika va informatika. – Toshkent, 2020. – № 2. – B. 20-25.
4. Умарова У.У. (2020). Использование педагогических технологий в дистанционном обучении Moodle. Проблемы педагогики 51:6, С. 31-34.
5. Бобоева М.Н. (2020). Проблемная образовательная технология в изучении систем линейных уравнений с многими неизвестными. Наука, техника и образование, 73:9, С. 48-51.
6. Boltayev B. J., Azamatov A. R., Asqarov A. D. Informatika. 6-sinf, 2017.
7. Govender, I., 2006, Dasturlashni o‘rganish, Dasturlashni o‘rgatish: O‘qituvchilarning ob‘ektga yo‘naltirilgan til bo‘yicha tajribalari, Janubiy Afrika universiteti.
8. Gal-Ezer J. Vilner T. & Zur E., 2010, CS1 darajasida algoritm samaradorligini o‘qitish: boshqacha Yondashuv, Isroilning ochiq universiteti, Tel-Aviv, Isroil.
9. Sahoo N. C. & Chin JGW., 2010, "C++ yordamida asosiy genetik dasturlash bo‘yicha batafsil ta‘lim", Muhandislik ta‘limida kompyuter ilovalari, 18 (3), 434-448-betlar.
10. Dijkstra E.W. 1976, Dasturlash intizomi, Prentice-Hall, Avtomatik hisoblash seriyasi.
11. Skypieny J., 2006, "Dasturlash uslubi - Baholash sxemasining bir qismi", Informatika olimpiadalarida: Litva tajribasi, ISSEP, 545-552-betlar.

PSIXOLOG SHAXSINING KOMMUNIKATIV KOMPONENTLIK XUSUSIYATI TURLARI

Qodirova Dilnoza Murtazoyevna,
Buxoro davlat universiteti,
“Psixologiya” kafedrasida o’qituvchisi
dilya_kadirova_92@mail.ru

Psixologning shaxslararo muloqot o’rnatishida kompetentsiya muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu boisdan ushbu maqolada psixolog shaxsining asosiy xususiyati sifatida kommunikativ kompetentsiyaning roli ta’kidlangan bo’lib, psixolog kommunikativ kompetentsiyasining shaxslararo o’zaro ta’sirining ma’lum bir qator vaziyatlarda samarali kommunikativ harakatni qurishga ta’sirini yoritib berishga harakat qildik.

Kalit so’zlar: kommunikativ kompetentsiya, shaxs, kasb, kasbiy kompetentsiya, noprofessional kompetentsiya, empatiya, muloqot, xarakter.

ТИПЫ ОСОБЕННОСТЕЙ КОММУНИКАТИВНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ЛИЧНОСТИ ПСИХОЛОГА

Компетенция имеет важное значение в налаживании межличностного общения психолога, поэтому в данной статье подчёркивается роль коммуникативной компетентности как основной характеристики личности психолога, и мы попытались выяснить влияние коммуникативной компетентности психолога на построение эффективного коммуникативного действия в определённых ситуациях.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, личность, профессия, профессиональная компетентность, непрофессиональная компетентность, эмпатия, общение, характер.

TYPES OF COMMUNICATIVE COMPONENT CHARACTERISTIC OF THE PERSONALITY OF A PSYCHOLOGIST

Competence is important in establishing interpersonal communication of a psychologist. Therefore, in this article, the role of communicative competence as the main characteristic of a psychologist's personality is emphasized, and we tried to clarify the influence of the psychologist's communicative competence on the construction of effective communicative action in certain situations.

Key words: communicative competence, personality, profession, professional competence, non-professional competence, empathy, communication, character.

Kirish. Insoniyat bu zamonaviy dunyoda muammolar va ruhiy kechinmalarni ko’plab boshidan o’tkazib kelmoqda. Bunday holatlarda ko’pchilik insonlar psixologga murojaat qilib, hissiy-emotsional va ruhiy kechinmalarini yengillashtirishga urinishmoqda. Psixolog – bu insonning ruhiyatini davolaydigan, unga ruhan ko’mak beradigan, muammosining yechimini anglashiga yo’naltirib beradigan shaxsdir. Bundan kelib chiqadiki, psixolog kasbida kommunikativ kompetentsiyaga e’tibor qaratish lozimdir. Chunki muloqot professional faoliyatning asosiy vositalaridan biri bo’lib, kommunikatsiyasiz insonlar bilan aloqa qilib bo’lmaydi. Psixologiyada kommunikativ kompetentsiya murakkab shaxsiy xususiyat, jumladan muloqot qobiliyatlari va ko’nikmalari, muloqot sohasidagi psixologik bilimlar, shaxsiy xususiyatlar va muloqot jarayoni bilan birga keladigan psixologik holatlar tushuniladi. Binobarin biz avvalambor, kompetentsiya so’zining asl ma’nosini ko’rib chiqadigan bo’lsak, eng maqbul va asosli yoritilgani bu V. K. Myullerning varianti hisoblanadi. Bunga ko’ra inglizcha-ruscha lug’atida kompetentsiya quyidagi ma’nolarni anglatishi mumkinligi ko’rsatilgan: 1) qobiliyat, mahorat; 2) malaka; 3) farovonlik, yaxshi moliyaviy ahvol; 4) qonuniy malaka, muvofiqlik.[1]

O’tgan asr 90-yillarining ikkinchi yarmida L.M. Mitya pedagogik-psixologik kompetentsiyani o’rganar ekan, uning ikkita asosiy komponentini ajratib ko’rsatdi: faollik va kommunikativ.[2] U pedagogik-psixologik kompetentsiyani “bilimlar, qobiliyatlar, ko’nikmalar, shuningdek ularni faoliyatda, muloqotda, shaxsning rivojlanishida (o’zini-o’zi rivojlantirishda) amalga oshirish usullari yoki boshqacha qilib aytganda, fan bo’yicha bilimlarning uyg’un kombinatsiyasi sifatida belgilaydi.

Nazariy qism. I. A. Zimnyaya ta'limga kompetentsiyaga asoslangan yondashuvga muvofiq "kompetentlik" tushunchasini chuqur tahlil qilishga muvaffaq bo'ldi. Mahalliy psixologiyaning nazariy qoidalariga asoslanib:[4]

- 1) shaxs muloqot, bilim va mehnat subyekti;
- 2) shaxs jamiyatga, o'zgalarga, o'ziga va mehnatga munosabatlar tizimida namoyon bo'ladi;
- 3) inson kompetensiyasi akmeologik rivojlanish vektoriga ega;
- 4) professionallik kompetensiyalarni o'z ichiga oladi;

Biz ushbu maqolani yozish davomida shaxsning faoliyatidagi kommunikativ komponentligining uchta asosiy guruhini manbalardan o'rganib chiqdik. Ular quyidagilardan iborat:

- 1) shaxs sifatida, hayot faoliyati subyekti sifatida o'ziga tegishli kompetensiyalar;
- 2) shaxsning boshqa odamlar bilan o'zaro munosabati bilan bog'liq kompetensiyalar;
- 3) inson faoliyatining barcha turlari va shakllari bilan bog'liq kompetensiyalar;

Kompetensiyaning tarkibiga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, bu murakkab integral ko'p komponentli konstruktsiyadir. Bu jarayon muloqot orqali yuzaga keladi. Ko'p hollarda muloqotning samarali bo'lishi insonlarning o'zaro bir-birlari bilan til topishishida yuzaga keladi. Oddiy shaxslardan farqli o'laroq psixolog har qanday xarakterdagi shaxs bilan til topishib kommunikatsiya o'rnatish lozim. Bunda uning ta'lim jarayonida olgan nazariy va amaliy bilim va ko'nikmalari eng muhim vosita sifatida yordam beradi. Avvalambor shuni unutmaslik lozimki, har qanday muloqotning professional va noprofessional muloqot kabi qismlarga ajratish mumkin bo'lib ularni bir biridan farqlab olishimiz esa maqsadga muvofiqdir.

Avramsev V.V. professional muloqotni noprofessionaldan ajratib turadigan xususiyatlarni ta'kidlaydi:[3]

- natijalarga erishish uchun aloqa yo'nalishi;
- normativ tartibga solish;
- majburiy axborot almashinuvi;
- cheklangan vaqt; aloqaning borishini doimiy ravishda kuzatib borish zarurati;
- kommunikator lavozimining kasbiy rolini va foydalaniladigan aloqa vositalarini aniqlash;
- kommunikativning kommunikativ malaka darajasiga qo'yiladigan talablarning mavjudligi;
- yakuniy natijaga erishishda muloqotning barcha ishtirokchilariga bog'liqlik;
- professional tildan foydalaniladi;
- ma'lum bir tashqi muhit taxmin qilinadi;
- aloqa predmeti kommunikatorning kasbiy vakolatiga kiradi;

Adabiyotlarni tahlil qilingandan so'ng, ba'zi mualliflar psixolog kasbini o'z ichiga olgan ijtimoiy-kasbiy kommunikativ kompetensiyasining quyidagi tuzilmalarini aniqlaydilar:

- nazariy va uslubiy, shu jumladan kasbiy muloqot holatlarining xususiyatlari, maqsadlari, vazifalari, shartlari, me'yorlari, usullari, muloqot sharoitida samarali muloqot uslublari va boshqalar haqidagi bilimlar;
- amaliy, shu jumladan muloqot qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va ko'nikmalarga ega bo'lish;
- shaxsiy, ma'lum darajadagi rivojlanish darajasini, shuningdek, muayyan faoliyat sharoitida muloqotga psixologik tayyorlikni nazarda tutadi.

Psixologning kommunikativ kompetensiyasi - bu yetarli darajada shakllangan kasbiy bilimlar, kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari, o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlari, empatiya, og'zaki va og'zaki bo'lmagan o'zaro ta'sir qilish madaniyati. Psixologning kommunikativ kompetensiyasi, shuningdek, insonparvarlik yo'nalishi, boshqasini his qilish, uni etarli darajada idrok etish, hamkorlik qilishga tayyor bo'lish, o'zaro munosabatda bo'lish, boshqalarning farovonligidan shaxsan manfaatdor bo'lish, ya'ni. hamdardlik ko'rsatishda ham namoyon bo'ladi.

Psixolog kasbidagi kommunikativ kompetensiya kommunikativ jarayonning samarali oqimini, shaxslararo o'zaro ta'sirning ma'lum holatlarida samarali kommunikativ harakatni qurishni va professional muhitda muvaffaqiyatli ishlashni ta'minlaydi.

Psixolog shaxsining kommunikativ kompetensiyasining o'ziga xos xususiyati quyidagilardan iborat:

- shaxslararo bilimlar, shaxslararo munosabatlar sohasida nazariy tayyorgarlik; mantiq va argumentatsiya qonunlari;
- professional, shu jumladan nutq odobi;
- kommunikatsiya texnologiyalari.

Psixologning kommunikativ kompetensiyasining ushbu tarkibiy qismlarining mazmunli tavsifi uning kasbiy muloqotining xususiyatlarini aniqlashni, muloqotga ta'sir qiluvchi faoliyatga xos omillarni o'rganishni, shuningdek, bilim, ko'nikma, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlarini tavsiflashni talab qiladi.

Psixologning kommunikativ kompetensiyasi tarkibida o'zaro bog'liq ikkita komponentni eng muhimi sifatida ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ijtimoiy-pertseptual, psixologik muloqotning ichki tomonini va muloqotning tegishli tarkibiy qismlarini aks ettiruvchi - psixologning mijozlar haqidagi bilimlari va munosabati ma'nosida aks ettirish, psixolog va mijoz tomonidan yuzaga kelgan hissiy javob sifatida tushuniladi.

2. Kommunikativ, psixologik muloqotning tashqi tomonida namoyon bo'ladigan va muloqotning tarkibiy qismiga mos keladigan - muloqot subyektlarining tashqi xatti-harakatlarining barcha xususiyatlarini o'zida mujassam etgan murojaat

Psixologning mijoz bilan muloqotida kommunikativ kompetentsiyaning quyidagi omillarini ajratib ko'rsatish kerak:

- shaxs psixologiyasi, muloqot guruhlari sohasidagi bilimlar;
- qobiliyat va muloqot qobiliyatlari;
- muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun zarur bo'lgan munosabatlarni tuzatish va rivojlantirish;
- o'zini va boshqa odamlarni, shuningdek, odamlar o'rtasidagi munosabatlarni adekvat va to'liq idrok etish va baholash qobiliyati;
- shaxsga munosabatlar tizimini tuzatish va rivojlantirish.

Psixologning mijozlar bilan muloqotida kommunikativ kompetentsiya omillari ro'yxatini kengaytirish Bodalev A.A. o'nta komponentni aniqlaydi: empatiya, xayrixohlik, haqiqiylik, konkretlik, tashabbuskorlik, o'z-o'zidan, ochiqlik, his-tuyg'ularni qabul qilish, qarama-qarshilik, o'zini o'zi bilish.[5]

Psixologning eng muhim sifati bu kasbiy kompetentsiyadir. U kasbiy bilim, ko'nikma, ko'nikma va malakalarni o'z ichiga oladi.

Psixolog har tomonlama o'qitilgan mutaxassis bo'lishi kerak. Shuning uchun uning kasbiy bilimlari nafaqat psixologiya bilimlarini, balki falsafa, tarix, pedagogika, madaniyatshunoslik, huquq, iqtisod, filologiya, sotsiologiya, matematik va informatika, zamonaviy tabiatshunoslik tushunchalari sohasidagi ma'lum bir bilimlarni ham o'z ichiga oladi.

Kasbiy mahorat psixologning amaliy faoliyati muvaffaqiyatini, psixologik bilimlarni o'z vazifalarini bajarishda qo'llash qobiliyatini belgilaydi: aniq harakatlar, texnikalar, psixologik "texnikalar".

Kasbiy ko'nikmalar - bu yaxshi tasdiqlangan, osonlikcha va ishonchli bajariladigan professional harakatlar, bu psixologga ishni samarali bajarishga imkon beradi. Tajriba qancha ko'p bo'lsa, mutaxassis shuncha kasbiy mahoratga ega bo'ladi.

Kasbiy vakolat xususiyatlariga quyidagilar kiradi: bir qator professional imkoniyatlar, professional faoliyat vositalari, texnikasi va texnologiyalarini mukammal egallash. Psixologning kasbiy kompetentsiyasi uning faoliyatining ijodiy xarakterida, innovatsion yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarni faol izlashda, shaxsiy tashabbuskorlik va professional muloqotda namoyon bo'ladi. [2]

Muvaffaqiyatli faoliyat uchun zarur bo'lgan fanlarga psixolog tayyorgarligining asosiy talablarini ko'rib chiqamiz.

Psixologiya sohasida mutaxassis:

1. Psixologning kasbiy faoliyatining maqsadlari, metodikasi va usullarini tushunish;
2. Psixologik tadqiqotlarni tashkil etish va o'tkazish vositalarini, usullarini o'zlashtirish;
3. Psixologiya predmetining o'ziga xos xususiyatlarini, uning boshqa fanlar bilan aloqasini tushunish; psixologiyaning asosiy tarmoqlarini va psixologik bilimlarni hayotning turli sohalarida qo'llash imkoniyatlarini bilish;
4. Psixologiya fanining rivojlanish tarixi va zamonaviy muammolarini bilish;
5. Hayvonlar psixikasi evolyutsiyasi qonuniyatlarini, hayvonlar va odamlar psixikasining o'xshashligi va sifat farqini bilish; inson psixikasining filogeniyasi va ontogenezi;
6. Aqliy jarayonlar va holatlarning miya mexanizmlarini tushunish;
7. Inson faoliyati mohiyatini, psixikaning inson hayotidagi vazifasini bilish;
8. Uning motivatsion sohasining shakllanishi va ishlash qonuniyatlarini bilish;
9. Bilish jarayonlarining psixologik qonuniyatlarini bilish (hislar, idrok, xotira, tasavvur, fikrlash, nutq);
10. Diqqat mexanizmlari, hissiy hodisalar, irodaviy tartibga solish jarayonlarini bilish;
11. Shaxsiyat va individuallik tushunchasiga, shaxs tuzilishi va uning rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchlariga ega bo'lishi;
12. Odamlarning guruhlardagi muloqoti va o'zaro ta'sirining, guruhlararo munosabatlarning psixologik naqshlarini bilish;
13. Har bir yosh bosqichida insonning aqliy rivojlanish qonuniyatlarini bilish;
14. Ta'lim psixologiyasining asosiy qonunlarini bilish;
15. Ruhiy jarayonlarning me'yorlari va patologiyalari, holatlari, inson faoliyati, me'yorni tiklash va tiklash usullari va usullarini bilish;

16. Inson mehnat faoliyatining psixologik muammolari haqida tasavvurga ega bo'lish;
17. Psixologning asosiy yo'nalishlari va faoliyatlarini bilish;
18. Psixologik maslahat psixodiagnostika asoslarini bilish;
19. Psixoterapiya asoslarini, psixologning tuzatish va rivojlanish ishlarini bilish;
20. Psixologik ta'lim va psixologiyani o'qitish usullarini o'zlashtirish.

Bundan tashqari, tegishli mutaxassislik doirasida psixolog bir qator chuqur bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Ixtisoslashuvning asosiy yo'nalishlariga quyidagilar kiradi: 1) umumiy psixologiya, 2) shaxs psixologiyasi, 3) ijtimoiy psixologiya, 4) siyosiy psixologiya, 5) boshqaruv psixologiyasi, 6) ish psixologiyasi va tashkiliy psixologiya, 7) klinik psixologiya, 8) psixofiziologiya, 9) maxsus psixologiya, 10) rivojlanish psixologiyasi va akmeologiya, 11) ta'lim psixologiyasi, 12) psixologik maslahat, 13) ijtimoiy ish psixologiyasi, 14) huquqiy psixologiya, 15) sport psixologiyasi.

Psixologlarning mutaxassis sifatida kompetentsiyasi va shaxsiyatining rivojlanishi talabalik yillaridan boshlanadi va ko'p yillar davom etadi. N.S.Pryajnikov va E.Yu.Pryajnikova talabalar va allaqachon ishlayotgan mutaxassislarning kuzatuvlari asosida psixologlarning kasbiy rivojlanishining quyidagi bosqichlarini shartli ravishda ajratadilar.

Inson o'zining kimligini anglashga intilishdan, o'z ruhiy dunyosini va o'zgarar ruhiyatini bilish istagi paydo bo'lishdan, tabiat va jamiyat hodisalarini tushunishga ehtiyoj sezishdan, o'tmish, hozirgi zamon, kelajak haqida mulohaza yuritishdan e'tiboran psixologiya fan sifatida rivojlana boshladi. Psixologik bilimlar juda uzoq o'tmish tarixga ega bo'lsa-da, lekin u fan sifatida falsafadan XIX asrga kelib ajralib chiqdi. Psixologiyani alohida fan sifatida ajralib chiqishga o'sha davrda kishilik jamiyatida yuz berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlar sabab bo'ldi, chunki bular ijtimoiy zaruriyatning taqozosi edi. Psixologik holatlarni tadqiq qilish, ya'ni psixika mohiyatini tushunish maqsadida o'sha davrda eksperimental ilmiy psixologik laboratoriyalar vujudga kela boshladi.

Xulosa. Ilk psixologik tadqiqotlar laboratoriyasi nemis olimi V.Vundt tomonidan 1879-yilda Leyptsig universitetida tashkil qilindi. Xuddi shu laboratoriya andozasi bo'yicha boshqa mamlakatlarda bir qancha mustaqil laboratoriyalar ochildi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga kelib psixologiya fani to'g'risidagi ilmiy tushunchalarda keskin o'zgarishlar yuzaga keldi va ularning ta'siri natijasida psixologiyaning tadqiqot obyekti sifatida insonga muhitning ta'siri, uning xulq-atvorini o'rganish muammolari tanlab olindi. Shu davrda psixologiya fanining rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shgan psixologiya maktablari vujudga keldi, jumladan Amerika (AQSh) psixologiyasining asosiy yo'nalishlaridan bo'lgan bixeviorizm, Germaniyada geshtaltpsixologiya maktabi, Venada Z.Freydning psixoanalizi va boshqalar. Shu maktablarning hammasi o'zining nuqtayi nazariga asoslanib, psixologiya fanining tarkibiy qismlarini o'rganishga harakat qildi.

Psixologik konseptsiyalarning rang-barangligi sababli va fan-texnikaning rivojlanishi ta'siri bilan psixologiya o'zining tadqiqot ob'ektlariga ega bo'lgan ko'plab sohalarga ajrala boshlandi. Hozirgi davrda psixologiyaning nazariy va amaliy yutuqlari atrof-muhit hamda jamiyatning juda keng qirralariga tatbiq qilinmoqda. Psixologiya fanini muayyan sohalarga bo'lishda aniq, yaqqol faoliyatining psixologik tomoni, insonning jamiyatga nisbatan psixologik munosabati, taraqqiyotining psixologik jabhasi asos qilib olingan.

Shunday qilib, psixologning kommunikativ kompetentsiyasining shartlari va omillari orasida bir nechta etakchilar mavjud:

- shaxs psixologiyasi sohasidagi bilimlar majmuasi;
- qobiliyat va muloqot qobiliyatlari;
- o'zini va boshqa odamlarni adekvat va to'liq idrok etish qobiliyati, psixologik naqshlarni, mijozning individual psixologik va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini bilish.

Demakki, kommunikativ kompetentsiya shaxsning shaxslararo kompetentsiyasi bilan bog'liq bo'lib, haqiqiy shaxslararo aloqalarning ishtirokchisi sifatida ishtirok etuvchi subyekt ularning yo'nalishi va natijasini aks ettiradi va keyingi o'zaro ta'sir uchun zarur bo'lgan xatti-harakatlar ko'nikmalarini, modellarini va strategiyalarini shakllantiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, kommunikativ kompetentsiya kommunikativ vaziyatlarda faoliyatni amalga oshirishning kognitiv, hissiy va vosita usullarini muntazam ravishda o'zlashtirishdan iborat bo'lib, bu ijobiy va salbiy kechikish effektlarining optimal muvozanatiga olib keladi. Shunday qilib, kommunikativ kompetentsiya ijtimoiy kasblar vakillarining kasbiy faoliyatida, shu jumladan psixolog kasbida katta ahamiyatga ega va uning asosiy tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Adabiyotlar:

1. Andreeva G. M. Ijtimoiy psixologiya: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. Proc. Institutlar / G. M. Andreeva. - M.: Aspect-press, 2015. - 376 b.
2. Bodalev A.A. Shaxsiyat va muloqot - M, 1995 Bodaleva A.A. Psixologik aloqa. - M.: "Amaliy psixologiya instituti" nashriyoti, Voronej: N.P.O, "Modek", 1996.-256 p.
3. A. A. Derkach. Amaliy psixologning ish kitobi. Samarali kasbiy faoliyat texnologiyalari. // Ed.-M.: Ed. "Qizil maydon" uyi, 1996 yil.
4. Ivanov V.D. Ijtimoiy-pertseptual-kommunikativ trening universitet talabalarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning samarali omili sifatida. - Chelyabinsk: YuUGUO, 2003 yil.
5. Muloqotning hissiy va kognitiv xususiyatlari / Ed. V.A. Labunskaya. - Rostov n/a, 1990 yil.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA “TEKNOLOGIYA” FANINI O'QITISHDA
KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING USLUBIY ASOSLARI

*Roximova Nilufar Egamberganovna,
Urganch davlat universiteti Texnologik
ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi
nilufar.roximova.1980@mail.ru*

Ushbu maqolada ta'lim jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishning ahamiyati, dolzarbligi, o'ziga xos xususiyatlari, xalqaro tajribada qo'llanilayotgan ustuvor yo'nalishlar va ularning mamlakatimiz ta'lim tizimida joriy etilishi bilan bog'liq jarayonlar to'g'risida qiyosiy, tahliliy fikr-mulohazalar, tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, tayanch, ustqurma, universal, umumiy, kasbiy kompetensiyalar, ta'lim standartlari, malaka talablari, baholash mezonlari.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА К ПРЕПОДАВАНИЮ
ДИСЦИПЛИНЫ «ТЕХНОЛОГИЯ» В ВУЗЕ

В данной статье приведены сравнительные, аналитические взгляды и рекомендации о важности, актуальности, специфике организации процесса профессионального образования на основе компетентного подхода, приоритетах зарубежной практики и процессах, связанных с их реализацией в системе образования нашей страны.

Ключевые слова: компетентный подход, база, надстройка, универсальные, общие, профессиональные компетенции, образовательные стандарты, квалификационные требования, критерии оценки.

METHODOLOGICAL BASES OF COMPETENT APPROACH TO TEACHING THE
DISCIPLINE «TECHNOLOGY» IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

This article provides comparative, analytical views and recommendations on the importance, relevance, specifics of the organization of the professional education process on the basis of a competency approach, the priorities of international practice and the processes associated with their implementation in the education system of our country.

Keywords: competence-based approach, base, superstructure, universal, general, professional competencies, educational standards, qualification requirements, assessment criteria.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4884-sonli qarori ilovasining 4-bandiga ko'ra “Maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim o'quv dasturlari va fanlarning uzluksizligini ta'minlash” vazifasi belgilangan.[2]

Qaror ijrosiga binoan texnologiya fani bo'yicha O'zbekiston Respublikasi “Uzluksiz ta'lim dasturlari” majmuasini tayyorlashga qaratilgan chora-tadbirlar belgilandi.

Uzluksiz ta'lim tizimida fan dasturlarining uzviyligi ta'minlanmaganligi ta'lim sifati va samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ta'lim turlariaro mavzularning takrorlanishi, ayrim mavzularga haddan ziyod ko'p soatning ajratilgani, fan mazmuni deyarli nazariy ma'lumotlarga asoslanganligi hamda xalqaro tadqiqotlar singdirilmaganligi kabi muammolar aniqlandi.

Respublikamiz iqtisodiyotida va ta'limdagi islohotlar uzluksiz ta'limning asosiy bo'g'inlaridan hisoblangan umumta'lim maktablarida ta'lim va tarbiya ishlari mazmuni va usullarini, shu jumladan, mehnatga o'rgatish sohasini modernizatsiya qilishni talab qiladi.

Asosiy qism.

Modernizatsiya-(lotincha–moderne–eng yangi, zamonaviy)–takomillashtirilgan, yaxshilangan, yangi talablarga javob bera oladigan degan ma'noni bildiradi. Ushbu so'z borgan sari hayotning barcha jabhalarida keng qo'llanilib bormoqda. Modernizatsiya jarayoni tahliliga bir qancha yondashuvlar bor:

1. Dixotomik yondashuv. Bunda modernizatsiya jarayoni an'anaviy holatdan zamonaviy holatga o'tish deb qaraladi.
2. Tarixiy yondashuv. Tarixiy taraqqiyot, o'zgarishlar va revolyutsiyalar nuqtayi nazaridan talqin etiladi.

3. Instrumental yondashuv. O'zgarish vositalari va usullari nuqtayi nazaridan talqin etiladi.
 4. Mental yondashuv. Dunyoqarashning va ruhiyatning transformasiyasi nuqtayi nazardan talqin etiladi.
 5. Sivilizatsiya. Zamonaviy sivilizatsiyaning yoyilib borishi nuqtayi nazaridan talqin etiladi.
- Modernizatsiya paradigma sifatida XX asrning o'rtalarida AQSH da shakllandi. Modernizatsiyaning ikki turi ajratiladi:

A) Organik (Ichki rezervlar hisobiga transformasiyani o'tkazish).

B) Noorganik (Transformasiya tashqi davlatlar ishtirokida amalga oshiriladi).

Biz tadqiqotimiz davomida mazkur termini mohiyatini chuqur o'rganib o'zimizni ta'rifimizni berdik, buni quyidagicha ifodaladik.

Ta'lim tizimidagi modernizatsiyaga ta'limdagi islohotlarga mos ravishda ta'lim tizimi tuzilishini, mazmunini, shakl va metodlarini tubdan yangilash, takomillashtirishdir.

Keyingi vaqtlarda ta'lim tizimidagi o'zgarishlar davlat miqyosida ba'zan esa davlatlararo masala sifatida talqin etiladi. Ta'lim tizimidagi islohotlar ijtimoiy ehtiyoj sifatida qabul qilinishi lozim. U evolyutsion xarakterda hamda revolyutsion xarakterda bo'lishi mumkin. Reformalar ta'limning tanlangan bir tizimida sodir bo'lishi yoki davlat miqyosida barcha ta'lim bosqichlarida sodir bo'lishi mumkin (1917 y, 1958 y, 1984 y, 1997, 2017 y).

Ta'limni modernizatsiyalashdan maqsad ta'limning taraqqiyotini ta'minlash va tizimda XXI asrda yashayotgan jamiyatning ehtiyojlari, iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlari, har bir shaxsning va oilaning ehtiyojlari aks etishi lozim. Bunday taraqqiyot tizimini yaratish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim:

- Davlat tomonidan to'liq ta'lim olish huquqini ta'minlanishi;
- Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida zamonaviy ta'lim sifatini ta'minlash;
- Ta'limning huquqiy-me'yoriy bazasini takomillashtirish va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni yangi resurslarini aniqlash va jalb etish.

- Pedagog maqomini ko'tarish va har tomonlama qo'llab-quvvatlash;

- Ta'lim tizimida shaffoflikni ta'minlash va uning qatnashchilari mas'uliyatini oshirish.

Modernizatsiya jarayoni yo'naltirilgan har bir obyektning bu jarayondagi to'liq ishtirokini ta'minlash ham asosiy masalalar qatoriga kiradi (davlat, ta'lim tizimi, iqtisodiyot va boshqa tarmoqlar, ijtimoiy institutlar, jamiyat, oila).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-sonli “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-sonli “Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qarorida ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berildi.[2]

Zamonaviy ta'lim har bir bolaning rivojlanishini, ta'limning barcha bosqichlarida uning jismoniy va intellektual resurslarini safarbar qilishni ta'minlaydi. Ta'lim sohasidagi strategiyaning o'zgarishi o'quvchilarni texnologik tayyorgarlik muammosini dolzarb qiladi. “Texnologiya” ta'lim sohasi sifatida o'quvchilarning intellektual rivojlanishi, tarbiyasi va rivojlanishi tizimining organik bo'g'iniga aylanishi kerak. Maktab o'quvchilarda asosiy hayotiy ehtiyojga bo'lgan munosabatni, uning ijtimoiy ahamiyatini tushunishni tarbiyalashi kerak.

Texnologik ta'limda texnologik o'qitishni amalga oshirish reproduktiv, ishlab chiqarish va ijodiy faoliyatni birlashtirishga yordam beradi, texnologik vazifalarini hal qilishda nazariy bilimlardan foydalanish aqliy va jismoniy mehnatni birlashtirishga, ish operatsiyalarining bajarilishini tushunishga va ularni yanada qiziqarli qilishga imkon beradi. Mehnat faoliyati bilim manbasi, kognitiv (bilmoq, anglamoq, tushunmoq) qiziqishlar rag'batlantiruvchisi, hayotiy ehtiyojga aylanadi.

Kognitiv yondashuv deganda, biz ilmiy mummolarning qabul qilish, fikrlash, bilish, ta'riflash va tushunish jarayonlari kiradigan kognitiv aspektlarni hisobga oluvchi uslublar yordamidagi echimini tushunamiz. Har qaysi fan sohasidagi kognitiv yondashuv diqqat-e'tiborni bilimga, ya'ni yangi bilimlarni tasavvur qilish, saqlash, ishlov berish, talqinlash va ishlab chiqish jarayonlariga qaratadi. [9]

Kognitiv fan 1960-yilda vujudga kelgan. U falsafa [bilim nazariyasi], kognitiv psixologiya, neyrofiziologiya, antropologiya, lingvistika va o'z ichiga axborotlash nazariyasi, qarorlarni qabul qilish nazariyasi va nazariy informatikani olgan sun'iy intellekt nazariyasini birlashtiradi. G. Gardner ta'kidlashicha, kognitologiyada bilim o'rganishga bo'lgan texnologik yondashuv ustun turadi, kognitiv nazariyalarning sifati mezoni bo'lib esa amalga tadbir etish hisoblanadi.

Kognitologiya doirasida o`tkazilgan tadqiqotlar natijalari ko`rsatishicha, inson aqli mummolarni tushunish uchun "ta`riflashning universal sxemalari, yoki kognitiv qoliplar"dan foydalanadi. Kognitiv qolip yoki karta – bu ijtimoiy jamoat fikrlashining mahsuli bo`lgan qat`iy bilimdir. [10]

Bugungi jamiyatni raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, axborot sohasida inqilob va iqtisodiyotning globallashuv jarayonlarini tezlashtirilishi ta`limga kompetensiyaviy yondashuvni talab etadi.

“Kompetensiya” atamasining umumiy ma`nosi amerikalik tilshunos

N. Xomskiy (1965-yil Massachutes universiteti) tomonidan “Kompetentlikka yo`naltirilgan ta`lim” (competence-based education-CBE) deb nomlangan loyihani taklif etilganda shakllanadi. Yevropa kengashi dasturi bo`yicha Bern shahrida bo`lib o`tgan simpoziumda (1996-yil) “kompetensiya” tushunchasi “o`quv”, “kompetentlik”, “qobiliyat”, “mahorat” singari tushunchalar qatorida kiritilganligi ta`kidlanadi” [11]

Bolonya deklaratsiyasiga a`zo mamlakatlarning ta`lim sohasidagi vakillari mazkur deklaratsiyada (1999-yil) ta`lim islohotlarining konseptual asoslari sifatida kompetentli yondashuvni belgilashni taklif qilishdi.

Jahon ta`lim amaliyotida ham o`quvchilarni kompetentli qilib tayyorlash ta`lim tizimining oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri sifatida qaraladi. Negaki, kompetentlik o`zida:

- ta`limning intellektual va amaliy jihatlarini uyg`unlashtiradi;
- o`qitish kesimida ta`lim mazmunini o`zlashtirishning standart bo`yicha qanday natijaga olib kelishini bildiruvchi ko`rsatkichlarni aks ettiradi;
- shaxs faoliyati va madaniyatining bir yoki bir-biriga yaqin qator sohalarni qanchalik umumlashtirganligini namoyish etadi.

Lotin tilidan tarjima qilganda kompetensiya (kompetentia) u yoki bu soha bo`yicha bilimdonlik, bilim va tajribaga ega masalalar yig`indisi ma`nosini anglatadi. Ya`ni, kompetensiya – bu yuqori sifatli samarali faoliyat uchun zarur bo`lgan predmetlar va jarayonlarning ma`lum bir doirasiga nisbatan belgilanadigan o`zaro bog`liq shaxsiy sifatlar (bilim, ko`nikma, malaka va faoliyat metodi) yig`indisini o`z ichiga qamrab oladi.

Bugungi kunda kompetentlik ko`pincha mustaqil, mas`uliyatli (faoliyatni amalga oshirishga layoqatlilik) va muayyan mehnat funksiyalarini bajarish qobiliyati bilan ko`nikmalarning uyg`unligi sifatida belgilanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv bizga o`quvchining faoliyat natijalarini yanada to`liq va oqilona tasavvur qilish imkonini beradi, ya`ni nafaqat ijtimoiy hayotga tayyorlikni, balki zamonaviy texnologiyalar olamida ham, jamiyat hayotida ham dinamik o`zgarishlar sharoitida ishlash qobiliyatini anglatadi. Kelajakka yo`naltirilgan mutaxassis o`z kasbi sohasida yangilik (masalan, raqobatbardosh mahsulotlar) yaratishga tayyor bo`lishi kerak, shuningdek, o`zining bilimlar zahirasida tayyor algoritmlar mavjud bo`lmagan taqdirda ham nostandart vaziyatlarda yaratuvchanlik, ijodiy fikr yuritish asosida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga qodir bo`lishi kerak.

Pedagogik adabiyotlarda kompetensiya va kompetentlik atamaları ko`p qo`llaniladi va allaqachon o`zining o`rniga ega. Mazkur tushunchalarning keng qo`llanilishi ayniqsa, ta`lim mazmunini modernizatsiyalash (yangilash) zarurati bilan bog`liqdir.

“Kompetentlik” tushunchasi ta`lim sohasiga psixologlarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan bo`lib, u noan`anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o`zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o`zaro munosabatlarda yangi yo`l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to`la ma`lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalikni yoritadi.

Kompetentlik – bu mutaxassisning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega kasbiy faoliyatni amalga oshirilishi uchun zarur bo`lgan bilim, ko`nikma va malakalarning egallanishi hamda ularni kasbiy faoliyatda qo`llay olishi bilan ifodalanadi.

Kompetentlik yondoshuvining asoschilaridan biri bo`lgan J.Raven buning muhimligini shunday tushuntiradi: “biz ko`proq va kamroq kompetentli fermerlar, o`qituvchilar, haydovchilar, temirchilar, menedjerlar va harbiy ofitserlarni solishtirganimizda, har bir holatda o`z ishining ustalari namoyish qilgan aynan siyosiy xulq-atvor eng muhim bo`lib chiqdi. Aksincha, odamlarning bevosita xizmat burchlari doirasidan tashqaridagi ijtimoiy, tashkiliy va siyosiy cheklashlarga nisbatan biron bir chora-tadbirlarni ko`rishga layoqatsizligi va xohishi yo`qligi zamonaviy jamiyatda kompetentli bo`lmagan kasbiy xulq-atvorning asosiy manbai sifatida namoyon bo`ladi, vaholanki, aynan ular inson bu doira ichida nima qila olishini aniqlaydilar. [7]

Bugungi kunda xorijda kasbiy faoliyatga tayyorlashda fanga oid tayanch kompetensiyalarning turli xil tasniflari mavjud. M.Stobart tayanch kompetensiyalarning quyidagi beshta guruhini belgilab ko`rsatgan:

1) Siyosiy va ijtimoiy kompetensiyalar (masalan, ma’suliyatni o’z zimmasiga olish, birgalikda qarorlar qabul qilishda ishtirok etish, ziddiyatlarni murosaga keltirish yo’li bilan hal etish, demokratik institutlarning faoliyatida ishtirok etish);

2) Ko’p madaniyatli jamiyat hayotiga oid kompetensiyalar (masalan, tafovutlarni to’g’ri tushunish, bir-biriga nisbatan hurmat, boshqa madaniyat, til va diniy etiqodga ega bo’lgan odamlar bilan hamjihatlikda yashash);

3) Og’zaki va yozma muloqatni amalga oshira bilishga oid kompetensiyalar (masalan, bir nechta tillarni egallaganlik);

4) Axborot jamiyatining vujudga kelishi bilan bog’liq bo’lgan kompetensiyalar (masalan, yangi texnologiyalarni egallaganlik, ularni qo’llay olish, ommaviy axborot vositalari kanallari orqali tarqatiladigan axborot va reklamalarga nisbatan tanqidiy munosabatda bo’la olish);

5) Uzluksiz ta’limning asosi sifatida butun umri davomida kasbiy jihatdan hamda shaxsiy hayotida ta’lim olishga kompetentlik.

So’nggi kompetensiya alohida ahamiyatga ega, shuning uchun ba’zi tadqiqotchilar uni tizimli kompetensiya deb ataydilar. Ye.P. Tonkonogaya va V.Yu. Krichevskiyalar kasbiy ahamiyatga ega bo’lgan shaxsiy sifatlarni ko’rib chiqar ekanlar, kompetentlikni xushahloqlik, pedagogik-tashkilotchilik, boshqaruvchanlik, kommunikativlik va boshqa sifatlarni bilan bir qatorda qo’yadilar. [8]

N.A.Muslimov o’zining tadqiqot ishlarida o’qituvchining kasbiy kompetentligini shakllanganlik asosini oltita sifatlarni, ya’ni motivatsion xislatlar (insonning butun hayoti davomida shakllanib, rivojlanib boruvchi tanlagan kasbiga bo’lgan ehtiyojlari, motivlari va maqsadlarni qamrab oladi), intellektual salohiyat (barcha rasmiy hujjatlar asosida o’qituvchi axborot va ma’lumotlarni uzatishga, bilim, ko’nikma va malakalarni shakllantirishga intiladi), irodaviy sifatlarni (maqsadga intiluvchanlik, ichki va tashqi to’siqlarni, jismoniy va aqliy zo’riqlashlarni yengib olishlik, o’zini tuta bilishlik va tashabbuskorlik xislatlari), amaliy ko’nikmalar (psixologik, pedagogik, metodik va texnik-texnologik qobiliyatlar, amallar, individning faoliyat va muloqotning turli sohalaridagi ko’nikmalari), hissiy sifatlarni (o’z hissiyotlarini boshqarishning zaruriy malakalarini shakllantirishi, o’zining aniq hislari (qahr, g’azab, bezovtalik, arazlash, hasad, hamdardlik, uyalish, mag’rurlik, qo’rqish, ko’ngilchanlik, muhabbat va boshqalar)ni boshqarishi hamda o’z hissiy holatlarini va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni tushunishi) hamda o’z-o’zini boshqara olish (maqsadlarni va ularga erishish vositalarini tanlashdagi erkinlik, vijdonlilik, o’z faoliyatiga tanqidiy yondashuv, harakatlarning keng qamrovliligi va anglanganligi, o’z xulqini boshqalarniki bilan qiyoslab borishi, kelajakka ishonchi, o’z jismoniy va psixologik holatini talab darajasida tutib turishi va boshqara olishi) sifatlari tashkil etishini ta’kidlab o’tadi [13].

Kompetentlikni aniqlash bo’yicha barcha yondashuvlardagi umumiylik tomoni shundaki, kompetentlik amaliy faoliyat jarayonida shakllanadi va namoyon bo’ladi. “Tayanch kompetensiyalar” tasniflarining ko’pchiligi inson faoliyatining har xil turlari: ijtimoiy kompetensiyalar, axborot kompetensiyalari, kommunikativ kompetensiyalar va hokazolar bilan bog’lanishi tasodif emas.

Mutaxassis qiyofasida namoyon bo’ladigan kasbiy kompetentlik o’zida bir qator sifatlarni qamrab oladi.

Kasbiy kompetentlik quyidagi sifatlardan tarkib topadi:

1. Ijtimoiy-huquqiy kompetentlik – ijtimoiy tashkilotlar va subyektlar bilan o’zaro munosabatda bo’la olish ko’nikma, malakalariga egalik, kasbiy muloqot va xatti-harakat uslublarini o’zlashtira olganlik.

2. Shaxsiy kompetentlik – doimiy ravishda kasbiy o’sishga erishish va kasbiy malakani oshirib borish, kasbiy faoliyatda o’z ichki imkoniyatlarini ro’yobga chiqara olish.

3. Maxsus kompetentlik – mustaqil ravishda kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, odatiy kasbiy-pedagogik vazifalarni to’g’ri hal qilish va o’z mehnatining natijalarini real baholash malakasiga hamda mutaxassisligi bo’yicha yangi bilim, ko’nikmalarni mustaqil ravishda izchil o’zlashtirib borish qobiliyatiga egalik.

4. Texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik bilim, ko’nikma va malakalarni boyitadigan ilg’or texnologiyalarni o’zlashtirish qobiliyatiga, zamonaviy didaktik vositalar (texnik vositalar va o’quv qurollari)dan foydalanish malakasiga egalik.

5. Tezkor harakatlana olish kompetentligi – favqulotda holatlarda (tabiiy ofatlar sodir bo’lganda, texnologik jarayon ishdan chiqqanda) va muammoli vaziyatlarda (pedagogik ziddiyatlar yuzaga kelganda) oqilona qaror qabul qilish, to’g’ri harakatlanish malakasiga egalik kabilar)ni samarali o’zlashtira olishga yordam beradi.

Ta’lim jarayonini kompetentlik yondashuviga yo’naltirish ta’limda metodik shart-sharoitlar, yangi pedagogik texnologiyalarning mazmuni va qo’llanishini qaytadan ko’rib chiqish va ishlab chiqishni talab etadi, chunki kompetentliklar hech bir fan bo’yicha na bilimlarga va ko’nikmalarga taaluqli emas.

Anʼanaviy taʼlimda asosiy eʼtibor taʼlim oluvchining maʼlum bir bilim, koʻnikma va malakalar toʻplamini egallashiga qaratilgan boʻlganligi sababli, bugungi kunda chuqur bilimlarga ega boʻla turib, ularni zarurat yoki imkoniyat paydo boʻlganda, kerakli vaqtda va kerakli joyida oʻz oʻrnida qoʻllay olmaydigan odamlarni uchratish mumkin.

Shu bilan birga, kompetentlikni bilimlarga yoki koʻnikma va malakalarga qarama-qarshi qoʻyish ham mumkin emas. Kompetentlik tushunchasi bilim yoki koʻnikma yoki malaka tushunchalariga nisbatan kengroq, kompetentlik ularni taʼlim natijasi sifatida oʻz ichiga oladi (lekin bunda kompetentlik bilim, koʻnikma va malakalarning oddiy yigʻindisi emas, bir muncha boshqacharoq mazmundagi tushunchadir). Kompetentlik tushunchasi nafaqat kognitiv va operatsiyali-texnologik, balki, motivatsion, axloqiy, ijtimoiy tarkibiy qismlarni ham oʻz ichiga oladi.

Oʻtkazilgan tahlillar natijasida aniqlandiki kompetentlikning tuzilmasini quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin ekan, bular:

- kognitiv (fan sohasiga oid bilimlar majmui boʻlib, ular asosida kompetentlik shakllantiriladi);
 - faoliyatga oid (amaliy tajriba);
 - operatsion-texnologik (vazifalarni amaliy hal etish koʻnikmalari va malakalari majmui);
 - shaxsiy (mazkur fan sohasidagi faoliyat uchun muhim boʻlgan individual-psixologik sifatlar va qobiliyatlar majmui);
 - maʼnaviy-motivatsion (faoliyatning maqsad va vazifalariga mos keladigan qadriyatlarga moyillik, motivlar majmui, dunyoqarash);
 - refleksiv (faoliyat va uning natijalarining mohiyatini tushunish, baholash, oldindan koʻra bilish, kreativlik).
- Texnologiya taʼlimini bilimlarning turli sohalarida oʻrtasida texnologik taʼlimning birlashtiruvchi elementi sifatida koʻrib chiqish;
- axborot va materiallarni oʻzgartirishga qaratilgan moddiy muhit obʼektlarini yaratish uchun texnologik jarayonlarni oʻzlashtirish.

Xulosa.

"Texnologiya" fanining asosiy zanjiri maktab oʻquvchilarini zamonaviy sharoitlarda ishlashga, kasbiy oʻzini oʻzi belgilashga va umumiy mehnat, iqtisodiy va maishiy faoliyat tajribalarini oʻzlashtirishga tayyorlashdir.

Ushbu zanjirni amalga oshirish quyidagi muammolarni hal qilishni oʻz ichiga oladi:

- mehnat faoliyatining turli sohalarida nazariy bilimlarni, amaliy koʻnikmalarni va ish qobiliyatlarini shakllantirish (tarkib yoʻnalishlari boʻyicha);
- grafik va texnologik savodxonlik asoslari; uy ishlarida amaliy koʻnikmalar; xavfsiz ishlash qoidalari;
- har xil faoliyat turlarini bajarish jarayonida ijodiy, dizayn qobiliyatlari va bilish qiziqishlari, texnik va badiiy fikrlash, muloqot qobiliyatlari, estetik didni rivojlantirish;
- mehnatsevarlik, mehnat madaniyati, oʻzaro hamkorlik, tashabbuskorlik va mustaqillik, oʻzini tutish va muomala madaniyati, hunarmandlikni hurmat qilish; xalq ijodiyotiga nisbatan qiymat munosabatini shakllantirish.

"Texnologiya" fani oʻquvchilarni mehnat faoliyatining har xil turlari bilan tanishtirishga imkon beradi, bu esa oʻquvchi shaxsining ijtimoiy shakllanishiga, texnologik madaniyatning rivojlanishiga, oʻzini tutish va muomala madaniyati, kundalik hayot madaniyati, hayotning shakllanishiga, ijtimoiy va kasbiy tajribaga yordam beradi.[12]

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz // Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bagʻishlangan Oliy Majlis palatalari qoʻshma majlisidagi nutq.-T.:Oʻzbekiston, 2016. - 56 b.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son “Taʼlim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qoʻshimcha chora tadbirlar toʻgʻrisida” Qarori., <https://lex.uz>
- 3.Oʻzbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi OʻPQ-637-son “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. <https://lex.uz>
- 4.Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-sonli “Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus, kasb-hunr taʼlimining davlat taʼlim standartlarini tasdiqlash” toʻgʻrisida Qarori. <https://lex.uz>
5. Oʻzbekiston Respublikasining Uzluksiz Taʼlim Milliy Oʻquv Dasturlari. “Texnologiya” fani boʻyicha Oʻzbekiston Respublikasi Uzluksiz Taʼlim Milliy Oʻquv Dasturlari//Taʼlim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi-T.:2021.-216 b.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi PF-5313-sonli “Umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni //https://lex/uz/docs/3523206
7. Djon Raven “Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация”// Пер. с англ.- М. “ КОГИТО-СЕНТР”, 2002 й
8. Кричевский В.Ю. Качественная отсценка реформы системы образования в России непрерывное образование.//- 2017.- №3.С.21.
- 9.Кубрякова Е.С. О когнитивных протсессах, происходящих в ходе описания языка//Исследование познавательных протсессов в языке. №5.: Когнитивные исследования языка: Сб.науч.тр.-М.: -Тамбов, 2009.-С.22-29
- 10.Садовский В.Н. Основания общей теории систем.Логико-методологический анализ.- Москва.: -Наука.-1974
- 11.Хуторский А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования//Народное образование. -2003. -№5.
- 12.Raximova N, “A Competent Approach to the Organization of Classes for “Technology” Subject in a Modernization of Yeducational Content”, International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT) ISSN:2509-0119, №17, 1 October 2019, pp.299-301
13. Roximova N.E. The importance of game technologies in increasing the efficiency of technology lessons.//Electronic journal of actual problems of modern science, education and training.-Khorezm. ISSN 2181-9750 №12, June 2021, pp.25-31.
13. Muslimov N.A. Abdullayeva Q. Gaipova N. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi (“tikuvchilik buyumlarini konstruksiyalash” fani misolida) metodik qo‘llanma. T., 2013 y.

BO`LAJAK O`QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

*Safarova Nigora Nasilloevna,
O`zbekiston respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Buxoro akademik litsey bosh o`qituvchisi
safarovanigora28@gmail.com*

Maqolada kompetensiya tushunchasining mazmun-mohiyati ochib berilgan. Bo`lajak o`qituvchilarda kasbiy kompetentlikni pedagogik jihatdan rivojlantirish yo`llari ko`rsatilgan. Bo`lajak o`qituvchilar uchun egallashi mumkin bo`lgan kasbiy kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan kompetensiyalar majmuasi mazmuni yoritilgan.

Kalit so`zlar: kompetentlik, kasbiy kompetentlik, shaxsiy tajriba, texnologiyalar, amaliy faoliyat, rivojlantirish.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

В данной статье раскрывается сущность понятия компетентности. Показаны пути педагогического развития профессиональной компетентности будущих учителей. Выделено содержание комплекса компетенций, определяющего уровень развития профессиональной компетентности, которую могут приобрести будущие педагоги.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетентность, личный опыт, технологии, практическая деятельность, развитие. **Ключевые слова:** компетенция, компетенция, профессиональная компетентность, личный опыт, технологии, практическая деятельность, развитие.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF PROFESSIONAL COMPETENCE DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS

This article reveals the essence of the concept of competence. The ways of pedagogical development of professional competence of future teachers are shown. The content of the complex of competencies that determines the level of development of professional competence that future teachers can acquire is highlighted.

Key words: competence, professional competence, personal experience, technologies, practical activity, development. **Key words:** competence, competence, professional competence, personal experience, technologies, practical activity, development.

Kirish. Yurtimizda faol, intiluvchan, iqtidorli va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, zamonaviy bilim hamda kasblarni chuqur egallagan - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchi bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazish uchun barcha shart-sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Bugungi kunda fan va texnika rivoji ta'lim va uning natijalariga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirishni talab etmoqda. Shunga asosan, yangi avlod standartlarini yaratish bo`lajak o`qituvchilarning oldiga muhim vazifa qilib qo'yilmoqda. Hozirgi vaqtgacha yaratilgan davlat ta'lim standartlari tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan, ya'ni ta'lim maskanlarining maqsadini bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tarzida aniqlashtirishdan iborat edi. Shu bois yangi davlat ta'lim standartlarini o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan kompetent-faoliyatli yondashuvga asoslanishdan kelib chiqqan holda belgilash talab etilmoqda. Chunki oliy ta'limda tashkil etilayotgan o'quv-tarbiya jarayonining mohiyati tinglovchilarning ehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirish emas, balki bilimlarni axborot-verbal tarzda yetkazish, ko'nikma va malakalami shakllantirishdan iborat bo'lib qolmoqda.

Bunday reproduktiv tarzda o'zlashtirilgan ma'lumotlar tinglovchining amaliy faoliyat tajribasini rivojlantirishga yetarlicha imkon bermaydi. Oqibatda, talabalar juda ko'p axborotni behuda jamg'arilishi, ta'limning samarasi past ekani va uning real voqelikka mos kelmasligi kabi tafovutlar ko'zga tashlanmoqda. Aniqrog'i, o'quvchi real hayotdan uzoqlashib qolgandek, uning oldiga faqat ilgaridan to'plangan axborotlarnigina o'zlashtirish maqsadi qo'yilgandek tuyuladi.

Asosiy qism. Dunyo ta’limi tizimida ta’limni rivojlantirish bo’yicha ko’plab tadqiqotlar, loyihalar olib borilmoqda, ayniqsa pedagogik kasbiy tayyorgarlikning barcha komponentlarini rivojlantirishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Mamlakatimizda ham pedagogik kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadida ta’lim muassasalarida zamonaviy moddiy texnik baza yaratilgan hamda innovatsion ta’lim dasturlari ishlab chiqilgan.

2017-2021-yillarda O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasida “Rivojlangan davlatlar ta’lim tizimidagi yutuqlardan kelib chiqqan holda yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, oliy ta’lim muassasalarida kompetentli ilmiy pedagog kadrlar zahirasini yaratish” vazifasi belgilab o’tilgan [9,10]. Shu bilan birga mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ko’plab islohotlarda ham demokratik tamoyillar asosida fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida oliy ta’lim tizimida talabalarning mutaxassisligi bo’yicha kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishda pedagoglarning kasbiy kompetentsiyalarini yanada takomillashtirish zarurati ta’kidlab o’tilgan.

Bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida ustuvor o’rin egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo’lish har bir mutaxassisdan kasbiy kompetentlikka ega bo’lish, uni izchil ravishda oshirib borish zarurligini ko’rsatmoqda. Bu vazifalarni amalga oshirishda ta’lim kontekstida ko’p bosqichli uzviylik, uzluksizlik va izchilik tamoyillariga asoslangan samarali innovatsion modellarni yaratish, pedagoglarni kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirishni taqozo qilmoqda.

Pedagogika sohasida oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak o’qituvchilarni intellektual salohiyatini oshirish, dunyoqarashlarini boyitishda ularni innovatsion ta’lim texnologiyalari, o’qitishning yangi, innovatsion shakl, metod va vositalari bilan tanishtirish, pedagoglarda kasbiy kompetentlik sifatleri va kreativ qobiliyat mohiyati bilan yaqindan tanishtirish muhim ahamiyatga ega.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev "Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqiyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" degan fikrlari ham mustaqil O'zbekistonimiz yoshlarini erkin fikrlashni tarkib toptirishga qaratilayotgani ham e'tibordan holi emas. Shunday ekan biz o'qituvchilar hozirgi yangi davr talabi asosida darslarni zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil qilishimiz oldimizdagi yuksak vazifalardan biridir.

Ushbu muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo’li - oliy ta’limda yangicha, ya’ni kompetent yondashuvni joriy etishdir. Kompetent yondashuv talabdan bilim va ko’nikmalarni alohida-alohida emas, balki yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog’liqlikda, o’z navbatida, o’qitish metodlarini tanlash tizimi ham o’zgarishga uchraydi. O’qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo’llash ta’lim jarayonida qo’yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiyani takomillashtirishni talab etadi.

Kompetent yondashuv oliy ta’limni modernizatsiyalash nuqtayi nazaridan yangi pedagogik voqelik hisoblanadi. Mazkur yondashuv doirasida amaliy faoliyat tajribasi, kompetensiya va kompetentlikni didaktik birliklar sifatida ko’rib chiqish hamda ta’limning an’anaviy uch elementi (triada) - "bilim - ko’nikma - malaka"ni oltita birlik (sektet) - "bilim - ko’nikma - malaka - amaliy faoliyat tajribasi - kompetensiya - kompetentlik" tarzida tahlil qilish talab etiladi. Dastlab "kompetensiya" tushunchasining mohiyatini aniqlashtirib olish zarur. Kompetensiya (lotincha so’z bo’lib, erishaman, to’g’ri kelaman ma’nolarini bildiradi) - sub’yektning maqsadni qo’yish hamda unga erishish uchun tashqi va ichki zaxiralarni samarali amalga oshirishga tayyorgarligi, boshqacha qilib aytganda, bu sub’yektning muayyan faoliyat obyekti bilan bog’liq muammolarni muvaffaqiyatli hal etishga doir shaxsiy qobiliyatidir. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, "kompetensiya" tushunchasiga berilgan aksariyat ta’riflar kasbiy ta’lim, kasbiy faoliyat bilan bog’liqlikda bayon etilgan. Biroq umumiy o’rta ta’lim bilan bog’liqlikda mazkur tushuncha innovatsiya tavsifiga ega bo’lganligi sababli, uning mohiyatini aniqlashtirishga alohida ehtiyoj mavjud.

Kompetensiya - lotincha «Competentia» so’z bo’lib, o’zbek tilidagi lug’aviy ma’nosi «inson yaxshi biladigan», «tajribaga ega bo’lgan» kabi ma’nolarni bildiradi.

Kompetensiya – bilim, ko’nikma, malaka, qadriyat, boshqa shaxsiy sifatlar, ijobiy natijalarni faoliyatda ko’rinishi.

Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori bilan tasdiqlangan Umumiy o’rta ta’limning Davlat Ta’lim Standartida kompetensiya tushunchasiga mavjud bilim, ko’nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo’llay olish qobiliyati sifatida ta’rif berilgan [10,15].

Kompetentlik - biron bir ishni samarali qila olish qobiliyati, ishni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati, aniq ishchi funksiyalarni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati .

“Kompetentlik” tushunchasi ta’lim sohasiga psixologik ilmiy izlanishlar natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik “noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan holatlarda mutaxassisning o’zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o’zaro munosabatlarda yangi yo’l tutishi, noaniq

vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi.

Kompetentlik qanday shakllanadi? Bo'lajak o'qituvchining kompetentligini shakllantirish uchun asosiy narsa bu maxsus kasbiy ta'limdir. Kelajakda amaliyotda olingan bilim va ko'nikmalar boshlang'ich kompetensiya darajasini to'ldiradi. Bularning barchasi formula shaklida taqdim etilishi mumkin.

Kompetentlik = Bilaman + Qila olaman + Istayman + Men qilaman

Kasbiy kompetensiyani shakllantirish bosqichma-bosqich va doimiy tarzda amalga oshiriladigan jarayondir. Uni quyidagicha bosqichlarga bo'lishimiz mumkin:

1. Maxsus ma'lumot olish.
2. Amaliy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish.
3. Malaka oshirish, maxsus kurs va treninglardan o'tish.
4. Kasbiy tajribaga ega bo'lish.
5. O'z sohasida professionallikka erishish.

6. Tajriba to'plash, yangi bilim va ko'nikmalarni egallash bilan pedagogning kompetentligi yaxshilanadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda kompetentlik bu insonning mavjud bilim va hayotiy tajribalariga tayangan holda ma'lum bir muammoni hal etishga doir iqtidori degan xulosaga kelish mumkin.

Oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoniga innovatsiyalarni tatbiq etishdagi muhim komponentlardan biri - o'qituvchining kasbiy kompetentligi va innovatsion faolligi hisoblanadi. Kasbiy kompetentlik tushunchasiga nisbatan ilmiy doirada turli munosabatlar ilgari suriladi. U mehnat subyektiga nisbatan aniq faoliyat talablari yoki aynan, subyektning aniq faoliyatning o'ziga xos jihatlari nisbatan munosabatini tavsiflovchi xususiyat sifatida qo'llaniladi.

Masalan, tatqiqotchi olim E.F.Zeer kasbiy kompetentlikning funksional taraqqiyotini tadqiq qilish kasbiy kamolotga erishish chog'ida kompetentlikning turli ko'rinishlari integratsiyalashib borishini va ularning kasbiy muhim shaxs sifatleri bilan aloqasi kuchayib borishini ko'rsatadi [3,45]. Xususan, kasbiy kompetentlikning asosiy darajalariga kasbiy tayyorgarlik va tajriba, o'z-o'zini anglash, o'z kuchiga ishonish, o'zga insonlar tomonidan ko'rsatilgan kamchiliklarni to'g'ri qabul qilish va shu kabi boshqa kasbiy kamolotni belgilab beruvchi shaxs xususiyatlarini kiritadi. Yuqorida qayd etilgan fikrlarning tahlili pedagogning kasbiy kompetentligini shaxsiy, ijtimoiy, kreativ, metodik kompetentlik kabi qator o'ziga xos xususiyatlar majmuasi sifatida to'liq izohlanishiga imkon beradi [7, 60].

Kasbiy kompetentlikda mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishi nazarda tutiladi. Bu tushuncha bo'yicha turlicha ta'rif va yondashuvlar mavjud. N.M.Muslimovning fikriga ko'ra, "kompetentlik" (ingl. "competence" – "qobiliyat") – faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olishni ifodalaydi [4,60].

V.I.Andreevning fikricha, kompetensiya ma'lum o'quv, kasbiy va boshqa majmuaviy masalalarni hal qilishda namoyon bo'luvchi, rivojlanib boruvchi integral ko'rsatkichlar bo'lib, u shaxsning ijobiy motivatsiya, bilim, mahorat, iqtidor va ijodiy faoliyat tajribasini o'z ichiga oluvchi tayyorgarlik darajasidir [1, 570].

N.V.Tarasova kompetensiya tushunchasini muammoni hal etishga qaratilgan bilim va vaziyat, bilim va harakat o'rtasida aloqadorlikni ta'minlash imkonini beruvchi bilim, qadriyatlar va idrokka asoslangan umumiy qobiliyat sifatida talqin etadi [8, 52].

Kasbiy kompetentlik negizida qanday sifatlar aks etadi? Pedagog o'zida qanday kompetentlik sifatlarini yoritish zarur.

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishi [6,55].

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi.

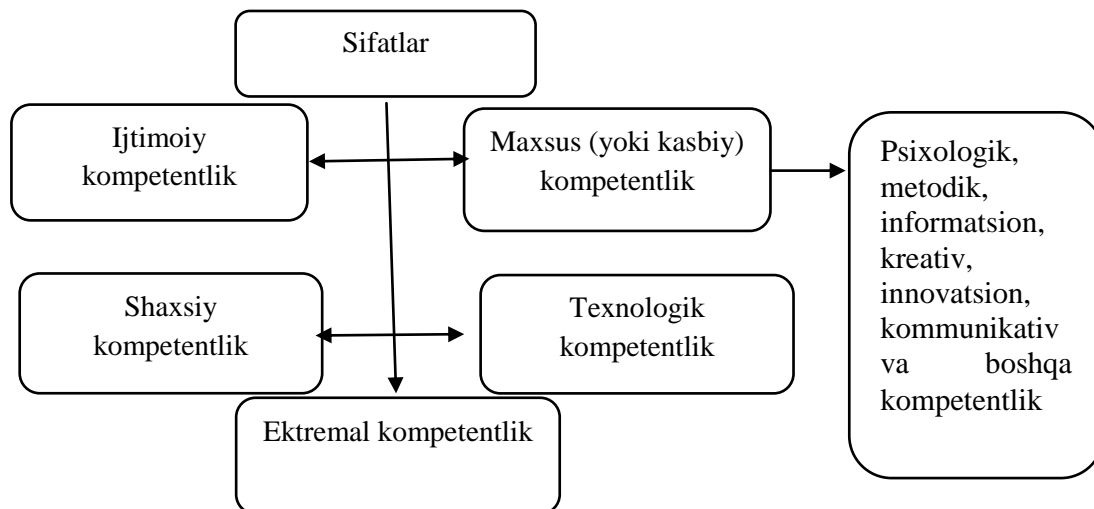
Kasbiy kompetentlik murakkab jarayonlarda, noaniq vazifalarni bajarishda, bir-biriga zid ma'lumotlardan foydalanishda, kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo'la olishda va boshqa shu kabi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Kasbiy-pedagogik kompetentlik esa o'zining kasbiy mahoratini mukammal rivojlantirgan, dars jarayonini samarali loyihalashtiradigan, uni boshqara oladigan, ta'lim islohotlarini, zamon talablarini,

innovatsion paradigmalarni ilgʻagan holda ularni dars jarayonida muvafaqiyatli qoʻllay oladigan mutaxassislarga nisbatan bildiriladi.

Demak boʻlajak oʻqituvchi oʻz kasbiy-pedagogik bilimlarini izchil boyitish, yangi axborotlarni oʻzlashtirish, davr talablarini chuqur anglagan holda yangi bilimlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va oʻz amaliy faoliyatida samarali qoʻllay olish orqali kasbiy kompetentlikka erishadi.

Aytib oʻtish kerakki, pedagogik kasbiy kompetentlik negizida bir qator sifatlar mavjud boʻlib, ularning mohiyatini quyidagicha izohlash mumkin.

1-rasm. Kasbiy kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlar

1. Ijtimoiy kompetentlik – ijtimoiy munosabatlarda faollik koʻrsatish koʻnikma, malakalariga egalik, kasbiy-pedagogik faoliyatda subyektlar bilan kommunikativ muloqotga kirisha olish.

2. Maxsus kompetentlik – kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash, BKMni izchil rivojlantirib borish boʻlib, ushbu kompetentlik negizida ruhiy (psixologik), uslubiy, axborot (informatsion), kreativ (nostandart), innovatsion va kommunikativ kompetentlik koʻzga tashlanadi. Ular oʻzida quyidagi mazmuni ifodalaydi:

- **psixologik kompetentlik** – pedagogik jarayonda sogʻlom psixologik muhitni yarata olish, taʼlim oluvchilar va taʼlim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni oʻz vaqtida anglay olish va bartaraf eta olish;

- **uslubiy kompetentlik** – pedagogik jarayonni uslubiy jihatdan oqilona tashkil etish, taʼlim yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini toʻgʻri belgilash, usul va vositalarni maqsadga muvofiq tanlay olish, ularni samarali qoʻllay olish;

- **informatsion kompetentlik** – axborot muhitida zarur, muhim, kerakli, foydali maʼlumotlarni izlash, yigʻish, saralash, qayta ishlash va ulardan tezkor, maqsadli va samarali foydalanish;

- **kreativ kompetentlik** – pedagogik faoliyatga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondashish, oʻzining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olish, muammolarga nisbatan keng qamrovli turli xil yechimlarni topa olish;

- **innovatsion kompetentlik** – pedagogik jarayonni takomillashtirish, taʼlim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi gʻoyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish;

- **kommunikativ kompetentlik** – taʼlim jarayonining barcha ishtirokchilari bilan samimiy muloqotda boʻlish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy taʼsir koʻrsata olish.

3. Shaxsiy kompetentlik – izchil ravishda kasbiy oʻsishga erishish, malaka darajasini oshirib borish, kasbiy faoliyatda oʻz ichki imkoniyatlarini namoyon qilish;

4. Texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik BKMni boyitadigan ilgʻor texnologiyalarni oʻzlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va texnologiyalardan foydalana olish;

5. Ekstremal kompetentlik – favqulotda vaziyatlar (tabiiy ofatlar, texnologik jarayon ishdan chiqqan)da, pedagogik nizolar yuzaga kelganda oqilona qaror qabul qilish, toʻgʻri harakatlanish malakasiga egalik va hokazo.

Bir qator tadqiqotlarda bevosita pedagogga xos kasbiy kompetentlik va uning oʻziga xos jihatlari oʻrganilgan. Ana shunday tadqiqotlar sirasiga A.K.Markova va B.Nazarovalar tomonidan olib borilgan

izlanishlarni kiritish mumkin. O'z tadqiqotlarida A.K.Markova pedagogning kasbiy kompetentligi quyidagi tarkibiy asoslardan iborat ekanligini qayd etadi:

- maxsus yoki kasbiy kompetentlik (kasbiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etish);
- shaxsiy kompetentlik (o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini namoyon etish);

-ijtimoiy kompetentlik (qo'shimcha faoliyatni hamkorlikda tashkil etish);

-individual kompetentlik (o'z-o'zini boshqarish, kasbiy rivojlanish va yangiliklar yaratish) [5,112].

-S.E. Shishov tomonidan kompetentlikning quyidagi ta'riflari keltirilgan:O'qish o'rganish tufayli egallangan bilimlar, tajriba, qadriyatlar va moyilliklarga asoslangan umumiy layoqatlilik;

-bilim va vaziyatlar o'rtasidagi aloqani o'rnatish bilish qobiliyati, muammoga mos keladigan hal etish yo'lini topish (kompetentlik deb aytish uchun biror bir vaziyatda namoyon etiladigan taqdiridagina joiz bo'ladi, namoyon etilmagan kompetentlik – kompetentlik emas, yashirin imkoniyatlar bo'lib qolsa ham katta gap).

L.M. Dolgova, P.V. Simonov va boshqalarning fikricha, kompetentlik – olingan bilimlarga asoslangan holda harakat qila olishlik demakdir. Namunalarga o'xshash harakatlarni ko'zda tutadigan “bilim, ko'nikma va malakalardan” farqli o'laroq, kompetentlik universal bilimlarga asoslangan holda mustaqil faoliyat tajribasini nazarda tutadi. “Kompetentlik – ijtimoiy amaliyot ko'rinishidagi bilim va ko'nikmalarning mavjudligi bo'lib, u ta'lim jarayoni natijalariga ijtimoiy madaniy talablar va jamiyat tomonidan talablar qo'yiladigan hollarda namoyon bo'ladi”, – deb ta'kidlaydi L.M. Dolgova.

V.V. Bashevning ta'kidlashicha, kompetentliklar – insonning individual qobiliyati bo'lib, ular shartsharoitlar o'zgargan paytda ushbu qobiliyatning boshqa shartsharoitlarga ko'cha olishida namoyon bo'ladi. Qo'llash sohalari ularning maxsusligi va aniqligini belgilaydi (matematik, tillar bo'yicha, siyosiy va boshqa kompetentliklar). Jamiyatni o'rganish sohasida samarali faoliyat ko'rsatuvchi odam quyidagilarga qodir bo'lishi kerak, ya'ni kompetentli odam:

1) o'zi tushib qolgan vaziyatni tadqiq eta olishi;

2) boshqa odamlar bilan muloqot o'rnatish;

3) qarorlar qabul qila olishi;

4) qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish bo'yicha individual va jamoaviy harakatlarni tashkillashtira olishi;

5) faoliyatning yangi usullarini egallay olishi.

Shunday qilib, kompetentlikni layoqatlilik, tayyorlik, imkoniyatga egalik va shu bilan birga, ma'lim bir harakatlar natijasi sifatida talqin etish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, kompetentlik – faoliyatga doir kategoriya bo'lib, subyektning qo'yilgan vazifalarni bajarishga qaratilgan kasbiy, ijtimoiy va boshqa faoliyati jarayonida namoyon bo'ladi.

Kompetentlik – individning umuman jamiyatda va xususan kasbiy sohasida muvaffaqiyatli faoliyat olib borishi uchun zarur bo'lgan, atrofidagi obyektlar va subyektlar bilan o'zaro hamkorligi bo'yicha ma'lum bir malakalari va kasbiy tajribalari shakllanganligining muayyan darajasi demakdir.

- N.G. Vitkovskayaning ta'riflashicha, kompetentlik – qo'yilgan muammolarni hal etishga qaratilgan insonning ichki (bilim, ko'nikma va malakalari, ma'naviy sifatlari, psixologik xususiyatlari) va tashqi (moddiy-texnik, ijtimoiy) imkoniyatlarini safarbar qila olishga qodirligidir.

Psixologik nuqtayi nazardan, A.K. Markovanning fikricha, kompetentlik – muayyan insonning xarakteristikasi, ya'ni kasbiy talablarga munosibli darajasi bo'yicha insonning individual xarakteristikasi demakdir.

N.A.Muslimov o'zining tadqiqot ishlarida o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllanganlik asosini oltita sifatlar, ya'ni motivatsion xislatlar (insonning butun hayoti davomida shakllanib, rivojlanib boruvchi tanlagan kasbiga bo'lgan ehtiyojlari, motivlari va maqsadlarni qamrab oladi), intellektual salohiyat (barcha rasmiy hujjatlar asosida o'qituvchi axborot va ma'lumotlarni uzatishga, bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga intiladi), irodaviy sifatlar (maqsadga intiluvchanlik, ichki va tashqi to'siqlarni, jismoniy va aqliy zo'riqlashlarni yenga olishlik, o'zini tuta bilishlik va tashabbuskorlik xislatlari), amaliy ko'nikmalar (psixologik, pedagogik, metodik va texnik-texnologik qobiliyatlar, amallar, individning faoliyat va muloqotning turli sohalaridagi ko'nikmalari), hissiy sifatlar (o'z hissiyotlarini boshqarishning zaruriy malakalarini shakllantirishi, o'zining aniq hislari (qahr, g'azab, bezovtalik, arazlash, hasad, hamdardlik, uyalish, mag'rurlik, qo'rqish, ko'ngilchanlik, muhabbat va boshqalar)ni boshqarishi hamda o'z hissiy holatlarini va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni tushunishi) hamda o'z-o'zini boshqara olish (maqsadlarni va ularga erishish vositalarini tanlashdagi erkinlik, vijdonlilik, o'z faoliyatiga tanqidiy yondoshuv, harakatlarning keng qamrovlilik va anglanganligi, o'z xulqini boshqalarniki bilan qiyoslab

borishi, kelajakka ishonchi, o'z jismoniy va psixologik holatini talab darajasida tutib turishi va boshqara olishi) sifatleri tashkil etishini ta'kidlab o'tadi.

Muhokama va natijalar. O'zbekiston sharoitida ham bo'lajak o'qituvchiga xos kasbiy kompetentlik, uning o'ziga xos jihatlari o'rganilgan bo'lib, ular orasida B.Nazarova tomonidan olib borilgan tadqiqot o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra pedagogga xos kasbiy kompetentlik negizini quyidagi tarkibiy asoslar tashkil etadi:

- maxsus yoki kasbiy kompetentlik (kasbiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etish);
- ijtimoiy kompetentlik (kasbiy faoliyatni hamkorlikda tashkil etish, ijtimoiy mas'ullik);
- autokompetentlik (o'zini ijtimoiy-kasbiy rivojlantira olish);
- ekstremal kasbiy kompetentlik (kutilmagan vaziyatlarda ishlay olish).

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda o'z ustida ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini o'zi tahlil qilish baholash orqali aniqlanadi. O'z ustida ishlash bu mutaxassis tomonidan o'zini ijtimoiy hamda kasbiy jihatdan rivojlantirish, kamolotga erishish yo'lida maqsadli, izchil, tizimli harakatlarning tashkil etishi tushuniladi.

Bo'lajak o'qituvchining o'z ustida ishlashi quyidagilarda ko'rinadi:

- kasbiy BKMni takomillashtirib borish;
- faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondoshish;
- kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish;
- ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish;
- salbiy odatlarni bartaraf etib borish;
- ijobiy sifatlarni o'zlashtirish.

Bo'lajak o'qituvchining o'z ustida ishlash bosqichi uzviy, tizimli shaklda olib boriladi, jumladan,

birinchi bosqich – o'z faoliyatini tahlil qilish asosida yutuq va kamchiliklarini aniqlash;

ikkinchi bosqich - yutuqlarini boyitish va kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan aniq qarorga kelish;

uchinchi bosqich – qabul qilingan qaror bo'yicha amaliy harakatlarni samarali tashkil etish yo'llarini izlash;

to'rtinchi bosqich - xato va kamchiliklarni takrorlamaslikka intilish;

beshinchi bosqich - qabul qilingan qarorning izchil bajarilishini doimiy nazorat qilib borish va boshqalar.

Pedagogning quyidagi amaliy harakatlari mutaxassis sifatida uning o'z ustida ishlashini ifodalab beradi:

- aniq maqsad, intilish asosida pedagogik jarayonni takomillashtirish;
- pedagogik jarayon samaradorligini, o'zining ishchanlik faolligini oshirish;
- izchil ravishda yangilanib borayotgan pedagogik bilimlarni o'zlashtirish;
- ilg'or texnologiya, metod hamda vositalardan xabardor bo'lish;
- faoliyatiga fan-texnikaning so'nggi yangiliklarini samarali tatbiq etish;
- kasbiy ko'nikma va malakalarini takomillashtirish;
- salbiy pedagogik nizolarning oldini olish, bartaraf etish choralarini izlash yo'lida olib boradigan amaliy harakati uning o'z ustida ishlashini ifodalaydi..

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning o'z ustilarida izchil, samarali ishlashlarida faoliyatga loyihali yondoshuv asosida olib borish samarali hisoblanadi. Ularning loyihali yondashuv asosida o'z ustida ishlash bosqichlari va har bir bosqichda amalga oshiriladigan vazifalarning samarali hal etilishi navbatdagi bosqichga o'tish imkonini beradi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-pedagogik kompetentlikka ega bo'lishida o'zini o'zi tahlil qila olishi ham muhim bo'lib, bu mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatda tashkil etiladigan o'z amaliy harakatlari mohiyatining o'rganilishi sanaladi. Mutaxassisning kasbiy-pedagogik kompetentlik sifatlariga ega bo'lishida ularning o'z-o'zini baholash malakalariga egaligi ham zarur va buning natijasida u o'zini o'zi tahlil qiladi hamda kasbiy kompetentligini xolisona baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Mohiyatiga ko'ra o'zini o'zi baholash subyekt uchun shaxsiy imkoniyatlarini hisob-kitob qilish, o'ziga obyektiv baho berish, o'zidan qoniqishni ta'minlaydi. Har qanday mutaxassisda bo'lgani kabi o'qituvchining ham o'zini o'zi samarali baholay olishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi, jumladan:

- o'zini tushunish (o'zi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish);
- shaxs sifatida o'z qadr-qimmatini anglash (o'zi to'g'risidagi ijobiy ma'lumotlarni to'plash);
- o'zini-o'zi nazorat qilish (o'zi to'g'risidagi shaxsiy fikrning atrofdegilar tomonidan unga berilayotgan bahoga mos kelishi) va b.

O'z-o'zini baholash darajasi shaxsning o'z-o'zidan qoniqishi yoki qoniqmasligini belgilab beradi. Bunda o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari shaxs imkoniyatlariga mos kelishi lozim. O'z-o'zini rivojlantirish

pedagogning o`zida kasbiy tajriba, malaka va mahoratni takomillashtirish yo`lida aniq maqsad va puxta o`ylangan vazifalar asosida mustaqil ravishda amaliy harakatlarni tashkil etishi orqali amalga oshiriladi. Ko`plab tadqiqotchilar o`z-o`zini rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri sifatida maxsus dasturlarni ishlab chiqish va tatbiq etishda deb biladi, bu dasturlar bo`lajak o`qituvchini individual rivojlanishiga yo`naltirilgan bo`lishi samarali natijalarni namoyon qiladi. Bo`lajak o`qituvchini kasbiy-pedagogik kompetentligini rivojlantirish maqsadiga yo`naltirilgan bu kabi individual rivojlanish dasturlari mutaxassisning o`zida ma`lum sifat, BKM, kasbiy kompetentlikni takomillashtirish va rivojlantirish ehtiyojlari asosida ishlab chiqilgan bo`lishi lozim. Ushbu dasturda kasbiy faoliyatni tashkil etish uchun zarur bo`lgan BKM hamda kasbiy kompetentlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish muddatlari belgilanishi maqsadga muvofiq. Har qanday pedagog o`zi uchun shaxsiy amaliy xarakterga ega bo`lgan “individual rivojlanish dastur”larini ishlab chiqa olishi, u asosida pedagogik faoliyatni yo`lga qo`yishi zarur. Uning “individual rivojlanish dasturi” individual ravishda o`zida kasbiy-pedagogik kompetentlik sifatlarini takomillashtirish va rivojlantirish ehtiyojlariga tayangan holda ishlab chiqilsagina yuqori samaradorlikka erishiladi.

Bo`lajak o`qituvchi tomonidan ishlab chiqiladigan kasbiy-pedagogik xarakterdagi “individual rivojlanish dasturlari” pedagogik, psixologik va mutaxassislik bilimlari bilan birga quyidagi tarkibiy qismlardan ham tarkib topgan bo`lishi maqsadga muvofiq:

- didaktik malakalar (bilishga oid (gnostik) loyihalash ijodiy-amaliy (konstruktiv) tadqiqotchilik muloqotga kiruvchanlik (kommunikativ) tashkilotchilik izchillikni ta`minlovchi (protsessual) texnik-texnologik malakalar);

- tarbiyaviy ishlarni tashkil etish malakalari (bilishga oid (gnostik) loyihalash malakalari ijodiy-amaliy (konstruktiv) tadqiqotchilik muloqotga kiruvchanlik (kommunikativ) tashkilotchilik izchillikni ta`minlovchi (protsessual) texnik-texnologik malakalar);

- ruhiyatning kasbiy ahamiyatga ega xususiyatlari va shaxsiy sifatlar (pedagogik fikrlash tizimlilik moslashuvchanlik mobillik ijodkorlik hozirjavoblik hissiy rivojlanganlik pedagogik refleksiya);

- o`z-o`zini rivojlantirish maqsadlari va shunga yo`naltirilgan topshiriqlar va hokazo.

Xulosa o`rnida aytish kerakki, bo`lajak o`qituvchi kasbiy-pedagogik kompetentligini takomillashtirishga qaratilgan individual rivojlantirish dasturlarida pedagogik bilim, malaka va shaxsiy sifatlarining ayni paytdagi mavjud darajasi va bu kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan istiqbol vazifalar keltirilib o`tilgan bo`lishi tavsiya etiladi. Bu o`z navbatida bo`lajak o`qituvchilarning kasbiy jihatdan rivojlanish dinamikasini turli darajalarda doimiy monitoring qilib borishda samarali faoliyat maxsuli bo`lib, buning natijasida pedagog kasbiy kompetentligiga katta e`tibor qaratilishi lozim bo`lgan kompetentlik qismlari yaqqol ko`rinadi va bu uni rivojlantirishga turtki beradi. Kasbiy-pedagogik kompetentligi yuqori ta`lim beruvchi tomonidan olib boriladigan o`quv-tarbiya jarayonlarida har bir fan va mavzu yoritilish jarayoni avvalo ta`lim oluvchi yuqori darajali bilim olishi va yuqori kasbiy kompetentligini shakllantirishga qaratish talabalarning kelgusida yuqori salohiyatli va raqobatbardosh kadrlar bo`lib yetishishlariga yordam beradi. Bu avvalo, jamiyatni rivojlantirishga asosiy omil bo`lib xizmat qiladi, zero, yuqori malakali pedagog kadrlarni tayonlash kelgusida intellektual salohiyatli yoshlar yetishib chiqishini ta`minlaydi [2, 815].

Xulosa qilib aytganda, kompetentlik bo`lajak o`qituvchilarni yanada rivojlanishini ta`minlovchi va uning ro`yobga chiqishiga xizmat qiluvchi omil hisoblanadi. U bo`lajak o`qituvchining ijtimoiy – psixologik holatini hisobga olgan murakkab hodisa sifatida ta`lim sifatini rivojlantirishni nazarda tutuvchi subyektiv faoliyat natijasi sifatida namoyon bo`ladi.

Adabiyotlar:

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития: Инновационный курс. Кн. 1. - Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1996. - 570 с.
2. Academic research in educational sciences volume 2 | ISSUE 4 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723. 815-825
3. Зеер Э.Ф., Шахматова Н. Личностно-ориентированные технологии профессионального развития специалиста. – Екатеринбург, 1999.
4. Муслимов Н.М. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996.
6. Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. (2013). Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. - T.: Fan va texnologiya nashriyoti.
7. Ишмухамедов Р., Мирсолиева М. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. –Т.: “Фан ва технология” 2014, 60 бет.

8. Тарасова Н.В. Стратегия реализации компетентностного подхода в образовании: историко – педагогический аспект – М.: ФИРО, 2007. – 52 с.

9. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli “O`zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo`yicha Harakatlar strategiyasi to`g`risida” Farmoni.

10. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi 187-sonli “Umumiy o`rta va o`rta maxsus, kasb-hunar ta`limining davlat ta`lim standartlarini tasdiqlash to`g`risida”gi Qarori,.

O‘SMIRLARDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM JIHLATLARI

*Sharipov Alisher Nuriddinovich,
Navoiy davlat pedagogika instituti
“Pedagogika va psixologiya” kafedrasida o‘qituvchisi*

Ushbu maqolada o‘smirlarning irodaviy sifatlarini shakllantirishning muhim jihatlari o‘rganish bugungi kunning dolzarb muammosi sifatida yoritilgan. Shuningdek, irodaviy harakatni belgilovchi sifat va qobiliyatlar, irodaning ijtimoiy mohiyati va uning xulq-atvoriga muhim ta’siri, faoliyatni irodaviy tartibga solish, irodaviy tartibga solish funksiyasi, ixtiyoriy harakatga bo‘lgan ehtiyoj motivatsion faoliyat, shaxs darajasida iroda qat’iylilik, dadillik, ongli munosabat, quvvat, matonat, chidamlilik kabi xususiyatlar, kuchli irodali odam qat’iyati, jasorati, o‘zini tuta bilishi, o‘ziga ishonchi, o‘z-o‘zini nazorat qilish va qat’iylikka qarama-qarshi bo‘lgan fazilatlar ham aks etgan.

Kalit so‘zlar: iroda, o‘smir, irodaviy sifatlar, motiv, barqarorlik, qat’iyatlilik, dadillik, mavjudlik, mustaqillik, maqsadlilik, dadillik.

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ ПОДРОСТКОВ

В данной статье исследование важных аспектов формирования волевых качеств подростков выделено в качестве актуальной проблемы современности. А также качества и способности, определяющие произвольное действие, социальную сущность воли и ее важное влияние на поведение, вольную регуляцию деятельности, функцию произвольной регуляции, потребность в произвольной деятельности, мотивационную деятельность, детерминацию воли на индивидуальном уровне, мужество, такие качества, как добросовестное отношение, сила, упорство, выносливость, волевая личность, решительность, мужество, самообладание, уверенность в себе, самообладание, отражены и противоположные качества напористости.

Ключевые слова: воля, подросток, волевые прилагательные, мотив, устойчивость, решительность, смелость, наличие, самостоятельность, целеустремленность, смелость.

IMPORTANT ASPECTS OF THE FORMATION OF ADOLESCENTS' VOLITIONAL QUALITIES

In this article, the study of the important aspects of the formation of willful qualities of teenagers is highlighted as an urgent problem of today. Also, the qualities and abilities that define voluntary action, the social essence of will and its important influence on behavior, voluntary regulation of activity, the function of voluntary regulation, the need for voluntary action, motivational activity, will determination at the individual level, courage, qualities such as conscientious attitude, strength, tenacity, endurance, strong-willed person determination, courage, self-control, self-confidence, self-control, and the opposite qualities of assertiveness reflected.

Key words: will, teenager, volitional adjectives, motive, stability, determination, boldness, presence, independence, purposefulness, boldness.

Kirish. Irodaviy harakatni belgilovchi sifat va qobiliyatlar ajdodlarimiz mehnat faoliyatiga o‘tishi bilan yuzaga kela boshlagan. Hayvonlarda iroda va unga bog‘liq sifatlar yo‘q. Iroda psixikaning insongagina xos tomonidir, chunki faqat inson mehnat bilan tavsiflanadi - tabiatni bo‘ysundirishga va o‘zgartirishga qaratilgan ongli faoliyat bilan shug‘ullanadi, hayvonlarlar esa tabiatga yashash uchungina sust moslashadilar.

Inson faol mavjudot sifatida nafaqat atrofda dunyoni idrok etadi, balki uni o‘z maqsadlari uchun o‘zgartiradi. Shu bilan birga, inson ma’lum maqsadlarni ko‘zlaydi, u ozmi-ko‘pmi oldindan aniq ko‘ra biladi. Ammo ko‘pincha maqsadga erishish qiyinchiliklar va to‘siqlarni yengish bilan bog‘liq. Shaxsning irodasi uning maqsadga erishish yo‘lidagi to‘siq va qiyinchiliklarni qanchalik yengib o‘ta olishida, o‘z xatti-harakatlarini qanchalik nazorat qilishni bilishida, o‘z faoliyatini muayyan vazifalarga bo‘ysundirishda namoyon bo‘ladi.

Odam mutlaqo erkin va o‘zboshimchalik bilan hamma narsani qila oladigandek, hamma narsa faqat uning xohishlariga bog‘liqdek tuyulishi mumkin. Biroq insonning har qanday harakatining sababi o‘zidan tashqarida yotadi, irodaviy harakatlar hayotning tashqi va ichki sharoitlari va talablariga bog‘liq rivojlanadi.

Harakatlarning maqsadlari insonning motivatsion yo‘nalganligi dunyoqarashi, uning hayotiy munosabatlari, qiziqishlari, shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Bugun, mamlakatimizda tub ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar davrida yosh avlodni tarbiyalash masalasi jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, zamonaviy jamiyat har bir bolaning rivojlanishini maksimal darajada oshirish, uning o‘ziga xosligini saqlab qolish, potensial iste’dodlarini ochib berish va normal ma’naviy, aqliy va jismoniy rivojlanishi uchun sharoit yaratish vazifasini qo‘yadi. Jamiyat bolalarga eng yaxshi va zamonaviy imkoniyatlarni yaratishga tayyor. Bola bu tarbiyaning subyekti bo‘lishiga tayyormi? U jamiyat a‘zosi bo‘la oladimi, jamoada yashay oladimi va o‘z fikri bilan hisoblashib, mehnatsevar va boshqalarning ishiga g‘amxo‘rlik qila oladimi, o‘zini va boshqalarni hurmat qila oladimi? Shu bois, bugungi kunning eng dolzarb muammosi bolalarda irodaviy sifat va fazilatlarini rivojlantirish hamda tarbiyalashdan iboratdir.

Asosiy qism. Biror kishi turli xil faoliyat turlarini (o‘yin, tarbiya, mehnat), shu jumladan turli xil harakatlarni amalga oshirganda (aqliy, hissiy, mnemonik) ularning har biri qandaydir o‘ziga xos motivatsiya (jalb qilish, istak, ishtiyoq, ishonch, burch hissi va boshqalar) yoki ularning kombinatsiyasi bilan belgilanadi. Bu impulsning hammasi ham inson tomonidan aniq anglanilmaydi va ular bilan birga keladigan harakatlar ong tomonidan bir xil darajada boshqarilmaydi. Bu yerda irodaviy harakatlar bilan ixtiyorsiz idrok, o‘zboshimchalik va ixtiyorsiz diqqat haqida gapirish mumkin. Bundan tashqari, ehtiros holatida odamning harakatlari uning ongi tomonidan boshqarilmaydi, garchi bu yerda ular sababsiz ifodalanishga ega. Shunday qilib, insonning barcha xatti-harakatlarini ikki toifaga bo‘lish mumkin: ixtiyorsiz (ongsiz yoki yetarlicha aniq idrok etilmagan motivlarning paydo bo‘lishi natijasida amalga oshiriladigan harakatlar, munosabatlar va boshqalar; ular tabiatan impulsivdir, aniq rejaga ega emas, masalan: ehtiros holatidagi odamlarning harakatlari (hayrat, qo‘rquv, zavq, g‘azab) va o‘zi bilarmonlik bilan (maqsadni anglash, unga erishishni ta‘minlaydigan operatsiyalarni, ularning ketma-ketligini oldindan bilish qabilida; Odamdagi oldindan egallangan harakatlar (malakalar) ba‘zan maqsadga erishishda qiyinchilik tug‘dirmaydi va katta kuch talab qilmaydi).

Ammo ko‘pincha maqsadga erishish ba‘zi qiyinchiliklar va to‘siqlarni yengib o‘tish bilan bog‘liq. Bunday harakatlar – ularning ikkalasi ham tashqi (ishning obyektiv qiyinchiliklari, uning murakkabligi, har qanday aralashish, boshqa odamlarning qarshiligi, og‘ir mehnat sharoitlari va boshqalar); va ichki (rejalashtirilgan narsaning bajarilishiga xalaqit beradigan subyektiv, shaxsiy istaklar, odam o‘zini ishlashga majburlash, dangasalik, charchoqni yengish, topshirilgan vazifa bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa narsalarni qilish istagi, qiyin bo‘lganda, masalan, o‘zini tutish kerak bo‘lgan yomon odatlar, moyilliklar, istaklar - inson irodaviy harakatlar tufayli ularni yengadi) chinakam irodaviy harakatlar deb ataladi.

Yuqorida aytilganlarga asosan, «iroda» tushunchasiga quyidagi ta‘rifni berishimiz mumkin: Iroda – maqsadni amalga oshirish yo‘lida yuzaga keladigan qiyinchilik va to‘siqlarni yengib o‘tishda namoyon bo‘ladigan faoliyatni ongli ravishda boshqarish bilan bog‘liq aqliy jarayondir.

Irodaviy harakat deb ataladigan holat - insonning jismoniy, intellektual va axloqiy kuchlarini safarbar qiladigan neyropsik kuchlanishning maxsus holatini, ya‘ni muayyan jarayonni talab qiladi.

Barcha psixik hodisalar kabi iroda ham aks ettirish shakllaridan biridir. Irodaviy jarayonda aks ettirilgan obyekt bu maqsadga erishishni ta‘minlaydigan haqiqatda bajarilgan o‘z faoliyatiga nisbatan faoliyat maqsadidir.

Irodaning ijtimoiy mohiyatini va uning xulq-atvoriga muhim ta‘sirini ta‘kidlab, I.M. Sechenov shunday deb yozgan edi: «Iroda faqat harakatni boshqaradigan shaxssiz vosita emas, u yoki buning nomidan va ko‘pincha hatto o‘zini o‘zi anglamagan holda harakatni boshqaradigan aql va axloqiy tuyg‘uning faol tomonidir».

Iroda masalasi falsafada turlicha hal qilinib, shunga mos ravishda psixologiyada irodani rivojlantirish muammosini hal qilishga doir yondashuvlarni belgilab beradi.

Irodaning tabiatiga materialistik yondashuv tarafdorlari inson hayotining moddiy sharoitlariga, u bilan bog‘liq sabab-natija munosabatlariga tabiiy bog‘liqligini ta‘kidlaydilar. Bunday yondashuv iroda mohiyatini deterministik (shartli) tushunish ham deb ataladi. Biroq, iroda determinizmini tushunishning ikki xil varianti mavjud - mexanik (shaxs va uning rivojlanishi moddiy dunyoda mavjud bo‘lgan o‘zgarmas va unutilmas zarurat qonunlariga bo‘ysunadi, shuning uchun odamda iroda erkinligi yo‘q degan xulosaga keladi va uning uchun abadiylikdan oldindan belgilab qo‘yilgan narsaga qarshi kurashda ojizligi va bu fatalizmga olib kelishi ko‘zda tutiladi); va dialektik-materialistik determinizm (mavjud dunyo jarayonlari va hodisalarining sabab qonuniyati sifatidagi zarurat, ya‘ni iroda erkinligi inson tomonidan ma‘lum bo‘lgan zaruratdir). Ularning ta‘kidicha, erkinlik tabiat qonunlaridan xayoliy mustaqillikda emas, balki bu qonuniyatlarni bilishda va shu bilimlar asosida tabiat qonunlarini tizimli ravishda muayyan maqsadlar uchun harakat qilishga majburlash

imkoniyatidir. Demak, iroda erkinligi bu masalani bilgan holda qaror qabul qilish qobiliyatidan boshqa narsani anglatmaydi.

I.M. Sechenov ta’kidlaganidek, «odatda irodaviy deb ataladigan barcha ongli harakatlar qat’iy ma’noda aks ettirilgan». Ixtiyoriy harakatlar korteksning motor sohasi (uning pariyetal qismida joylashgan) analizatorlarning kortikal uchlari, korteksning frontal loblari va retikulyar shakllanishi bilan shakllangan neyron aloqalarining murakkab tizimlari asosida sodir bo’ladi. Korteksning motor sohasi doimiy ravishda analizatorlarning kortikal uchlaridan ma’lumotlarning «qobig’i» ostida bo’ladi.

Ixtiyoriy harakatlarni tashkil etishda hal qiluvchi rolni tartibga solish funksiyasini bajaradigan ikkinchi signallar tizimi (so’zlar) muhim rol o’ynaydi. Ikkinchi signal aloqalari, xuddi analizatorlarning uchlari va miyaning motor sohasi o’rtasidagi oraliq aloqalardir. Ikkinchi signal tizimining boshqa odamlardan kelgan, ovoz chiqarib yoki shaxsning o’zi tomonidan ichki nutqida aytilgan qo’zg’ovchi xususiyati irodaviy harakatning tartibga soluvchisi bo’lib xizmat qiladi. Bunda muhim rolni frontal loblar o’ynaydi, unda tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, har bir daqiqada erishilgan natija oldindan tuzilgan maqsad dasturi bilan taqqoslanadi. Frontal loblarning mag’lubiyati abuliyaga olib keladi (irodaning og’riqli yetishmasligi). Retikulyar shakllanish bosh miya yarim sharlari po’stlog’ida ushbu o’ziga xos irodaviy harakat turini bajarish bilan bog’liq bo’lgan sohada optimal qo’zg’aluvchanlik markazini saqlashni ta’minlaydi.

Shunga ko’ra, zamonaviy psixologik tadqiqotlarda iroda insonning maqsadli harakat va harakat yo’lidagi ichki va tashqi to’siqlarni ko’ra olish va ularni yengib o’tish qobiliyati bilan ifodalangan o’z xulq-atvorini ongli ravishda tartibga solish deb ta’riflanadi. Faoliyatning o’sha daqiqalarida subyekt o’zini «yengish» zarurati bilan duch kelganda, uning ongi bir muddat obyektidan, faoliyat subyektidan yoki sherikdan ajralib, subyektiv munosabatlar tekisligiga o’tadi. Bunday holda, ongli aks ettirish turli darajalarda amalga oshiriladi:

1-daraja - subyektning o’z harakat usullarini, uning holatini, faoliyat uslubi va yo’nalishini bilishi; psixikaning funksional tashkil etilishining zaruriy faoliyat shakliga muvofiqlik darajasini tushunish ;

2-daraja - psixika faoliyatining faol o’zgarishi, uni o’zgartirishning zarur usulini tanlash.

Faoliyatni irodaviy tartibga solish - bu obyektiv faoliyatning maqsad va motivlari, optimal safarbarlik holatini, zarur yo’nalishdagi faoliyatning zarur rejimini yaratish bilan bog’liq bo’lgan ongli munosabatdir.

Irodaviy tartibga solish funksiyasi tegishli faoliyat samaradorligini oshirishdan iborat bo’lib, irodaviy harakat insonning irodaviy harakatlari yordamida tashqi va ichki to’siqlarni yengib o’tishga qaratilgan ongli, maqsadli harakati sifatida namoyon bo’ladi.

Ixtiyoriy harakatga bo’lgan ehtiyoj motivatsion faoliyatni amalga oshirish yo’lida to’siq paydo bo’lganda paydo bo’ladi. Oldindan, yuzaga kelgan muammoning mohiyatini anglash, tushunish kerak. Iroda harakatni, faoliyatning borishini va vaziyatni anglash bilan chambarchas bog’liq.

Irodaviy tartibga solish obyektini uzoq vaqt davomida ong sohasida ushlab turish, diqqatni unga qaratish uchun zarurdir. Iroda deyarli barcha asosiy psixik funksiyalarni: sezgilar, idrok etish, tasavvur qilish, xotira, fikrlash va nutqni tartibga solishda ishtirok etadi. Ushbu kognitiv jarayonlarning eng pastdan eng yuqori darajaga qadar rivojlanishi inson tomonidan ularni irodaviy nazorat qilishni anglatadi.

Irodaviy harakat har doim faoliyat maqsadini, uning ahamiyatini anglash, bajariladigan harakatlarning shu maqsadga bo’ysunishi bilan bog’liq. Ixtiyoriy harakatlarning energiyasi va manbai har doim u yoki bu tarzda insonning haqiqiy ehtiyojlari bilan bog’liq. Ularga asoslanib, inson o’z irodaviy harakatlariga ongli ma’no beradi.

Irodaviy tartibga solish faoliyatga uni amalga oshirishning istalgan bosqichlarida kiritilishi mumkin: faoliyatni boshlash, uni amalga oshirish vositalari va usullarini tanlash, rejalashtirilgan rejaga rioya qilish yoki undan chetga chiqish, bajarilishini nazorat qilish. Faoliyatni amalga oshirishning dastlabki daqiqalarida irodaviy tartibga solishni kiritishning o’ziga xos xususiyati shundaki, odam ongli ravishda ba’zi bir harakat, motiv va maqsadlardan voz kechib, boshqalarini afzal ko’radi va ularni bir lahzalik, bevosita impulslarga qaramay amalga oshiradi. Harakatni tanlashdagi iroda, muammoni hal qilishning odatiy usulidan ongli ravishda voz kechib, shaxsning boshqacha, ba’zan qiyinroq yo’lni tanlashi va undan chetga chiqmaslikka harakat qilishida namoyon bo’ladi. Harakatning bajarilishini nazorat qilishni irodaviy tartibga solish shundan iboratki, odam ongli ravishda o’zi bajargan harakatlarning to’g’riligini sinchkovlik bilan tekshirishga majbur qiladi. Irodaviy tartibga solish nuqtai nazaridan, shaxsga bunday faoliyat bilan bog’liq alohida qiyinchiliklar mavjud bo’lib, unda irodaviy boshqarish muammolari faoliyatning boshidan oxirigacha yuzaga keladi.

Haqiqiy ehtiyojlar tomonidan yaratilgan xatti-harakatlarning irodaviy tartibga solinishi bilan, bu ehtiyojlar va inson ongi o’rtasida alohida munosabatlar paydo bo’ladi. S.L. Rubinshteyn ularni quyidagicha ta’riflagan: «To’g’ri ma’noda iroda inson o’z harakatlarini aks ettirishga qodir bo’lganda, u yoki bu tarzda ular bilan bog’lanishi mumkin bo’lganda paydo bo’ladi. Buning uchun shaxs o’z g’ayratlari ustidan ko’tarila

olishi va ulardan chalgʻigan holda, oʻzini ular orasida tanlashga qodir boʻlgan subyekt sifatida anglashi kerak.

Shaxs darajasida iroda qatʻiylilik, dadillik, ongli munosabat, quvvat, matonat, chidamlilik kabi xususiyatlarda namoyon boʻladi. Ularni shaxsning birlamchi yoki asosiy, irodaviy sifatleri deb hisoblash mumkin. Bunday fazilatlar xulq-atvorni belgilaydi, bu yuqorida tavsiflangan barcha xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Kuchli irodali odam qatʻiyati, jasorati, oʻzini tuta bilishi, oʻziga ishonchi bilan ajralib turadi. Bunday sifatlar odatda ontogenezda yuqorida qayd etilgan xususiyatlar guruhiga qaraganda biroz kechroq rivojlanadi. Hayotda ular xarakter bilan birlikda namoyon boʻladi, shuning uchun ularni nafaqat irodaviy, balki xarakterning (navbatdagi) muhim xususiyatlari sifatida ham koʻrib chiqish mumkin.

Nihoyat, insonning irodasini aks ettiruvchi, uning axloqiy va qadriyat yoʻnalishlari bilan bir vaqtda bogʻlangan sifatning uchinchi guruhi mavjud. Bu masʻuliyat, intizom, jamiyat meyorlariga rioya qilish, majburiyatlardir. Uchinchi darajali sifatlar sifatida belgilangan guruhga insonning irodasi va uning mehnatga munosabati bir vaqtning oʻzida taʻsir koʻrsatadiganlarni oʻz ichiga olishi mumkin: samaradorlik, tashabbus. Bunday shaxsiy xususiyatlar odatda faqat oʻsmirlik davrida shakllanadi.

Irodaviy harakatning alohida jihatlari tahlil qilib, shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, irodaviy harakatning birinchi, boshlangʻich bosqichi, koʻp jihatdan maqsadlilik, jasorat, qatʻiyatlilik, mustaqillik va tashabbuskorlik, oʻzini tuta bilish va chidamlilik kabi shaxsiy fazilatlariga uzviy bogʻliqdir.

Maqsadlilik - bu shaxsning oʻz harakatlarini maqsadlarga boʻysundirish qobiliyati. Maqsadlilik insonning eng muhim motivatsion-irodaviy sifati boʻlib, u boshqa barcha irodaviy sifatning mazmuni va rivojlanish darajasini belgilaydi. Strategik maqsadga muvofiqlik mavjud - insonning butun hayotida maʼlum tamoyillar va ideallar asosida boshqarilish qobiliyati; operativ maqsadlilik - individual harakatlar uchun aniq maqsadlar qoʻyish va ularni amalga oshirish jarayonida chalgʻitmaslik qobiliyati.

Tashabbus - ijodiy ishlay olish, oʻz tashabbusi bilan harakat va ishlarni amalga oshirish qobiliyati. Koʻp odamlar uchun eng qiyin narsa oʻzlarining inersiyasini yengishdir.

Mustaqillik turli omillar taʻsiriga berilmaslik, boshqa odamlarning maslahat va takliflarini tanqidiy baholay olish, oʻz qarashlari va eʼtiqodlari asosida ish yuritishda namoyon boʻladi. Chetdan yordamsiz mustaqil muammoni koʻradilar va unga asoslanib, oʻz oldiga maqsad qoʻyadilar. Odatda bunday odamlar oʻz nuqtai nazarini, vazifa, maqsad va uni amalga oshirish usullarini tushunishlarini faol himoya qiladilar.

Chidamlilik - qarorni amalga oshirishga xalaqit beradigan harakatlar, his-tuygʻular, fikrlarni sekinlashtirish qobiliyati. Chidamlilik - bu oʻz xatti-harakatlarini doimo nazorat qilish qobiliyatidir. Koʻpincha hissiy muhitda impulsiv harakatlarga qarshi turish qiyin. Tajribali odam har doim sharoitga mos keladigan va sharoitlar bilan oqlanadigan faoliyat darajasini tanlashi mumkin. Kelajakda bu vazifaga erishishda muvaffaqiyatni taʼminlaydi.

Oʻz-oʻzini nazorat qilish - bu insonning ichki xotirjamlikni saqlash, qiyin hayotiy vaziyatlarda oqilona va muvozanatli harakat qilish qobiliyati.

Tashabbuskorlik, mustaqillik shaxsning irodaviy sifatleri sifatida taklifchanlik, egiluvchanlik, inertsia kabi sifatlariga qarama-qarshidir; ammo, ularni boshqalarga qarama-qarshi harakat qilish uchun motivsiz tendensiya sifatida negativizmdan ajratish kerak.

Bir yoki bir nechta motivlarni aktuallashtirish bosqichining xususiyatlarini va qaror qabul qilish bosqichini tavsiflovchi individual parametr - bu qatʻiylilik - tez, oqilona va qatʻiy qarorlar qabul qilish va amalga oshirish qobiliyati. Maqsadga erishish uchun dominant motiv va adekvat vositalarni tanlashda qatʻiylilik amalga oshiriladi. Bu, ayniqsa, harakat qandaydir xavf bilan bogʻliq boʻlgan qiyin vaziyatlarda talaffuz qilinadi. Oʻz vaqtida qaror qabul qilish, vaziyat talab qilgan paytda qaror qabul qilishni anglatadi. Bunday odamlar murakkab ichki kurash, motivlar toʻqnashuvini boshdan kechirib, harakat maqsadlari, ularga erishish yoʻllari haqida har tomonlama va chuqur oʻylaydilar. Qatʻiylilik qoʻyilgan maqsadni amalga oshirishda ham namoyon boʻladi - ular harakat va vositalarni tanlashdan harakatni amalga oshirishgacha tez va baquvvat oʻtishlari bilan ajralib turadi. Qatʻiylilikning muhim sharti - bu jasorat - qoʻrquvga qarshi turish va oʻz maqsadiga erishish uchun asosli tavakkal qilish qobiliyati.

Qatʻiylilik yoki qatʻiyatlilik - bu insonning qiyinchiliklar bilan uzoq kurashga oʻz imkoniyatlarini safarbar qilish qobiliyatidir. Qatʻiyatli odam atrofdagi sharoitda maqsadga erishishga yordam beradigan narsani topa oladi. Qatʻiy odamlar muvaffaqiyatsizlikdan toʻxtamaydilar, shubhalarga berilmaydilar, boshqa odamlarning qoralashlari yoki qarshiliklariga eʼtibor bermaydilar.

Qatʻiylikka qarama-qarshi boʻlgan fazilatlar - bu qatʻiyatsizlik, impulsivlik va nomuvofiqlikdir.

Muhokama va natijalar. Irodaviy harakat va sifatleri shakllantirish erta bolalikdan boshlanadi, bola irodaviy harakatlarni oʻyinchoqlar oʻynash va ular bilan bogʻliq manipulyatsiyani oʻzlashtirish yordamida egallaydi. Ixtiyoriy xulq-atvor bolaning yengish bilan bogʻliq elementar harakatlarni yoki biz xohlagan

narsani emas, balki unga kerak bo‘lgan narsani qilish zarurati bilan bog‘liq harakatlarni amalga oshirganda rivojlanadi. Bu borada kattalarning ko‘rsatmalari va talablari katta ahamiyatga ega, ular kuchli irodali sa’y-harakatlarni namoyon etib, bolani mumkin bo‘lgan to‘siqlar va qiyinchiliklarni yengib o‘tishlari uchun har doim namuna bo‘ladilar.

O‘smir irodasini tarbiyalashning asosiy usuli - bu uning faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda bola irodaviy harakatlarni o‘rganadi. Maktab o‘quvchilarining irodasini shakllantirishda o‘qituvchilar tomonidan muntazam ravishda tashkil etilgan bolalarning irodaviy harakatlarini tayyorlash muhim rol o‘ynaydi. Bu yerda biz sun‘iy mashqlarni emas, balki kundalik vazifalarni bajarish jarayonida irodaviy harakatlarni o‘rgatishni nazarda tutyapmiz.

Xulosa. Irodani tarbiyalashda jamoaning roli katta. Maqsadli, mehnatsevar jamoa o‘smirga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, unga qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi, shaxsiy va ijtimoiy maqsadlarni to‘g‘ri bog‘lash qobiliyatini rivojlantiradi.

Maktab o‘quvchilarining o‘z-o‘zini tarbiyalashi, irodaviy fazilatlarini rivojlantirish bo‘yicha mashaqqatli mehnati ham muayyan ahamiyatga ega. Bu holatda o‘smir o‘rganishi kerak bo‘lgan asosiy qoida - bu irodaviy harakatlarni bosqichma-bosqich rivojlantirish va o‘z ustida ishlashning doimiyligidir.

Adabiyotlar:

1. Jabborov A.M., Abduqahhorova G. Milliy psixologiyaning shakllanish manbalari. -Qarshi: “Nasaf”, 2017.-72 b.
2. Jabborov A.M. Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi. T.: 2003, - 124 b.
3. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. Учебное пособие. 3-е издание. – СПб., 2006. – С. 208.
4. Ильин Е.П. Психология воли. 2-е изд. – СПб., 2009. – С. 368.
5. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М.: “Наука”, 1992. – С. 448.

HARAKATLI O‘YINLARNING QISQACHA TARIXI, TURKUMLARI VA PEDAGOGIK AHAMIYATI

*Safoyev Hasan Aminovich,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
jismoniy madaniyat kafedrasida dotsenti*

Har bir xalqning o‘z milliy o‘yinlari mavjud bo‘lib, ular xalq an‘analari, millatlarning madaniyati va turmushiga xos xususiyatlar zaminida vujudga kelgan. Xalq o‘yinlari ma‘naviy madaniyatning ko‘rinishlaridan biridir. Ularda etnik tarixga borib taqaladigan an‘analar, ijtimoiy munosabatlar, mafkura-e‘tiqodning ayrim elementlari, axloqiy-estetik me‘yorlar aks etadi. Xalq o‘yinlari mamalakatning milliy xususiyatlarini, katta yoshli kishilarning fe‘l - atvorini, odatlarini, mehnat jarayonlarini, jo‘g‘rofiy sharoitlarini ifodalaydi. Shunga ko‘ra o‘zbek xalq o‘yinlarini xalqning axloqiy-estetik tarixini, madaniyatini boshqa xalqlar bilan aloqalarini o‘rganishning manbalaridan biri sifatida qarab chiqish lozim.

Kalit so‘zlar: ma‘naviy, mehnat, vujud, axloqiy, hodisa, muayyan, jamiyat, tarbiyaviy, yorqinroq, namoyish, ehtiyoj, hissiyot.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ, КАТЕГОРИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АКТИВНЫХ ИГР

У каждого народа есть свои национальные игры, которые создавались на основе национальных традиций, культуры и особенностей жизни народов. Народные игры являются одним из проявлений духовной культуры. Они отражают традиции, общественные отношения, некоторые элементы идеологии-верований, нравственно-эстетические нормы, восходящие к этнической истории. Народные игры выражают национальные особенности страны, характер, обычаи, трудовые процессы, географические условия взрослых. Соответственно, необходимо смотреть на узбекские народные игры как на один из источников изучения нравственно-эстетической истории народа, его культуры и отношений с другими народами.

Ключевые слова: духовный, труд, существование, нравственный, событийный, конкретный, общественный, воспитательный, яркий, демонстративный, потребность, эмоция.

BRIEF HISTORY, CATEGORIES AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF ACTIVE GAMES

Each nation has its own national games, which were created on the basis of national traditions, culture and life characteristics of peoples. Folk games are one of the manifestations of spiritual culture. They reflect traditions, social relations, some elements of ideology-beliefs, moral and aesthetic norms that go back to ethnic history. Folk games express the national characteristics of the country, the character, customs, labor processes, geographical conditions of adults. Accordingly, it is necessary to look at the Uzbek folk games as one of the sources for studying the moral and aesthetic history of the people, their culture and relations with other peoples.

Key words: spiritual, work, existence, moral, event-related, concrete, public, educational, bright, demonstrative, need, emotion.

Kirish. Harakatli o‘yinlarning qisqacha tarixi, har bir xalq o‘tmish avlodlaridan qolgan madaniy merosiga ega bo‘lib, uning madaniy boyliklari xazinasiga xalq o‘yinlari ham kiradi. Xalq o‘yinlari o‘zining vujudga kelishi va rivojlanishiga ko‘ra g‘ayrioddiy hodisa emas, balki xalqning hayotini obrazli, muayyan aks ettiradigan va jamiyat taraqqiyoti qonunlariga hamohang belgilanadigan faoliyatdir. Xalq o‘yinlari xalq ijodiyotining o‘ziga xos janri bo‘lib, ko‘p asrlik tarixga ega. Ularda jamiyat rivojlanishining u yoki bu bosqichidagi ijtimoiy voqealar aniq aks etadi. Ma‘lumki, mehnat hamda faoliyatning boshqa turlari shu jumladan o‘yin ham ijtimoiy xarakterga ega. O‘yinlar kishilarning mehnat madaniyati paydo bo‘lishi va rivojlanishining asosiga aylangan tarixiy bosqichda vujudga kelgan. O‘yinlar ijtimoiy taraqqiyot mahsulidir. Har bir tarixiy davr olamni badiiy o‘zlashtirish uchun o‘z hissasini qo‘shadi: san‘at ijtimoiy hayotning ko‘p qirrali hodisalarini to‘laroq va yorqinroq aks ettirishga intilib, fan, madaniyat, siyosat, axloq va iqtisodiyotning yutuqlarini muayyan tarzda umumlashtiradi. Jamiyat taraqqiyotining ilk pog‘onalarida xalq o‘yinlaridan tarbiyaviy maqsadlarda foydalanish unumli mehnat bilan bog‘liq bo‘lgan. Xalq o‘yinlarining

mazmuni va xarakteri hayotning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlaridan va tarkib topayotgan elatlarning psixik xususiyatlaridan kelib chiqqan, uning xarakteriga tarbiya sistemasining yo'nalishi, mafkurasi, turmush tarzi ta'sir etgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida xalq o'yinlarining tadrijiy rivojlanishi va ulardan tarbiyaviy maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqishda xalq o'yinlarining o'ziga xos jihatlari nazarda tutish lozim. O'yinlar xalq tomonidan yaratilgan va kishilarning kundalik hayotidagi voqealar hamda hodisalarni obrazli aks ettirib, ularning hayotiy taassurotlarini, kuzatishlarini, tajriba va hissiyotlarini gavdalantirib, o'zida so'z, musiqa, raqs shakllarini mujassamlashtirgan. Masalan, ibtidoiy tuzumda bolalarni tarbiyalashning xarakterli jihati ularni urug'ning urf-odatlarini, an'analari, tarixi bilan shuningdek, xalq og'zaki ijodi: rivoyatlar, qo'shiqlar va raqslar bilan tanishtirishdan iborat bo'lgan. Ibtidoiy jamiyatda yoshlarni kattalar safiga qo'shish deb ataladigan bayram-diniy marosimlar keng tarqalgan. Bular o'ziga xos o'yin-musobaqalardan iborat bo'lib, ularning mazmunini mehnat faoliyati, qabilalarning urf-odatlarini, udumlari, xalq og'zaki ijodi tashkil qilgan. Mana shunday o'yin musobaqalarda yigitlar qurollardan mahoratli foydalana olishlarini, diniy odatlarga qoniqarli amal qila olishlarini, qabilaning muqaddas sanalgan rivoyatlarini bilishlarini namoyish etishlari lozim bo'lgan. Marosimlarda raqslar ham ijro qilinib, ularda ibtidoiy odamlar o'z hayotlaridagi voqealarni, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari, shodliklari va qayg'ularini ifodalaganlar.

Ibtidoiy odamlarning yovvoyi hayvonlarni ovlashlari va ularni o'zlariga bo'ysundirishga intilishlari ov voqealarini ijod qilishlariga va uni ijodiy namoyish etishlariga ehtiyoj tug'dirdi. D.U.Elkonin o'yin va san'atning kelib chiqishini tadqiq qilib, «Ibtidoiy kishilar ov, urush voqealarini va boshqa jiddiy faoliyat turlarini o'yinlarda ifodalaganlar». Ovdagi muvaffaqiyatsizlikni o'ynash ularga yo'l qo'yilgan xatolarni hamda muvaffaqiyatsizlikning sabablarini aniqlashda yordam bergan degan xulosaga keldi. Ishlab chiqarish kuchlarining tobora rivojlanishi, mehnat qurollarining takomillashuvi ibtidoiy jamoa tuzimining so'nggi bosqichlarida bolalarning ana shu mehnat qurollaridan oddiy turmush va unumli mehnatda avvalgidek foydalana olmasligiga sabab bo'lgan. Shu tufayli bolalar o'yinchog'iga o'xshagan mehnat qurollari yasala boshlangan. Bolalar o'yinining vositasi - o'yinchoqlar ana shu tariqa vujudga kelgan bo'lishi mumkin. E.A.Arkinning fikricha, ular «azaliy o'yinchoqlar» bo'lib, tarixiy taraqqiyotning mahsuli, shuningdek inson mehnatining qurollari va sig'iniladigan vositalari tarixining ifodasidir. Shunday qilib ibtidoiy jamoa tuzumi davrida o'yinning rivojlanishi faqat «Diniy dabdaba» emas, balki atrofdagi voqealarni anglash, uning haqidagi bilimlarni mustahkamlash, «Obrazga ko'ra va tabiatga o'xshatib ijod qilishni» o'rganish istagi ham bo'ldi.

Asosiy qism. Har bir xalqning o'z milliy o'yinlari mavjud bo'lib, ular xalq an'analari, millatlarning madaniyati va turmushiga xos xususiyatlar zaminida vujudga kelgan. Xalq o'yinlari ma'naviy madaniyatning ko'rinishlaridan biridir. Ularda etnik tarixga borib taqaladigan an'analari, ijtimoiy munosabatlar, mafkura-e'tiqodning ayrim elementlari, axloqiy-estetik me'yorlar aks etadi. Xalq o'yinlari mamalakatning milliy xususiyatlarini, katta yoshli kishilarning fe'l - atvorini, odatlarini, mehnat jarayonlarini, jo'g'rofiy sharoitlarini ifodalaydi. Shunga ko'ra o'zbek xalq o'yinlarini xalqning axloqiy-estetik tarixini, madaniyatini boshqa xalqlar bilan aloqalarini o'rganishning manbalaridan biri sifatida qarab chiqish lozim. O'zbek xalq o'yinlari tarixini o'rganishda xalq ma'naviy madaniyatining rivojlanish bosqichlarini yoritish juda muhim ahamiyatga molik.

O'zbek xalq o'yinlari o'zbek xalqi jamoa ijodining mahsuli bo'lib, ularni keng xalq ommasi yaratgan va saqlab kelgan. O'yinlar o'zbek xalqining ko'p avlodlari turmushi va ijtimoiy hayotining zarur elementi sifatida asrlar bo'yi takomillashib keldi hamda rivojlanishning har bir tarixiy bosqichida turli ijtimoiy vazifalarni bajardi. O'zbek xalq o'yinlari tarixning ijodiy kuchini, moddiy va ma'naviy boyliklarini o'zida mujassamlashtirilgan, ularda atrofdagi voqealarni bilish va o'zlashtirishning tarixiy tajribasi aks etadi. O'zbek xalq o'yinlari o'z tabiatiga ko'ra amaliydir. Ularda xalq badiiy madaniyatining o'ziga xosligi, uning milliy xususiyatlari yaqqol ko'rinadi. Mazkur o'yinlarning milliy xarakteri zamirida xalqning madaniy boyligi, katta merosi yotadi. Folklor, ayniqsa, uning doston va tarixiy rivoyatlar kabi janrlari manba sifatida xizmat qilishi mumkin. Ko'p o'yinlar mazmunining mavzulari qabilalarning urf-odatlarini, qadimiy udumlarni, mehnat faoliyati yoki madaniyatini yoritish mumkin. Xalqning unutilayozgan iltijolari, baytlari va sanoqlari bolalarning xalq o'yinlaridagina davom etib keladi. Guruh bo'lib o'ynaladigan o'zbek xalq o'yinlari va ayrim sport o'yinlari qadimiy qabilalarning o'yinlariga borib taqaladi. O'zbek xalq o'yinlari qadim zamonlarda bizning eramizgacha bo'lgan davrlarda vujudga kelgan. Buni arxeologik qazilmalar va qadimgi rim yozuvchisi Elianning etnografik materiallari ham tasdiqlaydi. Chunki ularda saklar qabilasida o'yin-musobaqalar juda keng tarqalgan va ular xalqning sevimli odati bo'lgani haqida ma'lumotlar bor. Uning guvohlik berishicha saklar qabilasining yigitlari ana shu o'yin-musobaqalarda o'zlari enggan qizlarga uylanish huquqini olganlar.

Qadim zamonlardayoq O'rta Osiyoda yashovchi xalqlarda kurash, o'q ey otish, chavandozlik singari jismoniy mashq turlari mavjud bo'lgan. Grek tarixchisi Gerodot Xorazmiylar bilan yonma-yon yashagan saklar qabilasidagi moxir merganlar haqida bunday yozgan: «Saklar dunyodagi barcha merganlar orasida o'qni zoya ketkazmaydigan juda mohir merganlar sifatida shuhrat qozongan edi». Rim yozuvchisi Klament Aleksandriyskiy (eramizdan oldingi II asr) saklar qabilasining ayollari haqida bunday deb yozgan edi: «Sak ayollari ayyorlik bilan qochib ketaturib, ot ustida xuddi erkaklarday orqaga o'q uzar edilar». Milliy xalq o'yinlari qadimgi tomoshalar sifatida bir necha yuz yillar muqaddam maydonlarda vujudga kelgan. Buni arxeologik qazilmalar va qadimgi rim yozuvchisi Elianning etnografik materiallari ham tasdiqlaydi. Chunki ularda saklar qabilasida o'yin-musobaqalari keng tarqalgani va ular xalqning sevimli odati bo'lgani haqida ma'lumotlar bor. Uning guvohlik berishicha, saklar qabilasining yigitlari ana shu o'yin musobaqalarda o'zlari yenggan qizlarga uylanish huquqini olganlar. Milliy xalq o'yinlari qadimgi tomoshalar sifatida necha asrlar muqaddam maydonlarda vujudga kelgan. Ularning paydo bo'lishi tarixi bizning hududimizda sport, teatr, raqs va sirk san'atining rivojlanishi bilan bog'liqdir. Xalq o'yinlarining mazmuni g'oyat boy, rang-barang va juda xilma-xil bo'lib, muayyan tarixiy xarakterga egadir. Ular xalq tantanalari va tomoshalarining eng yaxshi an'alarini o'zida jamladi, betakror o'ziga xosligi va xususiyatlari bilan milliy madaniyatini boyitdi, o'z avlodlarining xalq an'alarini mujassamlashtirdi. Milliy xalq o'yinlari orasida, ayniqsa, qadimiy dorboz va simvoqlik san'ati alohida ajralib turgan. Ilgari dor o'yini juda mashhur bo'lgan. Ommaviy va mahalliy bayramlar, mavsumiy bozorlar dorbozlarisiz o'tmagan deyish mumkin. Registonda bozor maydonlarida chorsularda dorlar qurilgan. Karnay-surnay va nog'oralar sadolari tomoshalarining boshlanishidan darak berib turgan. Odamlar to'plangach, o'yinlar boshlangan. Tomoshabinlar baland qilib tortilgan arqon ustida o'ynayotgan dorbozning dadil harakatlarini hayajon bilan kuzatishgan.

Bir vaqtlar bizning hududimizda yog'ochoyoq o'yini ommaviy ravishda tarqalgan. Yog'ochoyoqlar yugurib, sakrab, raqsga tushib, karnay, surnay kabi milliy cholg'u asboblarda kuylar ijro etib, ajoyib tomoshalar ko'rsatgan. Mana shular haqida «Boburnoma»da anchagina ma'lumotlar bor. Xorazmda «Tayoq o'yini» keng tarqalgan. O'zbek xalqining an'anaviy turmushini o'rganishidan ma'lum bo'lishicha, hozirgi O'zbekiston Respublikasi hududida bir vaqtlar asosan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi elatlar yashagan. Ularning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. Chorvachilik bilan nafaqat yarim o'troq, balki o'troq dehqonlar ham shug'ullangan. Dehqonlar mollarni yer haydashda, bug'doy yanchishda, daryo va quduqlardan suv tortishda ishlatgan. Shuningdek, chorva mollaridan savdogarlar va hunarmandlar ham foydalangan. Mana shular tufayli "Podachi", "Oqsoq bo'ri va qo'ylar", "Echkilar va cho'ponlar", "Oq tuya", "Bo'ri keldi" singari qator o'zbek xalq o'yinlari kelib chiqqan. Xalqimiz orasida hayvonlar va qushlar mavzuidagi juda qiziqarli "Kaptar o'yini", "Chag'alak", "Yumronqoziq", "Ot o'yini" kabi raqslar keng rasm bo'lgan. Shuningdek, o'zbeklar orasida "Karnaymi, surnay", "Nina, ip va tuguncha", "Tapir-to'pur qayrag'och", "Qovoq ekish", "Xo'rozlar jangi", "Xo'roz va tovuq", "Qoch bolam, qush keldi", "Oq terakmi-ko'k terak" kabi o'yinlar ham mashhur bo'lgan. Milliy xalq o'yinlari juda qadim zamonlarda vujudga kelgan, rivojlanishining har bir tarixiy bosqichida mazmunan o'zgarib, turli ijtimoiy vazifalarni bajargan. An'alar, fanlar, shu jumladan, xalq milliy o'yinlari, millatimiz hayoti bilan bog'liq bo'lib, avlodlar avlodga meros bo'lib o'tib kelgan. Avlodlar egallagan bilim va tajribalar amaliy hayotda sinalgan, keyingi avlodlar tomonidan mustahkamlangan va takomillashtirilgan. Ularning mazmunini har bir avlod, jamiyat rivojlanishining bosqichlari yangilab borgan. Bolalar jamiyat rivojlanishining o'sha bosqichida kattalar o'ynagan xalq milliy o'yinlarini o'ynaganlar. Ko'pgina milliy o'yinlar otalar va bobolardan bolalar, nabiralarga o'tgan.

Xalq milliy o'yinlarida xalqning ijtimoiy hayoti, mehnat faoliyati va turmush tarzi o'ziga xos shakllarda aks etgan. Ularda juda boy hissiyot va kechinmalar, o'z Vatanini sevuvchi, himoya qilish orzu-umidlari namoyon bo'ladi.

Milliy xalq o'yinlarini mzmuniga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

Dramalashgan o'yinlar

A. Hayotiy (tarixiy-hayotiy, madaniy-hayotiy, kasbkorlik-hayotiy).

B. Kulgili o'yinlar.

V. Qo'shiq va raqs o'yinlari.

Mazmunli-rolli o'yinlar

A. Mazmunli-harakatli.

B. Sport o'yinlari.

Ijodiy o'yinlar

Milliy xalq o'yinlarining tarixiy vujudga kelishini tahlil qilib, dramalashgan o'yinlar o'zbek qo'g'irchoq teatrining negiziga aylangan qadimiy xalqning «qo'g'irchoq o'ynatish» san'ati asosida paydo bo'lgan, degan xulosaga kelish mumkin. Muayyan badiiy obrazni ifodalaydigan qo'g'irchoq mamlakat va

kishilar hayotidagi tarixiy-turmush voqealarini aks ettiradi, madaniy-maishiy o'zgarishlar amaliy ko'rinishlarining go'zalligi va kamchiliklarini ifodalaydi. Dramalashgan o'yinlar ko'pincha musiqa jo'rligida va qahramonlarning raqslari bilan o'tkaziladi. Bolalar katta yoshli kishilarning hayotini, mehnat faoliyatini, tabiat hodisalarini kuzatib hamda xalq tomoshalarida qatnashib, o'zlari ko'rgan narsalarni o'yinlarida tasvirlaganlar. Hayotni tasodifiy ravishda aks ettirish mazmunli-rolli, mazmunli-harakatli va sport o'yinlariga asos bo'lgan.

Dramalashgan o'yinlarga o'zbek xalq ertaklari va afsonalari asos qilib olingan. Mana shunday o'yinlarning maqsadi ertaklar va afsonalarni ijro etishdir. Dramalashgan o'yinlar o'z mazmuniga ko'ra juda yorqin bo'ladi. Ularda ishtirok etuvchilar esa Hayvon yoki Qush bo'lsin, Odam bo'lsin, badiiy obrazning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan shaxslardir. Bunda hayvonot olami insoniy xususiyatlarga ham ega bo'ladi.

- Ertakning mazmuni, qatnashuvchi shaxslar o'rtasidagi kurash bolani qiziqtiradi va uning qalbini rom qiladi.

- Hayotiy o'yinlar xalqimizning tarixini, turmushini, madaniyatini va mehnat faoliyatini yoritadigan o'yinlardir.

Kulgili o'yinlar xarakter va fe'l-atvorlarni mohirlik bilan yoritishga, kishilardagi ayrim salbiy xatti-harakatlar ustidan yengil kulishga asoslangan o'yinlardir. Bunday o'yinlar aybdorlarni «jazolash» va shu bilan birga kutilmagan hamda tasodifiy elementlarni kiritish maqsadida tashkil qilinadi. Ularda xalqimiz madaniyatining askiya va masxarabozlik madaniyati keng shuhrat qozonganligi tarixi aks etiladi. Qo'shiq va raqs o'yinlari xalq madaniyatining o'ziga xos janri, xalqimizning milliy ogzaki, teatr va musiqa an'analari targ'ibotchisi sifatidagi folklorlarga asoslanadi. Ular xalqimizning ma'naviy boyligini, estetik didini ifodalaydi.

Mazmunli-rolli va mazmunli - harakatli o'yinlar o'ziga jozibador va qiziqarli bo'lib, mukammal mazmun hamda turli olam, tabiat, ayrim narsalarning sifatleri bilan tanishtiradi. Mana shu guruhdagi o'yinlarning mohiyati va ahamiyati boshqachadir.

Ijodiy o'yinlarga quyidagilar kiradi:

A. O'quvchilarning o'zlari o'zbek xalq ertaklari va afsonalari asosida yaratadigan o'yinlar.

B. Estetik maqsadga qaratilgan ixtiyoriy va mavzuli o'yinlar.

V. Maqsadga muvofiq o'yinlar, o'quvchilarning o'zlari yaratadigan boshlanishi va oxiri har xil o'yinlar, natijasi ma'lum bo'lgan o'yinlar.

G. O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini faollashtiradigan she'r to'qish, qo'shiq, raqs, imo-ishoralari, taqlid qilish, va h.k.lar bajariladigan o'yinlar.

D. Tasviriy ijodkorlikka, o'yinlar uchun kerakli narsalarni bajarishga doir o'yinlar.

Xalq o'yinlari hayotiy voqealarga murojaat etib, ularni nihoyatda xilma-xil, o'zining boyligi va rang-barangligi bilan kishini maftun qiladigan badiiy obrazlarda ifodalaydi.

Harakatli o'yinlarning turkumlari

Boshda izohlanganidek juda ko'p harakatli o'yinlar chetdan kirib kelib, ular milliylashib ketgan. Chunki, ularning mazmun, maqsad va mohiyatlari yurtimizning iqlim sharoitlari, aholining ijtimoiy mehnat va turmush madaniyatiga mos keladi. Shu sababdan milliy harakatli o'yinlar tarkibida uchraydigan boshqa millatlarning harakatli o'yinlari haqida fikr-mulohazalar yuritilsa ajablanmaslik zarur.

Atoqli olimlar M.Murodov, U.Qoraboev, M.Jabborov, J.Toshpo'latov, A.Atoyev, R.Abdumalikov, T.Usmonxo'jaev, S.S.Tajibayev, M.J.Abdullayev va boshqalarning ilmiy-nazariy mulohazalari hamda o'yinlarning mazmunlari asosida milliy harakatli o'yinlarini quyidagi turkumlariga ajratish mumkin:

1. Tabiat manzaralari, fanlar bilan bog'liq o'yinlar. Bunga “Ko'chat o'rnat”, “Kartoshka ekish”, “Yomg'ir”, “Ayoq bobo” kabilarni namuna qilib ko'rsatish mumkin. Ularning mazmuni va o'yin holatlari (joylar, bajarilish tartiblari, qoidalar). Tabiatning go'zalligi, ob-havoning o'zgarishi, sovuq va yomg'irlardan saqlana bilish kabi harakatlar asosida shug'ullanuvchilarning hushyorlik, epcchilik, chidamlilik kabi jismoniy sifatleri va insonning aqliy fazilatlarini tarbiyalashda xizmat qiladi.

2. Hayvonot olami bilan bog'liq o'yinlar, “Qushlar pr...r etib uchdi”, “Kalhat keldi, qoch bolam”, “Bo'rilar va ovchilar”, “Zovurdagi bo'rilar”, “G'ozlar”, “Tulki bilan xo'roz”, “It va qarg'a” va shu kabi juda ko'p o'yinlarda o'zaro munosabatlar, yaxshilik va yomonlik, o'zini ehtiyot tutish kabi fazilatlar bilan birgalikda barcha jismoniy sifatleri tarbiyalash amalga oshiriladi. Shu asosda bolalarda hayvonot olamiga bo'lgan qiziqish, parrandalarni asrash kabi his-tuyg'ular uyg'onishi mumkin.

3. Mehnat bilan bog'liq o'yinlar. Inson faoliyati aqliy va jismoniy mehnat bilan belgilanadi. ularni harakatli o'yinlar mazmunida ham uchratish mumkin.

Aqliy mehnatga doir o'yinlar turkumiga “Sanash o'yinlari”, “Sonlarni yozish va o'ylab top”, “Ism yoki buyumlarni ketma ket va aralash turib aytilish”, “Sakrab qo'shiq aytilish”, “Rasmlarni tez chizish”,

“Shakllarni (kubok) joylashtirib o‘z holiga keltirish” (shakl yasash) va shunga o‘xshash faoliyatlarni aks ettiruvchi o‘yinlar kiradi.

Jismoniy mehnatni aks ettiruvchi harakatli o‘yinlar ham juda ko‘p. Ularga “O‘tin yorish”, “Poda to‘p” (cho‘pon), “Qo‘sh haydash” (yerni haydash, chopish), “Osilib chiqish”, “Tortilish”, “Yuk ko‘tarish”, “Eshak mindi”, “Piyoda poyga”, “Poezd” va b.q. kiradi. Ularning mazmunida mehnat qilish yo‘llari, bajarish usullari hamda chidamlilikni ifoda etuvchi hislatlar mujassamlanadi.

Umuman olganda milliy harakatli o‘yinlarning barchasida aqliy va jismoniy mehnatlar uyg‘unlashib, asosan jismoniy barkamollikni tarbiyalashda xizmat qiladi.

4. Ommaviy madaniy tadbirlarda (bayramlar, to‘ylar, turli xil marosimlar, sport musobaqalari va h.k) qo‘llaniladigan, ya‘ni namoyish va musobaqalashish maqsadida murakkab va oddiy harakatli o‘yinlar qo‘llaniladi. Ular tarkibiga kurash qismlari (elementlari, ot o‘yinlari, ko‘pkari-uloq, poyga), dorboz, tosh ko‘tarish, arqon tortishish, elka urishtirish, xo‘rozlar jangi va h.k. kiritiladi.

5. Jismoniy sifatlarni tarbiyalashda xizmat qiluvchi o‘yinlar ham harxil turkumlarga bo‘linadi. Ularga quyidagilarni namuna qilib ko‘rsatsa bo‘ladi, ya‘ni:

Tezlikka doir o‘yinlar: “Qopqon”, “Kim oldin”, “Insiz quyon”, “To‘rt oyoqlab yugurish” (emaklab yugurish), “Hakkalagan qushchalar”, “Uchinchisi ortiqcha”, turli estafetalar va boshqalar.

Xulosa. Kuchga doir o‘yinlar: “Oq suyak”, “Chillik”, “Elkada ko‘pkari”, “Eshak mindi”, “Arqon tortishish”, “Bilak kuchini sinash”, “Qo‘llarda tortinish” va boshqalar.

Chidamlilikka doir o‘yinlar: “Oq terakmi-ko‘k terak”, “Davradan chiqar”, “Olamon poyga”, “Dorboz”, “Oqsoq qarg‘a”, “Oshiq” (gardkam), “Qilichbozlar”, “Besh tosh”, “To‘qqiz tosh”, “Orqang kuydi”, “Bo‘ta soldi”, “Tortishmachoq”, “Ko‘z bog‘lash”, “Bekinmachoq”, “Kim keldi”, “Dorboz”, “Zuv-zuv” va h.k.

Yuqorida nomlari keltirilgan murakkab va oddiy (sodda) O‘zbek xalq milliy o‘yinlari barcha yoshdagilarning jismoniy sifatlarini tarbiyalash bilan birgalikda insoniy fazilatlarini ham shakllantirish va ularni yanada takomillashtirishda bevosita xizmat qiladi. Bolalarga xos bo‘lgan ephillik, ixchamlik, abjirlik, uddaburonlik qayishqoqlik kabi xususiyatlarni rivojlantirishda faqat jismoniy tarbiya darslaridagi harakatli o‘yinlar bilan chegaralanib qolmaslik lozim. Ularning bo‘sh vaqtlarida hovli, ko‘cha, maydonlarda erkin ravishda shug‘ullanishlari va bunda sport o‘yinlari, gimnastika, yengil atletika, kurash kabi sport turlarining qismlari (elementlari) bilan shug‘ullanishlarini ham ta‘minlash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Xulosa shundan iboratki, xilma-xil turkumlarga bo‘linadigan harakatli o‘yinlarni o‘z vaqtida maqsadli qo‘llash zarurdir.

Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажегимизни мард ва олийжаноб халкимиз билан бирга курашимиз. Тошкент “Ўзбекистон” – 2017 й.

2. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргалликда барпо этамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 й.

3. Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 й.

4. Хонкелдиёев Ш.А. Jismoniy tarbiya nazariyasi va bslubiyoti. o‘quv qo‘llanma Toshkent., O‘zDJTI, 2005 yil - 300 b.

BOZOR MUNOSABATLARI VA TADBIRKORLAR IJTIMOYILASHUVINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

*Ulug‘ova Shahlola Musliddinova,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi
ulugova@mail.ru*

Maqolada bozor munosabatlari va tadbirkorlar ijtimoiylashuvi muammosining psixologik jihatlari to‘g‘risida so‘z boradi. Bozor munosabatlari va ijtimoiylashuv muammosiga oid ilmiy adabiyotlar tahliliga ham e‘tibor qaratilgan. Bozor qator turlariga va tadbirkorlarning ikkilamchi kasbiy faoliyatga moslashuv samaradorligini oshirish haqida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiylashuv, ikkilamchi kasbiy faoliyat, moslashuv, tadbirkorlik, bozor munosabatlari.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ И СОЦИАЛИЗАЦИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

В статье рассматриваются психологические аспекты проблемы рыночных отношений и социализации предпринимателей. Также уделяется внимание анализу научной литературы по проблеме рыночных отношений и социализации. рынок охарактеризован по ряду видов и по повышению эффективности адаптации предпринимателей к вторичной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *социализация, вторичная профессиональная деятельность, адаптация, предпринимательство, рыночные отношения.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MARKET RELATIONS AND SOCIALIZATION OF ENTREPRENEURS

The article discusses the psychological aspects of the problem of market relations and socialization of entrepreneurs. Attention is also paid to the analysis of scientific literature on the problem of market relations and socialization. the market is characterized by a number of types and by increasing the effectiveness of entrepreneurs' adaptation to secondary professional activity.

Key words: *socialization, secondary professional activity, adaptation, entrepreneurship, market relations.*

Kirish. Respublikamiz mustaqillikka erishgach, mamlakat hayotida ishlab chiqarish kuchlarini yanada rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, aholining turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan ulkan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar ro‘y berdi va ro‘y bermoqda. Bunga iqtisodiyotga kiritilgan yangi investitsiyalar va mavjud moddiy-texnika asosini modernizatsiya qilishdan tashqari boshqaruvning demokratik tamoyillarini kuchaytirish, korxonalar, firma va ularga tenglashtirilgan ishlab chiqarish tuzilmalarining xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq mustaqillik doirasini kengaytirish, inson faoliyatining barcha soha va tarmoqlarida tashabbuskorlik, izlanish va hokazolarning rivojlanishi ham keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Barcha xo‘jalik yuritish tizimining bozor munosabatlariga o‘tishi, hukumat tomonidan belgilab berilgan ustuvor vazifalar va chora-tadbirlar iqtisodiyotning asosiy bo‘g‘ini hisoblanuvchi kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari maqomining sezilarli ravishda o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Xususiyl sektoridagi korxonalar endilikda davlatga tegishli bo‘lgan paytlardagidan farqli o‘laroq mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha faoliyatlarini direktiva ko‘rsatkichlari asosida emas, balki O‘zbekiston Respublikasi «Korxonalar to‘g‘risida»gi qonuni va bozor talablariga asosan mustaqil ravishda yuritmoqda. Ular o‘zlariga kerak bo‘lgan ishchi va xodimlar sonini mustaqil belgilamoqda, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi, tejamkorlik rejimiga rioya qilish masalalari bilan shug‘ullanmoqda, zamonaviy marketing va menejmentni yo‘lga qo‘ymoqdalar, joriy ishlab chiqarishni rejalashtirmoqdalar va rivojlanishning zaruriy prognozlarini amalga oshirmoqdalar hamda eng asosiysi, xodimlar moslashuvi masalasiga alohida e‘tiborni qaratmoqdalar [3].

Iqtisodiyotga oid adabiyotlar tahlilida bozor – bu sotuvchilar va xaridorlar o‘rtasidagi mahsulot sotish va sotib olish bo‘yicha erkin munosabatlar tizimidir.

B.T.Salimov, U.S.Muxitdinova, Sh.I.Mustafakulov, B.B.Salimovlarning yozishlaricha, bozor – bu

birinchidan, sotuvchilar va xaridorlarni uchrashtirib turadigan joy; ular o`rtasida kelishilgan narx bo`yicha tovar almashinuvi sodir bo`ladi. ... Bozorlar o`zining hududiy masshtabiga ko`ra lokal, milliy va xalqaro bozorlarga bo`linadi. Oldi-sotdi obyekti bo`lib, iste`mol tovarlari, resurslar (mehnat, kapital, yer, tadbirkorlik qobiliyati, axborot) va xizmatlar hisoblanadi [4].

Bizga ma`lumki, «iqtisodiyot» atamasi birinchi bor Aristotel tomonidan kiritilgan hamda odamlarning tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashdagi xo`jalik faoliyatini anglatgan. Tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va realizatsiya qilish tizimi qanchalik yaxshi tashkil qilingan bo`lsa, iqtisodiyot ko`rsatkichlari va aholining turmush tarzi, resurslaridan oqilona foydalanish, bahoni shakllantirish, soliqqa tortish, samarali qo`llanuvchi boshqaruv tizimi kabi omillarni hisobga olgan holda, shunchalik yuqori bo`ladi [1].

Iqtisodiyotning inson va jamiyat hayotidagi o`rni va ahamiyatiga o`z vaqtida A.Smit yuqori baho berib, u insonni «homo economicus» – «iqtisodiy odam» deb atagan [2]. Haqiqatdan ham, har bir odam iqtisodiyotning mohiyatini, hayot ne`matlari nimalar evaziga berilishini anglamaguncha, mablag`larni ishlab topish va ulardan samarali foydalanishni o`rganmaguncha, oila miqyosi va undan yuqori darajadagi iqtisodiyot uchun ma`qul keluvchi sifat va miqdor parametrlariga ega bo`ladi, deb o`ylash noto`g`ri bo`lar edi. Demak, iqtisodiyot parametrlari (ham salbiy, ham ijobiy) avvalo insonlar harakati va faoliyatining, oqilona xo`jalik yuritish, moddiy boyliklarni ishlab chiqarish, ayirboshlash va taqsimlashni samarali olib borish qobiliyati natijasida yuzaga keladi.

Ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan olib qaraganda, iqtisodiyot inson hayotining moddiy, ma`naviy, fiziologik va boshqa ehtiyojlari bilan bog`liq bo`lgan har bir jabhasini qamrab oladi. Oila qurish, kelajak avlodni tarbiyalash, zaruriy turmush tarzini ta`minlash uchun odamlarga oziq-ovqat, kiyim-bosh, turar joy va boshqa vositalar kerak bo`ladi. Bu predmetlar, qoidaga ko`ra, iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarda ishlab chiqariladi. Shu sababli iqtisodiyotning, ayniqsa, avvalgi ma`muriy-buyruqbozlik tizimidagi rejali iqtisodiyotdan farq qiluvchi bozor munosabatlarining rivojlanish tendensiyalari va qonunlarini bilish, ro`y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tushunish va istalgan xo`jalik muammolarini hal qilishda muhim shart hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi milliy iqtisodiyotimizda miqdor va sifat o`zgarishlariga sabab bo`ldi. Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyoti jamiyatni demokratizatsiya qilish, iqtisodiyot salohiyatlarini mustahkamlash va mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga kiritishga yo`naltirilgan. Iqtisodiyotning rivojlanishi uchun talab qilinuvchi ushbu vazifalarning amalga oshirilishida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga katta rol ajratilib, ular iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo`g`ini bo`lish bilan birga mahsulot ishlab chiqarish, aholiga xizmat ko`rsatish tufayli iste`molchilarning talablarini ham qondiradilar.

A.E.Ishmuxamedov va boshqalarning fikricha, bozor munosabatlarining asl ma`nosi iqtisodiyotni tashqaridan tartibga solish tajribasidan voz kechib, o`zini-o`zi tartibga solish, yo`naltirishdan iboratdir. Uning markazida bozorga barqaror o`shish sur`atlari baxsh etib turadigan yangi bozor mexanizmi – tadbirkor inson turadi, inson omili yoki ish kuni yotadi. Boshqacha aytganda, shunday sifatdagi biznes asoslari tayyorlanishi kerakki, u o`zida hozirgi zamon ilmiy-texnika inqilobiy yutuqlarini bartaraf qiladigan xususiyatlarini gavdalantirgan bo`lishi kerak, ayni vaqtda bu yangi ish kuchi omili o`zida yuksak milliylik, o`z vatanini imkoniyatlaridan unumli foydalana bilish xislatlarini ham egallashi darkor [1].

O.E.Hayitov, G.O.Ochilovalar esa, ... ishlab chiqarish jarayonlarining ishtirokchilari bir-birlaridan ko`pincha jinsiy tafovutlari bilan ham farq qiladilar va bu farq iqtisodiy samarada o`z aksini ko`rsatadi, deb hisoblashadi. Ular mulohazalarini davom ettirishib yana qator xulosalarni ilgari surishadi. Jumladan, ishchi-xodimlarning jinsiga aloqador farqlarning ular bajaradigan ish operatsiyalarga umuman aloqasi yo`q, shuning uchun ham, ularga bir xil darajadagi talab qo`yish mumkin. Lekin boshqa toifali mutaxassislar, jumladan, psixologlar – shaxsning jinsiy o`ziga xosligini inobatga olish va buni funksiyalarni taqsimlashda, mehnatning shart-sharoitlarini tahlil qilayotganda, albatta, hisobga olish kerakligini e`tirof etadilar. Ayniqsa, shu munosabat bilan ayollarning o`ziga xos xususiyatlari va ular psixologiyasiga xos eng muhim jihatlari ilmiy asosda o`rganilgan. Bu muammoning echimini ijobiy hal etish hozirgi bozor munosabatlariga o`tish sharoitida yanada dolzarbdir [5].

Adabiyotlar tahliliga ko`ra, o`z obyekti jihatidan bozor qator turlarga bo`linadi va unda tadbirkorlar nazariy jihatdan quyidagicha ikkilamchi kasbiy moslashuv samaradorligini namoyon etadi:

1. Iste`mol tovarlari bozori, ya`ni iste`molchilar bozori kishilarning, tirikchiligi uchun zarur bo`lgan tovarlar va xizmatlar bozoridir. Bu bozorda keng iste`mol buyumlari, madaniy, maishiy va kommunal xizmatlari oldi-sotdisi olib boriladi. Bu bozorda deyarli barcha fuqaro ishtirok etadi. Bu bozorning mamlakatimizda aniq ko`rinishlari bor: magazinlar, savdo uylari, firmalar, supermarket, do`kon (shop), oshxona, nonvoyxona, har xil ustaxonalar, sartaroshxonalar, salonlar, nihoyat, dehqon bozorlari va buyum bozorlari.

2. Ishlab chiqarish vositalari va resurslar bozori – ishlab chiqarish uchun zarur boʻlgan narsalar bozori. Bu bozorda ulgurji savdo-sotiq yuz beradi. Mazkur bozor savdo firmalari, savdo uylari, birjalar faoliyatida, er va boshqa koʻchmas mulk savdosida namoyon boʻladi. Bunday bozorda resursga talabgorlar resurs etkazuvchilar bilan kontrakt-shartnomalar asosida aloqa qiladilar. Resurs bozorining bosh boʻgʻini tovar birjasi hisoblanadi.

3. Ish kuchi yoki mehnat bozori – ish kuchi oldi-sotdi qilinadigan bozor. Ish kuchi maxsus tovar boʻlganidan uning bozori oʻz xususiyatiga ega. Ish kuchi insonning ishlash qobiliyati. Agar oddiy tovar sotilganda uning egasi oʻzgarsa, ish kuchi necha marta sotilmasin, oʻz egasi bilan birga qoladi. Chunki, buni inson jismidan ajratib boʻlmaydi. Mehnat bozori mehnat birjalari, ishchi yollovchi vositachi firmalardan va nihoyat, kishilarni bevosita ishga jalb etuvchi korxonalarining oʻzidan iborat.

4. Moliya bozori ham bozorning maxsus turi. Moliya bozori deganda moliya resursiga (vositasiga) aylangan pul mablagʻlari va ularga tenglashtirilgan qimmatbaho (qiyimatli) qogʻozlar bozorini tushunish kerak. Moliya bozori tarkiban kredit (qarz puli) bozori, qimmatbaho qogʻozlar bozori va valyuta bozorida iborat. Valyuta auksioni, kredit pullari auksioni, banklar, moliya kompaniyalari, fond birjalari (qimmatli qogʻozlar birjasi) va boshqalarning faoliyati bu bozorning yaqqol koʻrinishidir.

5. Intellektual tovarlar bozori – aqliy mehnat mahsuli boʻlgan tovarlar va xizmatlar bozori. Bu bozorda ilmiy ishlanmalar, gʻoyalar, texnikaviy loyihalar va chizmalar, axborot, sanʼat, adabiyot va ilmga tegishli asarlar, ijrochilik xizmati va turli tomosha xizmatlari sotiladi. Bu bozorning muhim unsuri litsenziya bozori va hozirgi kunda shou-biznes va kino bozorlaridir.

6. Qurol-aslaha bozori bozorning alohida turini tashkil etadi, bu yerdagi tovarlar isteʼmol buyumlari ham emas, resurslar ham emas. Bu erda xavfsizlikni taʼminlovchi qurol-yarogʻlar sotiladi. Bu bozor salonlar va koʻrgazmalar shaklida boʻladi. Mayda qurollar magazin orqali sotiladi.

Psixologik iqtisodga oid adabiyotlardan maʼlum boʻlishicha bozor oʻzining qamrov doirasi jihatidan mahalliy, hududiy, milliy va jahon bozorlariga boʻlinadi. Bozor qanchalik turga boʻlinmasin, ixtisoslashmasin, baribir, u oldi-sotti orqali kishilar oʻrtasidagi iqtisodiy aloqalarni oʻrnatishga xizmat qiladi hamda ikkilamchi (iqtisodiy) ijtimoiylashuv oʻchogʻi boʻlib hisoblanadi [5].

Tarixga nazar tashlaydigan boʻlsak, oʻtgan asrning oʻrtalariga kelib, xorijiy «ijtimoiy» va «kross-madaniy» psixologiyada iqtisodiy ijtimoiylashuvni tadqiq etish boshlangan. Hozirgi vaqtda bu muammoni ilmiy jihatdan tadqiq etish boʻyicha xorijiy iqtisodiy psixologlarda etarli darajadagi nazariy va empirik tajriba mavjud. Xorijiy psixologlar tomonidan iqtisodiy ijtimoiylashuvning mazmuni va mohiyatini yorituvchi ilmiy izlanishlarda:

- a) kattalar iqtisodiy dunyosining bolalar tomonidan anglanilishi;
- b) iqtisodiy munosabatlar sharoitida bolalarning oʻzini-oʻzi boshqaruvi va iqtisodiy xulq-atvori;
- c) bolalarning uy-xoʻjaligi iqtisodida bajaradigan rollari;
- d) choʻntak pullari kabi qator muammolar tadqiq etilgan [5].

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, «sotsializatsiya» soʻzi dastlab siyosiy iqtisodiyotdan kelib chiqqan. U siyosiy iqtisodiyotda yer va ishlab chiqarish vositalarining umumlashuvi maʼnosini anglatgan.

«Ijtimoiylashuv» atamasini birinchi boʻlib amerikalik sotsiolog F.G. Giddings insonlarga nisbatan qoʻllagan. U «Ijtimoiylashuv nazariyasi» kitobida hozirgiga yaqin maʼnoda «ijtimoiy tabiat yoki individ xarakterini rivojlantirish, insonni ijtimoiy hayotga tayyorlashdir» degan fikrni bildiradi.

N.M.Egamberdievaning yozishicha[1], XX asr oʻrtalarida ijtimoiylashuv inson rivojlanishini butun umri mobaynida oʻrganuvchi hamda fanlararo bogʻlanuvchi mustaqil ilmiy sohaga aylandi. Ijtimoiylashuvning turli konsepsiyalarini tahlil qilish uni, shartli ravishda, ikki asosiy yondashuvga ajratish imkonini beradi:

1) subyektiv-obyektiv. Unda insonga jamiyat taʼsirining sust isteʼmolchisi sifatida qaraladi (E.Dyurkgeym, T.Parsons);

2) subyektiv-subyektiv. Bunda ijtimoiylashuv jarayonida insonning faol oʻrni, uning hayotiy holatlarga taʼsir etish qobiliyati nazarda tutiladi. Shaxsning ijtimoiylashuvi, xususan, tadbirkorlarning bozor munosabatlariga ijtimoiy (zaruriy hollarda ikkilamchi kasbiy) moslashuvi uning bilishga boʻlgan obyektiv ehtiyoji jarayonida paydo boʻladi. Biroq bu bilan uzviy ravishda shaxsda boshqa bir obyektiv ehtiyoj – oʻziga xoslikni namoyon qilish hissi ham shakllanadi. Shaxs uni yuzaga chiqarish uchun turli usul va vositalarni qidira boshlaydi va buning natijasida uning individuallashuvi roʻy beradi. Shaxsning faqat oʻziga tegishli boʻlgan ijtimoiy ahamiyatga ega xislatlari individual tarzda namoyon boʻladi, uning ijtimoiy xulq-atvori esa takrorlanmas jihatlariga ega boʻladi.

Shunday qilib, ijtimoiylashuv tushunchasi zamonaviy fanda inson shaxsining oʻzgaruvchan sharoitlarga moslashuvi va individuallashuvi jarayonlarini oʻzaro bogʻlaydi. Insonning aniq bir (bozor munosabatlariga

asoslanadigan) jamiyat sharoitlariga moslashuvi yoki undan ajralib chiqishi (individuallashuvi) ijtimoiylashuv jarayonining mazmunini tashkil qiladi.

Ijtimoiy psixologiya sohasiga doir adabiyotlar tahliliga qaraganda, ijtimoiylashuv tushunchasi sof ijtimoiy-psixologik va sotsiologik kategoriya boʻlib, bu shaxsning uni oʻrab turgan tashqi ijtimoiy muhit taʼsirlariga berilishi, uning norma va qoidalarini oʻzlashtirishga moyilligi, oʻzlashtirganlik darajasini ifodalovchi jarayondir. Bu tushunchaning umumiy maʼnosida insonning tugʻilib, oʻzini bevosita oʻrab turgan tashqi muhit taʼsirida ulgʻayishi, shu jamiyat, shu atrof-muhit qurshovida tarbiyalanishi yotadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, shaxsning ijtimoiylashuvi, xususan, tadbirkorlarning bozor munosabatlariga ijtimoiy (zaruriy hollarda ikkilamchi kasbiy) moslashuvi uning bilishga boʻlgan obyektiv ehtiyoji jarayonida paydo boʻladi. Biroq bu bilan uzviy ravishda shaxsda boshqa bir obyektiv ehtiyoj – oʻziga xoslikni namoyon qilish hissi ham shakllanadi. Shaxs uni yuzaga chiqarish uchun turli usul va vositalarni qidira boshlaydi va buning natijasida uning individuallashuvi roʻy beradi. Shaxsning faqat oʻziga tegishli boʻlgan ijtimoiy ahamiyatga ega xislatlari individual tarzda namoyon boʻladi, uning ijtimoiy xulq-atvori esa takrorlanmas jihatlarga ega boʻladi.

Shunday qilib, ijtimoiylashuv tushunchasi zamonaviy fanda inson shaxsining oʻzgaruvchan sharoitlarga moslashuvi va individuallashuvi jarayonlarini oʻzaro bogʻlaydi. Insonning aniq bir (bozor munosabatlariga asoslanadigan) jamiyat sharoitlariga moslashuvi yoki undan ajralib chiqishi (individuallashuvi) ijtimoiylashuv jarayonining mazmunini tashkil qiladi. Jamiyat va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini tushunishning hozirgi talablariga ikkinchi yondashuv koʻproq mos keladi, chunki zamonaviy fanda ijtimoiylashuv insonning madaniyatni oʻzlashtirish jarayonidagi rivojlanishi va oʻzgarishi bilan belgilanadi

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти (назария ва амалиёт). Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: «Меҳнат», 2004. – 672 б.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов; [пер.с англ.; предисл. В.С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
3. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Корхона иқтисодиёти: Ўқув қўлланма.–Т.: ТДИУ, 2006.–248 б.
4. Салимов Б.Т., Мухитдинова У.С., Мустафакулов Ш.И., Салимов Б.Б. Микроиқтисодиёт: Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2006. – 230 б.
5. Ҳайитов О.Э. Иқтисодий психология: Ўқув қўлланма. Олий ўқув юртлари магистратура босқичи талабалари учун. – Т.: «Иқтисодиёт», 2009. – 234 б.

SHAXSDA KREATIVLIK XUSUSIYATLARI YUZAGA KELISHINING PSIXOLOGIK JIHLATLARI

*Xudaynazarova Sanobar Ruziboyevna,
Osiyo xalqaro universiteti Pedagogika va
psixologiya –ta’lim yo’nalishi magistranti*

Ushbu maqolada kreativlik xususiyatlari uni yuzaga kelish tamoyillari shaxsda faollik va kreativlikning o’zaro mutanosibligi, kreativlikni baholashga oid turli testlar, kreativlik va intellekt o’rtasidagi munosabat masalalari, psixoanalitik yo’nalish va ijodiy faoliyat natijasi tahliliga oid ilmiy nazariy yondashuvlar keng tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: *kreativlik, ijod, intellekt, tafakkur, qobiliyat, shaxs xususiyati, psixoanalitik yo’nalish, o’ziga xos ehtiyoj, fantaziya, muammoli qarashlar, o’z-o’zini nazorat qilish.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ КРЕАТИВНОСТИ У ИНДИВИДА

В данной статье широко анализируются характеристика креативности, принципы ее возникновения, взаимосвязь активности и креативности у человека, различные тесты для оценки креативности, взаимосвязь креативности и интеллекта, психоаналитическое направление и научно-теоретические подходы к анализу результата творческой деятельности.

Ключевые слова: *креативность, творчества, интеллект, мышление, способности, особенности личности, психоаналитический подход, специфическая потребность, воображение, проблемные взгляды, самоконтроль.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE MANIFESTATION OF THE PECULIARITIES OF CREATIVITY IN AN INDIVIDUAL

In this article, the characteristics of creativity, the principles of its occurrence, the relationship between activity and creativity in humans, various tests for assessing creativity, the relationship between creativity and intelligence, psychoanalytic direction and scientific and theoretical approaches to the analysis of the result of creative activity are widely analyzed.

Keywords: *Creativity, creativity, intellect, thought, ability, features of the person, psychoanalytic approach, specific need, imagination, problematic views, self-control.*

Kirish: Kreativlik (ijodiylik) masalasi borgan sari mamlakatimiz va chet el psixologlarining e’tiborini keng miqyosda jalb etib kelmoqda.

Kreativlik – individning ijodiy qobiliyatlari bo’lib, noodatij g’oyalari, tafakkurning an’anaviy tizimlaridan chekinishi, muammoli vaziyatlarni tez hal qilish iqtidori hisoblanadi. Tamoyilan yangi g’oyalarni ishlab chiqishga tayyor turishlik iqtidorning tuzilmasiga mustaqil omil sifatida kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (literature review). Ijodiyot muammolari borasida I.L.Radunskayaning fikrlari ahamiyatga ega[15]. Unda qadimgi grek faylasuflari Sokrat, Arximed, Aristotellardan tortib, bizning asrimizgacha bo’lgan genial olimlarning hayot yo’li ularning ijodiyoti nuqtayi nazaridan yoritilib, olimlar ijodiyotida intuitsiya — fikrning birdaniga ravshanlashishi, tasodifan haqiqatlarni payqash ekanligi qayd etiladi.

S.V.Stolbunova insonning ichki olami, kechinmalarining estetik hissiyotlar bilan bog’liqligi, go’zal hissiyotlarning ijodkorlikka — ijodiy fantaziyaga olib kelishi ishonarli faktlar bilan tavsiflaydi[16]. N.S.Leytesning ilmiy izlanishlarida ijodiyot talantli, iste’dodli bolalar faoliyati nuqtayi nazaridan o’rganilgan. "Bolaning ijodiyotga intilishi, ixtirochiligi layoqatlilik belgisidir", – deb yozadi N.S.Leytes [11]. V.S.Shubinskiy o’quvchilar ijodkorligi ijod pedagogikasi nuqtayi nazaridan yoritib, unda ijodiyotning yangilik bilan to’qnashuvi – ongda ijodiy holatning shakllanishi – yechishga oid usulni tanlash – topqirlik zvenosi – qilingan ishni baholash kabi bosqichlarga bo’linishini tahlil qiladi [19]. P.YA.Galperin [6], V.I.Zagvyazinskiy [8], A.Z.Zak [9] kabi qator olimlarning asarlarida bolalar ijodkorligi ularning individual-psixologik xususiyatlari, pedagogik ijodkorlik bolalarning taraqqiyot darajalari muammolari bilan bog’langan holda tavsiflangan.

A. Masloug ko‘ra, bu – “barchaga xos bo‘lgan tug‘ma ijodiy yo‘nalganlik bo‘lib, ko‘pchilik muhit ta’siri ostida uni yo‘qotadi”. P.Torrensning fikricha, kreativlik o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

1) muammolarga yuqori sezuvchanlik, bilimlarning kamligi yoki ularning qarama-qarshiligi;

2) ushbu muammolarni aniqlashtirish, tahminlar taqdim etish orqali, tahminlarning o‘zi ham, qarorlar natijalarini shakllantirishga qarab o‘zgartirishlar kiritish orqali, hal etish yo‘llarni qidirish harakatlaridir. Kreativlikni baholash uchun, divergent tafakkurni o‘rganuvchi turli testlar, shaxs so‘rovnomalari, faoliyat natijasi tahlili orqali o‘rganiladi [7]. I.B. Grinshpun o‘z tadqiqotlarida ushbu tushunchadan foydalanib, kreativlikni “mahsulot tavsifnomasi, jarayon, qobiliyat, shaxs xususiyati, o‘ziga xos ehtiyoj,” sifatida ko‘rib chiqqan. Ushbu holatda kreativlik ob’ektni tavsiflovchi nimadir bo‘lib, ob’ektni (mahsulot, jarayon, shaxs)ni ijodiydan –“noijodiyini”, yoki bo‘lmasa, “o‘ta ijodiylikdan” “kamroq ijodiylikni” o‘rtasidagi ijodiy farqlovchi sifatida namoyon bo‘ladi [10].

Ijodiy tafakkur, nafaqat tafakkurni bir turi bilan bog‘liq bo‘lishi shart, masalan, nutq-mantiqiy; shuningdek, amaliy va obrazli (shakliy) ham bo‘lishi mumkin. R. Arnxeymning ta’kidlashicha, “ma’lum bir jismning xususiyatlarini ko‘rish, demak uni ma’lum bir umumiy tushunchani tadbiiq etilish namunasi bo‘lib, har qanday idrokni namoyon bo‘lishi avvaldan abstraklashgan xususiyatlarni ajratishdan iborat”. Demak, abstraktililik nafaqat tafakkurda, balki boshqa bilish jarayonlar tarkibiga kiradi. Bu borada R. Arnxeym shunday yozadi, idrokdagi tafakkur elementlari, tafakkurdagi idrok elementlari o‘zaro bir-birlarini to‘ldiradilar. “Ular insonni bilishini yagona jarayonga aylantirib, eng sodda sezgi formasiyalarni orttirishdan, aynan o‘sha umumlashgan nazariy g‘oyalarga olib boradi” [1].

M. Smit psixoanalitik nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqib, uni ong ostidan onga ma’lumotlarni qabul qilish qobiliyati sifatida ko‘rib chiqadi. Ijodiylik sohibi inson, kreativlik esa uni ajralmas qismidir kreativlikni insonni konstruktiv, noan’anaviy tafakkur va xulq-atvor qobiliyati, shuningdek, o‘z malakasini anglash va rivojlantirish sifatida belgilaydi. Umumiy o‘rta ta’limning har bir o‘qituvchisi o‘z o‘quvchilarining kreativ imkoniyatlarini rivojlantirish ustida ish olib bormog‘i lozim. Ularga kreativlikni treninglar orqali rivojlantirish uchun psixologlar yordam berishadi [2], [3]. Bizning tadqiqotlarimizga ko‘ra esa o‘quvchilarda kreativlikni rivojlantirish nafaqat kognitiv qobiliyatlarni taraqqiyotiga xizmat qiladi, bundan tashqari ulardagi yangi g‘oyalarni ishlab chiqish, bir ob’ektdan turli maqsadlarda foydalana olish imkoniyatini yaratadi. Bu kabi xususiyatlar kelajakda insoniyat oldidagi global muammolarni hal qilishda bo‘lg‘usi yuksak malakali kasb egalari jumladan, olimlardan, shifokorlardan, o‘qituvchilardan, ekologlardan, dasturchilardan, texnologlardan, falakiyot ilmi mutaxassislaridan, rassomlardan, psixologlardan, arxitektorlardan, tadbirkorlardan va injenerlardan bevosita kreativlik xususiyatlarini yuqori bo‘lishini taqazo etadi zero bu asrimizning talablaridan biri xisoblanadi.

Shuningdek, kreativlikka oid o‘ziga xos yondashuv ham bo‘lib, u intellekt hamda ijodiy qobiliyatlar darajasini tamomila boshqa asosda bog‘laydi. M.A. Vollax va N.A. Kogan tomonidan taqdim etilgan ushbu yondashuvga binoan, shaxsiy xususiyatlar intellekt va kreativlikning turli xil darajalarini uyg‘unlashuviga bog‘liqdir. Shunday, intellektning va kreativlikning yuqori darajasiga ega bo‘lgan insonlar ichki erkinlik, kuchli o‘z-o‘zini nazorat qilish, yaxshi ijtimoiy integratsiya, o‘z imkoniyatlariga ishonch, diqqat konsentratsiyasining yuqori ko‘rsatkichi, barcha yangiliklarga kuchli qiziqish, katta tashabbuskorlik xususiyatlariga ega. Yuqori intellekt, lekin kreativlik darajasi past insonlarda muloqotchanlikning sustligi, o‘z fikrlarini jamoada bayon etishda havotirning yuqoriligi, tavakkalchilikdan qochishga intilish, bosiqlik, tengdoshlar bilan muloqotda mahfiylik, o‘z xulq-atvori va faoliyatiga tashqi bahoni adekvatligiga bog‘liqligi bilan farqlanadilar. Intellektning past darajasi, ammo kreativlikning yuqori darajasiga ega bo‘lgan insonlar, juda katta qiyinchilik bilan maktab tomonidan qo‘yilgan talablariga moslashadilar, havotirlik ko‘rsatkichi juda yuqori, o‘zlariga ishonchlari yetarli darajada past, atrofdagilarni bahosidan qo‘rqadilar. Va nihoyat, past intellekt va kreativlikning past darajasiga ega bo‘lgan insonlar, tashqaridan qaraganda juda yaxshi moslashadilar, adekvat o‘z-o‘zini baholaydilar, hayotdan qoniqish hosil qiladilar, passiv va ijtimoiy muloqotchandirlar [4].

Ijodiy shaxslarga xos bo‘lgan yana ayrim shaxsiy xususiyatlarni keltirib o‘tamiz (Olax, 1968).

◆ Mustaqillik — ular uchun shaxsiy me’yorlar (standartlar), guruh me’yorlaridan, baholanishidan ustun bo‘lib, ularning fikrlari konformsizlik bilan farqlanadi.

◆ «Aqlning oydinligi (ochiqligi) — o‘zining va o‘zganing hayollariga (fantaziyalariga) ishonishga tayyorligi, yangi va noodatilikka sezgirlik.

◆ Yuqori tolerantlik noaniq, yechimi yo‘q vaziyatlarda nisbatan konstruktiv faollik.

◆ Rivojlangan estetik hissiyot, go‘zallikka intilish. Insonni ijodiy salohiyati amalga oshirish uchun yana bir muhim ijodiy sifat— assertivlik (lotinchadan assertorius — tasdiqlovchi) (Kapponi, Novak, 1995). U insonni o‘zgalarni fikri va namunasiga zid bo‘lsa ham, barchasini o‘z bilganicha bajarishni, o‘ziga

ishonchni, bo‘ysunmaslikni, manipulyatsiyalarga (hiylalarga) berilmaslikni, mustaqil o‘z-o‘zini namoyon qilishga moyillik sifatida tavsiflaydi.

Iqtidorli bolalarni tadqiq etganda ularda quyidagi xususiyatlar aniqlangan

- ◆ Tavakkal qilish qobiliyati;
- ◆ divergent tafakkur;
- ◆ tafakkur va hatti-harakatlarda egiluvchanlik;
- ◆ tafakkurning tezligi
- ◆ o‘ziga xos g‘oyalarni olg‘a surish qobiliyati;
- ◆ boy tasavvur;
- ◆ mohiyati turfa xillarni idrok etish qobiliyati;
- ◆ estetik qadriyatlar;
- ◆ rivojlangan intuitsiya.

Ijodiy shaxsni tavsiflovchi katta miqdordagi belgilarni umumlashtirish asosida, ularning 12 xil guruhi ajratildi (Davis, 1995, b. 426, o‘zgarishlar bilan.).

◆ Anglanganlik — o‘z-o‘zini ijodiy inson sifatida idrok etish, yangilikni yaratish qobiliyati.

◆ Originallik (o‘ziga xoslik) — g‘oya va fikrlarda egiluvchanlik, tahminlar bilan bahslash olish, topqirlik «Agar shunday bo‘lsa, nima? tamoyiliga asoslanib harakatlanish.

◆ Mustaqillik — o‘ziga ishonch, o‘z xulq-atvorini ichki qadriyatlar va mezonlarga asoslanib xulq-atvorini boshqarish, tashqi talablarga qarshi turish malakasiga ega bo‘lish.

◆ Tavakkal qilishga moyillik — salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin bo‘lgan yangilikni sinab ko‘rishga tayyorlik, optimistiklik.

◆ G‘ayratlilik — hatti-harakatlarga sho‘ng‘ish, tadbirkorlik, shijoatkorlik, bevositalilik, «yengil ko‘tariluvchanlik».

◆ Artistiklik — yaqqollik, estetik qiziqishlar.

◆ Qiziquvchanlik — qiziqishlarning kengligi, qiziquvchanlik, eksperimentlarga va ko‘p savol berishlikka moyillik.

◆ Yumorlilik tuyg‘usi — o‘yinqaroqlik.

◆ Murakkablikka intilish — aniq emas va sirlarga qiziqish, ikki ma‘nolikka (dudmollikka), tartibsizlikka, bir-biriga to‘g‘ri kelmaydiganlarni birlashtira olish xususiyati.

◆ Erkin fikrlilik — yangilikka, boshqa nuqtayi -nazarlarga ta‘sirchanlilik, liberallik.

◆ Yolg‘izlikka ehtiyoj — o‘z-o‘zini kuzatish, refleksivlik (o‘z-o‘zini anglashga moyillik), yolg‘iz ishlashga qobiliyat, odatda atfordagilar uchun ochilmaydigan ichki ehtiyojlarning mavjudligi.

◆ Intuitivlik — sezgirlik, yaqqol bo‘lmagan aloqalar va munosabatlarni ko‘ra bilish qobiliyati, kuzatuvchanlik.

Ushbu yondashuvlarga ko‘ra kreativlik keng qamrovli jarayondir.

Tadqiqot metodologiyasi (Reserech Methodology). Tadqiqotning metodologik asosini kreativlik (ijodiylik)ni o‘rganishga qaratilgan tadqiqot ishlari va adabiyotlar tashkil etadi. Individual o‘ziga xoslikning sub‘ekti bo‘lgan insoning ijodiy faoliyati va kreativligi rolini chet el gumanistik psixologiyasi tomonidan jadal o‘rganilmoqda (G. Ollport, K. Rodgers, A. Maslou, V. Frankl va boshq.), MDH mamlakatlari olimlari shaxs psixologiyasida (E.V. Shoroxova, L.I. Ansiferova, K.A. Abul‘xanova- Slavskaya va boshq.), S.L. Rubinshteynning maktabida rivojlanib, ijodiyot psixologiyasida (Ya.A. Ponomarev, D.B. Bogoyavlenskaya, N.B. Berezanskaya va boshq.), hammualliflikda ijodiyot refleksiv-gumanistik psixologiyasi (S.Yu. Stepanov).

Bulardan tashqari jahon fan xazinasida ijodni, xususan, ta‘limda bolalar ijodkorligini o‘rganishga oid izlanishlar bir qator izlanishlar olib borilgan. Shunday tadqiqotlar sirasiga P.I.Pidkasistiyning o‘quvchilarda mustaqil ijodiy faoliyatni tarbiyalashga oid izlanishlari [13], L.M.Fridmanning psixodidaktik tadqiqotlarini[17] kiritish mumkin. Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, ijod masalalariga oid izlanishlar etarli miqdorda topiladi. Ijod muammolariga bag‘ishlangan asarlar qancha ko‘p bo‘lsa-da, haligacha ijodiyot, talabalarda ijodkorlikni, ijodiy faollikni tarbiyalash va rivojlantirishga doir, hamma tan olgan umumiy qarash mavjud emas. Shuning o‘zi ijod, talabalar ijodiy faolligi muammosining o‘ta murakkabligini ko‘rsatadi.

Bir qator tadqiqotchilar ijodiy shaxsning asosiy o‘ziga xos xususiyatlarni ajratadilar: fikrlash imkoniyatida cheksizlik, tavakkalchilikka moyillik, fantaziya, muammoli qarashlar, tafakkur qila olish, qarama-qarshilikni topa bilish, bilim va malakalarni yangi vaziyatda qo‘llay olish, mustaqillik, al‘ternativlik, tafakkurning egiluvchanligi, o‘z-o‘zini boshqara olish qobiliyati [5].

Ijodiyot psixologiyasining empirik tadqiqotlarida katta o‘rinni kreativlikni o‘rganish egallaydi. Uning tabiati, determinasiyasi va namoyon bo‘lish shartlari ilmiy muhokamalar va amaliy izlanishlarning predmeti bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Shunday qilib, ushbu muammoni tadqiq etuvchi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan qabul qiligan fikr va mulohazalarga ko‘ra, ijodiy shaxsning quyidagi umumiy xislatlari va xususiyatlarini umumiylikni ajratib ko‘rsatsa bo‘ladi:

1. Inson tanlov erkinligiga ega. U o‘z niyatlarini va maqsadalarini tanlay oladi. U amalga oshirilayotgan tafakkur amaliyotlarini va hatti-harakatlarini tanlash imkoniyatiga ega. Ushbu erkinlik tufayli inson bunyodkor mavjudot bo‘lib shakllanadi.

2. Inson-bunyodkor o‘z xulq-atvorining bosh sababchisi bo‘lib xizmat qiladi. U nisbatan o‘z-o‘zini idora qiluvchi tizim hisoblanadi; uning harakatlari avvalombor, ob'ektda emas, balki sub'ektni tarkibidadir. Bu noyob shaxs; ekstensiv motivasiya yoki to‘satdan kelgan fikrlar ma‘lum ma‘noda uning qarorlariga, hatti-harakatlariga, nimani qilayotgani va nimalardan qochayotganligiga ta‘sir ko‘rsatadi [12].

3. Bosh harakatlanuvchi kuch bu – o‘z qadrini tasdiqlanishini ehtiyoji. Ehtiyoj asosan yangi shakllarini yaratish yoki eskilarni buzishda qondiriladi.

4. Inson yaratuvchi bo‘lib, ichki va tashqi taraqqiyotga moslangan. Taraqqiyot-inson shaxsining bosh maqsadidir. Imkoniyatlari cheklangan inson o‘shishga o‘zini yo‘naltirmasa, yashay olmasligi, farovon va hotirjam, ya‘ni to‘laqonli baxtini qura olmas edi [18].

5. Inson-yaratuvchi ongi va o‘z-o‘zini anglashini cheklangan. Ushbu sharoit psixik, anglangan va bir vaqtning o‘zida aql va xarakter anglanmagan, deb radikal fikrlovchilarning (ekstremal psixotahlilchilar) fikrini yoqlamaydi.

6. Insonni harakatlari va o‘y-hayollari yaxshilik va yovuzlik miqyosida qanday ahamiyat kasb etishiga ta‘sir ko‘rsatadi; ularning ta‘siri ostida insoniy yoki insoniylikka zid qarashlar ekanligi bilinadi [14].

Umuman olganda e‘tirof etishimiz kerakki, ijodiyotni asosida yotuvchi psixologik shart-sharoitlar murakkab, tizimli tavsifnomalarga ega bo‘lib, o‘z ichiga ijodiyotni xulq-atvorda namoyon etilishida imkoniyatlar yaratuvchi shaxsiy sifatlar jamlanmasidir. Bu borada ijodiy qobiliyatlarining intellektual yoki shaxsiy tavsifnomalarning biriga reduksiyasi adekvat bo‘lib ko‘rinmaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, ijodiy inson anglangan va anglanmagan holda, bilish, emotsional va irodaviy tizimlar orqali faoliyat yuritadi. Inson betakror, bir vaqtning o‘zida ichki va tashqi dunyolarda yashaydi. Ijodiy insonni qo‘llab-quvvatlash esa jamiyat taraqqiyotiga zamin yaratish bilan barobardir.

Bulardan tashqari ijodiy insonlar tashqi muhit bilan uyg‘unlikda bo‘lishga intilmaydilar, balki aksincha, o‘zi va ularni o‘rab turuvchilar o‘rtasida «muvozanatni» faol buzishga moyillik ko‘rsatadilar. Ular muhitga passiv moslashmasdan, balki faol ravishda qayta shakllantirishga moyilligi mavjud.

Ta‘kidlash mumkinki, ijodiyot moslashuvchanlikning qarama-qarshiligidir: u o‘zi tashqi sharoitlariga moslashuv emas, balki ularning faol o‘zgarishini namoyon qiladi. Umuman kreativlikni intellektual va shaxsiy tavsifnomalari majmuasi sifatida ta‘riflanib, insonga vaziyatni yangiligida, noma‘lumlik, dastlabki ma‘lumotlarning to‘kis emasligida, muammoni yechimining aniq algoritmi yo‘qligida samarali faoliyat yuritishga imkon beradi.

Adabiyotlar:

1. Арнхейм Р. - Визуальное мышление// Хрестоматия по общей психологии: психология мышления:- М., 1981г., с.153
2. Андреев В.И. - Традиции в области изучения одарённости. - М.: - Дека, 2003г.
3. Божович Л.И. - Проблема формирования личности., под ред. Д.И. Фельдштейна. - М.: - Воронеж, 1995 г
4. Богоявленская Д.Б. - Метод исследования уровней интеллектуальной деятельности// Вопросы психологии, 1971г.
5. Боно Э. Серьёзное творческое мышление / Э. Боно, - М.: Попурри, 2005. - 416 с.
6. Гальперин П.Я. Психолого-педагогические проблемы профессионального обучения. –М.: МГУ, 1979. -208 с.
7. Головин С.Ю. - Словарь практического психолога, 1998 г.
8. Загвязинский В.И. Учитель как исследователь. –М.: Знание, 1980. -96 с.
- 9.Зак А.З. Как определить уровень развития мышления школьника. –М.: Знание, 1982. -96 с.
10. Кудрявцева В.Т. - Развитие одарённости и творчества. - М.,: - Дека, 2003 г., с.366
11. Лейтес Н.С. Способности и одарённость в детские годы. –М.: Знание, 1984. -78 с.

12. Пекелис В.Д. Твои возможности, человек / В.Д. Пекелис, - М.: Знание, 1986. - 272 с.
13. Пидкасистый П.К. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. –М.: Педагогика, 1980. -240 с.
14. Пуфаль-Струзик И. Творческий путь в «трансгрессивной концепции личности» // И. Пуфаль-Струзик, «Психологическая наука и образование», - 2002. - №2. - 321 с.
15. Радунская.И.Л. Предчувствия и свершения. Изд. 2-е -М.: «Детская литература», 1978, 271 с.
16. Столбунова С.В. Элементы мысли. – М: Альянс, 2006. –79 с.
17. Фридман Л.М. Психопедагогика общего образования. –М.: изд. Института практической психологии. 1997. -288 с.
18. Щербаков Е. П. Функциональная структура воли. Омск: Ом. гос. ин-т физ. культуры: Научно производств, фирма «Спринт», 1990.- 257 с.
19. Шубинский В.С. Педагогика творчества учащихся. –М.: Знание, 1988. -80 с.

UDK 51(075)

ELEKTR ENERGETIKA TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINI PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHNING ILMIY METODIK AHAMIYATI

Zokirov Baxodir Shavkatovich,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Elektr energetika kafedrası katta o'qituvchisi,

<https://orcid.org/0009-0008-7107-4425>

Maqolada oliy ta'lim muassasalari Elektr energetika ta'lim yo'nalishi talabalarini dasturiy vositalardan foydalanib o'qitishning maqsadi, vazifalari va dasturiy vositalar yordamida o'qitish orqali samaradorligini oshirish, yaratilgan dasturiy vositalarni pedagogik talablarga mos ravishda algoritmlash va dasturlashda muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilishi va ularning bilim, malaka va ko'nikmalarining rivojlanish darajasi oshirilishi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *dasturiy vosita, pedagogik talab, zamonaviy axborot texnologiyalari, raqamli siyosat, mobil o'quv dasturi, virtual kutubxona, virtual laboratoriya, geymifikatsiya, raqamli ta'lim.*

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПОДГОТОВКИ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ

В статье рассматриваются цель и задачи высших учебных заведений по обучению студентов электротехнике с помощью программных средств и повышению их эффективности за счёт использования программных средств, а также важное руководство по алгоритмизации и программированию создаваемых программных средств в соответствии с педагогическими требованиями. Научно доказано, что они могут служить и повышать уровень развития их знаний, умений и навыков.

Ключевые слова: *программные средства, педагогическая потребность, современные информационные технологии, цифровая политика, мобильная учебная программа, виртуальная библиотека, виртуальная лаборатория, геймификация, цифровое образование.*

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF PREPARING POWER STUDENTS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITY

In the article, the goal and objectives of higher educational institutions for teaching students electrical engineering using software and improving their efficiency through the use of software, as well as an important guide to algorithmization and programming of software tools created in accordance with pedagogical requirements. It has been scientifically proven that they can serve and increase the level of development of their knowledge, skills and abilities.

Key words: *software tool, pedagogical need, modern information technologies, digital politics, mobile learning program, virtual library, virtual laboratory, gamification, digital education.*

Kirish. Bugungi kunda jahon oliy ta'lim tizimida fan va zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan faoliyatning yutuqlaridan keng foydalanish, jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarini izchil va barqaror rivojlantirish mamlakatimizning munosib kelajagini barpo etishdagi muhim omil bo'lib sanaladi. Buyuk Britaniyalik Stirling Universitetining tadqiqotchisi Ben Williamson raqamli ta'lim asosini tashkil etuvchi dasturiy vositalar va ularning tatbiqi va tahlili xususida quyidagi fikrlarni o'zining ilmiy izlanishlarida ta'kidlaydi. “Ta'limni boshqarish sohasida raqamli siyosat vositalari va ma'lumotlar infratuzilmasi ta'limning ijtimoiy “haqiqati”ni namoyish etishda va ta'limni boshqarishni yangi usullarni joriy etishda tobora ko'proq muhim rol o'ynaydi. Raqamli ta'lim asosini tashkil etuvchi dasturiy vositalarni yaratish – interfaol vizualizatsiyasi va grafik imkoniyatlari o'zlarining auditoriyalaridan ijtimoiy harakatlarning muayyan shakllarini taklif qilishiga qaratiladi.” [1].

Asosiy qism. Bizgacha bo'lgan tadqiqotchi olimlar o'z ilmiy izlanishlari natijasida raqamli texnologiyalarga asoslangan ta'lim platformasidan foydalangan holda ta'lim tizimida o'quv jarayonini boshqarishning kompleks yechimidir, degan xulosaga keladi. Platforma – bu o'quv, boshqaruv va kommunikativ ta'lim funksiyalarini ta'minlaydigan dasturiy ta'minotlar to'plami bo'lib, ular quyidagi:

• ta’lim funksiyasi: bulutli texnologiyalar asosida elektron ta’limni tashkil etish, eng yaxshi tajribalarni aniqlash, sintez qilish va tarjima qilish, turli toifadagi ta’limi xodimlarini masofadan o’qitish va qayta tayyorlash;

• boshqaruv funksiyasi: o’quv jarayonini onlayn boshqarish, sozlanish ko’rsatkichlari (jadvallar, reytinglar), metodik ta’minot, raqamli o’quv materiallari va nazorat va baholash vositalarini ishlab chiqish va tekshirish;

• kommunikativ funksiya: kollejlarda, tarkibiy bo’linmalar, ish beruvchilar, talabalar, o’qituvchilarning tarmoqdagi o’zaro munosabati; vebinarlar, videokonferensiyalar o’tkazish kabi funksiyalarni o’z ichiga oladi [2].

Mobil o’quv dasturlari odatda ma’lum bir maqsadga qaratilgan bo’lib, imtihonga tayyorgarlik yoki tilni o’rganish kabi amaliyotlarda qo’llanilib kelingan. Mobil o’quv dasturlari hozirgi kunga kelib onlayn kurslar, xotirani mustahkamlash dasturlari, tibbiy tashxislash (maxsus qurilmalar yordamida) va tavsiyalar berish dasturlari, smart ta’lim dasturlari kabi murakkab jarayonlarni bajarib kelmoqda [3].

Endi ta’lim tizimida qo’llaniladigan zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan dasturiy vositalar turlarini ko’rib chiqadigan bo’lsak, ular:

❖ virtual kutubxona dasturlari – bitta yoki bir nechta kompyuter tizimlarida mavjud bo’lgan resurslar to’plamini bitta interfeys yoki to’plamga kirish nuqtasi orqali taqdim etuvchi dasturiy vositalar;

❖ virtual laboratoriya dasturlari – simulyatsiya tajribalarini yaratish va o’tkazish uchun interfaol muhitli tajribalar uchun ishlab chiqilgan dasturiy vositalar;

❖ virtual universitet – virtual ta’lim muhitidagi universitetning modeli, ya’ni ta’lim xizmatlarining barcha turini taqdim etadigan multi- servisli virtual dasturiy vositalar;

❖ geymifikatsiya – ta’lim jarayonida motivatsiya berish va ishtirok etish darajasini oshirish uchun ta’lim muhitida o’yin prinsiplari va mexanizmlarini joriy etishda foydalaniladigan dasturiy vositalar;

❖ geymifikatsiya ishtirokchilarni jarayonga ko’proq jalb qilish uchun o’yin usullarini o’yinlardan tashqari jarayonlarga va voqealarga moslash- tirish texnologiyasi hisoblanib, ilovalarda motivatsion ruhni vujudga keltiruvchi nostandart tushuncha sifatida qaraladi [4].

Ta’lim tizimida “geymifikatsiya” atamasi nemis olimi S. Deterding tomonidan 2011-yilda ilk marotaba qo’llanilgan. Olimning nuqtayi nazarida, o’yinlarni loyihalashtirish o’yinlar kontekstida o’yinlarni loyihalashda o’yin elementlari va texnikasini qo’llashdir [5].

Raqamli ta’limdan ham foydalanish nazariyalari va uni ishlatish metodikasi bo’yicha aniq bir ishlanma mavjud emas. Geymifikatsiya algoritmini biz an’anaviy ta’lim shaklining rag’batlantirish, baholash kabi bosqichlarini har bir dars yakunida amalga oshirish vazifasini bajarishimiz lozim. Masalan, elektron ta’limda fanning birinchi bo’lim yoki moduli yakunida baholash amaliyoti asnosida rag’batlantirish (agarda zarur bo’lsa iqtisodiy)ni amalga oshirish zarur [6].

Yuqorida keltirilgan bilimni rag’batlantirish uchun “zarur bo’lsa iqtisodiy” tushunchasi ko’pchilikni hayron qoldirishi tabiiy, ammo turli kompyuter va mobil o’yinlari uchun tikilayotgan mablag’lar juda ham ko’p miqdorda va o’yin dasturlarining reklamasidan buni anglash unchalik ham qiyin ish emas, aslida. Kompyuter o’yinlariga tikiladigan mablag’ni zamonaviy geymifikatsion usullar bilan raqamli ta’limda ham qo’llash yoki tatbiq etish kelajak avlodning ma’naviy va ma’rifiy tarbiyasi hamda intellektual yetuk shaxs bo’lib voyaga yetishida muhim vosita bo’lib xizmat qiladi.

Onlayn kurslardan foydalanish bo’yicha insoniyat masofaviy ta’lim dasturlarini o’quv jarayonida to’la tadbiri bo’yicha quyidagi muammolarni aniqlagan va bu muammolar hozirgi kunda ham raqamli ta’limning dolzarb masalalari hisoblanadi. Talabalar uchun muammolar quyidagilar bilan bog’liq:

- o’qituvchi bilan yuzma-yuz muloqotda bo’lmashligi;
- sifatsiz ta’lim olish;
- motivatsiya yo’qligi.

O’qituvchilar uchun:

- talaba shaxsini almashtirish muammosi (identifikatsiya);
- talabalar bilan o’z vaqtida yuzma-yuz aloqaning yo’qligi.

Ta’lim muassasi uchun:

- bilim olish uchun sifat masalasida dolzarblikni yo’qotish;
- ta’lim sifatining pasayishi;

Ota-onalar uchun:

- past sifatli ta’lim;
- moliyaviy ogohlik va nazorat yetishmasligi.

Ish beruvchi uchun:

- mehnat vakolatlariga mos kelmasligi;

- trening natijalarini tekshirish zarurati;
- amaliy ko'nikmalarning yetishmasligi.

Mazkur tadqiqot asosida ta'limning bevosita va bilvosita ishtirokchilari sifatida bo'lishi kerak bo'lgan ob'ekt va sub'ektlardagi muammolarni ko'rib chiqish mumkin bo'ladi. Bunda masalaning yechimi raqamli ta'lim asosini tashkil etuvchi zamonaviy dasturiy vositalarni tizimli tahlil etgan holda muammoning har bir bosqichi uchun zarur bo'lgan dasturiy mahsulot ishlab chiqish kerak bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan muammolarning yechimlari AKTning rivojlanishi va sohalardagi qamrovi bilan bog'liq holda amalga oshiriladi va bu muammolarning aksariyatiga allaqachon yechimlar taklif etilgan. Ammo zamonaviy AKTdan foydalanish bo'yicha kompetensiyaning va joylarda texnik ta'minotning yetarli darajada emasli muammo yechimini bartaraf etishda ma'lum bir ma'noda to'siq bo'lmoqda. Masalaning yechimini ta'lim tizimiga yangi kirib kelgan mobil qurilmalar hisobiga bartaraf etish mumkin. Biroq barcha ta'lim muassasalarida ham mobil qurilmalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish g'oyasi yaxshi qabul qilinmaydi va bu texnik vositaning imkoniyatlar darajasi biz uchun hali ham faqat aloqa va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish qurilmasi sifatida qolmaqda.

Bo'lajak mutaxassislarni raqamli texnologiyani rivojlantirishdagi bilimlar nazariy mashg'ulotlarda, ko'nikmalar amaliy mashg'ulotlarda, malakalarni esa mustaqil ta'lim jarayoni va amaliy faoliyat jarayonida egallanadi. Shu sababli raqamli texnologiyani rivojlantirishda amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ta'lim olish alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlar ta'lim jarayonining muhim dars shakllaridan hisoblanib, talabalar o'quv topshiriqlari jamlanmasini o'qituvchi boshchiligida bajaradilar. Talabalar o'quv mashg'ulotining ilmiy va texnik asoslarini amaliy jarayonda o'zlashtirishi orqali amaliy mashg'ulot o'tkazilishini maqsadiga erishiladi. Amaliy ishlarni bajarishda bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar hamda raqamli ta'lim texnologiyalari yordamida zamonaviy metodlar orqali amaliy ishlarni bajaradilar va natija oladilar. O'qituvchi nazariy tushunchalarni berishda avvalambor kirish yo'riqnomasida faqatgina topshiriq maqsadini aytib o'tadi, keyinchalik bosqichma-bosqich uni bajarishga qo'yilgan talablarini tushuntirib o'tadi. Talabalar topshiriqlarni bajarishdagi ketma-ketlik va uni amalga oshirish metodlarini amaliy ko'rsatmalar asosida mustaqil o'rganishlari mumkin. Bu orqali ishning to'g'ri bajarilayotganlini, talabalarning qanchalik tushunganliklari natijasida kuzatishimiz mumkin.

Talabalarni dasturiy vositalardan foydalanib o'qitishning maqsadi, vazifalari va dasturiy vositalar yordamida o'qitish metodikasi hamda samaradorligi oshirish zarur. Bu kabi tadqiqotlar o'quv maqsadlarida foydalanish uchun yaratiladigan dasturiy vositalarni pedagogik talablarga mos ravishda algoritmlash va dasturlashda muhim qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Raqamli ta'lim asosini tashkil etuvchi har bir yaratiladigan zamonaviy dasturiy vositalar vaqt pillapoyasida charxlanib, takomillashib boradi. Tahlil etilgan tadqiqotlarda va qo'llanish jarayonida ko'rsatiladigan kamchiliklarning bartaraf etilishi dasturiy vositalarni qo'llash auditoriyasining ham kengayishi uchun muhim omil hisoblanadi.

Bugungi kunda talabalarda motivatsiyani uyg'otish muammosining juda murakkabligi va ko'p o'lchovliligi insonning tashqi dunyo bilan aloqalarining qay darajada keng qamrovli ekanligi bilan izohlanadi. Motivatsiyaga qarashlarning farqi, dastlab, uning mohiyatini boshqacha tushunish orqali belgilanadi. Demak, ta'lim jarayonida talabalar raqamli ta'lim orqali samaradorlikni ta'minlashning metodik ta'minotini ishlab chiqish jarayonidagi darsni tashkil etish va uni o'tkazish bosqichlarining har birida ta'lim oluvchilarning qiziqishlari va motivatsiyasini uyg'otish muammosiga yechim bo'lishi lozim. Dars jarayonida qo'llaniladigan interfaol metodlarning fan va predmet mavzusiga mosligi, mavzudagi raqamli ta'minotning zamonaviyligi, fanlararo integratsiyalashuvi singari omillar albatta nazariy va amaliy mashg'ulotning borishi va uning samaradorligiga keskin ta'sir ko'rsatadi.

Avvalambor, ishlab chiqarishga intellektual salohiyat yuqori samarali dars ishlanmalari, ilg'or innovatsion texnologiyalarni tatbiq etmasdan turib ichki va tashqi bozorda foydalanuvchilar uchun kerakli bo'lgan mahsulotlarni tayyorlash mushkul ishdir.

Bundan kelib chiqib, bo'lajak yosh kadrlarni mukammal tarzda bilim egallashga ko'makdosh bo'lgan tajribalarga tayangan holda innovatsion pedagogik texnologiyalardan keng foydalanilgan.

Yuqorida keltirilgan nazariy asoslar va amaliy tahlillardan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimida "Yo'nalishga kirish" fanini (virtual intellektual borliq, masofadan o'qitish, ta'limni boshqarish tizimlari) innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida talabalarning kreativ savodxonlik madaniyatini, tanqidiy fikrlashga oid axborot kommunikatsion kompetensiyalarini rivojlantirishning ergonomik (shaxsning maqsadga muvofiq aniq ko'rinishdagi faoliyatini yangi texnika va texnologiyaga bog'lagan holda loyihalashtirish) ko'rsatkichlaridan foydalanish orqali metodik imkoniyatlarini aniqlash maqsad qilib olindi.

Oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlarni o'qitish jarayonida yangi texnologiyalardan foydalanishning yaxshi va yomon tomonlari bo'lganidek, raqamli ta'limning ham pedagogik va psixologik nuqtai nazardan yutuqlari va kamchiliklari mavjud bo'lsada, biz quyida keltirilgan jarayonda raqamli

ta’limdan foydalanishning yutuqlari haqida gapiradigan bo’lsak, ular quyidagi 5 tamoyilga tayanishini ko’rishimiz mumkin.

1. Vaqt degan nisbiy tushunchani raqamli ta’lim chetlab o’tib, bunda beriladigan va olinadigan bilimni o’zlashtirishning aynan bir vaqti belgilanmagan bo’ladi.

2. Tejamkorlik nuqtayi nazaridan o’qituvchi, auditoriya va boshqa umumiy iqtisodiy xarajatlar keskin tarzda qisqarishiga olib keladi.

3. Bunda tinglovchilar auditoriyasi an’anaviy ta’limga nisbatan juda keng qamrovli bo’lib, unda talabalar soni chegaralanmagan holda amalga oshiriladi.

4. O’qituvchidan dars jarayonini raqamli ta’lim asosida tashkil etish va uni boshqarishda hech qanday qo’shimcha ravishda diplom va sertifikatlar talab qilinmaydi. Bu esa o’z navbatida ta’lim olish, ya’ni bilimni mukammal tarzda puxta egallash, shunchaki samarasiz vaqt o’tkazish degan tushunchani yo’qqa chiqarishga olib keladi.

5. Olingan bilimni baholashda turli interfaol usullar, mavzulashtirilgan test sinovlari, amaliy topshiriqlar orqali loyihalashtirilgan raqamli ta’lim avtomatik tarzda bu jarayonni amalga oshiradi.

Xulosa. Raqamlashayotgan jamiyatda axborot oqimining psixologik ta’siri juda katta ahamiyatga ega ekanligi, u hayotiy faoliyatda shaxs idrok va tafakkuri shakllanishi qay darajada bo’lishini belgilab berish xususiyatiga ham egaligini hisobga olgan holda, ta’lim jarayonida ham raqamlashtirish jarayonini zamon talabiga qarab tezlashtirish yoki moslashtirish lozim.

Adabiyotlar:

1. Williamson B. Digital education governance: data visualization, predictive analytics, and real-time policy instruments // *Journal of Education Policy*. – 2016. – T. 31. – No2. – P. 123-141.

2. Ахметжанова Г.В., Юрьев А.В. Цифровые технологии в образовании // *Балтийский гуманитарный журнал*. – 2018. – Т. 7. – №3 (24)

3. Abu-Al-Aish, Ahmad. Toward mobile learning deployment in higher education. Diss. Brunel University, School of Information Systems, Computing and Mathematics, 2014.

4. Юсупов С.Ю. Олий таълим тизимини рақамли авлодга мослаштириш Концепцияси. Европа Иттифоқи Erasmus+ дастурининг кўмагида Тошкент – 2019. https://hiedtec.ecs.uniruse.bg/pimages/34/3_Uzbekistan-concept-uz.pdf

5. Воинова О.И., Плешаков В.А. Кибернетический подход в образовании. Монография / Под ред. В.А. Плешакова - Норильск: Норильский индустриальный институт, 2012.

6. Murillo-Zamorano L. R., Sánchez J. Á. L., Godoy-Caballero A. L., & Muñoz C. B. Gamification and active learning in higher education: is it possible to match digital society, academia and students' interests? // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2021. – Т. 18. – №. 1. – P. 1-27.

КАДРЛАР ТИЗИМИДА ИННОВАЦИОН ЕТАКЧИЛИКНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

*Нурабуллаев Танирберген Алламбергенович,
Нукус давлат педагогика институти
“Психология” кафедраси таянч докторанти*

Мазкур мақолада инновацион етакчиликнинг психологик хусусиятлари назарий жиҳатдан ҳар тамонлама таҳлил қилинади. Шунингдек, қатор тадқиқотчиларнинг раҳбар ҳақидаги турли хил ёндашувлари ёритилган ва раҳбарларнинг инновацион етакчиликнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга оид натижалари асосида, шахснинг етакчилик сифатларининг умумий тузилиши кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: *инновацион етакчилик, раҳбарлик, етакчилик хусусиятлари, етакчи фазилятлари, раҳбарлик қобилиятлари, раҳбар сифатлари.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИННОВАЦИОННОГО ЛИДЕРСТВА В КАДРОВОЙ СИСТЕМЕ

В данной статье теоретически подробно анализируются психологические характеристики инновационного лидерства. Также выделяются разные подходы ряда исследователей к лидеру.

Также выделяются разные подходы ряда исследователей к лидеру, и по результатам изучения специфических характеристик инновационного лидерства лидеров рассматривается общая структура лидерских качеств личности.

Ключевые слова: *инновационное лидерство, лидерство, лидерские особенности, лидерские качества, лидерские способности, лидерские свойства.*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INNOVATIVE LEADERSHIP IN THE PERSONNEL SYSTEM

This article theoretically analyzes the psychological characteristics of innovative leadership in detail. Different approaches of a number of researchers to the leader are also highlighted.

Also, the different approaches of a number of researchers about the leader are highlighted, and based on the results of the study of the specific characteristics of innovative leadership of the leaders, the general structure of the individual's leadership qualities is considered.

Key words: *Innovative leadership, leadership, leadership characteristics, leadership qualities, leadership abilities.*

Кириш. Таъкид жоизки, инновацион етакчилик кадрлар тизимида ҳар бир ходим учун жуда муҳим психологик ҳолат бўлиб, уни намоеън қилиш орқали касбий фаолиятда янги ютуқлар, муваффақиятларга эришиш, жамоада ижобий шахслараро муносабатларни ўрнатиш ҳамда жамоа ривожини учун хизмат қилувчи янги-инновацион ғояларни амалга ошириш мумкин. Шу боисдан, кадрлар тизимида раҳбарларнинг инновацион етакчилик қобилиятларини ривожлантириш, уларнинг касбий истиқболга хизмат қилувчи, психологик хусусиятларни тадқиқ этиш, кўплаб тадқиқотчилар томонидан долзарб масала сифатида эътироф этилади.

Асосий қисм. Тадқиқотчи А.Васнинг фикрича, инновацион етакчилар ташкилотдаги ҳар қандай шароитда хоҳ у ижобий бўлсин, хоҳ салбий самарали бошқарувни амалга оширадилар. Шунингдек, улар ходимлардаги ўзгаришларни тезда пайқай олиши, бирор масалани ҳал этишда ходимларнинг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олиши, ташкилотга қабул қилинган янги ходимларни жамоага мослаштиришга ёрдам бериши билан алоҳида ажралиб туради[1]. П.С.Сенгеннинг ёзишича, инновацион етакчилар жамоада янгиликлар ва инновацияларга эҳтиёж сезилмасдан аввал ўзгаришлар олиб киради ва уларни амалга оширишда фаоллик кўрсатишади. П.Саҳгалнинг қайд этишича, раҳбарларнинг инновацион етакчилик қобилиятлари ташкилотнинг ривожланиш истиқболларини олдиндан кўра билиши, ташкилотнинг кадриятлари ва унинг мақсадлари билан ҳисоблашган ҳолда, ўзгаришларни самарали амалга оширишни таъминлайди. Раҳбар ўз қарашларини амалга оширишда биринчи навбатда, узоқ муддатли, тизимли ўзгаришларни яратишга имкон берадиган ташкилий жараёнларни бошқариш усуллари алоҳида эътибор қаратади. Рус тадқиқотчиси Т.Ю.Ломакина ўз

тадқиқотида, замонавий раҳбарларда инновацион етакчилик хусусиятларини қарор топтириш учун зарур бўлган, айрим хусусиятларни санаб ўтади. Унга кўра, етакчи шахсларда:

1. Мотивацион соҳанинг шаклланганлиги, ўз-ўзини ривожлантириш истаги ва касбий фаолиятда ўзини ўзи намоён қила олиши;

2. Очиқлик, бағрикенглик, билимдонлик ва бошқа сифатлар;

3. Ўз фаолиятида маълум бир янги усулларни жорий эта олиш кўникмасига эга бўлиши;

4. Инновацион фикрлаши, ностандарт, креатив ғоялар билан ташкилот ёки жамоани ривожлантира олиши;

5. Рефлексив (баҳо бера олиш) хусусиятларнинг ривожланганлиги билан баҳоланади[2].

Раҳбар кадрлар инновацион етакчилигининг психологик хусусиятларини ўрганишга доир АҚШда жуда кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, бунда С.Ковининг ишлари алоҳида аҳамиятга эга саналади. Унга кўра, раҳбарнинг инновацион хатти-ҳаракатига таъсир қилувчи учта омил мавжуд: раҳбар ва ходимлар ўртасидаги муносабатлар (ишонч ва ҳурмат даражаси); бериладиган вазифаларни тузилиши (меҳнатни тартибга солиш); раҳбарлик кучи (расмий ваколатлар доираси). Юқорида санаб ўтилган омиллар таъсири натижасида раҳбар – турли вазиятларда жамоани яхши ишлашини таъминлай олиши ҳамда жамоада ўзини ҳақиқий етакчи сифатида намоён этиши мумкин[3]. Тадқиқотчилар П.Герси ва К.Бланшаранинг таъкидлашича, ташкилот ёки корхонада самарали раҳбарлик услубларини амалга ошириш ходимларнинг етуқлигига боғлиқ бўлиб, бу етуқлик уларнинг малакаси, қобилияти, тажрибаси ва масъулиятлилиги ҳамда мақсадга эришиш истагининг кучлилиги билан характерланади. Америкалик олим С.Стокдейл етакчилик хусусиятларига оид 100 дан ортиқ тадқиқот ишлари билан танишиб чиққан ва қуйидаги хулосаларга келган. Унга кўра, шахс бир нечта шахсий фазилатларга эга бўлсагина етакчилик қобилиятини намоён эта олиши мумкин. Муаллифга кўра ушбу сифатларга қуйидагилар киритилади:

– Ташаббускорлик;

– Мулоқотчанлик;

– Ҳазил-мутойибага мойиллик;

– Серғайратлилик;

– Ишонувчанлик;

– Меҳрибонлик;

– Самимийлик ва ҳоказо. Демак, қачонки, шахс мазкур санаб ўтилган сифатларга эга бўлсагина, инновацион етакчи сифатида ҳар қандай жамоа ёки ташкилотда раҳбарлик қила олиши мумкин. Жамоадаги ҳақиқий раҳбар, яъни етакчи шахс ўрнатилган тартиб-қоидаларга биринчи навбатда ўзи кейин, бошқаларнинг амал қилишини назорат қилади. Бу борада Э.Боргатта “Буюк инсон” деб номланган етакчилик назариясини ишлаб чиқди. Мазкур назарияга мувофиқ, гуруҳ аъзолари орасида интеллекти жуда юқори ва бошқалар томонидан эътироф этилган киши бу, ҳақиқий етакчи шахс ҳисобланади. Бу ёндашувга кўра, раҳбар инновацион етакчилигининг асоси, унинг интеллектуал салоҳияти билан баҳоланади. Тадқиқотчи Л.Хелл ўз замонасининг машҳур олимлари Р.Кеттел ва Г.Стайснинг каби раҳбарларнинг етакчилик хусусиятларига оид тадқиқотларни таҳлил қилиб, раҳбарларнинг характери билан боғлиқ бир қатор типларни ажратиб кўрсатади ва уни раҳбарлар ёки етакчилар “Реал мен”ининг кучлилиги билан изоҳлашга ҳаракат қилади. Шахс ўз менлигини англаши, ўзига нисбатан баҳо бера олиши унинг раҳбар сифатида инновацион етакчилик хусусиятларини пайдо қилади[4]. Етакчилик феноменини тадқиқ этиш борасида М.Элвессоннинг изланишлари алоҳида аҳамиятга эга саналади. Муаллифнинг фикрича, етакчи раҳбарларда уни бошқа шахслардан ажратиб турадиган маълум фазилатлар ва характер хусусиятлари мавжуд. Яъни ташаббускорлик, ўзига ишонч, ҳалоллик, ақл-заковат каби бир қанча асосий фазилатлар ҳеч бир назарияларда ёки ёндашувларда инкор этилмайди. Т.Ю.Базаров ташкилотларда раҳбарларнинг етакчилик хусусиятларини тадқиқ этиб, қуйидаги ўзига хос ижтимоий –психологик хусусиятларга аҳамият қаратади. Муаллифга кўра ушбу сифатлар қуйидагиларда ўз аксини топади:

1. Раҳбарлар одатда ўз ходимларидан бир оз юқорироқ интеллектуал салоҳиятга эга бўлиши лозим;

2. Раҳбарлик мотивацияси бошқарувга бўлган кучли интилиш билан характерланади. Раҳбарларнинг ижтимоий мослашувчанлиги ва шахслараро муносабатларда ижобий ролларни ўйнаши орқали, узоқ вақт давомида раҳбарлик қилишлари мумкин;

3. Тарихий асарларни ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики, 600 та машҳур монархлар орасида энг таниқлилари ё ўта юқори ахлоқли ёки ўта ахлоқсиз шахслар бўлган. Демак, раҳбарларнинг ахлоқий фазилатлари унинг етакчилик хусусиятларида аҳамиятга эга ҳисобланади;

4. Инсоннинг бўйи ва унинг гуруҳ раҳбари бўлиш эҳтимоли ўртасида кичик ижобий боғлиқликлар ҳам мавжуд;

5. Харизма, жасорат, устунлик ёки ўзига ишонч каби хусусиятлар шахснинг етакчи сифатидаги фаолиятининг кўрсаткичлари эканлиги ҳақида жуда кам далиллар мавжуд[5].

Демак, раҳбарга хос ҳар қандай хусусият унинг етакчилик қобилиятлари асосида юзага келишини, юқорида келтирилган раҳбарларга хос фазилатлар таҳлили орқали билиб олиш мумкин.

Г.Оллпортнинг фикрича, инглиз тилида шахсни тавсифлаш учун ишлатиладиган 17 000 та таърифнинг деярли ҳар биридан, лидерликни тавсифлаш учун фойдаланиш мумкин[6]. Демак, ушбу хусусиятларнинг кўпчилиги ҳаёт давомида инсон қандай мақсадларни кўймасин у учун жуда фойдали саналади. Бу фазилатларнинг баъзилари муваффақиятли одамларга тегишлидир. Тадқиқотчи М.В.Романованинг айтишича, кўп жиҳатдан, бу одамлар ўхшаш ва ўз-ўзидан ишлаб чиқилган стандартга жавоб беради. Муваффақиятли шахсларнинг аксарияти, санаб ўтилган фазилатларнинг, сифатларнинг кўпига эга эмас ва уларни бир одамда бирлаштириб бўлмайди. Бундан ташқари, бу афзалликларнинг барчаси ҳеч нарсага эриша олмаган одамларда кам учрайди. Рус олими А.В.Карповнинг фикрича, раҳбарнинг етакчилик хусусиятлари деганда, аввало, унинг психологик фазилатлари, қобилиятлари ва гуруҳ билан ўзаро муносабатларининг хусусиятларини тушуниш лозим. Чунки улар раҳбарнинг етакчилик функцияларининг муваффақиятини таъминлайди. Турли тадқиқотчилар томонидан инновацион етакчилик хусусиятлари сифатида, талқин қилинган сифатлар рўйхатини узоқ узоқ таҳлил этиш мумкин. Бирок, рўйхат қанчалик узоқ бўлса, шунчалик амалий ифодалаш мураккаблашади. Шубҳасиз, раҳбар гуруҳнинг бошқа аъзоларидан ажратиб турадиган баъзи ижтимоий –психологик сифатларга эга бўлиши лозим. Д.С.Максвеллнинг хулосаларига кўра, ушбу сифатлар рўйхати куйидаги асосида тузилиши лозим:

– Гуруҳнинг ижтимоий ва демографик хусусиятлари.

– Ҳал қилинадиган вазифаларнинг ўзига хос хусусиятлари.

– Касбий ўзаро муносабатларнинг хусусиятлари ва бошқаларни алоҳида эътиборга олиш талаб этилади. Илмий манбаларни таҳлил қилиш ва раҳбарларнинг инновацион етакчиликнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга оид натижалар асосида, шахснинг етакчилик сифатларининг умумий тузилишини кўриб чиқиш мумкин. Индивидуал ва шахсий сифатлар:

– Билим ва ҳиссиётлар соҳаси. Раҳбар ўзини яхши билиши, ўзини яхши англаган бўлиши, ўз хис-туйғуларини тинглай олиши лозим. Шунингдек, ўзини ҳис қилиш, инсон нимани ёқтиришини ва нима истамаслиги, ўз-ўзини адекват англашнинг муҳим элементи саналиб, у ҳаёт йўлидан равон боришга ва бошқа одамларни тушунишга кенг имкон беради. В.Шепель ушбу ғояни ривожлантириб, ўзининг кучли ва заиф томонларини аниқлаб, ўз тамойилларига содиқлик етакчининг муҳим ижтимоий-психологик хусусияти эканлигини таъкидлайди;

– Ўзига ишонч. Раҳбарнинг ўзига бўлган юқори даражадаги ишончи, унинг танқидий вазиятларга бўлган қатъийлигини янада оширади ва керак бўлганда, таваккал қилишга ёрдам беради. Ўзига бўлган ишонч раҳбарга ўз имкониятлари чегарасини босиб ўтишга ва янги тажриба орттиришга қатта имконият беради. Мазкур илмий ғояни Б.Басс ўз изланишларида илмий асослаб берди, муаллиф 1981 йилда етакчиликка оид ўнта йирик тадқиқотларни таҳлил қилиб, етакчиларга хос бўлган, ўзига ишонч ҳисси ва ўз-ўзини қадрлаш даражаси ходимларниқдан сезиларли даражада юқори эканлигини таъкидлаб ўтади;

– Фаол ҳаётий позиция ва етакчиликка интилиш. Фаол ҳаётий позиция етакчига воқеалар марказида бўлишга имкон беради, бу вазият адекват йўналиш учун ўта зарурдир. С.Ковининг қарашларига кўра, етакчиликка интилиш ва муваффақиятга эришиш, етакчининг ўз-ўзини ривожлантириш ва такомиллаштириш учун асосий омил ҳисобланади;

– Ахлоқий меъёрийлик, ишонччилик, ҳаракатлардаги изчиллик - Б.Нануснинг фикрича, раҳбар гуруҳ меъёрлари ва қадриятларининг ташувчиси, шунинг учун унинг хатти-ҳаракати ва дунёқараши умуминсоний ахлоқ нормалари адолат, ҳалоллик, масъулият, ишонччилик ва ҳаракатларда изчиллик кабилар билан тавсифланиши лозим;

– Замонавий етакчиларнинг “Мен” концепцияси. Раҳбарнинг дунёқараши ва унинг ходимлари билан ўзаро муносабати, кўп жиҳатдан “Мен” концепцияси билан узвий боғлиқ, ушбу компонент лидер сифатидаги ғоялар тизимини ва бошқалар билан мулоқотдаги етакчилик роли кабиларни ўз ичига олади.

2. Ташкилий ва бошқарув сифатлари:

– Келажакка қараш ва истиқболни белгилаш. Р.Джайнинг таъкидлашича, раҳбар гуруҳни бошқариши учун, унинг ўзи қаерга боришни билиши керак. Бунинг учун у гуруҳ фаолиятининг истиқболларини кўра олиши лозим;

– Вазиятларга сезгирлик ва хатти-ҳаракатларнинг мослашувчанлиги. Раҳбар кўпинча, мураккаб жараёнларнинг иштирокчиси бўлиб, у жуда кўп кучлар фаолият юритадиган “арена”да бўлади, уларнинг аксарияти, баъзан ҳозирги пайтда унинг билими, тушуниши ва назоратидан ташқарида бўлади. Бу борада Я.Примаченконинг айтишича, ташкилот раҳбарига самарали фаолият олиб бориш учун доим, вазиятга нисбатан сезгирлик, тез ҳаракат қила олиш ва тўғри қарор қабул қила олиш каби қобилиятлар шарт саналади;

– Жамоани шакллантириш қобилияти. Шу ўринда тадқиқотчи Б.Нануснинг сўзлари алоҳида аҳамиятга эга саналади. Муаллифга кўра, раҳбар ролида унинг шаклланишидаги муваффақиятни белгиловчи шахснинг муҳим сифати - бу бошқаларни ўзига жалб қилиш ва ҳамфикрлар жамоасини шакллантириш қобилиятидир. Шунингдек, корпоратив мақсадлар ва кадриятларни шакллантириш шунингдек, уларга эргашувчилар томонидан риоя этилишини назорат қилиш, раҳбарнинг энг муҳим вазифаларидан бири саналади;

– Биргаликдаги фаолият натижаларини назорат қилиш, миннатдорчилик билдириш ва тақдирлаш қобилияти. Ушбу сифат ташкилот раҳбарининг тегишли бошқарув функцияларида муваффақиятини таъминлайди;

– Қийин вазиятларда қўллаб-қувватлашга тайёрлик. Раҳбарнинг ходимларни етарли даражада қўллаб-қувватламаслиги уни етакчилик мақомидан ва ходимлар эътирофидан маҳрум қилади. М.Гарбунова бу таъсирларни Ф.Хайдер ва Ж.Келли томонидан фанга киритилган “казуал атрибутция” феномени билан боғлаб, уни раҳбар бирор натижага эриша оладиган, аммо иродасизлиги ёки истамаслиги туфайли, амалга оширмайдиган характерологик сифатида деб таърифлайди.

3. Ижтимоий-психологик сифатлар:

– Шахслараро сезгирлик қобилияти бу - бошқалар эҳтиёжларини тушуниш қобилиятидир. У.Спинглернинг сўзларига кўра, етакчилик ижтимоий ҳодиса ва одамларга йўналтирилган, шунинг учун бошқа одамларни кузатиш, уларнинг интилишлари, муаммолари ва ташвишларини ҳис қилиш, шунингдек, “раҳбар-ходим” муносабатларини тушуниш кўп жиҳатдан ташкилот раҳбарининг муваффақиятини белгилайди.

– Коммуникатив қобилият. Т.Бендаснинг айтишича, мазкур қобилият замонавий етакчилар учун жуда муҳим ҳисобланади. Одамлар билан тезда алоқа ўрнатиш, жамоада ўзини ишончли ҳис қилиш қобилияти раҳбарнинг муҳим сифати бўлиб, у ташкилий ва бошқарув фаолиятининг муваффақиятини таъминлайди. Шунингдек, жамоада ходимларнинг ўзини ўзи англаши учун шароит яратиш етакчиликнинг алоҳида шарти ҳисобланади. Тадқиқотчи Ф.Драсговга кўра, буни амалга ошириш раҳбарга нисбатан ишончли шакллантириш ва ходимларнинг унга эргашишга тайёрлиги учун асос бўлиб хизмат қилади;

– Адолат. Мазкур мезонга мувофиқ, раҳбар жамоадаги муносабатларнинг мувофиқлаштирувчиси сифатида ишлайди ва бошқа одамларнинг ҳаракатлари ва муносабатларини баҳолашда объектив ва адолатли бўлиши талаб этилади;

– Ташқи муҳитда гуруҳ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш, гуруҳ фаолияти учун масъулиятни ўз зиммасига олиш қобилияти. Ақшлик тадқиқотчи Ж.Кенджмининг такидлашича, раҳбар гуруҳнинг вакили, шунинг учун ташқи ҳолатларда гуруҳ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш, гуруҳ ичидаги фаолият учун масъулиятни ўз зиммасига олиш қобилияти ташкилот раҳбарининг муҳим сифати ҳисобланади. Раҳбарликнинг бу хусусияти ҳар қандай ташкилот ва жамоалар учун жуда муҳим саналади.

4. Перцептив ва етакчилик сифатлари:

– Юқоридаги сифатларнинг мавжудлиги ташкилот раҳбарининг етакчилик салоҳиятини ташкил этади, лекин уларга эгаллик шахсни етакчига айлантира олмайди. Уларнинг ҳар бири раҳбар учун ҳам, ҳаётда муваффақиятга интилаётган ҳар қандай одам учун ҳам, муҳим ва фойдали бўлиши мумкин. Бизнинг фикримизча, фақат етакчилик фазилатлари сифатида кўриб чиқилиши мумкин бўлган сифатларга:

– Гуруҳ томонидан шахсни етакчи сифатида идрок этиш;

– Унинг раҳбарлик мақомини ва ваколатларини тан олиш;

– Етакчига эргашишга тайёр бўлган ходимларга эга бўлиш;

– Гуруҳ аъзоларининг раҳбар фаолиятдан шахсий умидларининг мавжудлиги;

– Гуруҳ аъзолари томонидан шахсий фаолиятнинг бир қисмини раҳбарга топшириш ва бошқалар. Айтиш мумкинки, агар жамоа раҳбарга ушбу фазилатларни бермаса, у бу жамоада етакчи эмас балки, шунчаки “раҳбар” бўлиб қолади. У.Бенниснинг сўзларига кўра, етакчининг баъзи хусусиятлари вазиятга қараб ўзгаради. У етакчилик хусусиятлари муҳим рол ўйнашини инкор этмаган ҳолда, етакчиликни “алоҳида гуруҳлардаги вазиятнинг маҳсули” деб ҳисоблайди[7].

Шунингдек, жамоада етакчини идрок этиш ва уни тан олиш ходимларга боғлиқ. Э.Шейннинг фикрича, жамоа ўз манфаатларини қондирадиган раҳбарни танлайди, етакчи моҳиятан гуруҳнинг куролидан бошқа нарса эмас. Бинобарин, “раҳбарнинг раҳбарлиги” унинг ўзида эмас балки, ходимларнинг уни қандай идрок этишига боғлиқ саналади. Ходимлар авваламбор, вазиятни идрок этади сўнг, етакчини қабул қилади ёки рад этади[8].

Хулоса. Юқорида айтилганларнинг барчасидан кўриниб турибдики, етакчилик муаммосига турлича ёндашувлар фақат чекланган даражада психологик таъсир гуруҳлари ва вазиятларига қўлланилиши мумкин. Ўтган асрнинг сўнгги йилларида, тарбия ва таълим соҳасида етакчиликка бағишланган асарлар пайдо бўлган бўлса-да, уларнинг муаллифлари етакчиликни ўрганишда у ёки бу ёндашувга истаб ёки истамаган ҳолда сиёсий, ҳарбий ва саноат соҳалари мазмунидан келиб чиқадилар.

Демак, раҳбарларнинг инновацион етакчилик хусусиятларини турли хил ёндашувлар асосида ўзига хос ижтимоий-психологик сифатлардан тортиб, унинг ташқи компонентлари: кийиниши, юриш-туриши, физиологик анатомик кўринишлари ташкил этади.

Адабиётлар:

1. Vas A. Top Management Skills In'a Context of Endemic Organizational Change: The Case of Belgacom / A. Vas // Journal of General Management. – 2001. – Vol. 27. – № 1. – P.71 – 89.
2. Ломакина Т.Ю. Поисково-творческое самообразование преподавателя профессиональной школы. М.: Academia, 2011. – С.94.
3. Кови С. Семь навыков эффективных менеджеров: Самоорганизация, лидерство, раскрытие потенциала / Стивен Кови; Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2014.– С. 41.
4. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. СПб.: Питер, 2008. – С.96.
5. Базаров Т.Ю. Управление персоналом 8-е изд., стереотип. - М.: Академия,2010. – С.66-67.
6. Allport G. Studies In Expressive Movement. New York. Johnston Press, 2016. – P.156.
7. Беннис У. Как становятся лидерами. Менеджмент нового поколения / У. Беннис, Р. Дж. Томас. М.: Вильямс, 2006.– С.164.
8. Шейн Э. Организационная культура и лидерство / Пер. с англ. Под ред. Т. Ю. Ковалевой. СПб.: Питер, 2007. – С.49.

ТАЛАБАЛАРНИНГ СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШДАГИ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Рўзиева Мухайё Эркиновна,

Урганч давлат университети мустақил тадқиқотчиси

Мақолада мамлакатимизда талабаларни валеологик тарбиялаш ва соғлом турмуш тарзини шакллантириши билан боғлиқ мураккаб масалаларнинг замонавий ҳолати, ундаги мавжуд муаммонинг тиббий асосларини ўрганиши масалалари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: *соғлом турмуш тарзи, талабаларни валеологик тарбиялаш, тиббий асослар, валеология, эпителия, биологик мавжудот, жароҳат ва касаллик, табиий физиологик кучлар.*

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОВЫШЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ

В статье рассмотрены современное состояние сложных вопросов, связанных с валеологическим воспитанием студентов нашей страны и формированием у них здорового образа жизни, изучения медицинских основ существующих в данной сфере проблем.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, валеологическое воспитание студентов, медицинские основы, валеология, эпителия, биологическое существо, травма и болезнь, естественные физиологические силы.*

THE SCIENTIFIC-PRACTICAL SIGNIFICANCE OF STUDENTS IN RAISING THE CULTURE OF A HEALTHY LIFESTYLE

The article deals with the current state of complex issues related to the valeological education of students in our country and the formation of a healthy lifestyle in them, the study of the medical foundations of the problems existing in this area.

Key words: *healthy lifestyle, valeological education of students, medical foundations, valeology, epitheria, biological being, trauma and illness, natural physiological forces.*

Кириш. Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши қандай бўлишидан қатъи назар, ёш авлод тарбияси, айниқса, соғлиқни сақлаш Ўзбекистонда доимо эътибор марказида бўлиб келган. Республикаимизнинг замонавий тараққиёт босқичида ёш авлод саломатлиги алоҳида ижтимоий-сиёсий ва педагогик-психологик аҳамиятга эга. В.Ю.Ахроров таъкидлашича, “Саломатликни субъектив баҳолашнинг муҳим жиҳати саломатликнинг ички манзараси ҳисобланиб, бу ўринда уни саломатликнинг онгда акс этган кадриятга бўлган махсус муносабат ҳамда когнитив, эмоционал ва хулқ-атвор соҳаларини фаол такомиллаштиришга бўлган ижобий интилиш, инсон ўзининг биологик, ижтимоий-психологик ва маънавий имкониятларини баҳолашга қодир бўлган муайян психофизик муҳит сифатида англаш лозим” [2, 11].

Жисмоний саломатлик, маънавий, руҳий саломатлик ёшларимиз учун муҳим омиллардир. Бироқ булардан ташқари ҳар бир ёш ўзининг жисмонан саломатлиги йўлида меҳнат қилиши, спорт билан, жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланиши зарур. Жисмоний тарбия ҳар бир ёшнинг ҳаётининг бағишланган қисми бўлиши керак. Ўзбекистонда самарали меҳнат қилиш, халқ ва юртга хизмат қилиш учун ҳар бир ёш соғлом бўлиши керак.

Тарих тараққиётининг турли босқичларида одамларнинг ижтимоий онгида саломатлик тушунчаси турлича моҳият ва аҳамият касб этади. Бироқ, замонавий даврда саломатлик деганда шахснинг жисмоний, интеллектуал, ахлоқий-психологик ва маънавий фаровонлигидаги бирликни таъминлаш тушунилади. Саломатликка бундай ёндашув моҳиятан валеология деб номланган янги фан соҳасини яратишга олиб келди. Унинг асосчиси рус олими Иосиф Искович Брехмандир. И. И. Брехманнинг энг катта хизмати бу касалликка ном беришдан кўра кўпроқ, у “саломатлик” тушунчасига янги позициядан ёндашишга ҳаракат қилишдан иборат. Бир томондан, у шахс ва жамият саломатлиги, иккинчи томондан, индивидуал характер ва соғлом турмуш тарзи тушунчаларининг бир қатор умумий жиҳатларига аниқлик киритди. “Олий таълим муассасаси талабаларининг таълим жараёни мураккаб давр ҳисобланиб, бунда ўрта махсус-профессионал ҳамда олий таълим тизими ўртасидаги мослашув жараёни муаммоси юзага келиб, талабаларнинг

психологик саломатлигини таъминлаш самарадорлиги замонавий моддийтехник воситалар билан жиҳозланганликдан кўра, ундаги ижтимоий, психологик-педагогик муҳит, профессор-ўқитувчилар ва курсдошлар билан ўзаро муносабатлар каби омилларга кўпроқ боғлиқ бўлади” [2, 11].

Асосий қисм. Валеология фалсафа, тиббиёт, биология, психология, педагогика, социология, иктисодиёт, экология, жисмоний тарбия ва бошқалар чорраҳасида яратилган ва шакллланган фан соҳасидир. Бу фанларнинг интеграциялашуви бир мақсадга – ўсиб келаётган авлод саломатлигини таъминлаш, асраш ва мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Бизга маълумки, тананинг ўзи генетик жиҳатдан соғлом ривожланиш дастурига эга. Бизнинг мақсадимиз саломатликка зарар етказувчи ушбу омилларни аниқлаш ва бартараф этишдир”. Кўриниб турибдики, тананинг атроф-муҳит билан оптимал ўзаро таъсири нормаларини аниқлаш уни кўшимча юкланишдан ҳимоя қилиш шартидир. Инсон қандай нафас олаётгани, нима ейиши ва қандай маҳаллий иқлим шароитида эканлиги, шунингдек, организмнинг турли қисмларининг ҳаракат динамикаси чегаралари генетик даражада кодланган. Машҳур япон олими Касудзо Ниши таълимотига тўхталар экан, “Саломатлик энг аввало тўрт элемент – тери, овқатланиш, тана аъзолари ва психикага боғлиқ. Агар биз саломатликни 100% деб қабул қилсак, бу элементларнинг ҳар бири саломатликнинг 25% учун жавобгардир. Бу элементларнинг ҳеч бири ёлғиз тўлиқ саломатликни қафолатлай олмайди, фақат уларнинг барчаси биргаликда организмнинг тўлиқ ҳаётийлигини таъминлайди. Билимларни ўрганиш инсоннинг генетик ақлий салоҳиятига мос равишда амалга оширилиши керак бўлганидек, жисмоний тарбия ҳам ҳар бир ўзига хос организмнинг хусусиятлари ва имкониятларига мувофиқ амалга оширилиши керак.

Ёшларнинг валеологик тарбиясини белгилловчи объектив омиллардан бири жамият ва табиат ўртасидаги экологик мувозанатнинг бузилишидир. Натижада аҳоли, жумладан, ёшлар ўртасида касалликларга чалиниш ҳоллари кўпаймоқда. Ушбу муаммони оптимал ҳал қилиш учун соғлом турмуш тарзи асосларини ўрганиш керак. Валеология фани айнан шу эҳтиёжлардан келиб чиққан. Шундай қилиб, валеология 20-асрнинг 80-йилларида шаклланди. Шундай қилиб, биз яшаётган замонавий босқич жамият ва табиат ҳақидаги билимларимизни тубдан чуқурлаштириш ва кенгайтириш даври сифатида тавсифланади. “Талабаларнинг психологик саломатлигини таъминлаш уларнинг ички дунёсини, атроф-муҳитга муносабатини, соғлом турмуш тарзига доир қарашларини, шунингдек, жамиятга бўлган муносабатини ўз турмуш тарзида акс эттиришини талаб қилиб, бу ўринда ушбу қарашлар ҳиссий, когнитив ва хулқ-атвор компонентлари билан ўзаро алоқада намоён бўлади” [2, 23].

Валеология (лотинча «валео» - соғлом турмуш, «логос» - фан деган маънони англатади) - янги фанлараро интегратив илмий йўналиш. Унинг асосий мақсади инсоннинг ўзига хос ҳаётий фаолияти шароитида функционал ресурслардан максимал даражада фойдаланиш орқали организмни ички ва ташқи муҳитга мослаштиришдир.

Замонавий босқичда унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: инсон саломатлигининг функционал ресурсларининг миқдорий қиймати; саломатлик ҳолатини ўрганиш, йўл ва воситаларни шакллантириш; инсон саломатлигини муҳофаза қилиш ва мустаҳкамлаш, тегишли ресурсларни соғлом турмуш тарзига мослаштиришдир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, валеология фаннинг интеграл соҳаси сифатида биология, тиббиёт, экология, сиёсатшунослик, иктисодиёт, педагогика, психология, социология, жисмоний тарбия ва спорт, тарих, география, маданиятшунослик ва бошқаларни ўз ичига олади. фанлар билан яқин алоқада бўлиб, уларнинг ютуқларидан баҳраманд бўлади, ахборот алмашинуви туфайли одамларнинг соғлом турмуш тарзи ҳақидаги тасаввурларини янада такомиллаштиради. Бу жараён умумий, педагогик-психологик, дифференциал, махсус валеология каби тушунчалар тизимининг қуйидаги асосий йўналишларини унинг жорий таснифини яқунлаб беради. Валеологик таълим, валеологик тайёргарлик, валеологик эксперимент, валеологик маълумотлар, валеологик маданият ва бошқалар.

"Талабаларнинг соғлом турмуш тарзининг таркибий қисмлари"да ҳаётнинг уч жиҳати, турмуш сифати ва турмуш тарзи билан қамраб олинган қуйидаги таркибий қисмлар турмуш тарзининг бир қисми сифатида белгиланган: меҳнат ва дам олиш режими, ҳаракат фаолиятини ташкил этиш, овқатланиш режими, уйқуни ташкил этиш, санитария-гигиена ва санитария меъёрларини бажариш. танани мустаҳкамлаш талаблари, зарарли одатларнинг олдини олиш, шахслараро мулоқот маданияти, танани психологик-физиологик тартибга солиш, жинсий хулқ-атвор маданияти.

Тадқиқот давомида ўтказилган эксперимент натижасида жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланувчи ўқувчиларнинг ўрганиш қобилияти бошқаларга нисбатан 15-20 фоизга

юқори эканлиги аниқланди. Яъни, бўш вақтни жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари билан бойитиш физиологик функцияларнинг нормал ишлашини ва юқори ақлий меҳнат қобилятини таъминлайди.

Соғлом турмуш тарзи деганда иккита муҳим омил, яъни конкрет ҳаётий фаолиятнинг шахснинг генетик моҳиятига мос келиши ва куйидаги асосий ҳолатлар эътиборга олинади: а) объектив ижтимоий шароитларни ижтимоий-иқтисодий омиллар билан шартлаш; б) муайян ҳаётий фаолият шартлари асосида шахсий ва тадбиркорлик касбий фаолиятини амалга ошириш; в) шахснинг дунёқараши ва менталитети ва уларнинг соғлом турмуш тарзига йўналтирилганлик даражаси билан белгиланадиган шахсий мотивация омиллари. Давлат даражасида инсон саломатлиги мақсад сифатида куйидаги омилларни мувофиқлаштиришни талаб қилади: ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, таълим, оилавий, шахсий-тиббий, маданий, экологик ва бошқалар. Зеро, «... бугунги тез ўзгараётган зиддиятли даврда оилавий масалаларни илмий асосда чуқур ўрганмасдан туриб, ижтимоий ҳаётдаги кўплаб мураккаб саволларга жавоб топиш қийин» [1, 464].

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, одамлар ва айниқса, болаларнинг соғлом турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатадиган объектив ва субъектив омиллар дунёнинг барча мамлакатларига хосдир. Ҳамма жойда атмосферанинг кимёвий ифлосланиши руҳий саломатликка, шунинг учун миянинг функционал ҳолатига таъсир қилади. Шу боисдан ҳам мамлакатимизда «...психологик саломатликни кенг тарғиб этишга ва психик саломатлик билим ва кўникмаларини ёшлар ва катталарда шакллантиришга қаратилган ижтимоий, амалий, илмий ва фундаментал лойиҳалар таъсис этиш» [3] муҳим ҳисобланади.

Урбанизация, миграция, янги ижтимоий-тарихий шароитлар тақозо этган қочқинлар, мажбурий кўчиш ва бошқалар масалалар янги ижтимоий-психологик вазиятни шакллантиради.

Ўзбекистонда давлат ёшлар, соғлиқни сақлаш, таълим ва ижтимоий соҳалар амалга оширилади. Сиёсатнинг асосий йўналишларидан бири ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, жинойтчилик, ОИЦ, гиёҳвандлик, гиёҳвандлик воситаларининг ноқонуний айланиши ва сотишнинг олдини олишга, шунингдек, бошқа зарарли одатларнинг олдини олишга алоҳида эътибор қаратишдан иборат.

Мамлакатимизда илм-фан, таълим, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришга қаратилаётган алоҳида давлат ғамхўрлиги йилдан-йилга ортиб бормоқда. Мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг барча йирик шаҳар ва туманларида Олимпия спорт мажмуалари, мактаблар, энг замонавий жиҳозлар билан жиҳозланган шифохоналар, диагностика марказлари, амбулатория-поликлиника муассасалари, туғруқхоналар қурилиб, фойдаланишга топширилди. Ёшга доир пенсияларнинг базавий қисми ва касаллик нафақалари миқдори ошириб борилмоқда. Буларнинг барчаси аҳолининг демографик ҳолатига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ҳозир 14-29 ёшли ёшлар мамлакатимиз аҳолисининг 32 фоизини ташкил қилади.

Мамлакатимизда ёшлар муаммоларини ҳал этишга қаратилган давлат сиёсати амалга оширилаётгани, янги иш ўринлари очилиши, ёшларнинг иқтисодиётга кенгроқ жалб этилаётгани муносабати билан авваллари ёшларимиз хорижга фойда олиш мақсадида кетаётган бўлса, ҳозир улар Ватанга қайтишмоқда.

Маълумки, соғлом турмуш тарзи тушунчаси кўпроқ тиббий йўналишини боғлайди. Тадқиқот ишида талабаларни валеологик тарбиялаш билан боғлиқ мураккаб масалаларни ўрганиш, шунингдек, муаммонинг тиббий асосларини ўрганишни талаб қилади. Масалан, валеологик маърифат туфайли ҳар бир ўқувчи инсон организмидаги 200 дан ортиқ турли ҳужайра ва тўқималар 4 та асосий гуруҳга бирлашганлигини билади: эпителия; улагич; мушак ва асаб. Ҳар бир ёш муҳим тиббий маълумотларнинг салоҳиятига эришади ва ҳаёт тарзини намунали тартибга солади. “Ҳар бир биологик мавжудот, шу жумладан одамлар ҳам ҳаёт давомида жароҳат ва касалликларга дучор бўлади. Тўғри, баъзида булар тананинг ўз табиий физиологик кучлари ҳисобига, яъни ҳимоя ва компенсацион реакциялар орқали йўқ қилинади. Аммо бу ҳар доим ҳам этарли эмас. Шунинг учун одамлар доимо янги даволаш усуллари излайдилар ва мавжудларини яхшилайдилар.

Хулоса. Замонавий даврда гиёҳвандлик, гиёҳвандлик воситаларини ноқонуний ишлаб чиқариш, сотиш, қабул қилиш ва муомалага, шунингдек, спиртли ичимликларга қарамлик, диний ақидапарастлик ва бошқаларга қарши масалалар кескинлашган шароитда тиббий ва маънавий жиҳатдан соғлом ёшларни тарбиялаш валеологик маърифатни янада кучайтиришни тақозо этади.

Умуман олганда, барча фанлар фақат учта тушунчага эга - табиат, жамият ва инсонни ўрганади. Шу билан бирга, бир масалани эътиборга олиш керак, жамоатчилик онгига маълум бўлган фанларнинг 95 фоизи оддий моддаларни, бор-йўғи 5 фоизи тирик мавжудотларни, шу жумладан одамларни ҳам ўрганади. Ҳар қандай фан соҳасининг, шунингдек, одамларни ўрганувчи

фанларнинг пайдо бўлишини, яъни уларни фарқлашини белгиловчи муҳим омиллардан бири бу жамоатчилик талабидир.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Оила ва жамият устунлиги, ҳаётимизнинг қадри ва қўрқини // Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б. 464.
2. Ахроров В.Ю. Олий таълим муассасалари талабалари психологик саломатлигини таъминлашнинг психологик-педагогик омиллари. Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Б.11.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 7 июндаги 472-сон “Психология соҳасида кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш ва жамиятда ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш чоратадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 08.06.2019 й., 09/19/472/3253-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 13.08.2021 й., 09/21/511/0793-сон.

МАҲАЛЛА ИНСТИТУТИ ШАРОИТИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИ ИЖТИМОИЙ-МАДАНИЙ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ

*Султанова Дилфуза Абдуллаевна,
Аёлларни реабилитация қилиш ва мослаштириш
Тошкент шаҳар ҳудудий бўлинмаси директори*

Ушбу мақолада маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг концептуал методик тизим моделига асосланган технологик модели концептуал; ташкилий-технологик; коррекцион-таҳлилий компонентлар уйғунлигида динамизм тамойили, қарама-қарши алоқалар тамойили, мажмуавийлик тамойили, яхлитлик тамойили, фаолият тамойиллари устуворлиги асосида такомиллаштириш таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *аҳоли, тарбия, тажриба, жамият, уй, ҳудуд, касблар, ижтимоий-маданий соҳа, концептуал компонент, ташкилий-технологик компонент, коррекцион-таҳлилий компонент, динамизм тамойили, қарама-қарши алоқалар тамойили, мажмуавийлик тамойили, яхлитлик тамойили, фаолият тамойили.*

МОДЕЛИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ПОДДЕРЖКИ ЖЕНЩИН В УСЛОВИЯХ ИНСТИТУТА МАХАЛЛИ

В данной статье концептуализирована технологическая организационно-технологическая модель, основанная на концептуально-методической системной модели социокультурного сопровождения женщин в условиях института махалли, проанализировано совершенствование на основе принципа динамичности, принципа противоположных отношений, принципа комплексности, принципа целостности, приоритета принципов деятельности в сочетании коррекционно-аналитических компонентов.

Ключевые слова: *население, образование, опыт, общество, родина, территория, профессии, социокультурная сфера, понятийный компонент, организационно-технологический компонент, коррекционно-аналитический компонент, принцип динамичности, принцип противоположных отношений, принцип сложности, принцип целостности, принцип активности.*

MODELING SOCIO-CULTURAL SUPPORT FOR WOMEN IN THE MAKHALLA INSTITUTE

This article conceptualizes a technological model based on a conceptual and methodological systemic model of sociocultural support for women in the context of the neighborhood institution; organizational and technological; improvement was analyzed on the basis of the principle of dynamism, the principle of opposite relations, the principle of complexity, the principle of integrity, the priority of the principles of activity in a combination of correctional and analytical components.

Keywords: *population, education, experience, society, homeland, territory, professions, sociocultural sphere, conceptual component, organizational and technological component, correctional and analytical component, principle of dynamism, principle of opposite relations, principle of complexity, principle of integrity, principle of activity.*

Кириш. Жаҳонда маҳалла институтларида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг педагогик шарт-шароитларини таъминлашда замонавий ахборот-коммуникация ва педагогик технологиялардан кенг миқёсда фойдаланиб келинмоқда. Халқаро ташкилотлар ҳамда АҚШ, Япония, Россия, Хитой, Малайзия, Сингапур каби давлатлар томонидан қабул қилинган “Таълим – тараққиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи ва барқарор ривожланиш мақсадларга етказувчи муҳим фаолият”, деб эътироф қилинган. Бу борада маҳалла институтлари томонидан хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашга доир педагогик технологияларни ишлаб чиқиш, маҳалла-ОТМ дуал тизимида тармоқ ўзаро-ҳамкорликни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Жаҳонда бир қатор таълим ва илмий тадқиқот муассасаларида маҳалла институтларида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашга доир бир қатор тадқиқотлар олиб борилмоқда, жумладан, хоин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг педагогик шарт-шароитларини

таъминлаш, технологик моделини ишлаб чиқиш, таълим ва тарбия жараёнини ташкиллаштириш, моеллаштириш, услубий дидактик таъминотини такомиллаштириш, ижтимоий-маданий қўллаб қувватлашга доир педагогик технологияларни такомиллаштириш, маҳалла-ОТМ дуал тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-маданий ва касбий фаолиятга тайёргарлигини баҳолаш мезонлари ва механизмларини ривожлантириш ва маҳаллалар фаолиятига татбиқ этиш, хотин-қизларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда замонавий шароитларга мослаша оладиган педагогик шарт-шароитлар яратиш педагогик технологияларини такомиллаштиришни заруратини тақозо қилади.

Мамлакатимизда маҳалла-ОТМ тармоқ ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш, маҳалладаги хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб қувватлашнинг педагогик технологияларини ва педагогик шарт-шароитларини таъминлаш босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Хотин қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш орқали қўшимча касбга тайёрлаш, ижтимоий-маданий фаолиятга жалб қилиш, ижтимоий ва маданий онгини ривожлантириш бўйича салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-60-сон Фармонида [1] асосан “2026 йилга қадар 10 та салоҳиятли олий таълим муассасасини QS ва TNE халқоро рейтингга киришга мақсадли тайёрлаш, 2026 йилгача нодавлат олий таълим муассасалари сонини камида 50 тага етказиш” устувор вазифа сифатида белгиланган. Бу борада методологик ёндашувлар ва дидактик тамойиллар, шу билан бирга таълимий функциялар асосида маҳаллада яшовчи хотин қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг педагогик технологияларни такомиллаштириш ва педагогик шарт-шароитларини таъминлаш маҳаллада ижтимоий ва маданий соҳада фаол хотин-қизларни тайёрлашга хизмат қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Моделлаштириш методи мураккаб педагогик жараёнларни содаллаштирилган тасвирлаш орқали ўрганишни ўз ичига олади. Модел - ўрганиш учун сунъий равишда яратилган (предмет, жараён, вазият ва бошқалар), бошқа ҳодисага (предмет, жараён, вазият ва бошқалар) ўхшаш, ўрганиш қийин ёки имконсиз бўлган ҳодисадир [2]. Пухта ишлаб чиқилган назарий моделларнинг мисолларини Ю.Н.Кулюткина, В.А.Сластенин ва бошқа олимларнинг асарларида топиш мумкин. Унда таъкидлашча, моделлаштириш ёрдамида турли хил ечимларни ўйлаб топиш, таққослаш ва баҳолаш, реал ривожланиш жараёнларига тақлид қилиш, муқобил моделларни танлаш бўйича қарорларни режалаштириш мумкин [3]. Шундай қилиб, модел қарама-қарши томонларнинг бирлиги сифатида ишлайди - мавҳум ва аниқ, мантикий ва ҳиссий, кўринувчи ва кўринмайдиган. Шу сабабли, уни назарий тафаккур ва амалиётда берилган объектив воқелик ўртасидаги оралик, боғловчи бўғин сифатида қараш мумкин.

В.А.Михеева, В.А.Штофф, Э.М.Фридман ва бошқалар [4] тадқиқотларини таҳлил қилгандан сўнг биз шундай хулосага келдикки, модел ўрганилаётган объект ўрнини босувчи сифатида оладиган қиймат асосида билиш жараёнида ўз функциясини сақлаб қолади ва ишлаб чиқаради (бажаради). Шу муносабат билан, қийматлар модел сифатида ишлайдиган объектда ўзига хос хусусиятларни олади. Шу билан бирга, ҳеч бир модел ҳақиқатга мутлақо адекват бўла олмайди ва ўрганилаётган объектни тўлиқ такрорлай олмайди, чунки моделлаштирилган воқеликдаги муносабатлар тизими жуда мураккаб.

Бизнинг тадқиқотимизда биз моделни билиш мумкин бўлган объект билан маълум бир мосликдаги (лекин бир хил бўлмаган) мустақил объект сифатида тушунамиз, иккинчисини қайсидир жиҳатлари бўйича алмаштиришга қодир ва тадқиқот давомида маълум маълумотларни тақдим этади.

Педагогик тадқиқотларда моделларни куришнинг турли аспекти билан боғлиқ масалалар Ю.К.Бабанский [5], В.П.Беспалко [6], М.И.Грабар [7], В.И.Загвязинский [2], С.Ю.Степанова, В.А.Штофф [4] ва бошқаларнинг асарларида кўриб чиқилган..

Моделлаштириш муаммоси бўйича бир қатор ишларни таҳлил қилиб, биз шундай хулосага келдикки, педагогик модел шундай методологик восита сифатида тушуниладики, у ўхшашлик муносабати асосида педагогика объектнинг муҳим таркибий ва функционал алоқаларини акс эттиради ва ифодалайди.

Моделларнинг бир нечта турлари мавжуд: тузилмавий модел (асл нуханинг ички ташкил этилишини, унинг тузилишини тақлид қилади); функционал модел (аслнинг хатти-ҳаракатига (функциясига) тақлид қилади; аралаш ёки тузилмавий-функционал модел (бошқа моделларнинг айрим хусусиятларини бирлаштиради); прогностик модел (прогноз - жараённинг ривожланиш ҳолати тўғрисида тахминий мулоҳазалар, натижага эътибор бериш); лойиха модели (жараённи ривожлантириш истиқболлари) ва бошқалар.

Тадқиқотимизда биз маҳалла шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб қувватлаш жараёни моделини кўриб чиқамиз (1-расм). Жараёнли моделлар мураккаб педагогик жараёнларни

ташкил этишда изчил ҳаракатлар ва қўшимча ҳаракатлар имкониятини кўрсатиб, моделнинг тузилишини ва унинг функционаллигини истисно қилмайди.

Жараёнли модел ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш циклининг барча босқичларини ўз ичига олади ва уни ушбу босқичларнинг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги асосида ижтимоий-маданий фаолиятни бошқарувнинг ҳозирги ҳолати режимида кўриб чиқишга имкон беради, унинг мазмуни муайян муаммони ҳал қилишга қаратилган [8]. Ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг жараёнли моделини мураккаб кўп аспекти тизим сифатида кўриб чиқиш, яъни фақат объектлар тўплами сифатида эмас, балки уларнинг ўзаро боғланган бирлиги сифатида биз унда қуйидаги компонентларни аниқладик: *мақсад - мазмун - ташкил этиш - фаолият - натижа*.

Мақсад - тизимни шакллантирувчи омил. Бу биринчи навбатда қандай маълумотга устунлик беришимиз, уни қандай бирлаштиришимиз, уни нима билан солиштиришимиз, қандай баҳолашимиз мақсадга боғлиқ. Мақсадни белгилаш орқалигина восита излаш мумкин, фақат бу мақсаднинг бирлиги ва таркибий изчиллиги билан қарама-қаршилик ва ҳал этилмаган педагогик усуллар бўлмайди.

Маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг мақсади давлат ва жамиятнинг ижтимоий буюртмаси билан белгиланади ва жамият турли хил ижтимоий ролларда ўзини намоён қила оладиган ҳиссий жиҳатдан барқарор, ўзини такомиллаштириш ва ижтимоий муҳитни ривожлантиришга тайёр аёлга муҳтожлигидадир.

Тадқиқотимизнинг меъёрий-ҳуқуқий асоси: БМТ декларацияси ва конвенциялари (аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенция; аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенцияга баённома; зўравонликка барҳам бериш тўғрисидаги декларация); Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси; Ўзбекистон Республикаси Конституцияси [9; 10; 12].

Тадқиқот методологияси. Маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш муаммосини ҳал қилиш педагогик маконни модернизация қилиш, инсонпарварлаштириш ғояларига асосланган янги *педагогик парадигма контекстида назарий ва методологик стратегияни* ишлаб чиқиш ва уни тушунишни талаб қилади. бу бизнинг фикримизча, тадқиқот мавзусига ёндашувларни белгилашдан бошланиши керак.

Тадқиқотнинг методологик асослари сифатида танлаган ғоялар, назариялар ва ёндашувлар йиғиндиси "призма" ни ташкил этади, улар орқали ва унинг ёндашувларидан ўрганилаётган нарсанинг моҳияти тушунилади, у ҳақидаги ғоялар моделлаштирилади, самарали ривожлантириш учун воситалар ва шарт-шароитлар учун амалга оширилади. Шу билан бирга, педагогиканинг инсонпарварлик ва фаол ривожланаётган фан сифатидаги ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, у ёки бу ғоя, ёндашувни эслатиб ўтишда тадқиқотчига қайси талқин "хизмат қилганини" тушунтириш керак [14].

Тадқиқотда белгиланган мақсадларини амалга ошириш ушун биз томонимиздан муаллифлик модели ишлаб чиқилди, мазкур моделнинг асосий мақсади техника маҳалла хотин-қизларини ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг жараёнли моделини тадқиқ қилишдан олдин “модель”, “моделлаш”, “педагогик моделлаштириш” тушуншаларининг мазмунига мурожаат қиламиз.

Умумий маънода “модель” сўзи француз тилидан олинган бўлиб, модели - намуна, прототип қандайдир тизимнинг тасвирини англатади. Педагогикада кенг қўлланиладиган модель атамаси кўплаб таърифларга ега бўлиб, улардан бир нештасини қуйида келтирамиз:

1) ўрганилаётган объектнинг айрим томонларини, улар ўртасидаги ўзаро алоқаларни, функцияларини такрорлайдиган элементлар тизими [13, 169-б].

2) ўрганилаётган объектни намоёни этиш ёки такрорлаш орқали унинг ўрнини боса оладиган, уни ўрганиш ушбу объект тўғрисида янги маълумот берадиган, ақлий ифодаланган ёки моддий жиҳатдан амалга оширилган тизим сифатида тушунилади [11, 19-б];

Турли асосларда яратилган илмий моделларнинг турли таснифлари мавжуддир. Бироқ, В.А.Штофф “моделларнинг хилма-хиллигига қарамасдан, уларни ҳақиқатни у ёки бу тарзда акс эттиришидир” деган фикрни билдиради [12, 22-б].

Моделлаштириш жараёни Е.Н.Землянская томонидан турли объектларни уларнинг моделлари бўйиша илмий тадқиқ қилиш усули сифатида кўриб чиқилади [15, 37-б].

Моделни яратиш жараёни, тор маънода, моделлаштириш деб аталади. Умумий маънода моделлаштириш жараёни - “объект хусусиятларини уларни ўрганиш ушун махсус яратилган бошқа объектда такрорлаш” деб талқин қилинади [16].

1-расм. Маҳалла хотин-қизларини ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш модели

Моделлаштириш замонавий илмий-педагогик тадқиқотларнинг йетакчи усулларида бири

хисобланади. Бу борада Е.В.Яковлев ва Н.О.Яковлевалар томонидан билдирилган фикрларга асосланадиган бўлсак, “педагогик моделлаштириш”- мавжуд педагогик тизимнинг хусусиятларини педагогик модел деб аталадиган махсус яратилган объектда акс эттиришдир [17, 136-б].

Маҳалла шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашнинг жараёний модели моделлаштирилаётган жараённинг хусусиятларини акс эттирувчи ўзаро боғлиқ элементлар тизимини ўзида ифодалайди.

Тадқиқот натижалари. Тадқиқот ишимиз учун ўқитувчи-тадқиқотчилар орасида энг кенг тарқалган жараёний модел тури танлаб олинди.

Жараён типдаги моделни қуриш жараёни қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) ўрганилаётган объектнинг умумий тузилишини тавсифлаш; 2) объектнинг ташкил этувчи компонентларини танлаш; 3) объектни ташкил этувчи компонентлари ўртасида ўзаро алоқани ўрнатиш; 4) ҳар бир компонентнинг бажарадиган функцияларни аниқлаш ва ўрганиш.

Маҳалла шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш жараёни яхлит бир фаолият сифатида қаралади. Шу сабабли моделнинг компонентларини аниқлаш ушун “фаолият” тоифасига мурожаат қилиш зарур.

Манбалар таҳлили [19; 20; 18] фаолиятнинг субъект мазмунини (эҳтиёжлар, мотивлар, мақсадлар ва шартлар), фаолиятнинг таркибий тузилмавий компонентларини (ҳаракатлар, операциялар), алоҳида компонентларнинг ўзаро ўтишлари ва ўзгаришларини (фаолият ↔ ҳаракатлар ↔ операциялар ва бошқалар) аниқлаш имконини берди. Тақдим этилаётган фаолият таркибини хисобга олган ҳолда, биз томонимиздан ишлаб чиқилаётган хотин-қизларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш моделида концептуал, ташкилий-технологик ва коррекцион-таҳлилий каби таркибий блокларни ажратамиз.

Педагогик, психологик, фалсафий, илмий адабиётлар, илмий тадқиқот ишларини таҳлил қилиш асосида маҳалла институтлари шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш бўйича қуйидаги камчиликлар мавжудлиги аниқланди:

1. Маҳалла институтлари шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш моделлаштирилмаганлиги;

2. Маҳалла институтлари шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш дидактик таъминотини мазмунан ривожлантирилмаганлиги, педагогик шарт-шароитлари таъминланмаганлиги;

3. Маҳалла институтлари шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш маҳалла-ОТМ ижтимоий шерикчиликка асосланган педагогик технологиялари такомиллаштирилмаганлиги;

Маҳалла институтлари шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий фаолиятга тайёргарлик даражаларини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқилмаганлиги.

Юқоридаги камчиликларни бартараф этиш бўйича олиб бориغان тадқиқот ишларида батафсил келтириб ўтилган.

Шундай қилиб, маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш модели қуйидаги блоклардан иборат (1-расм):

- *концептуал* (ижтимоий тартиб асосида биз жараёний моделнинг мақсадини, вазифаларини аниқладик; бу модул ҳал қилинаётган муаммони илмий асослаш функциясини бажаради, ушбу моделни амалга оширишнинг асосий тамойиллари ва ҳуқуқий асосларини асослайди);

- *ташкилий-технологик* (ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш босқичлари, танланган йўналишларни амалга оширишнинг йўналишлари ва технологиялари билан ифодаланган мослашув фаолиятини амалга оширишни ташкилий, педагогик ва технологик қўллаб-қувватлаш функцияси асосида, муаммони ҳал қилиш учун педагогик шарт-шароитларни ўз ичига олади);

- *коррекцион-таҳлилий* (бутун жараёний моделнинг мобиллигини таъминлайди. Ушбу модулда ижтимоий хавф гуруҳидаги хотин-қизларнинг ижтимоий-қўллаб-қувватлаш жараёни самарадорлигини баҳолаш имконини берувчи мониторинг компоненти, мезонлари келтирилган). Ишлаб чиқилган жараёний модел маҳалла шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлашни башоратлайди. Мазкур моделнинг қандай даражада самарали эканлиги тадқиқот натижаларида ўрганилди.

Хулоса ва таклифлар. Ижтимоий тартиб асосида биз жараёний Маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш моделининг мақсадини, вазифаларини аниқландик. Бу модул ҳал қилинаётган муаммони илмий асослаш функциясини бажаради, ушбу моделни амалга оширишнинг асосий тамойиллари ва ҳуқуқий асосларини асослайди. Ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш босқичлари, танланган йўналишларни амалга оширишнинг йўналишлари

ва технологиялари билан ифодаланган мослашув фаолиятини амалга оширишни ташкилий, педагогик ва технологик қўллаб-қувватлаш функцияси асосида, муаммони ҳал қилиш учун педагогик шарт-шароитларни ўз ичига олади. Бутун жараёни моделнинг мобиллигини таъминлайди. Ушбу модулда ижтимоий хавф гуруҳидаги хотин-қизларнинг ижтимоий-қўллаб-қувватлаш жараёни самарадорлигини баҳолаш имконини беради.

Адабиётлар:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi PF-60-son “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2001. — 208 с.
3. Бодалева А.А., Слостенин В.А. Педагогика и психология. М.: Академия, 2004. - 584с.
4. Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания. - М.: Высшая школа, 1978. - 269 с.
5. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. М.: Педагогика, 1989. — 560с.
6. Беспалько В. П. Параметры и критерии диагностической цели. Образовательные технологии: журн. для организаторов и специалистов обучения в системе высш, и сред. проф. образования. - 2007. - №1.-С.18-34
7. Грабарь М.И., Краснянская К.А. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы. М.: Педагогика, 1977. — 135 с.
8. Белкин А.С., Вербицкая И.О. Инновационные процессы в образовании. Образование и наука: изв. Урал, отд-ния Рос. акад, образования : журн. теорет. и прикладных исслед. - 2007. - № 1(43). - С. 113-121.
9. Международные конвенции и декларации о правах женщин и детей / Сб. универсальных и регион, международ, документов. — М. 1998. - 203 с.
10. Подобед В.И., Марон Е. Развитие андрагогики как области профессионально-педагогического знания и социальной практики. Человек и образовании : науч.-пед. изд. - 2009. - № 2. - С.4-8
11. Поленина С. В. Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект. - М., 2000. - 44 с.
12. Зуева Н.Л. Анализ системы управления сферой социального обслуживания населения. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. -2009. -№ 2. - С. 187194.
13. Фельдштейн Д.И. Приоритетные направления психолого-педагогических исследований в условиях значимых изменений ребенка в ситуации его развития. Известия Российской академии образования: науч. журн. - 2010. - № 2(14). - С.3-17 .
14. Социальное становление личности в современном обществе: сб. науч. тр. студентов и аспирантов ин-та педагогики и психологии / Костром, гос. ун-т им. Н. А. Некрасова, Ин-т педагогики и психологии ; [сост. О. С. Щербинина]. - Кострома : КГУ, 2009. - 250 с
15. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. - М., 1998. - Выл. III. - 234 с.
16. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб. : Питер, 2000.-508 с.
17. Парсонс Т. Система современных обществ. - М. : Аспект-Пресс, 1997. — 512 с.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ МОЛОДЫХ ПЕДАГОГОВ В ВУЗЕ

*Шойимова Шохиста Санакуловна,
доцент Ташкентского педиатрического медицинского института,
кандидат психологической наук,
Узбекистан, г. Ташкент*

В статье рассматриваются такие важные аспекты, как самооценка, социальная поддержка и коммуникативные навыки, которые играют ключевую роль в профессиональной адаптации молодых педагогов. Также обсуждаются эффективные программы поддержки, которые могут быть разработаны и внедрены в вузовскую среду для оказания необходимой поддержки молодым преподавателям в процессе адаптации.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, молодые преподаватели вузов, социально-психологические особенности, профессиональное развитие.

YOSH PEDAGOGLARNING OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA KASBIY MOSLASHUVINING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Maqolada yosh pedagoglarning kasbiy moslashuvida muhim rol o'ynaydigan o'z-o'zini hurmat qilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va muloqot qobiliyatlari kabi muhim jihatlar muhokama qilinadi. Shuningdek, moslashuv jarayonida yosh o'qituvchilarga zarur yordam ko'rsatish uchun OTM muhitida ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi mumkin bo'lgan samarali qo'llab-quvvatlash dasturlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: kasbiy moslashuv, yosh OTM pedagoglari, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, kasbiy rivojlanish.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PROFESSIONAL ADAPTATION OF YOUNG TEACHERS IN UNIVERSITY

The article discusses such important aspects as self-esteem, social support and communication skills, which play a key role in the professional adaptation of young teachers. It also discusses effective support programs that can be developed and implemented in the university environment to provide the necessary support to young teachers in the adaptation process.

Key words: professional adaptation, young university professors, socio-psychological characteristics, professional development.

Введение. Современное образование является ключевым фактором развития общества, и профессиональные педагоги в вузах играют важную роль в формировании будущего поколения специалистов. Молодые педагоги, только начинающие свой профессиональный путь, сталкиваются с рядом сложностей и вызовов в процессе адаптации к преподавательской деятельности в высшем образовании. Именно поэтому изучение социально-психологических особенностей профессиональной адаптации молодых педагогов в вузе является актуальной и значимой темой для научного исследования.

Цель данной научной статьи заключается в освещении социально-психологических аспектов профессиональной адаптации молодых педагогов в вузе. Будучи на стыке двух областей – социальной психологии и педагогики, данное исследование направлено на выявление факторов, влияющих на успешную адаптацию молодых педагогов и разработку рекомендаций для улучшения процесса адаптации в вузовской среде.

В ходе исследования были рассмотрены такие важные аспекты, как роль социальной поддержки, коммуникативной компетенции и подготовки молодых педагогов в процессе их адаптации к преподавательской деятельности в вузе. Также проанализированы существующие научные работы и исследования, связанные с этой темой, для получения более полного представления о социально-психологических особенностях профессиональной адаптации молодых педагогов.

Методы: для достижения цели исследования были использованы методы, такие как изучение и обзор литературы, теоретический анализ данных.

Обсуждение результатов. После анализа научной литературы и работ зарубежных исследователей, таких как А.А. Деркач, О.А. Дубасенюк, Э.Ф. Зеер, Л.М. Митина и других, мы пришли к пониманию, что профессиональное развитие молодого педагога - это сложный и непрерывный процесс, который включает качественные изменения в личности. Оно связано с вхождением педагога в профессиональное пространство, которое включает профессиональную деятельность и общение с коллегами. Результатом этого процесса является целостная профессиональная адаптированность педагога [3], [4], [5].

Когда молодой педагог адаптируется к своей профессии, это происходит через несколько компонентов, которые соответствуют уровням адаптационных механизмов и различным сферам его личности. Специалисты выделяют следующие составляющие профессионального развития молодого педагога:

1) Эмоционально-волевой компонент: это профессиональная саморегуляция начинающего педагога, которая представляет собой осознанный и организованный процесс инициирования, построения и поддержки всех видов активности, как внешней, так и внутренней. Он направлен на достижение целей профессиональной деятельности и общения, а также управление ими.

2) Поведенческий компонент: это профессиональная идентичность молодого педагога, которая проявляется в его поведении. Он относится к степени осознанной идентификации и дифференциации себя как представителя педагогической профессии и профессионального педагогического сообщества.

3) Когнитивный компонент: это профессиональное сознание молодого педагога, которое включает его знания и установки в области педагогики. Он является системным качеством специалиста, определяющим его отражение профессиональной реальности.

4) Ценностно-мотивационный компонент: это профессиональная позиция молодого педагога, которая представляет собой систему профессиональных ценностей, ориентаций, внутренних ожиданий и взглядов. Он отражает способ реализации базовых профессиональных ценностей и объединяет социально значимые и личностные мотивы педагогической деятельности [6].

Таким образом, профессиональная адаптация молодого педагога является сложным процессом, который включает эмоционально-волевой, поведенческий, когнитивный и ценностно-мотивационный компоненты. Каждый из этих компонентов играет важную роль в развитии педагога и его успешной адаптации к профессии.

В процессе социально-профессиональной адаптации педагога обычно выделяются три компонента. Первый компонент – психофизиологическая адаптация – представляет собой приспособление молодого педагога ко всем аспектам своего организма к новым условиям работы, таким как учебный график и режим отдыха. Второй компонент – социально-психологическая адаптация – включает в себя вхождение молодого специалиста в коллектив педагогов и студентов путем совместных целей и интересов, формирование нового психологического образа поведения, коррекцию личностных качеств в соответствии с требованиями педагогической деятельности, а также принятие ценностей и норм поведения в образовательном учреждении. Третий компонент – профессиональная адаптация – включает активное освоение педагогом своей должностной деятельности, требований учебного процесса и особенностей обучающихся. Этот компонент также включает привыкание молодого специалиста к новым условиям, связанным с административно-правовыми, социально-экономическими и управленческими аспектами.

В процессе адаптации на рабочем месте сотрудник проходит несколько этапов. На первом этапе – этапе ознакомления, работник получает информацию о новой ситуации в целом, узнает о критериях оценки различных действий и о нормах поведения в коллективе. На втором этапе – этапе приспособления или формального вступления – работник переориентируется и начинает принимать основные элементы новой системы ценностей, но все еще сохраняет свои привычные установки. На третьем этапе – этапе ассимиляции – работник полностью приспосабливается к новой среде и идентифицирует себя с новой группой. Наконец, на четвертом этапе – этапе идентификации – личные цели работника совпадают с целями организации, где он работает.

Чтобы прохождение всех этих этапов было быстрым и продуктивным, необходимо приложить усилия не только со стороны администрации образовательного учреждения, но и самого молодого специалиста. Молодому педагогу приходится осваивать несколько профессиональных ролей одновременно, таких как учитель, воспитатель, куратор, подчиненный, коллега, член методического объединения учителей. В каждой из этих ролей необходимо проявлять профессиональную компетентность и умения, которых, к сожалению, многим недостает [2].

В связи с этим, можно определить следующие задачи в работе по оказанию помощи начинающим педагогам в процессе социально-профессиональной адаптации:

- Изучение реальных профессиональных затруднений начинающих педагогов и формулирование их актуальных потребностей.
- Предоставление информационной и консультативной поддержки начинающим педагогам в выборе программ повышения квалификации и в разработке индивидуального образовательного маршрута.
- Формирование информационного банка образовательных услуг для молодых специалистов в округе.
- Организация курсов повышения квалификации и участие в творческих лабораториях и тренингах.
- Консультирование молодых специалистов и их участие в научно-практических конференциях.
- Вовлечение начинающих педагогов в экспериментальную работу и ликвидация пробелов в их знаниях по экономическим и правовым вопросам.

Компетенция соответствующих служб, включая администрацию, наставников и методистов, включает ознакомление начинающих педагогов с нормативно-правовыми документами, регламентирующими их профессиональную деятельность, а также предоставление информации о их правах, обязанностях, льготах и других преимуществах [5], [6].

Дополнительно, следует обеспечить начинающих педагогов методической литературой, материалами перспективного планирования, дидактическими материалами, а также познакомить их с методическим кабинетом. Активное включение начинающих педагогов в мероприятия, как внутри учреждения, так и за его пределами (поездки, походы, экскурсии), также является важным фактором.

Заключение. В данной научной статье мы исследовали социально-психологические особенности профессиональной адаптации молодых педагогов в вузе. Наша цель была выявить ключевые факторы и проблемы, с которыми сталкиваются молодые педагоги в процессе адаптации к профессиональной деятельности.

В результате анализа литературы и проведенных исследований, мы выделили несколько основных социально-психологических аспектов, влияющих на процесс адаптации молодых педагогов. Во-первых, важно отметить роль социальной поддержки со стороны коллег и руководства. Наличие поддерживающей среды и возможности для профессионального общения и консультаций помогает молодым педагогам успешно преодолевать трудности и находиться в профессиональном развитии.

Во-вторых, коммуникативные навыки играют важную роль в процессе адаптации. Умение эффективно общаться с коллегами, студентами и администрацией вуза способствует установлению доверительных отношений и созданию благоприятного рабочего окружения.

Кроме того, мы обнаружили, что самооценка и уверенность молодых педагогов в своих профессиональных навыках и компетенциях также оказывают существенное влияние на процесс адаптации. Развитие и поддержка положительного профессионального самоопределения являются важными задачами для вузов и организаций, занимающихся подготовкой молодых педагогов.

В заключение, наше исследование подтверждает важность изучения социально-психологических особенностей профессиональной адаптации молодых педагогов в вузе. Понимание этих особенностей позволяет разработать эффективные программы поддержки и развития для молодых педагогов, что способствует повышению качества образования и формированию профессионально компетентных и уверенных специалистов.

Литература:

1. Андреева Е.В. Программа поддержки начинающего учителя / Е. В. Андреева, Н. В. Новокшанова // Завуч. - 2010. - № 2. - С. 82-96.
2. Котова С.А. Адаптация в должности и освоение профессии учителя / С.А. Котова // Нар. образование. - 2010. - № 8. - С. 121-127.
3. Редлих С.М. Адаптация молодого педагога / С.М. Редлих // Проф. образование. Столица. - 2012. - № 1. - С. 19-21.
4. Турлунова А.В. Психолого-педагогическое сопровождение молодого учителя в адаптационный период профессиональной деятельности / А. В. Турлунова // Методист. - 2012. - № 7. - С. 20-26.

5. Шевченко О. А. Эмпирическое исследование профессионального развития молодых учителей в системе постдипломного педагогического образования // Концепт. – 2014. – № 07 (июль). – ART 14176. – 0,5 п. л. – URL: <http://e-kon-sept.ru/2014/14176.htm>. – Гос. рег. Эл № ФС 77- 49965. – ISSN 2304-120X.

6. Долгова В. И., Мельник Е. В., Моторина Ю. В. Адаптация молодых специалистов в образовательном учреждении // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 31. – С. 76–80.

7. Шойимова Ш.С. Тиббиёт ОТМ педагогларининг касбий сўниш даражасини ўрганиш // PSIXOLOGIYA. Учредители: Бухарский государственный университет. – №. 1. – С. 130-139.

8. Шойимова Ш.С. Сущность социально-психологической концепции «Я – врач-педагог». «Та’лим va innovatsion tadqiqotlar» халқаро илмий-методик журнали. -2023. -№6. 233-236.

ZAMONAVIY RAHBAR IMIDJI VA BOSHQARUV FAOLIYATINING O‘ZIGA XOS INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Safarov Dilmurod Xalimovich,

*Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi,
“Pedagogika va psixologiya, ta’lim texnologiyalari” kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent*

Ushbu maqolada rahbar boshqaruv faoliyatining o‘ziga xosligi, zamonaviy rahbar faoliyatida imidj qanday ahamiyatga egaligi, imidjning o‘ziga xos psixologik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi, imidjni shakllantirishning zamonaviy tamoyillari, psixologiyaning turli xil yo‘nalish tarafdorlari imidjni shakllantirish borasida o‘z tamoyillari kabi mavzular ochib berilgan.

Maqolada rahbar boshqaruv faoliyatining o‘ziga xos individual-psixologik xususiyatlari, rahbar qatiyatlilik, talabchanlik, kerak bo‘lsa, qattiqqo‘llik xususiyatlariga ega bo‘lishi, rahbar o‘z atrofidagi muhit, ma’naviy iqlim, odamlarni o‘ziga qaratishi, o‘ziga jalb eta olishligi, boshqaruv jarayonini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish kabi mavzular ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: rahbar, boshqaruv, imidj, manaviy iqlim, qatiyatlilik, individual-psixologik xususiyatlari.

ИМИДЖ СОВРЕМЕННОГО ЛИДЕРА И ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной статье рассматривается своеобразие управленческой деятельности руководителя, значение имиджа в деятельности современного руководителя, уникальные психологические характеристики имиджа, современные принципы формирования имиджа, всесторонне раскрыты разные направления психологии, их принципы формирования образа на такие темы.

Статья посвящена управленческой деятельности руководителя, индивидуально-психологическим характеристикам, раскрыто то, что руководитель должен обладать характеристиками настойчивости, требовательности, при необходимости жёсткости. Раскрываются такие темы, как окружение лидера, духовный климат, умение привлекать людей, процесс управления достижения цели.

Ключевые слова: руководитель, управление, имидж, нравственный климат, детерминация, индивидуально-психологические особенности.

THE IMAGE OF A MODERN LEADER AND MANAGERIAL ACTIVITIES ARE INHERENT INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

In this article, the uniqueness of the management activity of the leader, the importance of the image in the activity of a modern leader, what are the unique psychological characteristics of the image, the modern principles of image formation, the supporters of different directions of psychology, their principles regarding image formation such topics are disclosed.

This article is specific to the management activity of the leader individual-psychological characteristics, the leader must have the characteristics of perseverance, demandingness, if necessary, toughness, the leader's environment, spiritual climate, the ability to attract and attract people, the management process to the goal Topics such as compliance are disclosed.

Key words: leader, management, image, moral climate, determination, individual psychological characteristics.

Kirish. Bugungi jamiyatda har qanday ijtimoiy mehnat jarayoni boshqaruvni talab etadi. Har qanday boshqaruv tizimi esa zamon talablariga mos ravishda takomillashib boradi. Yurtimizda iqtisodiy rivojlanish jarayoni jadal sur‘atlarda kechayotgan ayni bir paytda o‘z kasbining mutaxassisi bo‘lgan, jahon tajribasida sinovdan o‘tgan zamonaviy boshqaruv tizimlari haqida mukammal bilimga ega bo‘lgan va ma’suliyatni qalbdan his qiladigan yosh rahbar kadrlarga talab ortib bormoqda. Shuning uchun ham mamlakatimizda rahbar kadrlarni tayyorlash bugungi kunda har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, har jihatdan mukammal rahbarlarni tayyorlamay turib jamiyatni rivojlantirib bo‘lmaydi. Bu borada rahbar

imidjining faoliyat jarayonidagi o‘rni har bir faoliyat samaradorligini taminlash imkonini beradi. Shunda o‘rinli savol tug‘iladi: Zamonaviy rahbar faoliyatida imidj qanday ahamiyatga ega?

Asosiy qism. *Imidjning o‘ziga xos psixologik xususiyatlari nimalardan iborat?* Imidj” (inglizcha-“obraz”, “tasvir”) atamasini dastlab XX asrning 60-yillarida amerikalik iqtisodchi Bolduin ish samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida qo‘llay boshlaydi. Shu davrdan boshlab psixologik jihatdan asoslangan imidj ijtimoiy hamda siyosiy soha psixologlarning tadqiqot ob‘ektiga aylandi. Uning asosiy vazifasi shaxs yoki ijtimoiy tuzilma haqida bevosita va bilvosita vizul tasavvur uyg‘otish hisoblanadi. Aniq dalillarga asoslangan tafakkur esa taassurotlar va tasavvurlar natijasida shakllanadi. Agar biz imidjga aniq psixologik mahsulot sifatida qaraydigan bo‘lsak, u, ijtimoiy ustanovka, qimmatbaho streatip va urfga aylangan ramz kabi namoyon bo‘ladi.

Imidjni shakllantirishning zamonaviy tamoyillari XIX-XX asrlarda ishlab chiqilgan g‘oyalarga asoslangandir. Psixologiyaning turli xil yo‘nalish tarafdorlari imidjni shakllantirish borasida o‘z tamoyillarini yaratadilar. Jumladan, **xulq psixologiyasi** maktabi vakillari shakllantirish jarayonga perseptiv operatsiyalarni o‘zgartirish qabilidagi qarashni taklif etadilar. Buning asosiy natijasi atrofdegilarning shaxs imidjini munosabat tarkibi sifatida qabul qilishi bilan ifodalanadi. Amerikalik tadqiqotchilar *O.Konel, K.Daniel* verbal imidjni shakllantirishning aniq ko‘rsatmasini berishgan: “Liderning nutqi, o‘zini tutishi va yuz tuzilishi unga bo‘ysunuvchilarning nutqidan farq qiladi. Nutqlar buyruq ko‘rinishida ifoda etiladi. ...bo‘ysunuvchilarga nisbatan past ohangda bo‘ladi. Unda tanaffus ko‘p bo‘ladi” deyiladi.

*F.Perlz*ning shaxsga oid nazariyasi va psixoterapevtik ta‘sir tarafdorlari (*geshtalterapiya*) imidjni butun bir tizim sifatida, ya‘ni unga qandaydir aniq va real narsaday qarashni (“shu yerda va hozir”) hamda shakllantirishni taklif etadilar (figura va fonning mos kelishi). *Kognitiv psixologiya* tarafdorlari esa, imidjni shakllantirish tamoyilini o‘rgatuvchi strategiya (sub‘ekt tomonidan anglab qilinadigan) sifatida taklif etishadi. Yana bir nazariyalardan biri “*tanqislik nazariyasi*” imidjning emotsional ta‘siri xususiyatlari asosida yaratilgan. “Maqsadli axborotning aniqligi, ayniqsa, defisit paytida intensiv tasavvurni yuzaga keltiradi. Bunday holda tasavvurni rag‘batlantiruvchi ongning kompensatorlik mexanizmlari ishga tushadi, o‘ylab oxiriga yetishning erkinlik darajasi mutaxassislar tomonidan qat‘iy nazorat qilinadi.

F.Jivkinz va funksional yondashuv tarafdorlari quyidagi imidj tiplarini tavsiya etadi:

1. Ko‘zgu – imidj, “Men” haqidagi tasavvurlar natijasida shakllanadi;
2. Hozirgi – imidj, o‘zgalar tomonidan berilgan ta‘rif natijasida shakllanadi;
3. Istalgan – imidj, biz intilayotgan maqsadni o‘zida namoyon etadi;
4. Kooperativ – imidj, tashkilotni qismlarini emas butunligicha o‘zida namoyon etadi;
5. Ko‘plik – imidj yagona korporatsiya o‘rniga bir qator mustaqil strukturalardan tuziladi.

Ingliz tadqiqotchisi E.Sempson shaxs imidji haqida yozar ekan, tashqi va ichki faktorlarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga olgan holda uni 3 tipga ajratadi:

1. “Men” imidj – o‘tmish tajribasi hamda ayni paytdagi o‘z-o‘ziga bo‘lgan hurmat va ishonch natijasi;

2. Anglangan imidj – o‘zgalarning bizga berilgan bahosi;

3. Talab etiladigan imidj – har bir bir mutaxassislikka (rolga) o‘zgacha imidj xosdir. Ayrim hollarda imidjga kiyim turlari yordamga keladi. Harbiy kiyim, sud mantiyasi va shoxlik toji – bularning hammasi imidj belgilari hisoblanadi hamda ma‘lum vazifani bajaruvchi shaxsga oid ekanligini bildiradi.

Imidj sohasidagi tadqiq qilinayotgan yo‘nalishlardan yana biri o‘z-o‘zini anglash jarayoni bo‘lib, u shaxsga xos xarakterning asosiy manbai hisobalanadi. Ayrim insonlarning doimo o‘zligini anglashi va o‘z vaqtida boshqa insonlarning o‘z “Men”ini unutib qo‘yishi bir qator tadqiqotlarga sabab bo‘lib xizmat qildi.

A.Feningsteyn, M.Sherif hamda A.Bass xarakterning o‘ziga xos jihati bo‘lgan o‘z-o‘zini anglash jarayonini diagnostika qiluvchi so‘rovnoma yaratdilar va uni “O‘zlikni anglash” shkalasi deb nomladilar. Tahlil asosida o‘zlikni anglashning bir qator aspektlari aniqlandi:

1. Shaxsiy o‘zlikni anglash – o‘zlikning haqiqiy hissiyotlariga diqqatni jalb etuvchi bandlardan iborat;

2. Oshkora o‘zlikni anglash – o‘zlikka ijtimoiy ob‘ekt sifatida nazar tashlash;

3. Ijtimoiy xavf – jamiyat e‘tibori natijasida insonning o‘z-o‘zini yo‘qotib qo‘yish xususiyatini aks ettiradi.

Aniq tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘zlikni anglash aspektlarining bir – biridan farqi katta bo‘lsa ham, ular o‘zaro bog‘liqdir. Bu uch aspektni anglab darajasiga ko‘ra insonlar bir-biridan farqlanadilar.

«Men» tamoyili imidjni shakllantirishning muhim bosqichi sanaladi. Bu bosqichda shaxs o‘zga shaxslarda yaxshi taassurot qoldirish texnologiyasini, o‘zlikni anglash va boricha qabul qilish, o‘ziga hamda olamga ijobiy munosabatni shakllantirish va o‘zligini sevishtirishni o‘rganadi.

“Men” tamoyilining o‘zi nima? “Men” tamoyili – individning o‘zi haqidagi tasavvurlari majmuasidir” – deydi R.Berns. “Men” tamoyili tuzilmalar majmuidan iborat bo‘lib, uch asosiy bandni o‘z ichiga oladi:

1. Individning ishonchi – u asoslangan ham, asoslanmagan ham bo‘lishi mumkin (tuzilmaning kognitiv tarkibi);

2. Bu ishonchga hissiy munosabat (hissiy baholovchi tarkibi);

3. Xatti-harakatlarda namoyon bo‘luvchi mos munosabat (xulq-atvor tarkibi).

Qo‘llanish tartibiga ko‘ra bu uch elementni quyidagicha aniqlashtirishimiz mumkin:

1. Men obrazi – individning o‘zi haqidagi tasavvurlari;

2. O‘zini baholash – ushbu holatni affektiv baholash turli darajada bo‘ladi. Chunki “Men” obrazining aniq, o‘ziga xos xususiyatlari uni qabul qilish va munosabat bildirish jarayonida kuchli yoki kuchsiz hissiyot uyg‘onishiga sabab bo‘lishi mumkin.

3. Xulqning potensial munosabati – Men obrazi va o‘zini baholash natijasida bajarilgan aniq xatti-harakatlar.

Ushbu tamoyil individ ma‘lum vaziyatlarda qanday harakat qiliadi va o‘zgalar xatti-harakatiga qanday munosabat bildirishini belgilaydi.

Blez Paskal imidj haqida insonlarga ta‘sir ko‘rsatishning 2 usuli bor deb yozadi: **“ishontirish usuli” va “yoqish usuli”**. Barchamiz atrofdagilarning ko‘zida yaxshiroq, professional, yoqimliroq bo‘lishni xohlaymiz va butun ongli hayotimiz davomida shu yo‘nalishda rivojlanishga harakat qilamiz. Har doim ham ijobiy o‘zgarishlar “Men” tomonidan qabul qilinmasligi mumkin. Ya‘ni, bu xuddi plastik xirurgiyadagi singari mijozning identifikatsiyasi bilan muammolarga duch kelinishi (“Men” endi “Men emas”), deb talqin qiladi. Muallif, imidjni ichki va tashqiga ajratadi: ichki imidjni moslashtirmasdan tashqi imidjni yaxshilab bo‘lmaydi. Shaxsiy imidjni shakllantirish muammosini “Men – tamoyil” pozitsiyasi va psixologik komfort pozitsiyasidan turib tadqiq qiladi.

Bugungi kunda zamonaviy rahbar sifatleri qatoridan hissiy intellekt ham o‘rin oldi deb hisoblashmoqda g‘arb tadqiqotchilari. Ular Johnson & Johnson kompaniyasining rahbarlarini tadqiq qilgan holda samarali usulda boshqarishga yordam beruvchi sifatlar ro‘yhatini tuzishdi.

Hissiy intellekt bu - o‘zga insonlar bilan samarali munosabat o‘rnatish barobarida o‘zini va o‘zgalar hissiyotini boshqara olish qobiliyatidir. 1998 - yilning oxirida yozilgan “Qanday qilib yetakchi bo‘lish mumkinroq” deb nomlangan maqola Johnson & Johnson kompaniyasi rahbarlarida katta qiziqish uyg‘otdi.

Daniel Golman tomonidan yozilgan maqolada hissiy intellektning samarali boshqaruv jarayonidagi ahamiyati, hissiy intellekt kuchli rahbarlar va quyi pog‘onadagi rahbarlar orasidagi farqlarni belgilovchi muhim faktor ekanligini bir qator tadqiqotlar ta‘kidlab o‘tgan.

Golmanning kuzatuvlariga ko‘ra hissiy intellektning asosini o‘ziga bo‘lgan ishonch, o‘z qobiliyatlarini qay darajada ekanligini anglash, o‘zida va o‘zgalarda ayrim voqea va hodisalarning qanday hissiy kechinmalar uyg‘otishini mohiyatini chuqur anglab yetitish. Shunday bilimlar bilan qurollangan har qanday rahbar o‘z hissiyoti va xulqini boshqarish barobarida o‘zgalarni yaxshi his qila biladi.

Ushbu maqola psixolog Ketlin Kavallo rahbarlik qilayotgan “PsyD Corporate Consulting Group” konsalting kompaniyasi tadqiqotchilarining bir qator tadqiqotlar o‘tkazishiga sabab bo‘ldi. Tadqiqot DJonson & DJonson kompaniyasining 358 ta rahbar xodimlari bilan o‘tkazildi. Tadqiqotning maqsadi esa rahbarlik sifatlarini baholash va hissiy intellektning qay darajada ekanligini aniqlash, ushbu kompaniya rahbar xodimlarining boshqa kompaniya rahbarlariga hos bo‘lmagan bilim va ko‘nikmalarini aniqlashdan iborat edi. Natija esa hayratlanarli bo‘ldi, eng omadli rahbarlar o‘z –o‘zini anglab yetgan, o‘zini boshqara oladigan va chuqur ijtimoiy bilimlarga ega bo‘lishi kerakligi aniqlandi. Bularning barchasi esa hissiy intellektning tarkibiy qismi bo‘lib hisoblanadi.

Mamlakatimizda rahbar kadrlarni tayyorlash bugungi kunda har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, har jihatdan mukammal rahbarlarni tayyorlamay turib jamiyatni rivojlantirib bo‘lmaydi. Zero, O‘zbekistonning buyuk bo‘lishi, hayotimizning tinch, farovon va ijtimoiy jihatdan yuksak bo‘lishi barcha bo‘g‘inlardagi kadrlarga bog‘liqdir. Kadrlarni tanlashda avvalo uning ma‘naviyati muhim o‘rin tutadi. Chunki rahbar va uning ma‘naviyati xalqning, davlatning va jamiyatning kuch qudratidir. Qolaversa har qanday rahbarni ham ma‘naviyatsiz tasavvur etish juda qiyin. Shu nuqtai nazardan, biz tadqiqotimiz davomida rahbar ma‘naviyati va uning ijtimoiy – psixologik xususiyatlari borasida tegishli adabiyotlarni o‘rgandik va izlanishlar olib bordik. Bunda asosan raxbarning mamlakatimiz ijtimoiy taraqqiyotida tutgan o‘rni hamda shaxsiy fazilatlariga jiddiy e‘tibor qaratildi. O‘ylaymizki, biz o‘rgangan nazariy bilimlar rahbarning boshqaruv faoliyatiga, uning ma‘naviyatiga hamda uning individual psixologik xususiyatlariga oid bugungi talablarni yanada chuqurroq tasavvur etish imkonini beradi.

Rahbarning fazilati odamlarni rozi qilish, ularga g‘amxo‘rlik, mehribonlik ko‘rsata olish imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Bu axloqlilikdir. O‘zgalarning hayotini yaxshilash, ularga hamdard bo‘lish rahbar axloqini belgilaydi. Axloq — xulq-atvor, harakat va amaldan iborat. Birovga adolatli munosabat, xulq-atvorni, o‘zganing og‘irini yengil qilish harakatni va aniq ishlarni amalga oshirish amalini bildiradi. Ko‘zi to‘g‘rilik

bilan o‘zgalarning aybini ko‘rsa ham kechiradi. Qo‘li to‘g‘rilik bilan birovning haqqini olmaydi, aksincha, muhtojga beradi. Dil to‘g‘riligi bilan o‘zganing «dardini o‘z dardi» deb biladi. Bunday axloq egasiga odamlar ishonadi, muammolarni hal qilish uchun hamkorlikka intiladi va kezi kelganda rahbarni baloqazolardan himoya qiladi.

Xozirgi kunda «Rahbar qat‘iyatlilik, talabchanlik, kerak bo‘lsa, qattiqqo‘llik xususiyatlariga ega bo‘lishi lozim». Bu fazilatlar bo‘lmasa odamlarni bir maqsadga uyushtira olmaydi. Uning qat‘iyatliliq aniq g‘oya va maqsadga ega bo‘lishini, talabchanligini, o‘zi va o‘zgalarni ana shu g‘oya va maqsad atrofida uyushtira olishini va uni amalga oshirishini bildiradi.

Bu o‘rinda qattiqqo‘llik tushunchasini kengroq izohlab o‘tish lozim. Qattiqqo‘llik rahbarning to‘g‘ri-noto‘g‘ri so‘zlar, ishlar va harakatlarda o‘jarlik bilan oyoq tirab olishi emas. Qattiqqo‘llik to‘g‘ri ishlarni qat‘iy turib himoya qilishni, ijro intizomini mustahkamlashni va rahbarning o‘zi barcha ishlarning borishidan xabardor bo‘lishini bildiradi. Rahbar shaxsning ishning samarasida qattiqqo‘lligi o‘zini oqlaydi. Aks holda loqaydlik, beg‘amlik, qonunbuzarlik ishning samarasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu ma‘noda qo‘llangan qattiqqo‘llik tushunchasi rahbarning ijobiy fazilatidir. Bu fazilatsiz u zamondan orqada qoladi, ishlari orqaga ketadi va jamoada loqaydlik muhitini keltirib chiqaradi.

Rahbar uchun zarur bo‘lgan yana bir muhim fazilat shundan iboratki, u xalq bilan topisha olishi lozim. Xalq bilan til topishish yuksak madaniyatlilikni talab qiladi. Odamlar bilan ishlaydigan, ularni boshqaradigan kishi madaniyatli bo‘lmasa ishi yurishmaydi. Madaniyatli bo‘lish yaxshi kiyinib, bo‘yinbog‘ taqib yurishdan iborat emas. Madaniyatlilik odamlar bilan samimiy so‘zlashish, birgalikda ishlash va ular bilan doimiy, mustahkam aloqada bo‘lishdir.

Rahbar madaniyati uning xalq ichida bo‘lishi va unga nisbatan odamlarning munosabatida ko‘rinadi. Xalq bilan til topisha olmagan odam rahbar bo‘la olmaydi. Chunki uni odamlar yoqtirmaydi, unga ishonmaydi va undan shubhalanadi. Bunday rahbarning ishi yurishadimi? Odamlar bilan til topisha olmagan kishi qanday qilib o‘zini rahbar sanay oladi?

Shu ma‘noda madaniyatsiz rahbar ishni barbod qiladi. Shaxsiy manfaatidan o‘zga narsani ko‘rmaslik ham madaniyatsizlikni ko‘rsatadi. Odamlar shaxsiy manfaatining quli bo‘lgan rahbardan yuz o‘giradilar.

«Rahbar o‘z atrofidagi muhit, ma‘naviy iqlim, odamlarni o‘ziga qaratishi, o‘ziga jalb eta olishi kerak». Bu o‘rinda gap rahbar ma‘naviyati haqida bormoqda. Ma‘naviyatli rahbar o‘z atrofida sog‘lom muhit va ma‘naviy iqlimni yuzaga keltiradi. Shunda odamlar unga intiladi. Rahbar ma‘naviyati, rahbarning «istarasi issiq va fayzli bo‘lishi»da ko‘rinadi. Haqiqatan ham yaxshi inson istarali va fayzli bo‘ladi. Aksincha, byurokrat rahbar sirli, aldoqchi va baxil bo‘ladi. Bu o‘rinda shunday bir gap bor: istarali va fayzli rahbar huzuridan odamlar muammosi hal bo‘lmasa ham ko‘tarinki kayfiyat bilan, rozi holda chiqadilar. Bunday rahbar xatoga yo‘l qo‘ysa ham odamlar uni kechiradi, xatolardan chiqish yo‘llarini ko‘rsatadilar. Mana bu fazilatlar ham rahbar ma‘naviyatini bezaydi.

Rahbar odamlarni boshqarishi bilan o‘zgalardan ajralib turadi. U mehnat jamoasida va jamiyatda barchaning ko‘z o‘ngida turadi. Shu sababli uning zimmasida o‘zgalardan nisbatan ko‘proq mas‘uliyat bor. Mas‘uliyat — bu burchni bajarishda qat‘iy bo‘lishdir. Rahbarning, sodda qilib aytganda, otning kallasiday yuragi bo‘lishi kerak» degan edi.

«Bugungi kunda rahbar faqat o‘zi yonib qolmay, unga ko‘z tikib, undan ko‘p narsani kutib turgan xalqni ham yondira olishi zarur. Men yondirish deganda, odamlarni birlashtirish, odamlarni boshqarishni va ularni yuksak maqsadlar sari safarbar etishni nazarda tutaman».

Binobarin, rahbar fazilatlaridan yana biri tashabbuskorlik. Tashabbuskor rahbar yonib, zavq bilan yashaydi va ishlaydi. Rahbarning tashabbuskorligi uch narsada bilinadi: odamlarni birlashtirish, ularni boshqarish va safarbar etish. Birlik yo‘q joyda baraka va ishda unum bo‘lmaydi. Boshqaruv (uyushtiruvchanlik) zaif bo‘lsa, tartib va intizomga putur yetadi. Safarbarlik bo‘lmasa, bunyodkorlik bo‘lmaydi.

Odamlar birlashsa, uyushsa va safarbar etilsa jamiyat farovonlikka yuz tutadi. Odamlarda yashash va ishlashga ishtiyoq ko‘payaveradi. Ruhi yaxshilanib, yangilanish ro‘y beradi. Muammo va illatlar kamayadi. Bularning barchasi rahbarning yonishiga, tashabbuskorligiga bog‘liq.

«Rahbar juda ortiqcha sirli bo‘lmasligi, bag‘ri keng va kechirimli bo‘lishi lozim». Rahbar mas‘uliyati tolerantlik (bag‘rikenglik) bilan ham belgilanadi. Tolerantlik rahbar shaxsini yuksaltiradi, uni maydalashish illatlaridan saqlab qoladi.

Sirli tuyulgan odamga xalq o‘z dilini yormaydi, undan o‘zini olib qochadi. Begonasirash, ishonchsizlik kelib chiqadi. Arzimas xatolar uchun xunoblik, ma‘naviy muhit buzilib, huquqbuzarlik sodir bo‘ladi. Bag‘ri keng va kechirimli rahbar muammolarni bosiqlik bilan o‘z vaqtida va joyida hal qiladi. Shu ma‘noda rahbar shaxsning tolerantligi kechirimli bo‘lish va jamiyatni muolaja qilishdan iborat.

Milliy ma’naviyatimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ulug‘ allomalarimiz tomonidan davlat xizmatchilari, mulozimlariga xos ijobiy va salbiy sifatlarga muayyan munosabatlar bildirib kelinganligining guvohi bo‘lamiz. Amir Temurning «Temur tuzuklari», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub»i, «Dastur ul-muluk» asarlaridagi fikrlari va boshqalar bunga yaqqol misollar bo‘la oladi.

Biz yuqorida ta’kidlaganimizdek, rahbar kadrlarning boshqaruv uslubi, uning individual psixologik xususiyatlari, ma’naviyati masalasiga alohida e’tibor beriladi. Bu esa yillar davomida tadrijiy, bir yo‘sinda zamonaviy kadrlarni tarbiyalashning yangi pedagogik konsepsiyasi ishlab chiqilganini ko‘rish mumkin. Tashkil etgan har bir fakt — hayotiylik, o‘tish davrini tezlatish va yengillatish maqsadi bilan yo‘g‘rilgan. Tashabbuskorlik, halollik, yurt dardi bilan yonish g‘oyasi bu konsepsiyaning asosini tashkil etadi.

Bizning fikrimizcha, rahbar kadrlarning boshqaruv uslubi, uning individual psixologik xususiyatlari va ma’naviyati masalasiga yuqori darajada e’tibor berilishi, uning sabablarini chuqur ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etishni taqozo etish bilan birga zamonaviy kadrlarni ma’naviy shakllantirish bo‘yicha yagona tizim konsepsiyasini hozirgi zamon boshqaruv pedagogikasi nuqtai nazaridan nazariy-metodologik ishlab chiqish — kelajagi buyuk O‘zbekistonni barpo qilishning eng muhim talablaridan biridir.

Rahbarlik faoliyati va rahbar shaxsi uchun irodaviy sifatlarda juda muhim ahamiyatga ega, uni boshqarish esa psixologik to‘siqlar, vaziyatlar, nizoli holatlarni yengish manbai bo‘lib hisoblanadi.

Rahbar kadrlarning nufuzi barqaror iroda sub’ekti ekanligini har qaysi harakat va faoliyatida namoyish qilishda o‘z ifodasini topadi, uni komillikka yo‘naltirishga imkon yaratadi. Shaxslararo munosabatda iliq tuyg‘uni vujudga keltiradi, insonni inson tomonidan to‘g‘ri idroq qilishga sharoit tug‘diradi, individual uslubni shakllantiradi, obro‘-e’tibor ma’naviy boylar bo‘lishdan tashqari ishlab chiqarish samaradorligining omili, iliq psixologik muhitning mexanizmi hisoblanadi. Shaxsning irodasiga quyidagi talablar qo‘yiladi:

- irodaviy kuch-quvvatning mujassamlashuvi,
- boshqaruv faoliyatining mashaqqatlari, zahmatlari,
- maqsadga intilishi va sobitqadamlilik,
- tashabbus, mustaqillik, ijodiylik,
- sabotlilik, qat’iylik, prinsipiiallik,
- vazminlik, esankiramaslik, o‘zini qo‘lga ola bilishlik,
- intizomlilik, o‘zini ‘ozi uddalash, o‘ziga o‘zi buyruq berish,
- o‘z kuchiga ishonch, o‘zini safarbar qila olishlik va boshqalar.

Ma’lumki, boshqaruv jarayoni uchun ijrochilarning psixologik xususiyatlari va ularning o‘ziga xosligi muhim ahamiyatga ega. Xuddi shu boisdan jamoa, guruh va ularning a’zolari yuzasidan muayyan darajadagi psixologik ma’lumotlilik, faoliyat va muomalani tashkil qilish, uyushtirish, muloqotga kirishish, voqelikka tortilganlik masallarini e’tiborga olish boshqaruv jarayonini maqsadga muvofiq amalga oshirishni ta’minlaydi.

Xulosa. Boshqaruv jarayonini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish uchun rahbar idora qilishning qaysi bo‘g‘inida bo‘lishidan qat’iy nazar muayyan qobiliyatlarga ega bo‘lishi kerak. Rahbar o‘zining shaxsiy fazilatlarini, mustahkam xarakteri, kuchli irodasi, barqaror hissiyoti barcha narsalarga va jabhalarga nisbatan maxsus qobiliyatlari bilan xalq xo‘jaligini boshqara oladi, xolos. Chunki fan va texnikaning rivoji, odamlarda ongillik darajasining yuksak ko‘rsatkichi, ijtimoiy tajribalarning ta’sirchan kuchi, kishilarning muayyan bilimlarga ega ekanligi rahbarning komil inson kamoloti pog‘onasiga ko‘tarilishini taqozo etadi.

Ta’kidlab o‘tilgan rahbar shaxsining qobiliyatlari muhim ahamiyat kasb etib, xarakter, milliy qiyofa qanday rol o‘ynasa, ular ham xuddi shunday qiymatga egadir. Ularni rahbarlarda maxsus shakllantirish bilan kamolot sari yetaklash mumkin bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –T.: O‘zbekiston, 2017. – 104 b.
2. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. — T.: “Akademiya”, 2006.
3. Umarov B.M. Muloqot va shaxslararo munosabat psixologiyasi.— T., 1997
4. Xolbekov A.J. Boshqaruv sotsiologiyasi. - T.: “Akademiya”, 2008.
5. Omonov B. Siyosiy zamonaviy pedagogning notiqlik mahorati. –T.: “O‘zbekiston”, 2000.
6. Razzoqov Sh. Rahbarlik san’ati. –T.: “Sharq”, 1997.
7. Raximova D., Bekmurodov M. Liderlik va tashkilot madaniyati. –T.: “Akademiya”, 2006.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL THINKING IN THE PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Ashurov Jahongir Abdisattorovich,

Teacher of Legal English at Tashkent State University of Law

jahongirashurov2004@gmail.com,

ashurov.jahongir@tsul.uz

The disclosure of each student's abilities and the development of a personality prepared for life in a high-tech, competitive world are the primary goals of contemporary higher education. A person who is free, imaginative, and capable of certain kinds of thinking is needed in modern society and education as a result. Critical thinking is a qualitative trait of the thinking of a free person because its critical orientation is focused on creative and constructive activity. The need to shape and cultivate students' critical thinking, which is an essential and necessary part of their professional competence, is related to the requirements of modern high schools.

Key words: *critical thinking, educational standards, potential capabilities, creative and constructive activities, creative person, teaching a foreign language.*

CHET TILINI O'RGANISH JARAYONIDA TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH

Har bir talabani qobiliyatini ochib berish va yuqori texnologiyali, raqobatbardosh dunyoda hayotga tayyor shaxsni rivojlantirish zamonaviy oliy ta'limning asosiy maqsadi hisoblanadi. Erkin, xayolparast va muayyan fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan shaxs zamonaviy jamiyatda va natijada ta'limda kerak. Tanqidiy fikrlash erkin shaxs tafakkurining sifat xususiyatidir, chunki uning tanqidiy yo'nalishi ijodiy va konstruktiv faoliyatga qaratilgan. Talabalarning kasbiy kompetensiyasining muhim va zaruriy qismi bo'lgan tanqidiy fikrlashni shakllantirish va rivojlantirish zarurati zamonaviy universitetlar talablari bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: *tanqidiy fikrlash, ta'lim standartlari, potentsial imkoniyatlar, ijodiy va konstruktiv faoliyat, ijodiy shaxs, chet tilini o'rgatish.*

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Раскрытие способностей каждого студента и развитие личности, готовой к жизни в высокотехнологичном, конкурентном мире, являются первостепенными задачами современного высшего образования. Человек свободный, творческий и способный к определённым видам мышления необходим современному обществу и, как следствие, образованию. Критическое мышление является качественной чертой мышления свободного человека, поскольку его критическая направленность ориентирована на творческую и созидательную деятельность. Необходимость формирования и развития у студентов критического мышления, являющегося существенной и необходимой частью их профессиональной компетентности, связана с требованиями современного вуза.

Ключевые слова: *критическое мышление, образовательные стандарты, потенциальные возможности, творческая и созидательная деятельность, творческая личность, обучение иностранному языку.*

Introduction. The investigation of state educational norms, educational programs and projects of higher educational institutions uncovers the developing significance of the advancement of critical thinking of undergraduates during the university phase of schooling. The investigation of the down to earth exercises of universities shows the developing requirement for the training of a critically thinking individual. The development of critical thinking of undergraduates of a cutting-edge university will permit future experts to deftly adjust to the advanced data space, and the capacity to comprehend and break down data in an unknown dialect permits them to accomplish this objective. An examination of the exploration directed lately to distinguish powerful methods for fostering students' critical thinking shows that, in spite of the huge hypothetical and pragmatic meaning of current showing strategies, they don't adequately mirror the parts of the issue. Accordingly, the pertinence of the subject under not entirely settled by the genuine necessities of

the homegrown school system and the inconsistencies existing today in the arrangement of advanced education between:

- the necessities forced on the nature of preparing of future subject matter experts and the low degree of critical thinking in the greater part of them; acknowledgment of the need to foster critical thinking of a cutting-edge individual and the absence of improvement of content, innovation, absence of a model, measures for the improvement of critical thinking of university understudies;

- the likely capacities of an unknown dialect for of creating critical thinking of university understudies and inadequate improvement of hypothesis and practice of their execution.

The above has decided the logical issue of the review: the meaning of educational circumstances for the fruitful improvement of critical thinking of understudies during the time spent showing an unknown dialect.

Methods of research in critical thinking.

Professor E. Glasser has fostered a critical thinking program that incorporates tests to test the capacity to reason, make inferences, perceive suspicions, assess the end and the strength of contentions. Critical thinking is, as she would see it, the legitimacy of decisions, explanations of activities and the capacity to evaluate the level of their legitimacy (judiciousness, sensibility), to track down a sort of restriction of relevance. This attribute of thinking depends on information and social generalizations, in more detail, we can discuss critical examination, the capacity to decipher and make sense of, reach determinations and resolutions, assess to make decisions about "what to accept and what to do." likewise, the expression "think critically" additionally implies the capacity to apply the above abilities corresponding to yourself, as well concerning the issue. Critical investigation alludes to the capacity to recuperate missing premises, to analyze them according to the perspective of coherent accuracy.

American researchers B. Moore and R. Parker characterize critical thinking as "a painstakingly thought of, adjusted choice in regards to any judgment: whether we ought to acknowledge, reject or delay it, and the level of certainty with which we make it happen".

Countless specialists and professionals were engaged with the time of 1982-1990 years, so logical improvements started to experience the ill effects of an absence of a comprehensive methodology. Critical thinking was viewed as a panacea for all troubles. Feelings, instinct, creative mind, rationale - this was consolidated under the standard of critical thinking. Simultaneously, an elevated degree of thoroughness was lost. Accordingly, the idea of critical thinking has lost its limits. Of specific significance are the considerations of S. Brookfield, who trusted that "critical thinking is a positive and useful movement, the center of a functioning mentality to life, permitting you to be certain about the capacity to impact the world". Critical thinking is a cycle, in addition to an outcome, it is a consistent work to "distinguish suspicions". "At the point when we work on understanding another person's thought, our critical thinking is latent: we just see what another person made before us. Critical thinking starts just when new, currently comprehended thoughts are tried, assessed, and created. Simultaneously, arriving at the last phase of critical thinking is rarely conceivable. This is a distrustful mentality towards general bits of insight". The consequence of critical thinking can be a choice, a perspective, a proposition, another way to deal with tackling a huge issue. Likewise, with the assistance of critical thinking, old issues can be tackled, yet additionally new ones can be presented.

The following wave incorporates the cutting-edge comprehension of critical thinking, which takes it past the arrangement of abilities and capacities into the individual circle, demonstrating the characteristics of a critically thinking individual. Critical thinking as the capacity to "contemplate thinking so as to understand its (thinking) assets and shortcomings and, thus, give thinking another structure" is considered by Richard Paul and Linda Senior, workers of the Centre for Critical Thinking in California. "Such reflection on one's own thinking incorporates the capacity to know about the fundamental components of thought (objective, question, data, supposition, translation, idea, perspective) and assess these components utilizing scholarly measures and principles: clearness, exactness, importance, profundity, expansiveness and consistency". Critical thinking, as per the creators, is portrayed by such elements as controllability, mindfulness, deliberateness, as opposed to non-directional or programmed thinking, when mental movement doesn't seek after a particular objective (dreams, dreams, and so on), or while thinking is centered around a particular objective, however for all intents and purposes doesn't include a cognizant evaluation of activities.

Practical issues.

Critical thinking, - composes K. Swim, - there is the capacity and want to give an objective appraisal of the groundworks of all around demonstrated causes. It is the capacity to see the imperfection in contentions and oppose those that don't have clear proof. Critical thinking, be that as it may, isn't absolutely bad thinking. It reinforces the capacity to become imaginative and valuable to create potential clarifications

for discoveries, contemplate options, add new information to a large number of social and individual issues. An individual can't actually disconnect imaginative thinking from critical thinking, on the off chance that he can, then just when he can envision what it very well may be". D. Halpern characterizes critical thinking in his work "Psychology of Critical Thinking" as follows: ". The utilization of such mental abilities and methodologies that improve the probability of acquiring the ideal outcome. It is recognized by its equilibrium, rationale and deliberateness. Another definition is coordinated thinking." She accepts that critical thinking, the wellspring of which is an inconsistency and an issue, considers the association of thinking and sentiments, since the arrangement of any issue is related with the selection of values, the indication of sentiments and the show of one's own tendencies. Emotionality, innovative creative mind, esteem perspectives are basic components of critical thinking. As may be obvious, critical thinking incorporates an evaluation of the actual perspective — the course of thinking that prompted our decisions, or those factors that we considered while pursuing a choice. It is recognized by its equilibrium, rationale, deliberateness and controllability. This is a coordinated arrangement. This implies that thinking, portrayals should be reliable, dependent upon a solitary rationale prompting proof.

Diana Halpern takes note of that a critically thinking individual is described by:

1) preparation for arranging. "Arranging is the first and vital imperceptible move toward critical thinking";

2) adaptability of thinking. Alluding to the assessment of V. Rokich, who calls the unmistakable elements of the "restricted mind" absence of adaptability (regidity) and fanaticism. D. Halpern contends that as opposed to this, an adaptable position incorporates a readiness to think about new choices, attempting to accomplish something in an unexpected way, to change your perspective;

3) diligence. Firmly connected with diligence is the eagerness to embrace an errand that requires mental strain;

4) eagerness to address botches. Thinking individuals, standing by listening to the assessments of others, endeavor to comprehend what they are off-base about and track down the explanations behind botches. Such individuals might perceive their procedures of activity as incapable and reject them, picking new ones and working on their thinking;

5) mindfulness (metacognition or metacognitive checking), which infers noticing one's own decisions while moving towards the objective. Critically thinking individuals foster the propensity for mindfulness of their own perspective;

6) look for compromise arrangements. A critically thinking individual necessities to have advanced relational abilities, as well as the capacity to find arrangements that could fulfill society.

The meaning of critical thinking is likewise contained in the postulations of the discourse ready by Michael Scriven and Richard Paul for the National Council "For Critical Thinking" (USA): "Critical thinking is a mentally focused course of dynamic and talented utilization of examination, speculation, assessment of data gathered or procured because of a survey (writing), experience, reflection, clarification or correspondence, which is the core value of perspectives and activities".

The American National Council for the Preparation of Critical Thinking portrays critical thinking as a scholarly course of conceptualization, utilization of standards and ideas, investigation, combination and assessment of data got for a fact, through perception, reflection or correspondence as a manual for activity or influence. Critical thinking is levelheaded, reflexive thinking that means to choose what to accept or what moves to initiate. The American National Council for Showing Critical Thinking accepts that scholarly critical thinking abilities should meet specific necessities (principles) that are all inclusive. These incorporate lucidity, clearness, exactness, legitimacy, significance, profundity, fairness or objectivity, rationale. The system of critical thinking incorporates mental tasks that decide the most common way of thinking and argumentation: putting forth objectives, distinguishing issues, conjecturing, making contentions, legitimizing them, anticipating outcomes, tolerating or dismissing elective perspectives. The instrument incorporates the capacity to apply fundamental scholarly abilities (information and understanding) to orchestrate, examine and assess intricate and questionable circumstances and issues.

With all the range of these and different meanings of critical thinking, one can see a nearby significance in them. Critical thinking implies evaluative, reflexive thinking. This is an open attitude that doesn't acknowledge doctrines, creating by superimposing new data on private educational experience. This is the distinction between critical thinking and imaginative thinking, which doesn't accommodate assessment, yet includes the creation of groundbreaking thoughts, frequently going past life experience, outer standards and rules. In any case, defining a reasonable boundary among critical and imaginative thinking is troublesome. We can say that critical thinking is the beginning stage for the advancement of imaginative thinking, in addition, both critical and inventive thinking foster in combination, adapted together.

Debates around critical thinking in education.

Throughout recent years, endeavors have been made to characterize, train and measure critical thinking (D. Dyoï, S. Norris and R. Ennis). The range of definitions foreordained the direct of understudy research, the object of which were understudies of higher instructive organizations. In 1990, under the administration of the American Philosophical Association, a two-year Delphi project was finished, which brought about a substantial meaning of critical thinking. As indicated by the Delphi project, critical thinking is a deliberate, automatic judgment, a human mental interaction. Because of the nonlinear course of thinking, an individual structures a judgment in a particular circumstance.

Critical thinking is fundamental as an examination instrument. Therefore, critical thinking is a wellspring of training and a strong asset in everybody's life and in open life. A gathering of American specialists from February 1988 to November 1989 led a review known as the Delphi Task. As per the meaning of the Delphi bunch, a critically thinking individual is: curious; very much educated; convincing in contentions; progressive; adaptable, fair in assessment; without bias; prudent in choices; able to rethink sentiments; obviously communicated about questions; exact in complex issues; tenacious in tracking down the important data; sensible in picking standards; zeroed in on research; diligent in accomplishing results. Thusly, the objective of showing critical thinking is to move toward this ideal. The preparation consolidates the improvement of critical thinking abilities and the training of tendencies, which are the premise of a normal and majority rule society. A gathering of specialists has demonstrated that nobody individual can have every one of the abilities and capacities that are the premise of critical thinking. It is difficult to completely develop every one of the profound inclinations that describe a decent critical scholar. Critical thinking incorporates the design of abilities and the construction of tendencies. It comprises of the accompanying mental abilities: translation, examination, assessment, end, clarification and self-guideline, which decide its quintessence.

A critically thinking individual effectively applies the abilities of critical thinking in different classes and in day to day existence. It is difficult to ascribe to critical masterminds those individuals who have, yet can't utilize the abilities of critical thinking.

Specialists of the Delphi project portray a few mental abilities as focal or fundamental. They contend that an individual doesn't need to be talented in that frame of mind to can think critically. Most of specialists (95%) characteristic investigation, assessment and end to the fundamental abilities of critical thinking. 87% of specialists additionally trait understanding, clarification and self-guideline to the principal abilities of critical thinking. There is no broad assessment that an individual ought to work on critical thinking with a specific goal in mind. Specialists are certain that an individual can critically consider and foster his own thinking cycle. You can figure out how to think all the more equitably and consistently. Specialists don't really accept that that critical thinking is a different subject for study. Critical thinking is applied in all everyday issues and training. As well as perusing and composing, guidelines on the utilization of critical thinking can be found in programs improved with the substance of a unique discipline or as a reason for the advancement of one's own critical thinking.

The investigation of critical thinking abilities reduces to the accompanying: critical thinking abilities go past a specific subject or discipline, fruitful preparation requires the ownership of specific information, which incorporates exceptional strategies and procedures for making decisions. Notwithstanding the way that the recognizable proof and investigation of critical thinking abilities goes past the limits of a different discipline or subject, the preparation and utilization of these abilities require the ownership of specific information. The worth of critical thinking is lost in the event that it is considered as a rundown of coherent tasks, and the ownership of specific information is viewed as basically as the assortment of data. The investigation of the connection between esteem judgment and real application might prompt another evaluation of the requirement for a sound idea of critical thinking and the ownership of specific information in schooling.

Conclusion. The examination of unfamiliar investigations on the issue of critical thinking gives grounds to close about the individual and social meaning of this peculiarity and the need of its advancement in schooling. An unmistakable element of unfamiliar examination is the power of an exact way to deal with the investigation of the peculiarity of critical thinking.

Perceiving that critical thinking includes the successful utilization of critical thinking abilities in different settings, that's what specialists demand "the significance of traditional training for the improvement of critical thinking abilities and critical thinking propensities can't be misjudged." A large number of the critical thinking abilities are important, if not essential. Only one out of every odd mental interaction ought to be considered as critical thinking. Only one out of every odd significant thinking expertise is critical. Critical

thinking is one of a gathering of firmly related types of high-request thinking, among them direction, critical thinking and imaginative thinking.

References:

1. Ойбек Тошматов. (2021). Повышение навыков разговорной речи с помощью видео платформы youtube в качестве учебного материала по английскому языку в онлайн-обучении. Евразийский журнал академических исследований, 1(9), 511–523. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/222>
2. Ashurov Jahongir. (2022). Teaching and learning english: fostering critical thinking. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(12), 982–985. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/E2PQB>.
3. Usarova D. A. (2023). Innovative methods for improving speech competence in teaching law students. in наука. технологии. инновации-2023 (pp. 75-78).
4. Arias-Rodríguez G.L., Roberto E., & Rivera A. (2014). Increasing critical thinking awareness through the use of task based learning approach. Hallazgos, 11 (21), 189-205. <https://revistas.usantotomas.edu.co/index.php/hallazgos/article/view/1154/1388>
5. Mahyuddin R., Lope Pihie Z.A., Elias H. & Konting M.M., 2004. // The incorporation of thinking skills in the school curriculum. *Kajian Malaysia*. Jld. 22 (2). 23-33.
6. Medina R. (2012). Critical thinking Inside Law Schools: An Outline. Oñati Socio-Legal Series, Universidad Complutense de Madrid (UCM) - Departamento de Historia del Derecho, 2(5)
7. Paul R. y Elder L. (2007). Critical thinking competency standards. Standards, principles, performance, indicators, and outcomes with a critical thinking.
8. Umirov S. (2022). Teaching english to law students: essential skills for future lawyers in uzbekistan. *International scientific journal*, 1(8). <https://doi.org/10.5281/zenodo.7433687>
9. Vanicheva T., Kah M., & Ponidelko L. (2015). Critical thinking within the current framework of ESP curriculum in technical universities of Russia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 199, 657 – 665.
10. Vdovina Elena // “Developing critical thinking in the English language classroom: a lesson plan”. Volume 1. № 1. English Language Teachers’ Association (Elta Serbia). December, 2013. P. 54-68
11. Wang X., & Zhenh H. (2016). Reasoning Critical inking: Is It Born or Made? Theory and Practice in Language Studies, 6(6), 1323 – 1331. <https://pdfs.semanticscholar.org/a3b5/4c40ecf4f124c168a173f2c7686405fa16.pdf>

MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA‘LIM

UDK: 371.162

MUSTAQILLIK DAVRIGACHA YARATILGAN BOSHLANG‘ICH SINFLAR DARSLIKLARINING TASHKILIY-METODIK IMKONIYATLARI

Qo‘ldoshev Rustambek Avezmurodovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
r.a.quldoshev@buxdu.uz
varzonze1985@mail.ru
rustambek852107@gmail.com

Maqolada mustaqillik davrigacha yaratilgan boshlang‘ich sinflar darsliklarining tashkiliy-metodik imkoniyatlari, xususiyatlari va ularga qo‘yilgan talablar, darslik yaratishda tayanilgan didaktik tamoyillar, g‘oyaviy jihatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: darslik, alifbe, darslik talablari, o‘quv materiallari, boshlang‘ich sinflar, o‘qitish.

ОРГАНИЗАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ УЧЕБНИКОВ ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ, СОЗДАНЫХ ДО ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье рассматриваются организационно-методические возможности, особенности и требования для учебников начальных классов, созданных до обретения нашей страной государственной независимости, а также дидактические принципы и идеологические аспекты, использованные при создании учебников.

Ключевые слова: учебник, алфавит, требования к учебнику, учебные материалы, начальный класс, обучение.

ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL POSSIBILITIES OF ELEMENTARY SCHOOL TEXTBOOKS CREATED BEFORE THE INDEPENDENCE PERIOD

The article discusses the organizational-methodical possibilities, characteristics and students of primary school textbooks created before independence, the didactic principles and ideological aspects used in the creation of textbooks.

Keywords: textbook, alphabet, textbook requirements, educational materials, primary grade, teaching.

Kirish. 1940-yil 6-8-mayda birinchi chaqiriq O‘zbekiston SSR Oliy Sovetining III sessiyasi bo‘lib o‘tdi. Unda sessiya ishtirokchilari "O‘zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi o‘zbek alifbosiga ko‘chirish to‘g‘risida" qonunni qabul qildi. Qonunda 1940-yilning 1-sentabridan boshlab maktablarning I, II, III sinflarida, shuningdek, savodsizlikni va chalasavodlikni tugatish, milliy maktablarda o‘qitish rus grafikasi asosidagi o‘zbek yozuvida olib borilishi belgilandi. Mazkur harakatdan ko‘zlangan maqsad ruslashtirish jarayonini tezlashtirish, o‘zbek xalqini milliy-ma‘naviy qadriyatlaridan uzoqlashtirish siyosati yotar edi.

Asosiy qism. Rus yozuviga ko‘chish natijasida alifboning harf tarkibida quyidagi o‘zgarishlar bo‘ldi: e, ё, ю, я kabi harf-belgilari hamda yumshatish belgisi lotin grafikasi asosida yaratilgan alifbolarda alohida belgi sifatida o‘qitilmas edi. Rus grafikasidagi alifbo tarkibiga ushbu harf-belgilar kiritildi. Shuningdek, ilgari lotin grafikasiga asoslangan o‘zbek yozuvida A va O unli tovushlari uchun yagona "A" harf belgisi qabul qilingan bo‘lsa, yangi alifboda "Aa" unlisi uchun "Aa", "Oo" unlisi uchun "Oo" harf-belgisi qabul qilindi. (И и) -ng harf belgisi yangi alifboda o‘z ifodasini topmadi. Aslida ushbu harf-belgi o‘zbek tiliga xos tovushni ifodalagani uchun ilgarigidek alohida o‘qitilishi zarur edi. Shuningdek, "E", "Ё", "Ю", "Я" harf-belgilari lotin grafikasi asosidagi o‘zbek alifbosidagi kabi (ye, yo, yu, ya tarzida) harf birligi asosida o‘rgatilishi o‘zbek tilining tovush xususiyatlariga mos hamda savodga o‘rgatish uchun qulay bo‘lib, alohida harf belgisi sifatida o‘qitish va yozdirish natijasida o‘quvchilar ularni o‘zlashtirishga qiynalar edi.

Yillar mobaynida darsliklar quyidagi talablar asosida to‘ldirildi va rivojlantirildi:

I. Umumiy talablar: 1) har bir yangi tushunchani o‘rgatishda, uni o‘zlashtirish uchun yetarli darajada mashqlar ko‘lamini belgilash. Bu yangi bilimlarni mustahkamlash uchun nihoyatda zarur. Harf-belgi va tovushni o‘quvchi gap, so‘z, bo‘g‘in tarkibida tanisa va ajratib ko‘rsatib bera olsa, u o‘zlashtirilgan hisoblanar edi; 2) savodxonlikka o‘rgatish davrida ko‘rsatmalilikdan foydalanish (harflar ko‘rgazmasi, kesma harflar, undosh va unli tovushlar jadvali, bo‘g‘inlar jadvali kabilar); 3) rasm asosida suhbat va matnni qayta hikoyalash jarayonida o‘quvchi nutqini rivojlantirish. Nutq o‘stirish ta’limning barcha bosqichlarida eng dolzarb vazifalar jumlasiga kiradi.

II. Darslikda harflar ketma-ketligini belgilashga qo‘yiladigan talablar: 1) dastlab taqdim etiladigan harf-tovushlarning so‘z tarkibida aniq ajralib turishi, jarangdorligi, boshqa tovushlar bilan yengil uyg‘unlashishi; 2) harf-tovushlardan o‘quvchilarga tanish, o‘zlashtirish oson bo‘lgan so‘zlarni tuzish mumkinligi; 3) harf belgisini yozishning oson yoki qiyin ekanligi.

III. Darslikning alifbo davrida harflarga ilova qilib beriladigan so‘zlarga qo‘yiladigan talablar: 1) savod o‘rgatishning boshlang‘ich bosqichida bir va ikki bo‘g‘inli ixcham so‘zlarni o‘rgatish lozim: ot, osh, oq, o-na, o-ta, ol-ma kabi; 2) shuningdek, ushbu bosqichda aytilishi va yozilishi bir xil tovushlardan tarkib topgan so‘zlardan foydalanish zarur: osh, oq, ol, oy, olma kabi. Kitob, oppoq kabi so‘zlar bolalarni chalg‘itadi, chunki ular og‘zaki nutqda kitop(b), oppo(q) deb aytiladi; 3) o‘qishga va yozishga o‘rgatishda o‘quvchi nutqida faol ishlatiladigan narsa-buyum nomini ifodalovchi so‘zlardan foydalanish lozim. Shunda bola tafakkuri ortiqcha zo‘riqishlardan xoli bo‘ladi.

O.Sharafiddinov yaratgan “Alifbe” darsliklarida 30-yillarda tuzilgan alifbe darsliklarining asosiy xususiyatlari davom ettirilib, ba’zi jihatlar takomillashtirildi, uning ilgari darsliklardan farqi asosan quyidagilarda o‘z ifodasini topgan edi:

- tovush-harf ketma-ketligini tanlashda ularning o‘ziga xos xususiyati hisobga olindi;
- darslikda ko‘rgazmalilik tamoyiliga tayanish kuchaydi, rasmlar takomillashtirildi (rangli rasmlar, alifbo ilustrasiyasi kabilar);
- o‘quv materiallari mazmundorligi ortdi. Darslikda quyidagi usullar keng qo‘llanildi: a) bir xil bo‘g‘inga ega 2-3 ta so‘zni o‘zaro qiyoslash; b) so‘z tarkibidan tushirib qoldirilgan unli va undosh tovushlarni topish; d) namunaga ko‘ra so‘z shakllarini hosil qilish;
- o‘quvchilarni to‘g‘ri va chiroyli yozishga o‘rgatish uchun boy metodik materiallar berildi (harf elementlari, harf, so‘z va gaplarning yozma shaklda, husnixat talablari asosida berilishi kabilar).

1930-yillarda Davlat ilmiy kengashi tomonidan chiqarilgan kompleks o‘quv dasturlarida o‘quvchilarda kommunistik dunyoqarashni shakllantirish bosh g‘oya sifatida e’tirof etildi. Natijada alifbe darsligida siyosiy mazmundagi matnlar ko‘paydi. Lekin ushbu darslikning ijobiy jihati shundaki, savodga o‘rgatishda yangi metodlarni qo‘llash, darslikning didaktik xususiyatlarini izohlashga intilish ortdi. Bu orqali alifbe tuzishning tahlil-tarkib usuliga asos solindi.

1938-yilda O.Sharafiddinov tomonidan tuzilgan “Alifbe” darsligi tahlil-tarkib tovush usulida yaratilgan ilk darslikdir. Mazkur darslikda bolalar yoshi va dunyoqarashiga mos matnlar ko‘paytirildi. Garchi sovet hokimiyati tomonidan kommunistik g‘oyaviylik talabi asosiy vazifa sifatida qo‘yilgan bo‘lsa-da, O.Sharafiddinov ham o‘z darsliklarida o‘quvchilar yoshi va dunyoqarashiga mos axloqiy tarbiyaga yo‘naltirilgan matnlarni ko‘paytirish, savod o‘rgatishda o‘zbek tilining fonetik xususiyatlarini o‘quvchilarning imkoniyatlariga moslab o‘rgatishga e’tibor berdi. Lekin ta’kidlangan ijobiy jihatlaridan qat’i nazar, Mustaqillik davrigacha mazkur darsliklarda kommunistik g‘oyaviylik xususiyati ustuvor bo‘ldi.

Sho‘ro davrida darsliklarning rus tilidan tarjima qilingani, ya’ni rus o‘quvchilari uchun yaratilgan darsliklar foydalanilgani natijasida hozirgi davrga kelib milliy darsliklar yaratish muammosi yetilib qoldi. Sho‘ro tuzumiga xos g‘oyalar singdirilgan darsliklar o‘zbek yoshlarining milliy-ma’naviy qadriyat, an’ana, urf-odatlardan uzoqlashishiga sabab bo‘ldi.

1959-60-o‘quv yili uchun boshlang‘ich sinflarning ona tili ta’limi dasturida ilgari mavjud dasturlarga qaraganda til mashg‘ulotlarining amaliy yo‘nalishi kuchaytirildi, to‘g‘ri yozish malakalarini o‘stirish, o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirish masalasi qo‘yildi. Yuqoridagi kabi talablar O.Sharafiddinovning Q.Abdullayeva bilan hamkorlikda yaratgan darslikning yangi nashrini tajriba-sinovga tayyorlashiga sabab bo‘ldi. 1967-yilda nashr etilgan O.Sharafiddinov va Q.Abdullaevalarning yangi “Alifbe” darsligida quyidagilarga asosiy e’tibor qaratildi:

- alifbogacha bo‘lgan davrda rasmlar tarkibiga o‘zgartish kiritildi. Xususan, o‘quvchi kundalik rejimi, texnika yangiliklari (vertolyot, poezd, kema, yengil mashina, raketa kabilar), bolalarning paxta yig‘im-terimidagi ishtirokiga oid rasmlar berildi. Ular vositasida o‘quvchilarni hayot bilan, ishlab chiqarish mehnati va texnika yangiliklari bilan tanishtirish maqsadi ko‘zlangan edi. Shuningdek, o‘quvchi qo‘lini yozuvga tayyorlash uchun harf elementlariga doir o‘quv materiallari ko‘paytirildi; alifbo davrining ilk bosqichida

harflarning joylashtirilish tartibi o, a, n, sh, l tarzida o'zgardi. Natijada yangi darslik ona, osh, lola kabi so'zlar bilan boshlandi;

- savod o'rgatishga qaratilgan o'quv jarayonini ta'minlash uchun alifbo davrida yangi didaktik materiallardan foydalanildi: xususan, bolalar o'qish va yozishni bilmaydigan so'zlarni rasmlarda ifodalash asosida tugal mazmunga ega bo'lgan sodda so'z birikmalari berildi: ana nok, ana ari kabi. Bunda nok va ari so'zi o'rniga, rasmlar berilgan. Bu esa o'quvchini savodga o'rgatishning ilk davridayoq muayyan ma'noga ega bo'lgan gapni o'qishga, darslikda ko'rgazmalilikning kuchayishiga sabab bo'ldi. Ushbu maqsadda harflarga syujetli hamda syujetsiz rasm keltirildi. Masalan, “L” harfiga akaning singlisi bilan lola teryatganligi hamda lola tasviri, shuningdek, bir qancha “L” harfidan boshlanadigan narsa-buyum, hodisa, jonivorlar tasviri syujetli va syujetsiz rasmlar orqali berildi: masalan, lab, lola, lampochka, laylak, bolalarning uchayotgan laylakka qo'l uzatib shodlanib turganliklari tasvirlangan rasmlar kabi;

- o'quvchilarning grammatik savodxonligini o'stirish maqsadida taqdim etilgan husnixat namunalari, o'xshash bo'g'in va harflar asosida tuzilgan so'z andozalari, so'z tarkibidagi ayrim harflarni nuqtalar orqali berishga oid mantiqiy mashqlar o'quvchining orfografik savod-xonligi va tafakkurini o'stirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi;

- alifbo davridayoq tugal mazmunga ega bo'lgan matnlarga sarlavha qo'yildi. Bu esa o'quvchilarning matn mazmunidagi asosiy syujet chizig'ini anglab olishlariga, voqealarni bir-biriga bog'lab qayta hikoyalashlariga sharoit tug'dirdi. Shuningdek, har bir tovush-harfga ilova qilib berilgan syujetli matn, topishmoq, tez aytish kabilar darslikning badiiy-estetik muvaffaqiyatini ta'minladi. Lekin darslikda o'quvchilarni sho'ro mafkurasi asosida tarbiyalashga e'tibor berildi.

Keyingi (1970-1990) yillarda o'quvchilarda imloviy savodxonligini o'stirish, o'zbek tili fonetikasini amaliy jihatdan o'rgatishga e'tibor kuchaydi. Q.Abdullayeva tomonidan yaratilgan to'rt yillik boshlang'ich maktablarning 1-sinfi uchun eksperimental “Alifbe” darsligida 1989-yil ilgari nashr etilgan alifbelardan farqli tarzda “J”, “ng” tovushlarining turli so'zlar tarkibida turlicha eshutilishini hisobga olgan holda o'quvchini ular ishtirok etgan so'zlarni to'g'ri yozish va talaffuz qilishga o'rgatishga e'tibor qilindi. Darslikda ushbu maqsadda o'quv materiallari berildi. Q.Abdullayeva savodga o'rgatishning yangi tizimini yaratishga oid tadqiqot ishi natijasi sifatida quyidagi asosiy qoidalarni taklif qildi:

- o'zbek tili tovush tizimi xususiyatlaridan kelib chiqib, savodga o'rgatishning 8 haftalik rejasini ishlab chiqish. Bunda o'quvchilarni tevarak-atrofdagi tovushlarni farqlashga o'rgatish; unli va undosh tovushlar, ularning shartli belgilari haqida tushuncha berish; unli va undosh tovushlarni so'z tarkibida tanish va ajratish ko'nikmalarini shakllantirish; o'rganilayotgan tovushni mazkur tovush bilan boshlangan so'z tarkibidan ajratishga o'rgatish; so'zlarni tovush tarkibiga ko'ra qiyoslash, o'rganilayotgan tovushning so'zdagi o'rni va ketma-ketligini aniqlash, bo'g'in va urg'u bilan amaliy tanishtirishga e'tibor berish, 3-4 tovushli so'zlarni tahlil qildirish va tuzdirish, tovushlarning harf belgilarini o'rgatish;

- 19 haftalik alifbo davrida savodga o'rgatishni quyidagicha rejalashtirish: yangi tovush-harf bilan tanishtirish; o'rganilayotgan tovushning talaffuzi va artikulyatsiyasini tushuntirish; fonematik idrokni shakllantirish maqsadida tovush talaffuzini mashq qildirish;

1940-yildan to mustaqillik davrigacha yaratilgan alifbe darsliklari tahlili asosida quyidagi xulosalarga keldik: ushbu davrda o'zbek tili adabiy til sifatida o'zining mukammal qonun-qoidalariga ega bo'ldi, sobiq Ittifoq miqyosida darslik yaratish nazariyasida qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilib, o'zbek alifbelari metodik jihatdan rus alifbechiligining ilg'or yutuqlari asosida boyitildi.

Savodga o'rgatish metodikasi bo'yicha O.Sharafiddinov, M.Mirahmedov, Q.Abdullaeva kabilar tomonidan olib borilgan ilmiy-nazariy va amaliy ishlar natijasida o'zbek alifbe darsliklari birmuncha takomillashdi. Ushbu yillarda darslik arxitektonikasi, texnik jihozlanishi, darslikka ishlatilgan qog'oz sifati yaxshilandi, lekin sovet mustamlakachiligi davri siyosatining natijasi sifatida rus alifbelari “etalon” vazifasini o'tadi. Bu esa tabiiy ravishda unda milliy g'oya va mafkuraning ifodalanishiga, ta'lim-tarbiyaga oid pedagogik qadriyat-lardan foydalanishga salbiy ta'sir qildi.

Sovet mustamlakachiligi davrining dastlabki yillarida alifbe darsliklariga tashqi ijtimoiy-siyosiy, pedagogik shart-sharoitlar chuqur ta'sir ko'rsatdi. Xususan, majburiy boshlang'ich ta'limga o'tish, darslikning yagona dastur asosida tuzilishi, darslikka didaktik, gigienik, metodik talablarning belgilanishi kabilar ularning takomillashishiga sabab bo'ldi. Mazkur maqsadda rus va jahon mutaxassislari tomonidan yaratilgan nazariyalar ilmiy jihatdan o'rganilib, amaliy tatbiq qilindi. Lekin 1929-1940-yillarda o'zbek alifbosining ikki qayta o'zgarishi, sho'ro mafkurasining ta'lim-tarbiya sohasidagi siyosati darsliklarga o'z salbiy ta'sirini o'tkazdi. Milliy asosda rivojlanib kelayotgan darsliklar o'zining tarixiy ildizlaridan ajralib qoldi. Darsliklar mazmuni va tuzilishiga rus alifbelari kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, 1930-yillardan boshlab bolalar uchun tuzilgan alifbe darsliklarida sho'ro davrining soxta g'oyalariga asoslangan dunyoqarashni shakllantirish asosiy maqsad qilib qo'yildi.

Sovet mutamlakachiligi davrida yaratilgan darsliklarning izchil tahlili natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

- ushbu davrning dastlabki yillarida tuzilgan alifbelarda ko‘rgazmalilikka e‘tibor kuchaydi. Masalan, Sh.Rahimiyning “Sovg‘a”, Hasan Alining “Til ochqich” alifbelarida harflarning narsa-buyum va hodisalar rasmiga qiyoslab taqdim etilishi o‘quvchining yoshi va ruhiy imkoniyatini hisobga olib kiritilgan o‘quv materiali sifatida ahamiyatga molikdir;

- 1929- yildan arab yozuvidan lotin yozuviga o‘tish birmuncha ijobiy o‘zgarishlarga (savodga o‘rgatish osonlashdi) sabab bo‘lgan bo‘lsa ham, darsliklar takomilidagi uzviylikka putur yetdi, darslikka o‘quv mate-riallari tanlashda o‘tmishda yaratilgan alifbelarda qo‘llanilgan samarador didaktik usullar (suqrotona savol-javob, uyadosh so‘zlarni berish, qissadan hissa tarzida matnni g‘oyaviy nihoyalash, harflarni ularga shakl tomonidan o‘xshash narsa-hodisalarga qiyoslab o‘rgatish) nazardan chetda qoldi, darsliklarda ulardan foydalanilmadi.

- 1940-yildagi yozuv islohoti (lotin grafikasi asosidagi o‘zbek yozuvidan rus grafikasi asosidagi o‘zbek yozuviga o‘tilishi) natijasida savodga o‘rgatish davrida qator metodik qiyinchiliklar vujudga keldi;

- 1938-1966-yillar davomida O.Sharafiddinovning “Alifbe” darsligi muallifning o‘qituvchilik tajribasi hamda rus alifbolari mazmuni negizida birmuncha takomillashtirildi;

- 1960-yillarda “Alifbe” darsligini tubdan yaxshilashga ehtiyoj kuchaydi. Shunga ko‘ra darslik qayta ishlandi. 1967-yilda O.Sharafiddinov Q.Abdullaeva bilan hamkorlikda uni takomillashtirdi. Mazkur darslik yangi didaktik materiallar, mantiqiy mashqlar bilan ta‘minlangani, ko‘rgazmalilikning yanada kuchaytirilganligiga ko‘ra avval nashr ettirilgan darsliklarga qaraganda muayyan afzallikka ega bo‘ldi;

- Q.Abdullayeva savodga o‘rgatish bo‘yicha tadqiqot ishlarida 1980-1990-yillarda o‘zbek tili tovush tizimi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, o‘quvchilarni tevarak-atrofdagi tovushlarni farqlashga o‘rgatish; unli va undosh tovushlar, ularning shartli belgilari (ko‘k va qizil ranglarda keltirilishi) haqida tushuncha berish; unli va undosh tovushlarni so‘z tarkibida tanish va ajratish; o‘rganilayotgan tovushni mazkur tovush bilan boshlangan so‘z tarkibidan ajratish; yangi harf bilan tanishtirish; o‘rganilayotgan tovushning talaffuzi va artikulyatsiyasini tushuntirish; fonematik ko‘nikmani shakllantirish maqsadida ularga tovush talaffuzini mashq qildirishni taklif etdi;

-sovet mustamlakachiligi davrida bosh tamoyil sifatida darslikka rus alifbochiligiga taqlid hamda kommunistik g‘oyaviylik ta-lablari qo‘yilganligi tufayli “Alifbe” darsligida milliy-axloqiy tarbiyaga qaratilgan o‘quv materiallari yetarlicha o‘z ifodasini topmadi, aksincha darslik vositasida kommunistik mafkurani shakllantirishga alohida e‘tibor berildi;

- ushbu davrda darsliklar yaratishda: o‘quv maqsadi va o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilganlik mezoni bo‘yicha: o‘quv dasturiga muvofiqlik; savod o‘rgatishga qaratilgan o‘quv jarayonini ta‘minlay olish; darslik ergonomikasining ta‘minlanishi bo‘yicha: darslik arxitektonikasi, texnik jihozlanishi, harflar hajmi, ishlatilgan qog‘oz sifati; ilustrasiyalarning matn mazmuniga mosligi, o‘quvchilarda bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantira olishi; gigienik, fiziologik (ko‘zga ta‘sirchanlik), psixologik jihatdan maqsadga muvofiqligi; darslikning axborotlilik mezoni bo‘yicha: yangi bilim va ma‘lumotlarning berilishi, ijtimoiy hayot bilan bog‘lanishi; darslikning badiiy-estetik jihatdan yaroqliligi mezoni bo‘yicha: o‘quvchilarda badiiy did va estetik dunyoqarashni tarkib toptirishga qaratilganligi (1940-1990 yillar darsliklarida) kabi parametrlarga tayanildi.

Xulosa. Darslik yaratishda tayanilgan didaktik tamoyillar, g‘oyaviy jihatlar va darsliklarni yaratishda asos bo‘lgan savodga o‘rgatish usullari bo‘yicha ushbu davr alifbelari quyidagicha tasniflandi: darslik yaratishda onglilik va faollik (rus pedagogikasi tajribalari asosida), ta‘limning hayot bilan bog‘lanishi, tushunarlilik, ilmiylik, tizimlilik va izchillik, ko‘rsatmalilik (takomillashgan shaklda), puxtalik va mustahkamlik kabi tamoyillarga tayanish kuchaydi; darslikning g‘oyaviy jihatlarini belgilashda sotsialistik tuzum g‘oyalari, atributlarini ko‘r-ko‘rona ulug‘lash, 1930-1954-yillarda tuzilgan darsliklarda dohiy shaxsiga sig‘inish, keyinchalik ham kommunistik mafkura daholari shaxsini ulug‘lashning davom etishi, sotsialistik tuzumni mutloqlashtirish, uning har qanday kamchiliklardan xoli jamiyat ekanligiga ishonch va e‘tiqodni tarbiyalash kabilar asosiy o‘rin tutdi.

Adabiyotlar:

1. Abdullaev Y. Eski maktabda xat-savod o‘rgatish. – Toshkent: O‘rta va Oliy maktab, 1960. – 150 b.
2. Abdullaev Y. Abdulla Avloniy darsliklari//Boshlang‘ich ta‘lim.–Toshkent, 1993.–№7-8.–B. 18-22.
3. Abdullaev Y. Mashhur ma‘rifatparvarning ikki darsligi // Boshlang‘ich ta‘lim. – Toshkent, 1993. – №1. –B. 20-22.

4. Alimova N. Munavvar Qorining yangi usuli jadid maktablari // Xalq ta’limi. –Toshkent, 2001. -№6. –B. 60-63.
5. Alizoda Said Rizo. Birinchi yil: Turkiston ibtidoiy maktablarining 1-sinfi uchun darslik. – Samarqand: Zarafshon kutubxonasi, 1917.–96 b.
6. Arxangelskiy N., Diktorova N. Yetti yillik maktabda ona tilining usuli ta’lim va tarbiya prog‘rammasi. – Toshkent: Turkiston Davlat nashriyoti, 1922. –B. 12.
7. Avloniy A. Birinchi muallim: Darslik. – Toshkent: V.M.Ilin toshbosmaxonasi, 1913. – 44 b.
8. Qo’ldoshev R. A. Textbook: Unity of Content and Form // International journal of inclusive and sustainable education. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 226-231.
9. Qo’ldoshev R. A. Textbook: Unity of Content and Form // International journal of inclusive and sustainable education. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 226-231.
10. Qo’ldoshev R. Scientific theoretical basis of construction of elementary school textbooks //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2.
11. Rahimiy Sh. Bolalar sovg‘asi: Jonli tovushlar uchun tuzilgan usul va qo‘llanma. – Toshkent: O‘zdatnashr, 1929. – 45 b.
12. Rahimiy Sh. Maorif ishlaridan bir shingil // Turkiston. 1924-yil-7 noyabr.
13. Rahimiy Sh. Sovg‘a. Rasmi alifbo: Darslik. –Toshkent: Turkiston, 1921. – 60 b.
14. Yetti yillik maktabda ona tilining usuli ta’lim va tarbiya programmasi. – Toshkent: Turkiston davlat nashriyoti, 1922. – 12 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI ORASIDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASPEKTLARI

Salikhov Timur Mansurovich,
Buxoro davlat universiteti
Stajor tadqiqotchisi
Salixovtimur9@gmail.com

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirishning asosiy aspektlari, mazkur yoshdagi bolalar orasida jismoniy tarbiyaga bo'lgan qiziqishlarini o'stirish, ularning faoliyat turidan kelib chiqqan holda o'yin orqali ko'nikmalarini shakllantirish kabi jarayonlar yoritib berilgan. Pedagoglarning mazkur yoshdagi o'quvchilarni sog'lom turmush tarziga yo'naltira olish qobiliyatlarini shakllantirish, bolalarning kichik yoshidan boshlab turli xil to'garaklarga yo'naltirish muammolari, sog'lom turmush tarzi haqidagi ko'nikmalarni eng avvalo, oila sharoitidan boshlab shakllantirish haqidagi asosiy tushunchalar yoritib berilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib etish masalalari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *pedagogika, boshlang'ich sinf, yosh davrlari, pedagogik aspektlar, maktabgacha yosh davri, maxsus qobiliyatlarni shakllantirish, sog'lom turmush tarzi.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье рассмотрены основные аспекты формирования здорового образа жизни у учащихся начальных классов, развитие интереса к физической культуре у детей этого возраста, формирование у них умений через игровую основу вида деятельности, формирование умения педагогов ориентировать учащихся этого возраста на здоровый образ жизни. Изучены проблемы направления детей в различные секции с раннего возраста, разъясняются основные понятия формирования навыков здорового образа жизни, прежде всего, исходя из семейных условий. Изучены вопросы пропаганды здорового образа жизни среди учащихся начальных классов.

Ключевые слова: *педагогика, начальный класс, возрастные периоды, педагогические аспекты, дошкольный период, формирование специальных способностей, здоровый образ жизни.*

PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMING A HEALTHY LIFESTYLE AMONG PRIMARY CLASS STUDENTS

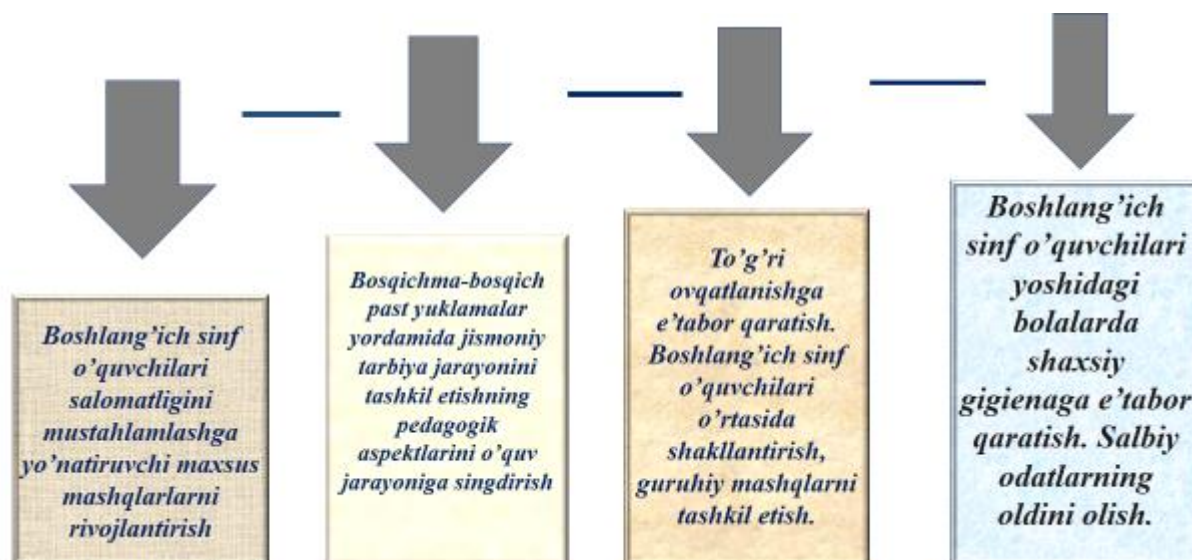
In this article, the main aspects of the formation of a healthy lifestyle among elementary school students, the development of interest in physical education among children of this age, the formation of their skills through games based on the type of activity, etc. processes are explained. Formation of the ability of pedagogues to direct students of this age to a healthy lifestyle. The problems of directing children to various circles from a young age, the basic concepts of forming the skills of a healthy lifestyle, first of all, starting from family conditions, are highlighted. Issues of promoting a healthy lifestyle among primary school students were studied.

Key words: *pedagogy, primary class, age periods, pedagogical aspects, preschool period, formation of special abilities, healthy lifestyle.*

Kirish. Sog'lom turmush tarzi birinchi navbatda salomatlikni saqlash va mustahkamlash, yuqori mehnat qobiliyatini, insonning doimiy faolligi, ilmiy asoslangan tibbiy-gigiyenik me'yorlarga asoslangan xulq-atvorni ta'minlashga qaratilgan, ya'ni odamlarning tanani saqlash va mustahkamlashga yo'naltirilgan sog'lom turmush tarzi sifatida namoyon bo'ladi. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, avvalambor, o'yin faoliyati jarayonida ular ongiga singdiriladi va bosqichma-bosqich rivojlantiriladi. Mamlakatimizda aholi o'rtasida sog'lom muhitni shakllantirish, odamlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib etishning muayyan mexanizmlarini shakllantirish borasida ko'plab muhim ishlar amalga oshirilmoqda. Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonlaridan sog'lom turmush tarzini shakllantirish odamlarning bo'sh vaqtini sog'lom jismoniy mashqlar bilan ta'minlashga juda katta e'tibor berilmoqda. Har bir viloyat, shahar va tumanga biriktirilgan sektorlarda yoshlarning doimo sog'lom jismoniy mashqlar bilan band bo'lishi uchun aniq ishlar amalga oshirilmoqda. Yosh avlodni sog'lom turmush tarzi ruhida tarbiyalash

maqsadi nafaqat yosh avlod, balki oʻrta yoshdagi hamda katta yoshdagi insonlar orasida ham keng targʻib qilinmoqda, desak mubolagʻa boʻlmaydi.. Har bir shaxsning mukammal boʻlib shakllanishi teran oʻylab fikrlay oladigan doimiy katta maqsadlarni koʻzlay oladigan boʻlishi uchun bolalik davrida eng avvalo sogʻlom turmush tarziga eʼtibor qaratilishi juda muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillaridan boshlab mamlakatimizda sogʻlom turmush tarziga eʼtibor yosh davriga qaramasdan doim sogʻlomlashtiruvchi mashgʻulotlar bilan band boʻlishi uchun qanchadan qancha shart sharoitlar yaratib kelinmoqda, hozirgi kunga kelib bu jarayonlar oʻzining eng yuqori choʻqqisiga chiqdi desak mubolagʻa boʻlmaydi. Yosh avlodning doim sogʻlom turmush tarziga rioya etib shakllanishi uchun, albatta, Prezidentimiz tomonlaridan alohida eʼtibor va topshiriqlar berib kelinmoqda, Insonlar orasida sogʻlom turmush tarzini maʼlum yosh davriga yetgandan keyin emas, balki maktabgacha boʻlgan davr va boshlangʻich sinf yoshidan shakllantirib borish masalalari juda keng targʻib etib kelinmoqda. Har bir taʼlim dargohida maktabdan tashqari sogʻlom turmush tarzini shakllantirish aspektlari sifatida turli xil yosh davrlariga qaratilgan sport toʻgaraklari doimiy oʻz faoliyatini olib borishi ham bu sohaga qaratilayotgan juda katta eʼtiborning yaqqol isboti hisoblanadi. Boshlangʻich sinf yoshidagi bolalar orasida oʻyin faoliyat turining katta ahamiyatga ega ekanligini inobatga oladigan boʻlsak, mazkur yoshdagi bolalar uchun har bir mahallada sport maydonchalari qurib foydalanishga topshirilmoqda, bundan tashqari taʼlim dargohida ham boʻsh vaqtlarini samarali tashkil etish uchun turli xil chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda va doimiy shakllantirib borilmoqda.

Asosiy qism. Metodologiya. Maqolamizning asosiy qismida olib borilgan tadqiqotimiz davomida boshlangʻich sinf oʻquvchilari oʻrtasida sogʻlom turmush tarzini shakllantirishning asosiy aspektlari (1-sxema) tasvirlangan.

1-rasm. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari oʻrtasida sogʻlom turmush tarzini shakllantirishning asosiy aspektlari

Salomatlikni mustahkamlovchi turmush tarzida, eng avvalo, ruhiy zoʻriqish va jismoniy yuklamalar oʻrtasidagi muvozanat oʻrganilib, boshlangʻich sinf oʻquvchilarida jismoniy tayyorgarlik va ruhiy barqarorlikni bosqichma-bosqich shakllantirish birlamchi vazifa hisoblanadi. Toʻgʻri ovqatlanishga eʼtibor berish yosh avlodning boshlangʻich sinf oʻquvchilari oldidagi eng muhim vazifalardan biri desak mubolagʻa boʻlmaydi. Bu yoshdagi oʻquvchilarda ovqatlanish jarayonida noaniqlik va nazoratning yoʻqligi turli kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Boshlangʻich maktab yoshidagi bolalar oʻrtasida uygʻun munosabatlarning mavjudligi sogʻlom turmush tarzini shakllantirishning yana bir muhim jihati hisoblanadi, yaʼni agar bu yoshda bolalarga beriladigan vazifalar katta emasligini hisobga olsak, ular bilan jamoaviy yuklamalar pedagoglar tomonidan ishlab chiqilib bosqichma-bosqich shakllantirilsa ijobiy natijaga erishish osonlashadi. Ammo bu holatning yana bir tomoni borki, biz pedagoglar sogʻlom turmush tarzini shakllantirishda boshlangʻich sinf oʻquvchilarining ota-onalari yordamida aynan shu yoshdagi bolalarni sogʻlom turmush tarziga yoʻnaltira olamiz.

Bu jarayonlarni tashkil etishda eng avvalo, boshlangʻich sinf oʻquvchilarining qiziqishlaridan kelib chiqib harakat qilish, yaʼni ularning asosiy faoliyatini hisobga olgan holda oʻyin jarayonlarini orqali tashkil etishga alohida eʼtibor qaratish lozim. Yaʼni, asosiy yuklamalarni katta hajmda emas, balki asta-sekin kichik hajmda va oʻyin faoliyat turi bilan bogʻliq holda tashkil etish juda muhim jarayondir. Sogʻlom turmush tarzi -

bu yoshdagi bolalar uchun o'yinqarolik, harakatchanlik har doim biror narsa bilan band bo'lish odatiy jarayondir. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari oldiga qo'yilgan vazifalar asosan shu jarayonlarni hisobga olgan holda o'quvchilarni aqliy va jismonan shakllantirishning o'ta muhim va mas'uliyatli vazifasi hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish, avvalambor, ularni tarbiyalovchi o'qituvchining faoliyatiga asoslanadi, bu kasb egalari doimo bolalarga ortiqcha zarar yetkazmasdan, to'g'ri vazifa berib, ularni har tomonlama shakllantirishlari lozim bo'ladi. Ko'p hollarda boshlang'ich sinf o'qituvchilari bolalarning ongida nimalar bo'layotganini bilmay turib, ortiqcha yuklamani berishlari oqibatida bolalarda psixologik stabillikning buzilishiga olib kelishi mumkin. Bunday hollarda boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z kasbining yetuk mutaxassisi bo'lishi va boshlang'ich sinf o'quvchi yosh xususiyatlaridan lehib chiqib ishlay olish qobiliyatiga ega bo'lishlari zarur.

Juda ko'p sog'lomlashtirishga qaratilgan holatlar boshlang'ich sinf o'quvchilarini shaxsiy gigiyenaga rioya eta olishlariga qaratilgan e'tiborga bog'liq bo'ladi. Bunda ko'pgina ta'lim jarayonlari boshlang'ich sinf o'quvchilarining ota-onalari, sinf rahbarlari, to'garak rahbarlari kabi shaxs sifatleri bilan ishlashimiz kerak bo'ladi.

Bu sohaning ko'pgina olimlari fikrlarida mulohazalarida boshlang'ich maktab davridagi yosh xususiyatlari o'quvchining bilish jarayonlari va undan keyingi faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatishini doimo ta'kidlab keladilar. Mazkur yoshda bolalar o'z faoliyatlarining asosiy qismidagi yuklamani o'zlarida shakllantirib olishlarini hisobga oladigan bo'lsak, biz pedagoglar oldida juda katta mas'uliyatli vazifa turibdi desak to'g'ri bo'ladi. Juda ko'p olib borilgan tadqiqotlar natijasida mazkur yoshdagi bolalar jismoniy chiniqqanlikni shakllantirish eng avvalo ularning atrof muhitdagi holatiga bog'liqligi aniqlangan.

Natija va mulohazalar. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun o'qituvchilar tomonidan e'tibor berilishi kerak bo'lgan omillar jadvalda keltirib o'tilgan. Inson salomatligi ko'plab omillarga bo'g'liq bo'ladi va o'qituvchi pedagoglar mazkur holatlarga e'tibor qaratishlari juda muhim.

<i>1- Genetik omillar – 10-15 foiz</i>
<i>2- Artof muhitning ta'siri – 20-25 foiz</i>
<i>3- Har bir turmush tarzi - 50-55 foiz</i>

Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida jismonan yetuk har tomonlama shaxs sifatida shakllanishi uchun tadqiqotimiz davomida quyidagi bosqichlar ishlab chiqildi. Mazkur bosqichlarning to'g'ri e'tiborga olinib shakllantrilishi boshlang'ich sinf o'quvchilari yoshidagi bolalar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

<i>- Xavfli omillarning ta'sirini ijobiy va samarali tarzda kamaytirish, boshlang'ich sinf o'quvchilari, ota –ona hamda o'qituvchi ko'magida shakllantirish</i>
<i>- Shaxs hayotini sog'lom va mustahkam bo'lishga yo'naltirish, mazkur yoshdagi bolalarda yosh davrlaridan kelib chiqib bosqichma-bosqich rivojlantirish.</i>
<i>- Oiladagi ijobiy muhit, bolalar salomatligi va baxtini ta'minlash.</i>
<i>- Har bir shaxsni o'zini-o'zi anglash ehtiyojini qondirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida o'yin faoliyat turidan kelib chiqqan holda shakllantirish.</i>
<i>- Yuqori ijtimoiy faollik, bosqichma-bosqich shakllantirib borish</i>
<i>- Yomon odatlardan voz kechish, faol dam olish vositalari va usullaridan foydalanish, boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida ta'lim-tarbiyaviy mexanizmlardan kelib chiqqan.</i>

Yuqorida sanab o'tilgan vazifalarga e'tibor qaratgan holda, biz boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalashga e'tibor qaratishimiz, avvalo bolalarni o'yin faoliyati turiga qarab, shunga mos ravishda yo'naltirish juda muhimdir. Har qanday harakatning qiymati maqsadning ahamiyati, unga erishish ehtimoli va ta'lim tarbiyaviy jarayon bilan belgilanadi. Insonning xulq-atvori yoki turmush tarzi qondirilishi kerak bo'lgan biologik va ijtimoiy ehtiyojlarga bog'liq.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ko'p hollarda boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish jarayoni, birinchi navbatda, oilaviy sharoitdan kelib chiqqan holda faoliyat jarayoniga singib ketadi. Har bir bolaning to'g'ri ovqatlanishi va to'g'ri gigiyenasi maktab jarayoniga qo'shilgandan keyin bosqichma-bosqich shakllanadi. Mazkur yoshda bolalar orasida foydali odatlarni shakllantirish, pedagoglar tomonidan beriladigan yuklamalarni hajmiga e'tibor qaratgan holda nazariy jihatdan ham jismonan ham boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik holatlariga ta'sir ko'rsatmasdan shakllantirilishi lozim. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, biz pedagoglar uchun o'quvchilarga ta'lim-tarbiya

berish jarayonida yomon odatlardan uzoqlashish, bolaning rivojlanishiga to‘sqinlik qilmaydigan fazilatlariga ega bo‘lish kabi holatlarni shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Mashhur olim Gegel ham odatlar insonni uning quli qilishini ta’kidlagan. Shuning uchun ham maktabgacha va maktab yoshida foydali odatlarni shakllantirish va ularning illatlarga aylanib qolish xavfini kamaytirish, zararli odatlarga qarshi kurashish juda muhimdir. Sog‘lom turmush tarzi deganda eng avvalo pedagogning boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan bajaradigan faoliyatiga ko‘p holatlar bog‘lanib ketadi. Bunda foydalaniladiga metodlar va usullarga ham ko‘p jarayonlar bog‘liq bo‘ladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Yana bir jarayonni qo‘shimcha qilish muhim deb hisobladik, ya’ni boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tarbiyalashda shaxsiy gigiyena tushunchasini shakllantirish juda muhim hisoblanadi. To‘g‘ri ovqatlanish ovqatlangandan avval va keyin albatta, qo‘llarni yuvish, uyqudan oldin va ovqatlangandan keyin tishlarni tozalash, toza kiyim, umuman, tozalikka qat’iy rioya etish sog‘lom turmush tarzining asosiy shartlaridan hisoblanadi va aynan shu jarayonlarni mazkur yoshdagi bolalarda shakllantiraksak sog‘lom turmush tarzini takomillashtirishda birinchi qadamni qo‘ygan bo‘lamiz. Sog‘lom turmush tarzi, bu har qanday kasalliklar profilaktikasi va salomatlik uchun kuch-quvvat garovidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalashda turli xil qirralarni inobatga olgan holda bosqichma-bosqich shakllantirish muvaffaqiyatga erishish asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Sog‘lom turmush tarzi qoidalari rioya etgan odam oilasi, mehnat jamoasi, umuman, jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘ladi, turli murakkab vaziyatlarni yengib o‘tish, hayot qiyinchiliklari oldida o‘zini yo‘qotmaslikka o‘rganadi. Sog‘lom turmush tarzi qoidalari bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi, biri ikkinchisiz sodir bo‘lishi amrimahol. Bu jarayonlarni e’tiborimizdan chetda qoldirmasdan ma’suliyat bilan yondashsak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘rtasida sog‘lom turmush tarzi haqida ma’lum bir ko‘nikmalarga yo‘naltira olamiz desak aniqroq bo‘ladi. An’anaviy shakllangan ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning ko‘p vaqti o‘tirgan holatda bo‘ladi. Shuning uchun pedagoglar o‘quvchilarni dars vaqtida o‘tirish holatlarini nazorat qilishlari, darslarda jismoniy tarbiya daqiqalarini o‘tkazishlari, ijobiy ta’sir qiladigan harakatlar tartibini tashkil qilishlari, jismoniy tarbiya mashqlariga gavdani to‘g‘ri tutishga yo‘naltirilgan mashqlarni kiritishlari zarur. Mashqlarni jismoniy yo‘naltirib bajarish yanada ko‘proq ijobiy samara beradi. Maktabda o‘qishning birinchi kunidan boshlab birinchi sinf o‘quvchilarida to‘g‘ri o‘tirishni shakllantirishga e’tibor qaratish zarur. Bolalarni maktabda va uyda o‘tirish holatini nazorat qilishning oddiy usullarini pedagoglar o‘rgatishlari zarur. Pedagoglar bolaning o‘tirishini sabr bilan boshlang‘ich sinflarda kuzatishlari kerak bo‘ladi. Yozma ishlarni bajarish uchun zarur bo‘lgan egilib o‘tirish holatida orqa mushaklarga og‘irlik tushadi, yurak urishi tezlashadi, nafas olish harakatining amplitudasi kamayadi. Bunday holatda tenglikni saqlash uchun o‘quvchilar stol ustiga ko‘krak bilan suyanadilar, bu esa ichki organlar ishini yanada og‘irlashadi. Shuning uchun boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining nazorati bolalarning sog‘lom bo‘lishlari uchun katta ahamiyatga ega. Darslarda jismoniy tarbiya daqiqalarini o‘tkazish o‘quvchilarning ishga layoqatliligini ushlab turish uchun samarali vositadir. Ayniqsa sog‘lom turmush tarzini shakllantirish maqsadida dars jarayonlarida ham bolalarning har bir holatiga e’tibor berib shakllantirish o‘qituvchi pedagoglar oldida turgan eng asosiya vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. “O‘zbekiston” NMIU, 2018. – B.19-20.
2. Umedjanova M. L., Salikhov S. M., Salikhov T. M. The Role of National Education in Preparing Young People for Family Life //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 271-276.
3. Салихов Т. и др. Psychological Characteristics Of Increasing Cognitive Activity In Elementary School Students //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.
4. Salixov S. M., Salixov T. M. Bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – C. 1013-1019.4.
5. Salixov S. M. et al. Musobaqa oldi sportdagi stress va tayyorgarlikning psixologik tomonlari //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – C. 1039-1044.
6. Mansurovich S. S. Methodology of organizing physical education lessons through digital technologies //European Journal of Modern Medicine and Practice. – 2022. – Т. 2. – №. 4. – C. 107-111.

BOSHLANG‘ICH MAKTAB O‘QUVCHILARIDA KOMMUNIKATIV MULOQOT MADANIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

*Xodjyarova Sevara Abdimurat qizi,
Termiz davlat universiteti Maktabgacha
ta’lim metodikasi kafedrasida o‘qituvchisi*

Ushbu maqolada boshlang‘ich maktab o‘quvchilarda kommunikativ muloqot madaniyatini takomillashtirish orqali insoniy munosabatlar madaniyatini kelajak avlodga o‘rgatish haqida so‘z yuritilishi bilan birga milliy qadriyatlarga xos ma’naviy fazilatlarga alohida e’tibor berilgan. Muloqot–kishining ichki va tashqi olamini namoyon etuvchi o‘zaro munosabatlarning muhim shaklidir. Muloqot orqali kishi o‘zining tashqi olam, jamiyatning turmush tarzi ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy hayoti haqidagi qarashlari, tasavvuri va hissiyatini kommunikativ jihatdan ifodalaydi. Kishilik jamiyati paydo bo‘lishi bilan odamlar o‘rtasidagi muloqot madaniyati ham zaruriy ehtiyojlardan biri sifatida sezildi. Jamiyat a’zolarining o‘zaro muloqotlari shu jamiyatning har tomonlama taraqqiyotiga zamin bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: muloqot, muomala, ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy hayoti, qarashlar, kichik yoshlardagi tasavvur, shirinsuxanlik, xushmuomalalik, kommunikativlik, har bir so‘zni o‘ylab gapirish, noaxloqiy gaplarni gapirmaslik, suhbatdosh so‘zlarini tinglash, sabrli-toqatli bo‘lish, madaniyatlik belgisi.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНО-ДИАЛОГОВОЙ КУЛЬТУРЫ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В данной статье говорится о преподавании культуры человеческих отношений подрастающему поколению путём повышения культуры коммуникативного общения младших школьников, при этом особое внимание уделяется духовным качествам, характерным для национальных ценностей. Общение – важная форма взаимодействия, показывающая внутренний и внешний мир человека. Через общение человек коммуникативно выражает свои взгляды, представления и чувства по поводу внешнего мира, социальной, экономической и духовной жизни общества. С возникновением человеческого общества культура общения людей ощущалась как одна из необходимых потребностей. Взаимное общение членов общества является основой всестороннего развития этого общества.

Ключевые слова: общение, поведение, социальная, хозяйственная, духовная жизнь, взгляды молодёжи, воображение, вежливость, коммуникабельность, обдумывание каждого слова, избегание аморального, прислушивание к словам собеседника, терпеливость, признак цивилизованности.

IMPROVING COMMUNICATIVE DIALOGUE CULTURE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

This article talks about teaching the culture of human relations to the next generation by improving the culture of communicative communication among elementary school students, and special attention is paid to the spiritual qualities characteristic of national values. Communication is an important form of interaction that shows the inner and outer world of a person. Through communication, a person communicatively expresses his views, imagination and feelings about the external world, the social, economic, and spiritual life of society. With the emergence of human society, the culture of communication among people was felt as one of the necessary needs. The mutual communication of members of the society is the basis for the all-round development of this society.

Key words: communication, behavior, social, economic, spiritual life, views of young people, imagination, sweetness, politeness, communicativeness, thinking about every word, not speaking immoral things, listening to the interlocutor's words, being patient, a sign of civilization.

Kirish. Ma’lumki, insonning ma’naviy qiyofasi uning muloqot madaniyatida ifodalanadi. U muloqot jarayonida o‘zining his – tuyg‘usini, ichki tug‘yonini, orzu – umidlarini bayon etadi. Shuning uchun ham jamiyat taraqqiyoti, insonlarning yaxlit holda shakllanishi, ularning bir – birlari bilan o‘zaro muloqotisiz, hamkorligisiz, ta’sirisiz vujudga kelmaydi. Muloqot–kishining ichki va tashqi olamini namoyon etuvchi o‘zaro munosabatlarning muhim shaklidir. Muloqot orqali kishi o‘zining tashqi olam, jamiyatning turmush tarzi ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy hayoti, haqidagi qarashlari, tasavvuri va hissiyatini ifodalaydi.

Asosiy qism. Kishilik jamiyati paydo bo'lishi bilan odamlar o'rtasida muloqotga ham ehtiyoj sezildi. Jamiyat a'zolarining o'zaro muloqotlari shu jamiyatning har tomonlama taraqqiyotiga zamin bo'ladi. Har bir tarixiy davrning o'ziga xos muomala odobi, qonun – qoidalari mavjud bo'lganidek, erkaklar va ayollar, ota – onalar va farzandlar, yigit va qizlar o'rtasidagi muloqot ham o'z o'rnida bo'lishi kerak. Bunday muloqot madaniyatining ilk ko'nikmalari oilada shakllansa keyingi bosqich esa maktabda, uning dastlabki bosqichi boshlang'ich sinfda mukammal shakllanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ muloqot ko'nikmalarni shakllantirishning dastlabki ko'nikmalari o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasida va o'quvchining tengdoshlari sinfdoshlari orasida ko'zga tashlanadi. Ana shunday muloqot o'z turlariga qarab bir-biridan farq qiladi.

Xo'sh, jamiyatimiz a'zolari o'rtasida qanday kommunikativ muloqot turlari mavjud?-degan savol paydo bo'ladi. Muloqot turlari juda ko'p bo'lib, ular jamiyatimizning kichik yacheykasi hisoblangan oiladagi ota – ona, katta kishilarning o'zaro muloqotlari, ota – ona va farzandlarning, qiz va o'g'il bolalarning, oila a'zolarining, qo'ni – qo'shni, qarindosh – urug'lar, do'sti – o'rtoqlar bilan muloqot, o'qish jarayonida, jamoat joylarida, turli to'y – tantanalarda, madaniy hordiq chiqarish maskanlarida, transportda va boshqa joylardagi kishilarning o'zaro muloqotidan iborat. Xususan, Sharqona odobimizda ulug' allomalarimiz, fozilu – fuzailalarimiz muloqot madaniyati, qonun – qoidalari va o'gitlarini yaxshi bilganlar, xalqni xushmuomalalikka, o'zaro mehr – muruvvatga, axloq – odobga chaqirganlar. Zero, xalqimizning asrlar davomida sayqallanib kelingan urf – odatlari, an'analari, axloq me'yorlari mujassam bo'lib, maqollar, hadislar, hikmatli so'zlar, pand – nasihatlar, axloq – odob durdonalari orqali o'quvchilarni kommunikativ muloqot ko'nikmalarini shakllantirish orqali ma'naviy yetuklikka olib kelinadi. «Hamma ishlaringizda to'g'ri bo'ling, odamlarga muomalada xulqingiz chiroyli bo'lsin»-deb xalqimiz bekorga aytishmaydi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning aytishicha, muloqot avvalo kishilarning taqvoli ko'rishidan boshlanadi. Ilk kommunikativ muloqot ko'nikmalarini ota – ona, opa – singil, do'stlar, ustozlar, qarindosh – urug'lar va boshqalar bilan muloqot qilishning debochasi oldin ta'kidlaganimizdek – salomlashishdan boshlanadi. Oilada bo'ladigan kommunikativ muloqot ko'nikmalarini sofligi, mazmundorligi, oiladagi bolalarning xulq – atvoriga, ma'naviy kamolotiga ta'sirini kuchaytirish ko'p holda ota – ona o'rtasidagi va ularning bolalar bilan bo'ladigan o'zaro muloqotiga bog'liq, u hayotiy ehtiyoj, bolani ijtimoiy va madaniy hayotga tayyorlashning asosidir.

Ota – onaning oiladagi moddiy, tashkiliy, tarbiyaviy va o'zaro shaxsiy masalalar yuzasidan bir – biri bilan bo'ladigan munosabatlari sof, samimiy bo'lib o'zaro hurmati asosiga qurilsagina, bunday oilada musaffo ma'naviy muhit vujudga keladi. Otaning onaga, onaning otaga betakallulfigi, qo'pol muomalasi, hayotiy qiyinchiliklarni yengishdagi, bola tarbiyasidagi va oilaning moddiy ta'minotidagi turli qiyinchiliklar esa shu oiladagi o'zaro munosabatlarning buzilishiga olib keladi. Ota – onaning bir – biriga «adajonisi» yoki «oyijonisi» – deb murojaat etishlari, «rahmat», «marhamat», biron joyga borilayotganida «yaxshi borib keling» yoki «bexatar borib keling», «yaxshi keldingizmi?» kabi so'zlarni ishlatishlari shu oila a'zolarining o'rtasidagi muomalani to'g'ri yo'lga qo'yadi, farzandlarning ota – onaga nisbatan hurmatini, mehr – muhabbatini oshiradi, ota – ona ular uchun ideal bo'lib qolishlariga yordamlashadi. Shunday ota-onalar borki, hatto kichik bolalarga ham siz deb murojoat qilishadi. Kichik bola oiladagi ota – ona, buvi va bobolarning o'zaro munosabatlaridan andoza olishga harakat qiladi. U oilada kattalar bilan biron yumush haqida maslahatlashmoqchi bo'lsa, ularning kayfiyatiga, vaqtiga qarab aytiladigan fikrini o'ylab, ularni ranjitmaydigan qilib gapirishga harakat qilishi lozim. Qiz ona bilan, o'g'il ota bilan shaxsiy masalalarda maslahatlashishni esdan chiqarmasligi, onaga ham, otaga ham to'g'ri kelmaydigan gaplarni aytishni odat qilmasligi kerak. Inson kundalik hayotining asosiy qismi mehnat qilish, tahsil olish, jamoat ishlarini bajarish bilan o'tadi. U kasbdoshlari, tengdoshlari, rahbarlari, tashkilotchilari bilan muloqotda bo'ladi. Agar ular o'rtasidagi muloqotlar dilxushlik bilan o'tsa, bu uzoq umr ko'rishning garovidir. O'z navbatida suhbatdosh yoki rahbarning manmanligi, qo'pol muomalasi, o'zini bilimdon, boy – badavlatdek baland tutishi, qo'l ostidagilarni nazarga ilmasligi butun jamoaning asabiga salbiy ta'sir qilib, nosog'lom muhitni vujudga keltiradi, bunday muhitda ishlash yoki o'qish kishi salomatligiga putur yetkazadi.

Inson qayerda bo'lmasin, kishi mansabi, mavqei, davlati, yoshi va boshqalarga qarab emas, balki inson sifatida muloqotda bo'lishi lozim. Mehmon va mezbanning o'zaro iltifoti, mehmondorchilik odobiga rioya etish, kichik yoshdagilar muloqotida kichiklarning kattalardan oldin gapirmasligi, sergap bo'lmasligi, ular bilan tortishmaslik, so'zlarni to'liq, ma'noli qilib, kam gapirib, ko'p eshitishi ma'naviy madaniyatning muhim o'lchovi ekanini boshlang'ich sinf o'qituvchisi doimiy ravishda o'z o'quvchilariga kommunikativ muloqot ko'nikmalarini shakllantirib borishi lozim.

Bunday kommunikativ muloqot ko'nikmalari buyuk ajdodlar merosidan misollar keltirib ularga kommunikativ muloqot ko'nikmalarini o'rgatishga harakat qiladilar.

Bizning Sharqona odobimizda ulug' allomalarimiz, fozilu fozilalarimiz kommunikativ muloqot ko'nikma madaniyati, qonun-qoidalari va o'gitlarni yaxshi bilganlar, xalqni xushmuomalalikka, o'zaro mehr-muruvvatga, shirinsuxanlikka va axloq-odobga chaqirganlar. Axloq-odob haqidagi hadislardan birida

“Hamma ishlaringizda to‘g‘ri bo‘ling, odamlarga muomalada xulqingiz chiroyli bo‘lsin”, - deyilib, barcha toifadagi odamlar xushxulq samimiy, to‘g‘ri bo‘lishga da‘vat etiladi.

Imom G‘azzoliy aytganidek: “O‘zingga nisbatan kichiklardan qanday muomalani kutsang, ularga nisbatan ham xuddi shunday muomalada bo‘lg‘in”.

Masalan: Kaykovus o‘g‘liga nasihat qilib deydi: “Xalq oldida gapiradigan so‘zing go‘zal bo‘lsin, bu so‘zni xalq qabul qilsin. Xaloyiq sening so‘zing bilan baland darajaga erishganingni bilsin, chunki kishining martabasini so‘z orqali biladilar. So‘zning martabasini kishi orqali bilmaydilar, chunki har kishining ahvoli o‘z so‘zi ostida yashiringan bo‘ladi. Ya‘ni, bir so‘zni bir ibora bilan aytsa bo‘ladi, eshitgan kishining esa ko‘ngli parishon bo‘ladi, shu so‘zni boshqa bir ibora bilan aytsa, eshitgan kishining ko‘ngli bahra oladi”.

Har bir so‘zga quloq sol, tezlik qilma. O‘ylamasdan so‘zlama. Har bir so‘zni o‘ylab gapir, to aytgan so‘zdan pushaymon bo‘lmagaysan. Oldin o‘ylash – bir nav karomatdir. Har qanday so‘zni eshitishdan siqilma. U so‘z ishingga xoh yarasin, xoh yaramasin, uni eshit, toki sening uchun so‘z eshigi yopilib qolmasin va so‘zning foydasi tamom bo‘lmasin.

Sovuq so‘z so‘zlama... Ko‘p bilu, oz so‘zla: kam bilsang, ko‘p so‘zlama, chunki aqlli kishi ko‘p so‘zlamaydi; deganlarki, jim o‘tirish salomatlik garovidir. Jamoat joylarida, to‘y – tantanalarda ommaviy hordiq chiqarish joylarida notanish kishilardan ehtiyot bo‘lib, har bir so‘zni o‘ylab gapirish zarur. Bunday joylarda paydar – pay, noaxloqiy xarakterdagi gaplarni gapirish atrofdagilarning g‘azabini keltiradi. Muloqotda ham suhbatdosh so‘zlarini oxirigacha sabr bilan tinglash san‘atdir. Sabrsizlik esa madaniyatsizlik belgisi hisoblanadi.

Muloqotning samimiyati, sofligi, musaffoligi hamsuhbatlarning hamfikrliligiga, qarashlarning birligiga, do‘stona munosabatlarga ko‘p jihatdan bog‘liq. Chunki: «Ikki yaxshi odam bilan o‘tirish go‘yo mushkianbardek, yomon odam bilan birga bo‘lish esa temirchining bosqoni kabidir. Mushkianbari bor kishidan xushbo‘y hid tarqaladi, sen uni sotib olishing yoki xushbo‘y hiddan bahramand bo‘lishing mumkin. Temirchining bosqoni esa kiyimingni kuydirib qo‘yishi yoki undan ko‘lansa hid yetishi mumkin.

Yaxshi ulfat bamisoli attordir. Attordan biror narsa olmasangda, undagi narsalarning hididan bahramand bo‘lib turasan.

Shunday qilib, bir og‘iz shirin so‘z kishini hayot nashidasini surishga ilhomlantiradi, achchiq so‘z esa yashashdan ko‘nglini sovutadi” -deydi o‘z asarida.

Demak, muloqot madaniyatiga, odobiga amal qilish kishini yuksaklik ezgulik sari yetaklaydi. Ha, muomala odobi – inson ko‘rki Unga amal qilish odamlarni bir – biriga yaqinlashtiradi, o‘zaro ishonchni mustahkamlaydi.

O‘zbekona muomala odobining ziynati faqat samimiy salomlashishdagina emas, ayni vaqtda bir – birimizga sizlab murojaat qilishda hamdir. Sharq madaniyati va an‘analari ruhida tarbiyalangan oilalarda beshikdagi bolakayga ham sizlab murojaat qilishadi. Farg‘ona, Namangan va Andijon viloyatlarida otalar hatgo o‘z farzandlarini sizlaydilar. Sen ham, siz ham bir og‘izdan chiqadi. Sizlash boshqalarga nisbatan samimiy hurmat va ehtirom ekan, bir – birimizni sizlab murojaat etishga nima yetsin!

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kommunikativ muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishda dono keksalar yoki ilm ahillari suhbatida bo‘lganda sukut saqlab, ularni ko‘proq eshitish maqsadga muvofiq . Shuni nazarda tutib bo‘lsa kerak, Shayx Sa‘diy aytadi:

Nodonlardek yuzlab so‘zni qilmagil qator,

Dono ersang, bir so‘z degil, lekin ma‘nodor.

Shuni ham unutmaslik kerakki, qandaydir boylikka ega bo‘lish, yuksak lavozim, hatto keksalik yoxud kayfiyatning buzuqligi ham atrofdagilar bilan qo‘pol muomalada bo‘lish huquqini bermaydi. Chunki dil jarohatini hech bir malham, dori tuzata olmaydi. Demak, alloma Abu Ali ibn Sino aytgandek, "Inson har doim navqiron, bardam bo‘lishi uchun boshqa odamlarni ranjitmasligi, dilini vayron qilmasligi hamda o‘zi xushtabiatli bo‘lmog‘i lozim". Sharq xalqlari qadimdan ta‘lim va tarbiya ishiga jiddiy munosabatda bo‘lganlar. Bugungi kunda ham bu muammo o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Shuni aytish kerakki, aksariyat o‘qituvchilar o‘zlarining asosiy ishlarini bolalarga o‘z fani bo‘yicha ta‘lim berish, deb hisoblaydilar. Ular shosha – pisha dasturdagi fan asoslarini o‘quvchilarga singdirish payida bo‘ladilar. Umuman olganda, bu– tabiiy hol. Ammo ta‘lim hayotga bog‘lanmasa, u tarbiyaviy asoslar bilan izohlanmasa, avvalo bolalar ongiga kirib bormaydi, kirib borganda ham biror o‘zgarish yasamaydi. Shu ma‘noda, ta‘lim va tarbiyani milliy madaniyatdan ajratgan holda yo‘lga qo‘yish insonlarni ajdodlar merosidan, nasl – nasabidan uzoqlashtirishga olib keladi. Ayniqsa, milliy o‘z – o‘zini anglashning shakllanmasligi, milliy madaniy masalalar yuzasidan hech narsani bilmaslik milliy xudbinlikning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois yuqorida sanab o‘tgan kommunikativ muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishda hadislar va buyuk bobolarimiz qoldirgan boshqa meros va manbalar bebaho foyda berishi aniq. Bu merosni maktab darsliklariga ko‘proq kiritish katta ijobiy natijalar beradi.

Xalqimizning boshqa xalqlar singari boy qadimiy tarixiy, hamda milliy urf – odatlari, an‘anaviy turmush tarzi va o‘ziga xos folklori bor. O‘zbek madaniyatiga xos yana bir odat bor, u ham bo‘lsa voqelikni

she'riy tarzda, ya'ni shoirona tasvirlash, suhbatlarda she'riy to'rtlik yoki mashhur kishilarning hikmatli so'zlaridan foydalanishdir.

Boshlang'ich sinfdan boshlab o'quvchilarda kommunikativ muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda yomon holatlardan bolalargni saqlashga harakat qilishimiz kerak. Demak, real hayotda, odam yoshligidanoq muloqot madaniyatiga oid ma'lum insoniy qadriyatlarining buzilayotganligi bilan to'qnash keladi. Oqibatda, bola hayotida ikki xil standartlar holati vujudga keladi. Bir tomondan, bola muloyim bo'lishi lozim. Ikkinchi tarafdin esa, atrofidagi ko'pchilik odamlar, xatto-ki eng yaqin va xurmatli kishilar ham bu tartib-qoidalarga rioya qilmaydi.

Masalan, “so'kinish” – erkaklar rioya qilmaydigan noto'g'ri holat, “qarg'ash” - ayollar rioya qilmaydigan noto'g'ri holat. O'g'il bolalar “so'kinish”ni odatda o'z otalaridan meros qilib oladilar. Ko'pchilik “so'kinish” yomonligi biladi, ammo amal qilmasdan ishlataveradi. Uning yomon odatligini o'ylab ham ko'rmaydi. Uni ishlatganda betarbiya odamlar ichki g'urur his qiladi, aslida birovlarini kamsitish, ularni mensimaslik, birovlariga aziyat ulashayotganligini bilmaydi.

Ayollar esa ba'zan o'z farzandlarini “qarg'ab” turib ularga ish buyuradi, yoki ularni jazolaydi. Aslida ayol kishiga mayinlik, mehribonlik xos bo'lishi lozimligini ular unutib qo'yishadi. Agar, haqiqatda ham bolalari bilan biror noxush hodisa yuz bersa, ular kuyinishi aniq. Ammo til hamma narsani ko'taraveradi deb, og'izlariga erk berib yubormaslik kerak. Doimiy jerkib, behurmat qilib, faqat o'zinikini o'tkazib, bolaning erkini bo'g'ib yaxshi xulqli, idrokli, ma'naviyatli, barkamol farzandni tarbiyalab bo'lmaydi. Demak, muloqot va muomala madaniyatining ham hayotda o'z o'rni va ahamiyati mavjud. Boshlang'ich sinfdan boshlab o'quvchilarda kommunikativ muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda yuqorida aytilgan fikrlarni o'quvchilarga yoshlikdan o'rgatib borishi lozim.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Boshlang'ich sinfdan boshlab o'quvchilarda kommunikativ muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda ko'proq xalqimiz mentalitetiga mos muloqotda bo'lib, boshqa millatlar kabi, maqtov hamda maqtovga oid ibratli so'zlardan foydalanishni kuchaytirish yaxshi natija beradi. Ularni o'rganish va tahlil qilish muloqotning umuminsoniy va milliy belgi hamda xususiyatlarini aniqlash imkoniyatini beradi. Shunday ekan o'quvchilarda kommunikativ muloqot ko'nikmalarini shakllantirish bugungi zamon talablari asosida bo'lsa, jamiyat rivojlanishi va yurt faravonligi yanada oshgan bo'lar edi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning “O'zbekiston Respublikasini 2017-21 yillarda yanada rivojlantirish bo'yicha beshta ustvor yo'nalishlar yuzasidan “Harakatlar strategiyasi” to'g'risida Farmoni, 1-ilova.-T.: O'zbekiston,2017 y.
2. Mirziyoev Sh.M.. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, NMIU, 2017 y. 592-b.
3. Karimov I.A.Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008 y.
4. Karimov .I.A. Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezonini bo'lsin.-T.: O'zbekiston, 1994 y.
5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud- axloq. -T.: Fan.1996.
6. Ibrohimov A. (muallifdosh). Vatan tuyg'usi. -T.: O'qituvchi,1997.
7. Kaykovus.Qobusnoma.-T.: O'qituvchi ,2011.
8. Munavvarov A. K, Pedagogika. -T.: O'qituvchi ,1996.
9. Musurmonova O. O'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllashirish. -T.: O'qituvchi ,1993.
10. Xudoyqulov X.J. Komil inson fazilatlarini. –T.: Innovatsiya-Ziyo.2021 y.
11. Xudoyqulov X.J. Talabalar uchun tarbiyaviy Tolibnoma.-T.: Innovatsiya-Ziyo. 2020 y.
- 12..Xudoyqulov X. J. “Pedagogika”. –T.: Innovatsiya-Ziyo. 2011 y.
- 13..Xudoyqulov X. J. Odob-axloq va tarbiya durdonalari. –T.: TTYMI. 2010.
- 14..Xudoyqulov X.J.“Milliy g'urur-ma'naviy komillik mezonini.”. –T.: Dzayin-Press. 2011 y.

МАКТАБГАЧА КАТТА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИНГ ГЕНДЕР ФАРҚЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИБ ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИЛГАН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

*Мансурова Сурайё Равшановна,
Навоий давлат педагогика институти
Мактабгача таълим кафедраси ўқитувчиси
mansurovasurayo208@gmail.com*

Ушбу мақолада таълим технологияси сифатида индивидуаллаштирилган ёндашувлар масалалари муҳокама қилинади. Мақолада кўп қиррали таърифлар берилган, ушбу ёндашувларни аниқлаш бўйича турли нуқтаи назарларга тўхталиб ўтилади. Муаллиф ушбу ёндашувларнинг ўзига хос хусусиятларини очиқ беради. Хулоса қилиб шуни айтиши мумкинки, ўзгарувчан таълим эҳтиёжлари ва уларни амалга ошириш жараёни таълим технологияларига, айниқса, индивидуаллаштирилган ёндашувлардан фойдаланишга эътиборни кучайтиришни талаб қилади.

Калим сўзлар: педагогик жараён, индивидуаллаштирилган таълим технологияси, нейрпедагогик диагностика, психофизиологик функциялар, индивидуал латерация профили, жуфт орган, етакчи орган.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛИЗИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ДОШКОЛЬНИКОВ С УЧЁТОМ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ

В данной статье рассматриваются вопросы индивидуализированного подхода к образовательной технологии. В статье даётся многогранное определение, в котором рассматриваются различные точки зрения на определение этих подходов. Автор раскрывает специфику этих подходов. В заключение можно сказать, что изменение образовательных потребностей и процесс их реализации требуют повышенного внимания к образовательным технологиям, особенно использования индивидуализированных подходов.

Ключевые слова: педагогический процесс, индивидуализированная образовательная технология, нейрпедагогическая диагностика, психофизиологические функции, индивидуальный профиль латерации, парный орган, ведущий орган.

USE OF INDIVIDUALIZED EDUCATIONAL TECHNOLOGY FOR CHILDREN OF PRE-SCHOOL AGE TAKING GENDER DIFFERENCES INTO ACCOUNT

This article discusses the issues of individualized approaches as an educational technology. The article provides a multifaceted definition, addressing different perspectives on defining these approaches. The author reveals the specific features of these approaches. In conclusion, it can be said that changing educational needs and the process of their implementation require increased attention to educational technologies, especially the use of individualized approaches.

Keywords: pedagogical process, individualized learning technology, neuropedagogical diagnosis, psychophysiological functions, individual lateration profile, double organ, leading body.

Қириш. Ўтган давр мобайнида мамлакатимизда ўсиб бораётган авлодни соғлом ва ҳар томонлама етук вояга етказиш, таълим-тарбия жараёнига самарали таълим ва тарбия шакллари ҳамда усуллари жорий этишга қаратилган мактабгача таълимнинг самарали тизимини ташкил этиш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш, болаларнинг сифатли мактабгача таълимдан тенг фойдаланишини таъминлаш, мактабгача таълим хизматларининг нодавлат секторини ривожлантириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 30 сентябрдаги «Мактабгача таълим тизимини бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3955-сон Қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясида мактабгача таълимда фанларни ривожлантирувчи муҳитнинг инновацион технологиялари ва модулларини ишлаб чиқиш, мактабгача ва умумий бошланғич таълим изчиллигининг мазмун ва процессуал компонентларини оптималлаштириш каби муҳим вазифаларни амалга ошириш зарурлиги келтириб ўтилган [1]. Мазкур вазифаларни амалга ошириш ҳамда амалиётга жорий этиш мақсадида соҳа мутахассислари олдида катта маъсулият юклайди.

Асосий қисм. Мактабгача таълим ташкилоти катта гуруҳ тарбияланувчиларида таълим ва тарбия фаолияти нафақат ўзлаштирилган билимларни маълум даражада ўқитиш ва шакллантиришга, балки индивидуал қобилиятлар доирасида қўйилган педагогик мақсад ва вазифаларга мувофиқ уларнинг мустақил ишларини ривожлантиришга қаратилган. Бундай ҳолда, педагогик жараён нафақат касбий кўникма ва билимларни шакллантиради, балки шахснинг ўзини ўзи барча қобилиятларни ривожлантириш имкониятларини рўёбга чиқаришга ҳисса қўшади ҳамда табиатан инсонга берилган имкониятларини амалга оширади. Машғулотлар жараёнида таълим бериш орқали тарбия ҳам билим ва кўникмаларни индивидуаллаштириш муҳим жиҳат бўлган ўқув жараёнида шаклланади [4;205Б].

Ўқув жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциаллаштириш муаммолари ХХ асрдан бошлаб хорижий манбаларда рус олимлари, П.П. Блонский, И.И. Резвитский, Б.М. Тепловой, И. С. Якиманская ва бошқалар ўз фикр ва тавсияларини берган. Тақдим этилган ёндашувларнинг таърифларини кўриб чиқиш керак. Масалан, И.П. Подласий педагогиканинг энг муҳим тамойили индивидуал ёндашув ҳамда таълимда индивидуаллаштириш масаласи муҳим эканлигини ёзади, унинг фикрича, инсоннинг шахсий хусусиятлари ва яшаш шароитларини чуқур билишга асосланади ва инсон ривожланишини бошқариш зарурлиги тўғрисида тавсиф беради. Бундан кўринадики, Тарбиячи-педагогик таъсир кўрсатиш шакллари ва усулларининг индивидуал хусусиятларига мослашишни инобатга олиш зарурлиги бу эса шахс ривожланишининг прогнозланган даражасини таъминлашга қаратилган бўлиши керак деган хулоса келади.

Рус педагоги И.С.Якиманскаянинг фикрига эътибор қаратадиган бўлсак, таълим жараёнининг асосий психологик-педагогик принцип сифатида кўриб чиқилиши керак бўлган индивидуал ёндашув асосида, тарбияланувчининг ўзига хослиги машғулотларда намоён бўлиши билан кўринади. Айнан шу индивидуаллик унинг психофизиологик кечувчи жараёнлар билан ўзаро боғлиқлигини инобатга олиш муҳимлигини айтади [7;96Б].

Э.В. Бондаревская ўз ишида таъкидлаганидек, педагогикада ўқитишга индивидуал ва дифференциал ёндашув принцип сифатида қаралади, одатда қуйидаги тоифалар қўлланилади: "таълим мазмуни, ўқув фаолиятини ташкил этиш усуллари, ўқув жараёни самарадорлиги мезонлари, мақсадларни белгилаш, ва бошқалар."

Мактабгача таълим ташкилотларида катта ёшдаги болалар билан таълим-тарбия жараёнлари ягона дастур асосида методик нуқтаи назардан тўғри амалга оширилади. Ушбу йўналишда ҳал этилиши керак бўлган муаммолардан бири – болалар маълумотларни турлича қабул қилсалар-да, кўп ҳолларда уларга бир хил таълим берилишидир [4;206Б]. Бу эса, ўз навбатида, маълум даражадаги мураккаб масалаларни ечиш ва муаммоларни ҳал этилишини талаб қилади. Тарбиячилар мактабгача таълим ташкилотларида катта гуруҳ болаларини мактабга тайёрлаш ва улар билан ўқув машғулотларини самарали ташкиллаштиришлари учун болаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишлари зарур. Бунинг учун эса улар нейропедагогик диагностика методларини билишлари ва амалда қўллай олишлари керак бўлади.

Нейропедагогик диагностикада ҳодиса, воқеа ва жараёнларнинг моҳиятини тушуниш учун дастлаб уларни келтириб чиқарган сабабларни аниқлаб диагноз (ташхис) қўйилади. Олинган натижаларга асосланиб, содир бўлиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг олдини олиш, ижобий жиҳатларни шакллантириш ва ривожлантириш чоралари белгиланади. Бунда диагностика натижаларининг объективлиги масаласи муҳим саналади. Чунки нотўғри диагностика мутахассиснинг барча ҳаракатларини бекор кетишига сабаб бўлиш билан бирга, мавжуд муаммони баргараф этиш имкониятини йўққа чиқариб, бошқа, янада оғирроқ муаммоларни юзага келтириб чиқариши мумкин [6;84Б].

Бола туғилгандан 6 ёшгача бўлган давр бутун келажақдаги ҳаёти учун жуда муҳимдир. Мия ва психика функцияларининг юқори пластиклигига эга бўлган бола ривожланиш учун катта имкониятларга эга, уни амалга ошириш аτροφдаги катталарнинг бевосита таъсирига, танланган мавзунинг алоҳида долзарблигини белгилайдиган тарбия ва таълимга боғлиқ. Мактабгача таълим дастурига жалб қилинган болалар хулқ-атвор нормалари ва қоидаларини ўзлаштириш натижасида эстетик тадбирларни шакллантирадидилар, умуминсоний қадриятларга муносабатни акс эттирадидилар. Болалар катталардан мустақил бўлишга, ўз фикрларини эркин билдиришга ва тўғри эканлигига ҳаракат қила бошлайди. Бу уларнинг ижтимоий тажрибаси бойиб, бошқалар билан муносабатлари мураккаблашади, чунки улар ўзлари ҳақида мустақил фикрни, ўзларини, хатти-ҳаракатларини ва ташқи фазилатларини баҳолашни шакллантирадидилар. Ҳар бир шахсни ҳар томонлама камол топтириш – жамиятимизнинг дастурий мақсади – шахснинг ижодий имкониятларини аниқлаш, унинг ривожланишининг энг юқори даражаси сифатида индивидуалликни шакллантиришни муҳим шарт

сифатида қабул қилади. Ҳар бир инсон ўзини аниқлаш, "тўлдириш" имкониятига эга бўлиши керак, бундан шахс ҳам, бутун жамият ҳам манфаатдор. Хўш, конкрет одамнинг энцефалограммасини ўрганмасдан, фақат мутахассислар фойдаланиши мумкин бўлган махсус методларни қўллаган бош мия яримшарларининг ишлаш стратегиясини аниқлаш мумкинми?

Инсонда турли психофизиологик функциялар – тафаккур, нутқ, хотира, диққат, кўриш, эшитиш, етакчи қўл ва оёқ кабиларнинг нисбатан мукамал фаолият даражаси яримшарлар асимметрияси, уларнинг доминантлик ва субдоминантлик даражалари билан боғлиқ равишда дифференциаллашган бўлиб “индивидуал латерация профили” деб номланади. Бола билан тарбиячининг индивидуал латераллик профилларининг ўзаро муносиблигини аниқлашда ҳам нейропедагогик диагностика методлари қўлланилади.

Маълумки, одамдаги жуфт орган – қўл, кўз ва қулоқнинг бири иккинчисига қараганда яхшироқ ишлайди, кўради ва эшитади. Жуфт органларнинг қайси тарафдагиси (ўнг ёки чап) бошқа тарафдагисига нисбатан яхшироқ ишласа, у шартли равишда “етакчи орган” деб аталади. Агар жуфтликдаги ўнг орган чап органга қараганда яхшироқ ишласа, бу одам фаолиятини асосан чап яримшарлар бошқаришидан ва аксинча, агар чапақай бўлса – асосан ўнг яримшарлар бошқаришидан далолат беради.

Жуфт органларининг мана шу етакчилиги ва уларнинг ўзаро комбинациясидан келиб чиқиб инсон бош мия яримшарлари асимметриясининг бир қатор функционал типларини аниқлаш мумкин. Инсоннинг етакчи қўл, кўз ва қулоқ кўрсаткичларига қараб мия яримшарлар функционал асимметриясининг типларини аниқлаш эса нейропедагогик диагностиканинг асосий вазифаларидан биридир. Индивидуал ёндашув бир марталик ҳодиса эмас. У болаларга таъсир қилишнинг бутун тизимига кириб бориши керак ва шунинг учун бу таълимнинг умумий тамойилидир.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг бош мия яримшарлари функцияларининг локаллашганлигини диагностика қилишда А.Л.Сиротюк томонидан тавсия қилинган тестдан фойдаланиш мумкин [5;288Б]. Мазкур тест анча содда бўлиб, қуйидаги 2 босқичдан иборат:

1-босқич: Болага кўзларини юмиб, оғзини очмасдан сигирга ўхшаб “маъраш” таклиф қилинади. Шу йўл билан образли яримшар фаоллашади ва унинг боши беихтиёр қарама-қарши томонга бурилади. Агар образли яримшар ўнг яримшар бўлса, у холда бош чап тарафга, агар образли яримшар чап яримшар бўлса – ўнга бурилади. Мантиқий яримшарда эса ҳеч қандай сезиларли фаоллик содир бўлмайди.

2-босқич: Болага кўзларини юмиб, тўғри ёки тескари тартибда санаш таклиф қилинади. Ушбу жараёнда мантиқий яримшар фаол иштирок этади. Агар мантиқий яримшар чап яримшар бўлса, у холда синалувчининг кўзлари ва боши беихтиёр ўнга бурилади, агар мантиқий яримшар ўнг яримшар бўлса – чап томонга бурилади. Образли яримшар бу жараёнда фаоллик кўрсатмайди.

Болаларнинг сигнал тизимларининг ўзаро нисбатини аниқлашда Е.А.Климов методикасини қўллаш мумкин. Бу методикага мувофиқ болаларга бир хил ўлчамдаги ва турли турдаги тўққиз жуфт доира тақдим этилади: биринчи тўққизта доира – сўзлар билан, иккинчи тўққизта доира эса ранглар (пушти, кўк, қизил, яшил, сариқ ва бошқалар) билан белгиланган бўлиши керак.

Экспозиция вақти 30 сония бўлиб, бу вақт давомида болаларга тақдим этилган жуфт материалларни эслаб қолиш таклиф қилинади.

Доиралар сўзлар билан изохлаб кўрсатилганидан сўнг, синалувчилардан хотираларида қолган сўзларни айтишлари сўралади. Бу – чап яримшарнинг функцияси бўлиб, чап яримшари етакчи бўлган болалар мазкур топшириқни осон бажаришлари кузатилади.

Болаларга рангли доиралар экспозиция қилинганча, доираларни уларга қандай тақдим этилган бўлса шундай кетма-кетликда жойлаштиришлари таклиф қилинади. Бу топшириқни ўнг яримшари етакчи бўлган болалар қийинчиликларсиз бажаришлари мумкин.

Машқлар яқунланганидан сўнг тўғри такрорланган сўз ва рангдан иборат жуфт стимуллар сони ҳисобланади.

Сигнал тизимларининг нисбий кўрсаткичи сифатида хотирада сақланган ранг ва сўздан иборат жуфтлик қийматларининг нисбати (К) хизмат қилади.

$$K = A/B$$

бунда:

А – рангли доиралар сони;

В – сўз билан ифодаланган доиралар сони.

Ҳисоб натижалари бўйича олинган коэффициент $K > 1,05$ бўлса - биринчи сигнал тизими устун бўлади, яъни болада ўнг яримшар етакчилик қилади. Агар $K < 0,95$ бўлса, у холда болада иккинчи сигнал тизими устунликка эга, яъни чап яримшар доминант, деб ҳисобланади.

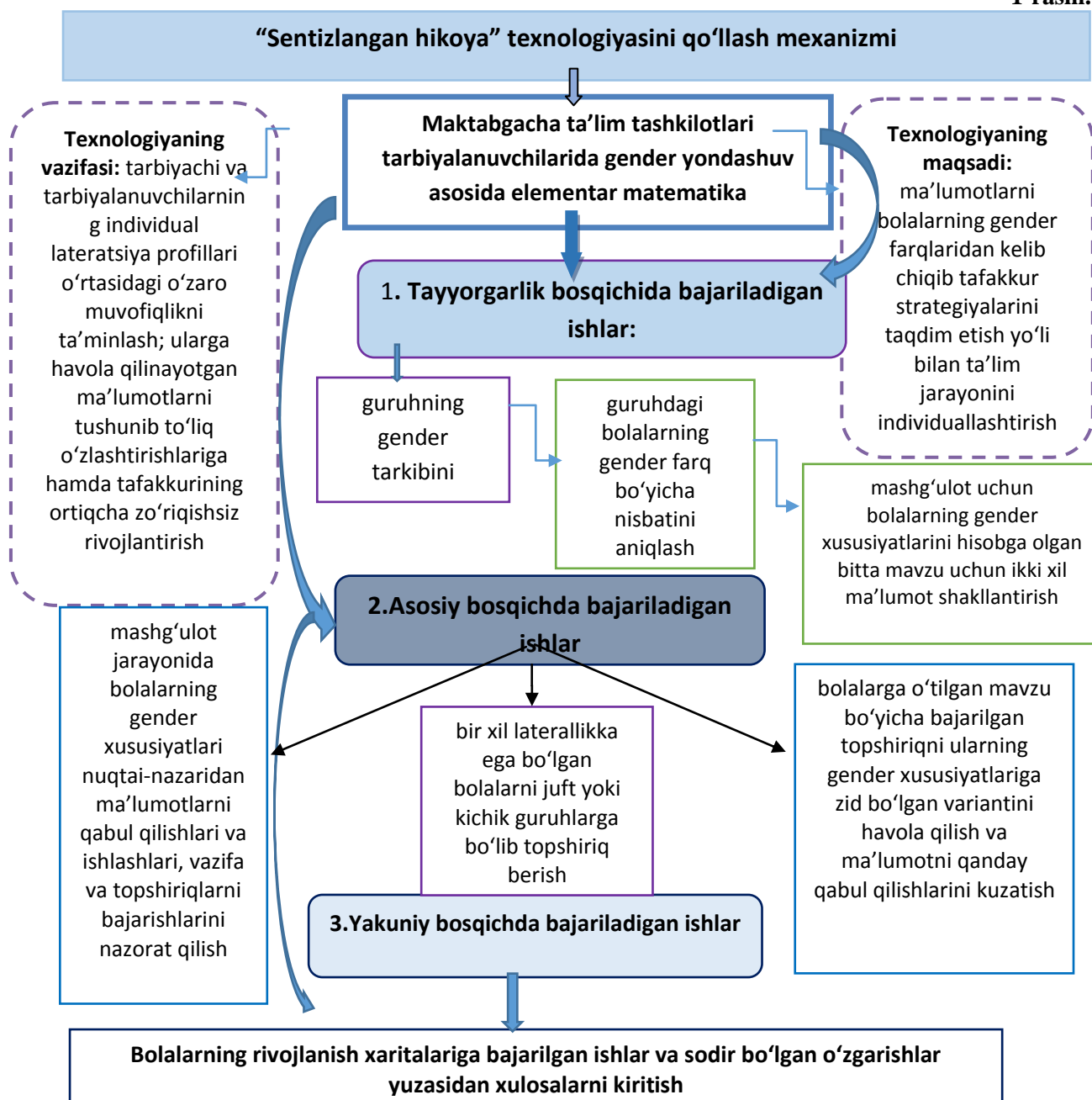
Аралаш типдаги, яъни тенгяримшарли болаларда мазкур коэффициент $K = 0.96 - 1.04$ оралиғидаги қийматга тенг бўлади.

Индивидуаллаштирилган таълимга ёндашув, биринчи навбатда, ижобий фазилатларни мустаҳкамлаш ва камчиликларни бартараф этишга қаратилган. Кўникма ва ўз вақтида аралашув билан қайта ўқитишнинг исталмаган, оғрикли жараёнидан қочиш мумкин. Индивидуаллаштирилган ёндашув тарбиячи-педагог ва болалардан катта сабр-тоқатни, хулқ-атворнинг мураккаб кўринишларини тушуниш қобилиятини талаб қилади [8;855Б].

Бундай ҳолларда таълим усуллари - бу тарбиячи ва болаларнинг таълим муаммоларини ҳал қилишга қаратилган ўзаро боғлиқликдаги фаолияти усуллари қаратилган бўлиши керак. Биз тавсия қилган “Синтезланган ҳикоя” ўқитиш технологияси болаларнинг гендер фарқларидан келиб чиқиб тафаккур стратегияларини ҳисобга олган ҳолда ўқув маълумотларини тақдим этишга асосланган. Технологиянинг асосий мақсади – маълумотларни болаларнинг гендер фарқларидан келиб чиқиб тафаккур стратегияларини ҳисобга олган ҳолда тақдим этиш йўли билан таълим жараёнини индивидуаллаштириш.

Яримшарлар функционал асимметриясини ҳисобга олган “Синтезланган ҳикоя” технологияси амалиётда фойдаланиш болаларнинг гендер хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда улар бош миёси яримшарларидан қайси бирининг етакчи эканлигини ҳисобга олиб маълумотларни ҳавола қилинишига асосланган (1-расмга қаранг).

1-rasm.

Хулоса, мактабгача ёшдаги болалар билан олиб бориладиган таълим жараёнида гендер фарқлари ҳисобга олинган индивидуаллаштирилган таълим технологиясини қўллашдан олдин ҳар бир педагог-тарбиячи нейрпедагогик диагностика орқали ҳодиса, воқеа ва жараёнларнинг моҳиятини тушуниш учун дастлаб уларни келтириб чиқарган сабабларни аниқлаб ҳамда диагноз (ташхис) қўйиш зарур. Олинган натижаларга асосланиб, содир бўлиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг олдини олиш, ижобий жиҳатларни шакллантириш ва ривожлантириш чоралари белгиланади. Педагогик диагностика орқали МТТда ўғил ва кизларни ўзига хос бўлган таълим-тарбияни жорий этишга эришиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Еремеева В. Д. Дидактические принципы системы Л.В.Занкова глазами нейрпсихолога. URL: <http://www.zankov.ru/about/theory/article=106>
2. Мансурова С. Mutual relationship between the gender differences and functional assymetre of the head's half lubes of children. International Journal of Social Sciences & Inter disciplinary Research. Vol.1.No.02 (2022). ISSN ONLINE:2277 3630. 205-211
3. С.Мансурова. Мактабгача таълим ташкилотларида таълим жараёнини янада такомил.педагогик муаммо сифатида. Innovative educational, natural and social sceienes.Vol-2.[www.oriens.uz/ISSN 2181-1784,SJIF2021:5.423](http://www.oriens.uz/ISSN%202181-1784,SJIF2021:5.423).
4. Сиротюк А.Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. – Москва: «ГЦ СФЕРА», 2003. — С.201с. — 288 с. (www.e-puzzle.ru)
5. Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. – М., Педагогика, 1988. 84-бет
6. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Педагогика, 1996. – 96

FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH

TALABALARDA KOGNITIV-PRAGMATIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI (Ona tili o‘qitish metodikasi misolida)

*Adizova Nodira Baxtiyorovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti*

Biz ushbu maqolada pragmatikani fan sifatida ko‘rib chiqishdan boshlaymiz, keyin pragmatik kompetensiyani aniqlaymiz va uning tarkibiy elementlarining tasnifini beramiz. Shundan so‘ng talabalarda ona tili pragmatik kompetensiyasini shakllantirish xususiyatlari haqida gapiramiz. Ona tilining kommunikativ kompetensiyasi tarkibida pragmatik kompetensiyaning o‘rnini aniqlash muammosi lingvodidaktika sohasidagi ko‘plab tadqiqotchilarning ishlari tahlol qilinadi. Shu paytgacha ilmiy adabiyotlarda ona tilining pragmatik kompetensiyasini shakllantirishni o‘rganishdan iborat bo‘lgan yetarli miqdordagi ishlar mavjud bo‘lsa-da, ona tili aspektlarini o‘rgatishda korpus texnologiyalaridan foydalanilgan ko‘plab ishlar tahlilga tortiladi

Kalit so‘zlar: korpus, pragmatik kompetensiya, model, iyerarxiya, milliy dastur, lingvodidaktik, kommunikativ-kognitiv, kompetensiya, gumanistik ta‘lim.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ (на примере методологии обучения родному языку)

В данной статье мы начнём с рассмотрения прагматики как науки, затем дадим определение прагматической компетентности и дадим классификацию её структурных элементов. После этого поговорим об особенностях формирования прагматической компетенции родного языка у студентов. Проблема определения места прагматической компетенции в коммуникативной компетенции родного языка анализируется в работах многих исследователей в области лингводидактики. Несмотря на то, что в научной литературе имеется достаточное количество исследований по формированию прагматической компетенции родного языка, анализируются многие исследования с использованием корпусных технологий в обучении аспектам родного языка.

Ключевые слова: корпус, прагматическая компетенция, модель, иерархическая, национальная программа, лингводидактическая, коммуникативно-когнитивная, компетенция, гуманистическое образование.

METHODOLOGY FOR DEVELOPMENT OF COGNITIVE-PRAGMATIC COMPETENCE IN STUDENTS (example of mother language teaching methodology)

In this article, we will begin by considering pragmatics as a science, then we will define pragmatic competence and give a classification of its structural elements. After that, we will talk about the features of the formation of pragmatic competence of the native language in students. The problem of determining the place of pragmatic competence in the communicative competence of the mother tongue is analyzed by the works of many researchers in the field of language didactics. Although there is a sufficient number of studies in the scientific literature on the formation of the pragmatic competence of the native language, many studies using corpus technologies in teaching aspects of the native language are analyzed.

Key words: corpus, pragmatic competence, model, hierarchical, national program, linguodidactic, communicative-cognitive, competence, humanistic education.

Kirish. Inson yaralibdiki, hayotda eng oliy orzularni amalga oshirishni o‘z oldiga maqsad qilib yashaydi. Bu yo‘lda har kim turli vositalardan foydalanib, turli natijalarga erishadi. Ushbu jihat jamiki insoniyatga xosdir.

O‘quvchilarimiz ertangi kunimiz egasi, boshlangan islohotlarning davomchisi hisoblanadi. Buning uchun ularning iste’dodini vaqtida aniqlab, “muvaffaqiyat ijodkorlariga aylantirish” hamda ularga yuksak ishonch ato etish har bir pedagogning burchidir.

Har qanday boshqa texnologiya kabi muammoli o‘qitish texnologiyasi Ta‘lim va innovatsion tadqiqotlar talabani kognitiv faoliyatini tashkil etish va o‘quv jarayonini nazorat qilishdan iborat

bo‘lgan bikomponentli hamda mazkur texnologiyaga asoslangan ko‘p komponentli innovatsiya oliy ta‘limga xos bo‘lib, quyidagicha shakllantiriladi: “ta‘lim maqsadlari, ta‘lim mazmuni, motivatsiya va o‘qitish vositalari, o‘qituvchi va talabalar, yakuniy ta‘lim natijalari” .

Bugungi kunda OTMlarda innovatsion texnologiyalarni joriy etish jarayoni bir qator obyektiv sabablarga ko‘ra sust bormoqda. Masalan, ko‘p yillar davomida talabalarni o‘qitishning an’anaviy usullaridan foydalangan o‘qituvchilar hech narsani o‘zgartirishni, o‘rganishni, ishlab chiqishni xohlamaydilar, odatiy bo‘lmagan pedagogik qarorlarni qabul qilishni rad etadilar, chunki qobiliyatlaridagi noaniqlik, o‘z-o‘zini anglashning pastligi yangi bilim va pedagogik mahoratni egallashga salbiy ta’sir qiladi

Jahon miqyosida kechayotgan globalashuv jarayonlari va uning natijasida mamlakatlar, hududlar va xalqlar o‘rtasidagi madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy munosabatlarning integratsiyalashuvi bo‘ljak mutaxassislarining ona tili savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytirmoqda. Ta‘lim jarayoni innovatsion pedagogik texnologiyalar, yondashuvlar, interfaol metodlar bilan boyitilmoqda, kompyuterizatsiya va kommunikatsiya sharoitlari bilan ta‘minlanmoqda, yetuk mutaxassislarni tayyorlashga nisbatan kouching xizmatlari ko‘rsatkichlari ortib bormoqda.

Asosiy qism. Ona tilining kommunikativ kompetensiyasi tarkibida pragmatik kompetensiyaning o‘rnini aniqlash muammosi lingvodidaktika sohasidagi ko‘plab tadqiqotchilarning ishlarida o‘z aksini topgan.

Avvalo, pragmatik kompetensiyaning markaziy muhim elementi sifatida pragmatika nima ekanligini aniqlaylik. Pragmatika bu tilning muloqotda qanday ishlatilishini o‘rganadi. “Pragmatik” atamasi amerikalik faylasuf C. Morris tomonidan kiritilgan bo‘lib, uni semantika va sintaksis bilan birga semiotikaning ajralmas qismi deb hisoblagan[1;58].

Semantika so‘zni foydalanish sharoitlari va kontekstdan tashqarida ko‘rib chiqish orqali nimani anglatishini o‘rgansa, pragmatika, aksincha, aynan shu holatlarni ta’kidlaydi. Pragmatika, birinchi navbatda, jummalarni to‘g‘ri shakllantirish qoidalari haqida emas, balki tilning muloqotda qanday ishlatilishi haqida bahs yuritadi. Muloqot kamida ikkita tomonning - so‘zlovchi va tinglovchining yoki yozuvchi va o‘quvchining mavjudligini nazarda tutadi. Shuning uchun pragmatikada kommunikantlarning o‘zaro ta’siri doimo ko‘rib chiqiladi.

Shunday qilib, pragmatika nafaqat ma’no jihatidan aytilgan narsaga, balki sotsial-madaniy vaziyat nuqtayi nazaridan ham aytilishi kerak bo‘lgan narsaga asoslangan murakkab talqin jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bu ma’nodagi pragmatika “aytilmagan narsalarni tahlil qilish san’ati”dir [2;145]. Pragmatikaning asosiy savoli: "Notiq (yozuvchi) aytilgan (yozilgan) bilan nimani nazarda tutadi va bu vaziyatda tinglovchi (yoki o‘quvchi) tomonidan qanday tushuniladi?".

So‘zlanayotgan voqea ma’nosi haqidagi xulosalar uchun aloqa sodir bo‘lgan kontekst katta ahamiyatga ega. Muloqot har qaysi faoliyat turiga qarab turlicha rivojlanadi. Tildan foydalanuvchi so‘zlovchining shaxsi, tinglovchiga munosabati, faoliyat turi va so‘zlovchining pozitsiyasi kabi omillarni o‘z ichiga olgan ijtimoiy vaziyatga qarab lingvistik shaklni tanlaydi. Bundan tashqari, nutqni tushunish har xil turdagi signallarga asoslanadi. Interpretatsiya ham og‘zaki ifodalarga, ham og‘zaki bo‘lmagan ifodalarga, masalan, prosodiya, kinesika, imo-ishora va mimikaga bog‘liq. Darhaqiqat, tinglovchilar bir vaqtning o‘zida bitta (odatda eshitish-vizual) tasvir shaklida uzatiladigan va qabul qilinadigan turli xil aloqa quyi tizimlaridan o‘zaro ta’sir qiluvchi xatti-harakatlarning yig‘indisidan xulosa chiqaradilar [3;188]

Bundan tashqari, bayonotlarni talqin qilish nazariyasi dialogik yondashuvga ega bo‘lishi kerak. Aytilgan narsa har doim boshqa birov tomonidan ilgari aytilgan narsaga javob sifatida qaraladi. Biz aytadigan yoki yozgan narsalarimiz (qanday shaklda yoki vaziyatda bo‘lishidan qat’iy nazar) boshqa odamning javobi uchun kontekst yaratadi va ularning javobi biz ushbu javobga qanday munosabatda bo‘lishimiz uchun yanada ko‘proq kontekstni beradi va hokazo.

Hozirgi vaqtda ko‘pgina zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning asosini kompetensiyaga asoslangan yondashuv tashkil etadi. Bu esa ta‘lim tizimiga nisbatan turlicha qarashga imkon beradi. Asosiy kasbiy ta‘lim dasturini o‘zlashtirish natijasida talabalar olingan bilimlardan amaliy faoliyatda foydalanishga imkon beradigan bir qator umumiy madaniy, umumiy kasbiy va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishlari kerak.

Universitetda ona tilini o‘qitishning asosiy maqsadi - ona tilining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish, shu jumladan subkompetensiyalarning barcha tarkibiy qismlari va xorijiy kommunikativ kompetensiyani shakllantirish nazarda tutiladi. “Boshlang‘ich ta‘lim” yo‘nalishi bo‘yicha OTM bitiruvchisi “ona tilida muloqot qila olishi, uning ichki imkoniyatlarini bilishi va dunyoning umumiy manzarasidagi o‘rnini tushunishi” kerak. Shu munosabat bilan ona tilini bilish ona tili o‘qitish metodikasi kommunikativ kompetensiyasining barcha komponentlarini, shu jumladan, pragmatik kompetensiyani mutanosib ravishda egallashni nazarda tutadi.

Ona tilidagi kommunikativ kompetensiya doirasidagi subkompetentlik sifatida pragmatik kompetensiya – ma’ruzachining pragmatik savodli bayonotlarni takrorlash qobiliyati va tayyorligi, shuningdek, boshqa ma’ruzachining pragmatik niyatini izohlashdir. Pragmatik tuzilmalar va tamoyillarni bilmaslik, og’ir holatlarda tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Bo’lajak o’qituvchilar va ona tili o’qituvchilari uchun pragmatik kompetensiyani egallash o’qitilayotgan fan bo’yicha bilimlarni to’g’ri uzatish nuqtai nazaridan muhimdir. Bularning barchasi “Ona tili” profiliga ega bo’lgan pedagogik yo’nalish talabalarining pragmatik kompetensiyasini shakllantirish muhimligini ta’kidlaydi.

Oliy ta’limning yangi davlat ta’lim standartlari asosida ta’lim sohasida axborotlashtirish va raqamlashtirish jarayoni vaqt o’tishi bilan tobora kengayib bormoqda. Bu tadqiqotchilar tomonidan ona tilini o’qitish metodikasi sohasiga qiziqishning oshishiga, shuningdek, AKT muhitida o’qitishning yangi usullari va vositalarini izlashga ta’sir qildi.

Korpus texnologiyalari hozirgi vaqtda ta’lim va tadqiqot faoliyatida qo’llaniladigan axborot-kommunikatsiya vositalaridan biri sifatida tan olingan. Ular ona o’qitish metodikasini o’rgatish, leksik va grammatik nutq ko’nikmalarini shakllantirish jarayonini samaraliroq qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, korpus texnologiyalari talabalarining avtonom loyiha faoliyati ko’nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi [4;176]. Shunga qaramay, ona tilini o’qitish metodologiyasida korpus texnologiyalaridan amalda foydalanish ancha past darajada qolmoqda, bu qisman nazariy va texnologik bazaning yetarli darajada rivojlanmaganligidan dalolat beradi. Ushbu qoidalar korpus texnologiyalari asosida talabalarining pragmatik kompetensiyasini shakllantirish metodologiyasini ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydi.

Shu paytgacha ilmiy adabiyotlarda ona tilining pragmatik kompetensiyasini shakllantirishni o’rganishdan iborat bo’lgan yetarli miqdordagi ishlar mavjud bo’lsa-da, ona tili aspektlarini o’rgatishda korpus texnologiyalaridan foydalanilgan ko’plab ishlar ham mavjud.

1. Pragmatik kompetensiya - bu shaxsning nutqni tuzish qoidalarini sharhlash va ishlatish, kommunikantlarning o’zaro ta’siri xususiyatlariga va muloqotning ijtimoiy va madaniy kontekstiga muvofiq turli kommunikativ funksiyalar uchun so’zlardan foydalanish qobiliyati. Ona tilining kommunikativ kompetensiyasining ajralmas qismi sifatida pragmatik kompetensiyaning tarkibiy qismlari quyidagi elementlarni o’z ichiga oladi: a) ijtimoiy komponent (muloqotning ijtimoiy kontekstini va muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy rollarini sharhlash qobiliyati; ijtimoiy jihatdan tanlash qobiliyati); b) sotsiologik komponent (suhbatdoshning ijtimoiy portretini yaratish uchun nutq bayonotini (ijtimoiy ma’nolar, o’zgarishlar va modallikni ro’yxatga olish) sharhlash qobiliyati; muloqot maqsadiga erishish uchun kerakli til va nutq vositalaridan foydalanish qobiliyati. tanlangan ijtimoiy rollar); v) ijtimoiy-madaniy komponent d) nutq komponenti (suhbatdoshning nutq janrlarini tanlashini izohlash qobiliyati, nutq bayonining uyg’unligi va izchilligi; kommunikativ muammolarni hal qilish uchun nutq bayonini qurish qoidalariga muvofiq nutq aloqasini tanlash va amalga oshirish qobiliyati); e) kompensatsion komponent (so’roq berish, aniqlashtirish, axborot va ma’lumot manbalaridan foydalanish orqali lingvistik va ijtimoiy-madaniy bo’shliqlarni to’ldirish qobiliyati). Pragmatik kompetensiyaning tarkibiy qismlarini shakllantirish bir qator pragmatik belgilarni o’rgatish asosida amalga oshiriladi - mo’ljallangan ma’noni ifodalash, nutqni tashkil qilish va bo’layotgan narsaga baholovchi munosabat uchun ishlatiladigan tilning leksik, grammatik va sintaktik birliklari to’plami. Maqolada markerlarning to’rtta guruhi: asosiy (leksik, aralash, sintaktik), izohli, parallel (vokativ, norozilikni ifodalovchi belgilar) va diskursiv (kontrastiv, laboratoriya, inferensial, mavzu o’zgarishi belgilari) kiritilgan.

2. Korpus texnologiyalari - bu elektron lingvistik korpuslardan ma’lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish vositalari to’plami. Ona tilini o’qitish sohasida korpus texnologiyalarining didaktik xususiyatlarini o’rganish korpus texnologiyalarining lingvodidaktik xususiyatlarini majburiy va ixtiyoriyga bo’lish taklifini keltirib chiqardi. Bundan tashqari, AKTning didaktik xususiyatlarini birlashtirish uchun oltita parametrlarni kiritish taklif etiladi: foydalanuvchi parametri, multimedia, qidiruv, kirish, gipermatn va AKTning individual xususiyatlari.

3. Talabalarining korpus texnologiyalari asosida pragmatik kompetensiyasini shakllantirish quyidagi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar hisobga olinsa samarali bo’ladi: a) o’quvchilarning korpus texnologiyalari asosida pragmatik kompetensiyani shakllantirishga motivatsiyasi; b) talabalarda AKT kompetensiyasini shakllantirish; v) o’qituvchining AKT kompetensiyasini shakllantirish; d) talabalar korpus texnologiyalari asosida pragmatik kompetensiyani shakllantirish uchun belgilangan algoritmgacha rioya qilishlari.

4. Korpus texnologiyalari asosida talabalarining pragmatik kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan o’quv modeli o’zaro bog’liq bo’lgan beshta blok-komponentni o’z ichiga oladi: shartlar, maqsadni aniqlash bloki, nazariy blok, funktsional texnologik blok, baholash-samarali blok. Tizimli, kompetensiyaga asoslangan, shaxsiy-faoliyat, kommunikativ-kognitiv yondashuvlar modelda uslubiy asos bo’lib xizmat

qiladi. Amalda, bu yondashuvlar bir qator didaktik (faollik printsiplari; foydalanish mumkinligi va amalga oshirilishi mumkinligi printsiplari; ong printsiplari; o‘rganishning avtonomligi printsiplari; ta’limni axborotlashtirish printsiplari) amalga oshiriladi. Ta’limning kommunikativ yo‘nalishi printsiplari, ona tillarini o‘qitishda differensial yondashuv printsiplari, ko‘rinish printsiplari, yangilik printsiplari, o‘quv ona tili faoliyatining yaqinlashuvi printsiplari, moslashuv jarayonlarini hisobga olish printsiplari.

Talabalarning kognitiv faoliyati mohiyati ilmiy-tadqiqot institutida ilmiy xodimlarning ishiga o‘xshash bo‘lishi kerak bo‘lgan kasbiy bilim, mahorat va ko‘nikmalarning ona tili jihatdan o‘zlashtirishga asoslanadi: “Oliy o‘quv yurtlarida o‘quv jarayonining samaradorligi talabalar faoliyatida tadqiqot darajasidan sezilarli darajada ustunlik mavjud bo‘lgandagina kuchayadi va o‘qitish metodlari talabalarni ilmiy bilimlar bilan qurollantirib, izlanish qobiliyatlarini rivojlantirishga hissa qo‘shadi” [2].

Intellektual ravishda talabaning kognitiv faoliyati maqsadli bo‘lishi, o‘qituvchi tomonidan rejalashtirilishi, ro‘yobga chiqarish jarayonini muvofiqlashtirishi va tegishli nazoratni amalga oshirishi kerak. O‘qituvchi tomonidan kognitiv faoliyatni boshqarish juda mas’uliyatli va mashaqqatli vazifa, chunki bu birinchi navbatda talaba tomonidan bilimlarni o‘zlashtirishni o‘z ichiga oladi va o‘qituvchidan yuqori ilmiy professionallik talab etiladi.

O‘qitish muvaffaqiyati ko‘p jihatdan o‘rganish motivatsiyasiga, uning talaba uchun shaxsiy ma’nosiga bog‘liq. Shaxsga yo‘naltirilgan didaktika o‘zi bergan savolga javob olishga qiziqqan talabani individual izlashni ta’minlashga asoslanadi.

Ona tili fanida o‘qituvchi boshqa fanlardan farqli o‘laroq, o‘quv rejasining barcha fanlari - matematika, tarbiya, o‘qish, ijtimoiy fanlar bilan integratsiyalashgan holda umumiy mazmunni amalga oshirish uchun eng katta imkoniyatga ega. Haddan tashqari mavzuli materiallardan foydalanish kontentni tegishli, foydali va shaxsan ahamiyatli qilish imkonini beradi. Shunday qilib, didaktik tarkibni malakali tanlash bolaning aqliy jarayonlarini rivojlantirishga va kognitiv qiziqishni shakllantirishga yordam beradi.

Fanni mazmunli va qiziqarli bo‘lishi uchun o‘qitish tarkibi quyidagicha bo‘lishi kerak:

- hayratlantiruvchi
- muammoli
- taxminlarning mavjudligi
- rad etish imkoniyatining mavjudligi
- fikrlarning bir-biriga mos kelmasligi.
- noaniqlik

Kreativ faoliyatga asoslangan muammoli materialning mazmunini qurishda yuqoridagi elementlarni mashg‘ulot jarayoniga kiritish zarur.

Jahon tajribasidan ma’lumki, kognitiv faoliyatni boshqarishda mantiqiy masalalar, nostandart savollar, muammoli vaziyatlar hosil qiluvchi masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarning kreativ faoliyatini rivojlantirish maqsadida ushbu muammoli topshiriqlar va keyslar yordamida aqliy faoliyatni rivojlantirish, kreativ va mantiqiy fikrlash, xotira mustahkamligini rivojlantirishga erishiladi.

Xulosa sifatida ta’kidlash mumkinki, talabalarga Ona til o‘qish metodikasi kursi mavzularini o‘qitish jarayonida yuqoridagi topshiriqlardan foydalanish ularning o‘zini o‘zi boshqarish, tarbiyalash, kreativ fikrlashini rivojlantirish asosida ijodkorlik faoliyatiga jalb etish, tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatni takomillashtirish, yuqori saviyadagi yetuk mutaxassis bo‘lib yetishi va kreativ faoliyatini rivojlanishi e’tiborga olinadi.

Shunday qilib, talabalar unchalik murakkab bo‘lmagan mashqlar tahlili davomida ona tilining zamonaviy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan differensial o‘yinlar sohasiga qadam qo‘yadilar. Tavsiya qilingan adabiyotlar bilan tanishish esa bu soha masalalari, ularni tahlil usullari bilan tanishish imkonini beradi.

Yuqoridagi holatlar shunday xulosaga keladi: o‘qitishning til yo‘nalishlari talabalarining ona tilining kommunikativ kompetensiyasi doirasida pragmatik kompetensiyani egallashga bo‘lgan ehtiyoji va talabalarning pragmatik kompetensiyasini shakllantirishning rivojlanmagan mazmuni o‘rtasida **qarama-qarshiliklar**; ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va ularni oliy o‘quv yurtlarida ona tilini o‘qitishga integratsiyalashuvi o‘rtasida; korpus texnologiyalarining lingvodidaktik salohiyati va ushbu texnologiyalar asosida pragmatik kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan.

Adabiyotlar:

1. Morris C. (Eds.) International encyclopedia of unified science. Chicago: University of Chicago Press. 1938. Vol.2, bk 1.
2. Yule G. Pragmatics. Oxford, England: Oxford University Press. 1996.

3. Сысоев П.В. Лингвистический корпус, корпусная лингвистика и методика обучения иностранным языкам // Иностр. языки в школе. 2010. № 5. С. 12-21.
4. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык: учебное пособие. - Москва, 2002. - 176 с.
5. Рыков В.В. Прагматически ориентированный корпус текстов // Тверской лингвистический меридиан. Электронный ресурс. <http://rykov-cl.narod.ru/t.html>
6. Bouton L. F. (Eds.). Pragmatics and language learning. University of Illinois, Urbana-Champaign: Division of English as an International Language. 2001. Vol 10.
7. Сысоев П.В. Блог–технология в обучении иностранному языку//Язык и культура. 2012. № 4 (20). С. 115–127. 87. Сысоев П.В. Дидактические свойства и функции современных информационных и коммуникационных технологий // Иностранные языки в школе. 2012. № 6. С. 12–21.
8. Сысоев П.В. Информатизация языкового образования: основные направления и перспективы // Иностранные языки в школе. 2012. № 2. С. 2–9.
9. Сысоев П.В. Информатизация языкового образования: основные направления и перспективы (окончание) // Иностранные языки в школе. 2012. № 3. С. 2–9.
10. Сысоев П.В. Современные информационные и коммуникационные технологии: дидактические свойства и функции // Язык и культура. 2012. № 1. С. 120–133.

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE DISCOURSE COMPETENCE IN THE ORAL COMMUNICATION FIELD OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Abdurasulova Nilufar Abdusalim qizi,

PhD student of Uzbekistan State University of World Languages

In this article, the methods of formation of foreign language, in particular, English discourse competence in the field of oral communication of secondary school students, organization of a comfortable environment and development of students' ability to communicate qualitatively were analyzed. The opportunities of students receiving secondary education in Central Asia were compared with the opportunities created by the needs of European children. The effectiveness of extending the time of foreign language education was emphasized. Methods useful for students of secondary school age were discussed. Attention was also paid to the importance of the concepts used in the education system of Europe, USA and other countries.

Key words: *foreign language, discourse, oral, school, competence, pupils, education, international experience, study, learning, teaching.*

ФОРМИРОВАНИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБЛАСТИ УСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ У УЧАЮЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

В данной статье были проанализированы методы формирования иноязычной, в частности, англоязычной дискурсивной компетенции в сфере устного общения учащихся средней школы, организации комфортной среды и развития у учащихся способности качественно общаться. Возможности учащихся, получающих среднее образование в Центральной Азии, сравнивались с возможностями, созданными потребностями европейских детей. Подчеркнута эффективность увеличения времени обучения иностранному языку. Обсуждены методы, полезные для учащихся среднего школьного возраста. Также было обращено внимание на важность понятий, используемых в системе образования Европы, США и других стран.

Ключевые слова: *иностраннный язык, дискурс, устная речь, школа, компетенция, ученики, образование, международный опыт, учеба, обучение, преподавание.*

O‘RTA TA’LIM O‘QUVCHILARINING OG‘ZAKI MULOQOTIDA CHET TILI DISKURS KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Ushbu maqolada o‘rta ta‘lim maktab o‘quvchilarining og‘zaki muloqot sohasida chet tili, xususan, ingliz tili diskurs kompetensiyasini shakllantirish, qulay muhit tashkil qilish va o‘quvchilarda sifatli muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish yo‘llari tahlil qilindi. O‘rta Osiyoda o‘rta ta‘lim olayotgan o‘quvchilarning imkoniyatlari Yevropa bolalarining ehtiyoji darajasidan kelib chiqib yaratayotgan imkoniyatlari bilan solishtirildi. Chet tili ta‘limini olish vaqtini uzaytirishdagi samaradorlik ta‘kidlandi. O‘rta ta‘lim maktabi yoshidagi o‘quvchilar uchun foydali bo‘lgan metodlar haqida so‘z yuritildi. Shuningdek, Yevropa, AQSH va boshqa mamlakatlar ta‘lim tizimida qo‘llanilib kelayotgan konsepsiyalarning ahamiyatiga e‘tibor qaratildi.

Kalit so‘zlar: *chet tili, nutq, og‘zaki, maktab, kompetensiya, o‘quvchilar, ta‘lim, xalqaro tajriba, o‘qish, o‘rganish, o‘qitish.*

Introduction. Today, it is well known that about 60% of the world's population can speak two or more languages. Acceleration globalization processes in the world and stimulation of introduction of high technologies in production increases the need for "linguistic capital", namely specialists who have a perfect command of foreign languages (especially English). In order to ensure, quality and efficiency in foreign language education, the experience of reducing the age of learning/teaching foreign languages is becoming popular. This is cause by the widespread concept of "the younger the better / early is better". The decision to include English in the secondary education curriculum was approved based on the following conclusions: Critical Period Hypothesis states that there is a limited developmental period during which it is possible to acquire a language, be it L1 or L2, to normal, native like levels. - The Critical Period Hypothesis asserts that there is a limited period of development in a foreign language, whether it is a native or a foreign language, when it can be acquired at a level close to natural speech. Younger children learn better and easier. A longer period of study leads to a higher level of skills acquisition by the end of schooling.[1]

In February 1997, the European Center for Modern Languages (ECML) held an international seminar on the topic "Foreign Language Education in Primary Schools" dedicated to the problems of teaching foreign languages in primary education in Graz (Austria). In April 1997 in Warwick (England) on the topic "Warwick Euroconference on Teaching of Foreign Languages in European Primary Schools" and in January 1998 in Graz "Foreign language education in primary schools - an international concern to be implemented in national contexts" In 1999, Brussels (Belgium) held a conference dedicated to the discussion of projects implemented to ensure quality and efficiency in English language education (Stimulating language learning: The European Label). 2007 - international seminar on methods of teaching/learning foreign languages in primary classes and problems of teacher training (Early Foreign Language Education) at Hersen State Pedagogical University (St. Petersburg), 2008 - Bangalore (India) An international conference dedicated to popularizing international experiences of teaching foreign languages in primary education (The Way Forward: Learning from International Experience of TEYL) was held. In 2013, the international scientific-practical conference held in Moscow (Russia) on the topic "Theory and practice of teaching foreign languages: traditions and innovations" also discussed the current problems of the methodology of teaching English to primary school students. At the above-mentioned seminars and conferences, recommendations were developed to ensure the quality and efficiency of secondary education in English.

Main part. A brief review of the literature on the field reveals that research has been conducted in a variety of educational settings. Also, in some studies, children of preschool educational institutions are considered as young English language learners, while in some studies, the process of teaching English to students from 5 to 12 years of age was chosen as the object of research.

In the above literature, the term "concept" represents different concepts. The concept is used in the sense of a scientific idea(s) and defines foreign language teaching strategies and tactics at each point of the educational process. Today, the methodology of teaching English in primary education is being developed based on the educational concepts of "(Inter) Cultural Awareness", "Language Awareness" and "Humanity". (Inter)Cultural Awareness - The concept of intercultural communication was first formed in Germany and soon became popular in Western countries. Based on this concept, it is not necessary to teach English as a means of communication, but to develop the student in general and speech, that is, to make him interested in the English language and foreign culture, and pay attention to the language that can be encountered in everyday life. The goal is to form and develop the skills to adapt to living conditions in the integrating Europe. For this reason, in this concept, priority is given to the country studies aspect of English language education.

The educational process and content organized in the form of a game consists of poems and songs that introduce children to the customs and traditions of the country where the language is being studied. This concept is called "Neighbor (sister) language learning" in Europe, and the classes are mainly conducted by English speakers. In addition, in European countries, the migration of students often occurs, and they have the opportunity to live in an English-speaking environment for a certain period of time. Considering this, the promotion of this concept in countries far from Europe and culturally different creates a somewhat complicated process. For example, we cannot send the children of the Central Asian people to live in Europe-England, or the United States of America-western countries. After all, the disparity between the culture of European, Western countries and Asian peoples can create a huge "fog" for children. It has been proven that learning English as a means of communication does not have the same meaning for all people everywhere in the world, and at the same time, it is difficult to simply "export" educational methods. Because, first of all, although there is no need and need to communicate and interact with an English speaker, teaching them to move from language to practical action, that is, to work on "everyday speech and everyday life topics" is relevant. Secondly, English is the official language not only of one country, that is, Great Britain, but also of the United States of America, Australia, Canada and a number of other countries. In these countries, where the official language is English, the cultures are different. The concept of "Language Awareness" is also called "Holistic approach" and it advocates the need to master the English language as a means of acquiring new knowledge. That is, the purpose of primary English education is to acquire new knowledge about life through the medium of English. However, M. Williams and R. Bedn preferred to call Vygotsky's theory of the ontogenesis of speech development as "Holistic approach" [2]. According to them, Vygotsky would not have approved the idea of dividing the knowledge to be learned into small parts and presenting it as skills and abilities. The reason is that Vygotsky emphasizes that content should form the basis of any studied part. Under the influence of this conclusion, the CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach is becoming popular in European countries, the United States, and countries where English is a second language. In Uzbekistan, the concept of "Humanity" (person-oriented) has been adopted, and according to it, in primary English education, the student is given the status of the

central subject of the educational process and intercultural communication (dialogue), and his interest and needs are prioritized. Speech activity in English is directed to the formation of the student's personality, that is, mastering the cultural heritage created by the owner of the studied language is achieved. In the process of listening and understanding, speaking, reading, and writing, the student enriches the social, cultural, linguistic, and emotional experience previously acquired. It can be seen that during the game the student has to form oral communication. The process automatically triggers foreign language discourse competence.

N.Galskova and Z.Nikitenko emphasize that the age characteristics of students (their motivation and socio-cultural experiences) are not taken into account as a result of a lot of attention being paid to interlanguage interference in the creation of textbooks for primary school students. Because in pedagogy based on this theory, knowledge of a foreign language means having the ability to speak/speak, read, listen, understand and write in that language, although it is not free from mistakes. The absence of errors means that the language and speech material have been memorized. This does not lead to the conclusion that the English language has been mastered at the level of a means of communication and interaction. On the contrary, mistakes indicate that the student is creating for the purpose of speaking. Therefore, you should not be afraid of mistakes, on the contrary, mistakes testify that the student is trying to use language as a means of communication. Also, errors mean that the language material is difficult for the learner, that is, an error is a derivative of difficulty. The teacher should analyze the mistakes and take measures to eliminate them in the future. Based on this theory, in Russia, a person-oriented method (личностно-деятельностный метод) and an activity-oriented communicative conscious approach (деятельностный коммуникативно-когнитивный подход) based on person-oriented (личностно ориентированный подход) and activity-oriented (деятельностный подход) is being promoted and implemented. Activity refers to types of speech activity.

In Uzbekistan, English language education is directed to the formation of a second language information holder (cognizant), that is, the study of the cultural heritage created by the owner of the studied language is the main goal of English language education. A second language informant can be understood as a person who has the competence to communicate adequately in a foreign language with a representative of a foreign culture in authentic communication situations. When learning a language, the student is not busy with acquiring linguistic knowledge, but with improving his or her speech and cultural skills (competencies). English is taught on the basis of an integrative approach aimed at communicative activity, person-oriented, acquisition of competence. This integrative approach differs from the "Content and Language Integrated Learning" approach in European education. The communicative-cumulative method is used in English language education. Interlocutors' understanding of each other is the main criterion for knowing the English language, and for this reason, mistakes that do not hinder mutual understanding can be temporarily overlooked.

A person- and activity-oriented communicative approach to English language teaching based on interlinguistic theory enables students to engage in live communication as quickly as possible and without fear. Not being afraid of mistakes, serious emphasis on the content of education increases students' enthusiasm for using the studied foreign language. According to this approach, a) psychological and age-related characteristics of the student affect the process of learning English; b) the difference between the mother tongue, Russian and English - interlingual interference; d) educational tools; e) educational institution; f) it is recommended to take into account all factors, such as the professional skills of the teacher.

It is known that the English language is successfully acquired in medical conditions. It becomes difficult to achieve the practical goal in the process of learning English in educational conditions that are geographically distant and do not have the opportunity to communicate with the native speaker. It is this situation that causes a number of difficulties in teaching the English language subject. For this reason, it is important to bring the educational process closer to the natural environment, to conduct research on the creation of natural speech situations in classes. That is: - expanding the quantitative limit of study hours and expanding the opportunities to use English as a means of communication outside of school (using modern communication tools to communicate with foreign peers, by showing cartoons and feature films);

- organization of plot, role-playing and didactic games that serve to increase students' internal drive (motivation) to learn English;

- by making the interior of the classroom more attractive with wall displays, book corner, various albums and portfolios created by students, creating an atmosphere of communication in English there;

Conclusion. English language teaching based on speech pattern, connecting language exercises with speech practice and oral speech development were considered as methodological principles of English language teaching in primary education. In teaching the form of oral speech in English, work begins with mastering the speech pattern. Popularization of learning vocabulary, grammar and pronunciation units in speech samples in the education of secondary school students is considered one of the appropriate actions. In

the world methodology, speech pattern is recognized as a unit of English language teaching. (Different authors use this term with the words they want: structure, construction, model, typical sentence/sentence, lexical phrases, formulas, routines, pre-fabricated patterns, formulaic chunks, gambits, speech patterns, ready made sentences, prefabricated sentences, multiword lexical units, lexical collocations, fixed/semi-fixed expressions, institutionalized utterances).

References:

1. Birdsong D., Bialystok E., Hakuta K. Second Language Acquisition and the Critical Period Hypothesis. – L.: Lawrence Erlbaum associates publishers, 1999. – 182 p.
2. Bakhramova M.D. Bolalar uchun chet til. – T.: O‘zDJTU, 2016. – 156 p.
3. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Language Policy Unit, Strasbourg. 2010. – 274 p. Electronresource: http://www.coe.int/t/dg4/Linguistics/Source/CEFR_EN.pdf. Access date: 6.06.2018.
4. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi: Textbook for students of higher education institutions (faculties) of foreign languages. – T.: O‘qituvchi, 2012. – 432 page.
5. Pavesi M., et.al. Teaching through a foreign language: A guide for teachers and schools to using foreign languages in content teaching (CLIL). – Rome. Ministry of Education of Italy, 2001. – 32 p.
6. Decision PQ-1875 of the First President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further improve the system of learning foreign languages". - People's word. – No. 240 (5660). - Tashkent, 2012.
7. State educational standards of the continuous education system of the Republic of Uzbekistan. - Public education. - No. 4. - 2013. - P. 4-32.
8. Resolution No. 610 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On measures to further improve the quality of teaching foreign languages in educational institutions." Collection of legal documents of the Republic of Uzbekistan. No. 32 (792), 2017. - P. 167-169.
9. Джусупов М. Русский и английский языки в системе школьного полилингвального образования в Узбекистане. // Русский язык за рубежом. –Специальный выпуск. Москва, 2017. – С. 50-57.
10. Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. – М.: МГЛПУ. Сарма, 2005. – 248 с.

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISH

BO‘LAJAK MUTAXASSISLARNI AMALIY KASBIY TAYYORLASHDA “MATERIALSHUNOSLIK” FANINI BOSHQA FANLAR BILAN INTEGRATSIYALASHGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

*Abduraxmonova Shohidaxon Abduqodirovna,
Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti
Milliy tadqiqot universiteti assistenti*

Ushbu maqolada integratsiyalashgan ta’lim muhitida bo‘lajak mutaxassislarning amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda ta’lim texnologiyasini fanlararo integratsiyalab ishlab chiqishda qo‘llanilgan asosiy qoidalar, ta’lim usuli va texnikasi, tashkil qilish shakli, vositasi, kommunikatsiya usullari, berilgan ma’lumotlarni nazorat qilish usullari va vositalari, baholash va nazorat qilish tartiblari yosh texnik mutaxassislarni texnik apparatlarni o‘rganish va uni qo‘llash, moddalarning tuzilishi, ularning tarkibi va kimyoviy o‘zgarish jarayonlarini matematik modelini tuzish va tahlil qilish orqali ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatish ilmiy asoslangan..

***Kalit so‘zlar:** integratsiya, muammoli integratsiya, amaliy integratsiya, metodologik integratsiya, differentsiatsiya, analizatorlik, maydalanish, verbalizm.*

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ИНТЕГРАЦИЮ «МАТЕРИАЛОВЕДЕНИЯ» С ДРУГИМИ ДИСЦИПЛИНАМИ В ПРАКТИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

В данной статье основными правилами, используемыми при междисциплинарной комплексной разработке образовательных технологий совершенствования практической профессиональной подготовки будущих специалистов в интегрированной образовательной среде, являются образовательные методы и приемы, организационные формы, средства, способы коммуникации, контроль выдаваемой информации. основанные на науке методы и средства, процедуры оценки и контроля, необходимость научить молодых специалистов самостоятельно мыслить, изучая и используя технические средства, создавая и анализируя математические модели строения веществ, их состава и процессов химического изменения.

***Ключевые слова:** интеграция, проблемная интеграция, практическая интеграция, методологическая интеграция, дифференциация, анализ, шлифование, verbalizm.*

FACTORS AFFECTING THE INTEGRATION OF «MATERIAL SCIENCE» WITH OTHER DISCIPLINES IN THE PRACTICAL PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS

In this article, the main rules used in the interdisciplinary complex development of educational technologies for improving the practical training of future specialists in an integrated educational environment are educational methods and techniques, organizational forms, means, methods of communication, control of the information provided. science-based methods and tools, assessment and control procedures, teach young technicians to think independently by studying and using technical tools, creating and analyzing mathematical models of the structure of substances, their composition and chemical change processes.

***Keywords:** Integration, problem integration, practical integration, methodological integration, differentiation, analysis, polishing, verbalism.*

Kirish. Xalqaro tajribalarga ko‘ra, oliy ta’lim, fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyalash hamda nazariy va amaliy kasbiy ta’limni uyg‘unlashtirish, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishni taqozo etadi. Talabalarda kasbiy bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirishga oid ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilishiga qaramasdan, bozor munosabatlari qaror topayotgan bir sharoitda mehnat bozorida yuzaga keluvchi hayotiy raqobatga bardosh bera oladigan umumkasbiy va maxsus fanlarini puxta o‘zlashtirgan, muayyan vaziyatlarni to‘g‘ri baholay oluvchi iqtisodiyotning turli tarmoqlarida mehnat

faoliyatini amalga oshira oladigan shaxs sifatida tarbiyalash uchun ularda zarur va yyetarli darajadagi kasbiy tayyorgarlikni fanlararo aloqadorlik vositasida shakllantirish zarurligini taqozo etmoqda.

Mamlakatimizda zamon talablari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish, jumladan, oliy ta'lim tizimi va professional ta'lim uzviyligini ta'minlash, ta'lim mazmunini integratsiyalash, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali yuqori malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, ustuvor vazifalarni amalga oshirish natijasida oliy ta'lim muassasalarining ishlab chiqarish korxonalarini, tashkilotlar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan o'zaro manfaatli hamkorligini ta'minlash ko'zda tutilgan [1].

Materialshunoslik faning mazmunida kimyoviy texnologiya jarayonlarning mohiyatini tushunish, ishlab chiqarishdagi xomashyo materiallar va tayyor mahsulotlarning mexanik, elektr va magnit xossalari kimyoviy tarkibi, strukturasi, faza tarkibini aniqlash, magnit usullar, yadro magnit rezonans, elektroparamagnit rezonans, rentgenografik tahlil usullarining fizikaviy asoslarini bilish, magnit usullar, yadro magnit rezonans, elektroparamagnit rezonans, rentgenografik tahlil usullarini qo'llash imkoniyatlari va zamonaviy asbob-uskunalarni konstruksiyasi, ishlash tarzini bilish hamda ularni real texnik jarayonlarga tatbiq etish ko'nikmalarini tayyorlangan qurilmalardan foydalanib fanlararo integratsiyaviy bilimlar asosida hosil qilishdan iboratdir. Materiallarning talab darajasida fizik-kimyoviy xossalarga javob berishi ularning kimyoviy va mineralogik tarkibi, hamda strukturasi bir nechta fanlar integratsiyasida olingan bilimlar orqaligina ta'minlanadi. Shuning uchun bu xossalarni o'rganishda materiallarning mexanik, elektr va magnit xossalari muhim ahamiyat kasb etib zamonaviy fizik-kimyoviy tahlil usullari, jumladan yadro magnit rezonans, neytonno aktivatsion analiz, elektron paramagnit rezonans va rentgenografik taxlil usullarini tayyorlangan qurilmalarda materialshunoslik fanini boshqa o'quv fanlari bilan integratsiyalash jarayonida o'rganish kimyoviy texnologiya sohasi uchun muhim hisoblanadi [2].

Binobarin, ta'lim texnologiyasini fanlararo integratsiyalab ishlab chiqishda qo'llanilgan asosiy qoidalar ta'lim usuli va texnikasi, tashkil qilish shakli, vositasi, kommunikatsiya usullari, berilgan ma'lumotlarni nazorat qilish usullari va vositalari, baholash va nazorat qilish tartiblari yosh texnik mutaxassislarni, texnik apparatlarni o'rganish va uni qo'llash, moddalarning tuzilishi, ularning tarkibi va kimyoviy o'zgarish jarayonlarini matematik modelini tuzish va tahlil qilish orqali ularni mustaqil fikrlashga o'rgatishdir.

Tadqiqot obyekti. Keyingi paytlarda oliy ta'lim muassasalarida fanlar integratsiyasi muammosiga e'tibor ortib bormoqda. Oliy ta'lim muassasalarida fanlar integratsiyasining zamonaviy turi bilishning umumiy ilmiy shakllari va vositalarining vujudga kelishi bilan bog'liq.

Integratsiyalashga zamonaviy oliy ta'lim mazmunini yangilashning yetakchi prinsiplaridan biri sifatida qarash lozim. Ammo bunda integratsiya barcha fanlarni to'lig'icha birlashtirish emas, balki bir-birini o'zaro to'ldirish, fan mavzulariga mos bilimlarni topib butlash nuqtayi nazaridan yondashib, fizika fanining “Materialshunoslik” fani bilan integratsiyalashuv masalasi tadqiq qilinadi. Natijada quyidagi muammolar o'rganiladi [3]:

- oliy ta'lim muassasalarida “Materialshunoslik” fani bilan Fizika fanining o'quv dasturlari o'rganilib, ularning integratsiyalashuv imkoniyatlari aniqlanadi;

- fizika fani o'qituvchilari yyetarli darajadagi sohaga oid ma'lumotlarga ega bo'lmog'i lozim;

- mexanik harakat, elektr kuchlari, jismlarni kinematik va mexanik xossalari kurslarida fizik jarayonlarda ularning harakatlanishi haqida, fizik qonuniyatlar to'g'risidagi tushunchalarga ega bo'lish talab etiladi.

Fizika va Materialshunoslik fanlarining integratsiyalashuviga birinchi pedagogik talab, uni yaratish mumkin bo'lgan yondashuvlarini tanlash hisoblanadi. Pedagogikada ikki xil yondashuvdan foydalaniladi: ko'p fanlilik va fanlararo.

Birinchi holda (ko'p fanlilik) alohida qaralayotgan fanlar mazmuni integratsiyalanadi. Muhimi, fan bo'yicha dastur va darsliklarga mos keluvchi mazmun bo'yicha ish olib boriladi. Bunda ikki holat bo'yicha topshiriq qo'yiladi: birinchidan, fanni tizimli o'rganish jarayonida qo'llanuvchi predmet mazmunini tanlash, ikkinchidan, ma'lum mantiqqa asosan bo'lim va kurs mazmunini guruhlash.

Ikkinchi holda, (fanlararo) kursning integrallashuv xarakteri belgilangan tartibdagi, yetakchi fanlararo g'oya va muayyan ketma-ketlikdagi ma'lumotlar, yetakchi fanlararo g'oya miqdori, mustaqil, biluv va tarbiyaviy qiymatga ega bo'lgan alohida fan mazmunini ta'minlaydi [4].

Fizika bilan Materialshunoslik fanlarining integrallashuviga qo'yiladigan pedagogik talablardan biri o'rganiladigan material mohiyatini ifodalovchi, ichki birlik va organik butunlikni ta'minlovchi, o'quv fani mazmunida tizimli bog'lanish vazifasini bajaruvchi, bu mazmun “sterjen” hisoblanmish yetakchi g'oya hisoblanadi.

Ikkinchi pedagogik talab, bizning fikrimizcha, integratsiyalash uchun asoslarni aniqlash hisoblanadi. Integratsiyalash asosi sifatiga quyidagilar kiradi [5]:

- Fizika va Materialshunoslik kurslarining turdoshligi;
- o'rganiladigan obyektning yoki holatlarning yaqinligi yoki mos kelishi;
- o'rganiladigan obyekt yoki holatlarni tadqiq qilishda bir xil yoki yaqin metodlardan foydalanish;
- integrallashuvchi Fizika va Materialshunoslik fanlarining umumiy qonuniyat va nazariy

konsepsiya asosida tuzilganligi;

- Fizika va Materialshunoslik fanining yaqinligi;
- Fizika va Materialshunoslik fanlari bo'yicha dasturlardagi yetakchi g'oyalarning birligi.

Fizika va Materialshunoslik kurslarining uchinchi talabi integrativ kursning istiqbol maqsadi va uni amalga oshirishga yo'naltirilgan aniq vazifalarni belgilash hisoblanadi.

“Materialshunoslik” fanining Fizika fani bilan integrallashuviga to'rtinchi pedagogik talab deb, o'qituvchi va talaba (o'qituvchining o'rgatuvchilik faoliyati va talabaning o'quv-biluv harakatlari) harakatlarining uyg'unlashuvidir [6].

Integratsiyalashuvning beshinchi pedagogik talabi ta'lim mazmuni, tashkiliy shakli, metodi, talabalarning qobiliyatlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, o'qitish usulini tanlashni ifoda etuvchi ta'lim texnologiyasi hisoblanadi.

Oltinchi pedagogik talab shuki, bilishning har xil metodlari va ta'limning kognitiv maqsadlaridan foydalanib talabalarni ijodiy va tadqiqiy faoliyatga chorlash hisoblanadi.

“Materialshunoslik” fanining Fizika fani bilan integrallashuviga qo'yilgan yettinchi pedagogik talab yuqorida qarab chiqilgan barcha talablarni kompleks va organik birlikda va o'zaro bog'liqlikda amalga oshirishdir. Bu talab maxsus tashkil etilgan ta'lim sharoitida amalga oshadi.

Metodika. Bugungi kunda butun Respublika bo'yicha oliy ta'lim tizimida fizikaviy jarayonlarga oid kurslarni o'qitishni to'la zamonaviy kompyuter dasturlari yordamida tashkillashtirish dolzarb muammo hisoblanadi. Shu muammo ustida ilmiy izlanishlar olib borilayotganiga qaramay hanuzgacha to'la-to'kis hal etilgani yo'q. Buning bir qator sabablari mavjud bo'lib, ulardan asosiylari [7]:

- Ta'lim muassasalarining kompyuter texnologiyasi bilan yyetarlicha ta'minlanmaganligi;
- o'qituvchilarning kompyuter texnologiyalari bilan ishlashga tayyor emasligi;
- kompyuter grafikasini bajarish bo'yicha dasturiy ta'minotni to'g'ri tanlash muammosi hal etilmaganligi.

Aniq fanlar nazariy materiallarining amaliyot bilan bog'liq holda mustahkamlanishini talab etadi. Fizika darslari ham ana shunday fanlar sirasiga kiradi. Oliy ta'lim tizimida nazariya bilan amaliyotning birligi qoidasi dastavval o'quv fanining mazmuni va o'ziga xos xususiyatiga bog'liq holda o'qish jarayonida amalga oshiriladi. Kompyuterlashgan darslarda mavzudagi nazariy materialning ko'pligi va uning yangi ma'lumotlar bilan boyitilganligi, mavzu uchun tanlangan jadvallar, jismlar tasviri tushirilgan rasmlardagi tabiiylik talabalarining diqqatini tortishi, undagi mavjud bilimlarini boyitishi, uzoq muddat yodda saqlash imkonini beradi.

Kompyuterlashgan dasturlar asosida tashkil etilgan o'quv jarayonida nazariya bilan amaliyotning birligi qoidasining izchillik bilan amalga oshirilishi oqibatidagina talabalar materialning tub mohiyatini, tabiat va inson hayotidagi ahamiyatini ilmiy asosda, atroflicha to'g'ri, chuqur tushunib oladilar va kelajakda amaliy faoliyatlari uchun zarur bo'lgan mahorat, ko'nikma va malakalar hosil qiladilar. Mavzulardagi qiziqarli ma'lumotlar ketma-ketligi, o'z-o'zini nazorat qilishi uchun o'rgatuvchi test dasturlari, o'zlashtirishni osonlashtirish maqsadida tuzilgan dasturlar talabalarni individual shug'ullanishga undaydi. Hatto zarur sharoitlarda o'qituvchisiz o'quv faoliyatini tashkil etishi va unda salbiy ta'sirlar sezilmasligi aniqlandi [8].

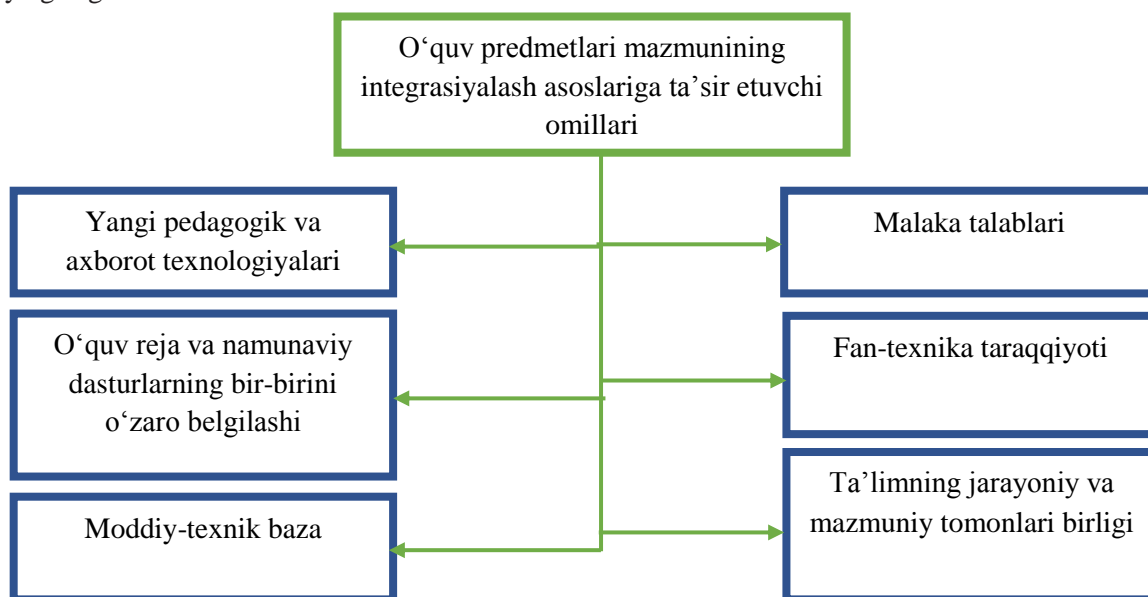
Shu o'rinda ta'kidlash joizki, talabalarining faolligini rivojlantirish, ularning o'quv faoliyatlarini takomillashtirish tufayli, ayni vaqtda, o'qitishda yuksak samaradorlikka erishiladi, ya'ni o'quv jarayoni tezlashadi.

“Materialshunoslik” va “Fizika” fani bo'yicha o'quv predmeti mazmunini integratsiyalash asoslariga ta'sir etuvchi quyidagi asosiy omillarni ko'rsatish mumkin (1-rasm).

Yangi pedagogik va axborot texnologiyalari – bu ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ularning manfaatdorligini (motivasiyasini) oshirishga ko'maklashish imkoniyatlariga ko'ra, shuningdek, har xil turdagi multimediali o'quv axborotlarining uyg'unlashuvi, interfaollik, moslashuvchanlik sifatlariga ko'ra multimedia foydali va mahsuldor ta'lim texnologiyasi hisoblanadi.

O'quv reja va namunaviy dasturlarning bir-birini o'zaro belgilashi – bu tanlangan ta'lim yo'nalishining o'quv rejasi, o'quv dasturi va ta'lim oluvchilarning individual yosh xususiyatlariga mos qilib tushuntirish, ta'lim oluvchilarning sezgi a'zolarini ko'proq ishtirok etishiga erishish, ko'rgazmali

qurollardan, texnika vositalardan samarali foydalanish, darsda ta’lim oluvchilarni amaliy faoliyatini tashkil etish, ularni mustaqil ishlashga, mustaqil tafakkur qilishga, mantiqiy xulosalar chiqarishga erishishi katta ahamiyatga ega.

1-rasm. O'quv predmetlari mazmunining integratsiyalash asoslariga ta'sir etuvchi omillari

Moddiy-texnik baza – bu o'quv muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish va mukammal ta'mirlash, zamonaviy o'quv va laboratoriya uskunalari, kompyuter jihozlari hamda o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash orqali oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha maqsadli chora-tadbirlarni amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Malaka talablari – bu oliy ta'limning malaka talablari mazkur yo'nalish bo'yicha mutaxassis tayyorlash, o'quv reja va fan dasturlarining o'zlashtirilishini amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha oliy ta'lim muassasalari uchun talablar majmuini ifodalaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti – bu mehnat vositalarini, ishlab chiqarishning eng yangi mahsulotlari va materiallarini, texnologik jarayonning, boshqarishning, mehnatni texnik jihatdan qurollantirish hamda yuqoridagilarning hammasini yangidan yaratishni o'z ichiga oladi.

Ta'limning jarayoniy va mazmuniy tomonlari birligi – bu ta'lim ijtimoiy institut sifatida ikki xil xususiyatga ega: ta'limning mazmuniy xususiyatlari, ta'limning jarayoniy xususiyatlari. Mazmuniy va jarayoniy xususiyatlari jihatdan "ma'lumot mazmuni", "ta'lim jarayoni" kategoriyalari bilan bog'liqdir.

Turli fan sohalarida integratsiya muammolarini tadqiq qilayotgan olimlar qarashlarini umumlashtirgan holda fizika faniga integratsiyalashgan yondashuvni joriy qilish bosqichlarini quyidagicha tavsiflash mumkin [9]:

1-bosqichda - mutaxassisligi bo'yicha integratsiyalashgan ta'lim yaxlit ta'limot sifatida qaralib, fanning tushunchalari umumiy majmua sifatida talqin qilinadi;

2-bosqichda - mutaxassisligi bo'yicha atrof-muhit, tabiat, tarix, madaniyat kabi sohalar bilan bog'liqlikda qaraladi;

3-bosqichda - insonni o'rab turgan barcha buyumlarni fizik qonuniyat mahsuli sifatida qabul qilinib, analitik baholab boriladi.

Mutaxassisligi bo'yicha talabalarni amaliy kasbiy tayyorlashda mazkur bosqichlar uzviyligi va uzluksizligining ta'minlanishi talabalarda mutaxassisligi bo'yicha kasbiy bilimlari sifatini yanada oshirish imkonini beradi.

Oliy ta'lim jarayonida o'quv fanlaridan "Materialshunoslik" va Fizika fanlari mazmunini o'zaro uyg'unlashtirilgan holda olib borilsa, talabalarning yuqori konstruktiv texnologik tayyorgarligiga erishiladi.

O'quv materialining qay darajada tushunarli bo'lishligi, ularning ongida o'rnashishi va aynan shu ma'lumotlar yuzasidan bilimning hosil bo'lishi ta'limning ko'rsatmalilik tamoyili bilan belgilanadi. U o'qitish jarayonining sifatini oshiradi, talabalarning bilim olishini osonlashtiradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Fizika fanida zamonaviy axborot texnologiyasini integrativ tarzda amalga oshirish, o'quv fani samaradorligini oshirish, talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Muhandis kadrlarni tayyorlashda diqqat e’tiborni har qanday holatda ham “Materialshunoslik” fanidan egallagan bilimlarini amaliy, hayotiy va kasbiy masalalarini yechishda qo’llay oladigan kadrlar tayyorlashga qaratish lozim. Bo’lg’usi muhandislarni tayyorlash jarayonida “Materialshunoslik” fani va kasbiy ta’lim orasidagi muammolar holatini o’rganish hamda bo’lajak muhandisning zamonaviy modeliga uning kasbiy kompetentligi qo’yiladigan talablarni aniqlash muhim masalalardan hisoblanadi.

Tanlangan yo’nalishning malaka talablarida muhandislarni tayyorlashning ta’lim dasturi minimumi sifatida keltirilgan “Materialshunoslik” fanining bilimlari birmuncha keng bo’lib, o’quv dasturida ko’rsatilgan “Materialshunoslik” fanini o’qitish reglament soati miqdori mazkur fan yuzasidan bo’lajak muhandislarga sifatli ta’lim berish uchun yetarli emas. Binobarin, mana shu holatning o’zi oliygohlarda kasbiy tayyorgarlik jarayonidagi mutaxassislik kompetentligi hamda ta’lim sifatini oshirishdagi ziddiyatlarning asosiylaridan birini belgilaydi.

Biz olib borgan tadqiqotlar natijasi shuni ko’rsatadiki, talabalarni amaliy kasbiy tayyorgarligining shakllanishida amaliy xarakterdagi fanlararo masalalar asosida o’qitiladigan umumkasbiy va maxsus kurslar muhim didaktiv qiymatga ega bo’lar ekan.

Tadqiqot ishimizda o’quv fanlarini klassifikatsiyalashga erishish, fanlarning integratsiyalanish darajasini belgilash, integratsiyalanish kriteriyasiga kirish orqali “Materialshunoslik” fani asosida fanlarni integratsiyalash texnologiyasini ishlab chiqishga asosiy e’tibor qaratilgan.

Izlanishlar davomida integratsiyalanuvchi fanlar (“Materialshunoslik” va boshqa o’quv predmetlari) sohasida ta’lim sifatini oshirish tizimi ishlab chiqildi hamda quyidagi ko’rsatmalarga ko’ra talabalarni amaliy kasbiy tayyorlashning asosi tashkil etildi:

1. Integratsiyalanish darajasiga ko’ra fanlarni klassifikatsiyalash imkoniyatini yaratish, integratsiyalanish darajasini aniqlash uchun esa fanlarning integratsiyalash kriteriyasini kiritish;

2. “Materialshunoslik” fanini o’qitish maqbulligini oshirish uchun talabalarning kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirishga fanlararo amaliy xarakterdagi masalalarning saralangan tizimini tadbiiq qilish;

3. Kasbiy sohaga oid masalalarni yechishda kompyuterlardan samarali foydalanish.

Yuqorida sanab o’tilgan ko’rsatmalar talabalarni amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish shartlarining asosiylari hisoblanadi. Shuning uchun ham mutaxassislarni tayyorlash sifati ko’pincha axborot texnologiyalari vositalaridan o’z vaqtida aqliy va to’g’ri foydalanishga bog’liq bo’ladi.

“Materialshunoslik” fanining boshqa fanlar bilan amaliy xarakterdagi oraliq masalalar asosidagi integratsiyasi mutaxassisning faqat o’qitilayotgan fan bo’yicha bilimining oshishiga yordam bermasdan, balki “Materialshunoslik” fanini o’qitishda erishilgan malaka va ko’nikmalar hosil qiluvchi mutaxassislik fanlarini ham chuqur o’rganishga asos bo’ladi.

Keltirilgan fikrlar mazkur mavzuda ilmiy izlanish olib borishimizga asos bo’ldi, “Materialshunoslik” fanining boshqa fanlar bilan amaliy xarakterdagi oraliq masalalar asosidagi integratsiyasi tizimini ishlab chiqish bosh maqsad bo’lib, integratsiyalanuvchi fanlar sohasida o’qitish sifatini oshirishda bo’lajak muhandislarni amaliy kasbiy tayyorgarligining asosini tashkil etishga e’tibor qaratildi.

Shu nuqtayi nazardan quyidagi masalalarni hal qilish lozim:

- 1) muhandislarni tayyorlash jarayonida “Materialshunoslik” fani va kasbiy ta’lim orasidagi muammolar holatini o’rganish hamda bo’lajak muhandisni amaliy kasbiy tayyorlashning zamonaviy modeliga uning amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qo’yiladigan talablarni aniqlash;
- 2) “Materialshunoslik” fanining boshqa fanlar bilan integratsiyasi tizimini ishlab chiqish va undan foydalanish imkoniyatlarini asoslab berish;
- 3) bo’lajak muhandislarni amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish asosini tashkil etishning eng maqbul usullarini aniqlash;
- 4) “Materialshunoslik” fanining boshqa fanlar bilan amaliy xarakterdagi oraliq masalalar asosidagi integratsiyasini o’quv jarayonida qo’llash uchun o’quv - uslubiy qo’llanmalarni ishlab chiqish;
- 5) “Materialshunoslik” fanining boshqa fanlar bilan integratsiyasining ishlab chiqilgan tizimini tajribada tekshirish va effektiv baholash.

Tadqiqot; Toshkent irrigatsiya va qishloq xo’jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti - milliy tadqiqot universiteti bazasida olib borildi. Dastlab texnik qo’llash jarayonini kuzatish asosida integratsiyalanuvchi fanlar muammolarini hal qilish bosqichlarini aniqlash maqsadida psixologik-pedagogik va uslubiy adabiyotlar nazariy tahlil qilindi. Bo’lg’usi mutaxassislarning amaliy kasbiy tayyorlashning asosini yaratish, ta’lim sifatini oshirish, zamonaviy informatsion texnologiyalarni qo’llash zaruriyat yuzasidan “Materialshunoslik” fanini o’qitishning eng maqbul usul, forma va vositalari tanlandi.

Yigʻilgan materiallar saralandi va ular asosida laboratoriya ishlari matni, uslubiy koʻrsatmalar, oʻquv fayllari yaratildi. Bu bosqichning asosiy maqsadi fanlarning integratsiyasi tizimini ishlab chiqish asosida “Materialshunoslik” fanini oʻqitishning mohiyatini tanlash boʻldi. Tadqiqot rivojida fanlar integratsiyasi tizimini muvofiqlashtirish va tahrir ishlari amalga oshirildi.

Shunday qilib, tadqiqot ishida:

- zamonaviy informatsion texnologiyalar sohasidagi boʻlajak muhandislarni amaliy kasbiy tayyorlashning asosini tuzishga yoʻnaltirilgan oʻquv jarayonida “Materialshunoslik” fanining boshqa oʻquv fanlari bilan amaliy xarakterdagi oraliq masalalar asosidagi integratsiyasining ishlab chiqilgan tizimidan foydalanishning imkoniyati va maqsadga muvofiqligi asoslab berildi.

- integratsiyalanuvchi fanlarning oʻqitish sifatini oshirish uchun oʻqitish jarayonida informatsion texnologiyalardan foydalanish mexanizmi aniqlandi;

- amaliy xarakterdagi oraliq masalalar asosidagi fanlar integratsiyasining ishlab chiqilgan tizimi yordamida mutaxassisning professional shakllanishiga kriterial tavsif berildi.

Jamiyatimizning rivojlanishini kompyutersiz tasavvur qilish qiyin. Shu qatorda axborot texnologiyalarining oʻrni beqiyosdir.

Ishlarga toʻgʻri baho berish maxsus taʼlim sohalari, shu jumladan, Fizika darslarida zamonaviy va pedagogik texnologiyalardan foydalanish talabalarning fizik qonuniyatlar va ular toʻgʻrisidagi tasavvurlarini rivojlantirish, maʼnaviyatini, bilim, koʻnikma va malaka darajalarini oshirishga imkon beradi.

Taʼlim jarayoni mazmunini integratsiyalash va uning mexanizmini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish muhimligi taʼkidlangan. Shu jumladan, oliy taʼlim muassasalarida Fizika fanlarini integratsiya asosida oʻqitish ham dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi, samaradorligi bilan uzviy bogʻlangan. Fizika fanlaridan talabalarda fazoviy tasavvurni rivojlantirishga yoʻnaltirishda keng miqyosda maqsadga muvofiq foydalanilsa va integratsiyalash asosida talabalarda chuqurroq fikrlashga, bunda ketma-ketlik, mustaqillik, tanqidiylik kabi xususiyatlarni tarbiyalashga keng imkon beradi. Ularda ilmiy faraz qilish, mulohaza yuritish, tahlil qilish, mulohazalarni bir-biriga bogʻlash, umumlashtirish va aniqlashtirish kabilarni bajarishda koʻnikma va malakalar shakllanishi hamda rivojlanishiga ilk qadam qoʻyiladi. Agar buni biz mustaqil fikrlash deb nomlasak, bu mustaqil fikrlashni shakllantirish va mustaqil ishlashga yoʻnaltirish orqali fazoviy tasavvurni rivojlantirish uchun zamin boʻladi. Yoʻnaltirilgan masalalardan foydalanishda talabalarga “yordam berish”, “yoʻnaltirish”, “qoʻllab-quvvatlash” meʼyorlarini yaxshi bilish muhimdir. Mustaqil fikrlash va fazoviy tasavvur darajasi turli talabalarda turlicha boʻladi. Uning rivojlanishi doimiy mashq qilishni talab qiladi.

Fundamental fanlarga oid bilimlarni, jumladan Fizika fanidan talabalarning fizik qonuniyat haqidagi tasavvurlarini rivojlantirish uchun mashqlardan foydalanish va bilimlarni integrallash muammosi zamonaviy taʼlimning eng dolzarb muammolaridan sanaladi.

Talabalar Fizika va Materialshunoslik fanlarini oʻqish davomida ularda hosil boʻlgan bilimlar orqali mustaqil fikrlash koʻnikmalarini shakllantirish va ularning darsga boʻlgan qiziqishlarini orttirish maqsadida qiziqarli mavzular, topshiriqlar, misol va masalalar tanlashga alohida eʼtibor berish zarur. Tanlanadigan mavzular, masalalar, topshiriqlar aniq bir tizimni tashkil qilishi, oʻziga xos tanlash usuliga ega boʻlishi va aniq bir maqsadga qaratilishi lozimdir.

Bugungi kunda xatolar ustida ishlash muammosiga uslubiy adabiyotlarda oliy taʼlimda nihoyatda katta ahamiyat berilmoqda. Psixologlarning taʼkidlashicha, xatolar ustida ishlash, oʻqitishning asosiy elementlaridan hisoblanib, biror bir misol, mashqni bajarishga yoki qoidani oʻzlashtirishga nisbatan kam ahamiyatga ega emas. Xatolar ustida ishlash talabada xatolardan oʻrganish koʻnikmasini shakllantiradi. Tasvirdagi notoʻgʻri maʼlumotlar, notoʻgʻri qoʻyilgan yoki qoldirib ketilgan belgilar ustida ishlanar ekan, talabada nafaqat shu xatolarni takrorlamaslik, balki dars davomida oʻz shaxsiy xatolaridan qochish, ularni yengish yoʻllarini qidirish layoqati shakllanadi. Ushbu layoqat talabaga kelgusi hayotida: stanok yonida, dalada, operatsiya stoli yonida, tadbirkorlikda, ijodda oʻz natijasini koʻrsatadi. Xatolar ustida ishlashga oʻrgatish nafaqat, anʼanaviy darslarda, balki integratsiyalashgan darslarda ham koʻrsatadigan samarasiga koʻra oʻz oʻrniga ega. Chunki integratsiyalashgan darslarda (fizika darslari) talabalarda turli fanlar boʻyicha yoʻl qoʻyilgan xatolarni taqqoslash ulardagi umumiylik va farqlarni aniqlash imkoniyatini yuzaga keltiradi. Bu esa oʻquvchida aniqlik va diqqatning yaxshiroq rivojlanishiga, shuningdek, grammatik savodxonlikning oshishiga zamin boʻladi.

Integratsiyalashgan darslarda xatolar ustida ishlashni qanday qilib toʻgʻri tashkil etish mumkin?

Talabalar oʻz xatolari ustida ishlashining quyidagi samarali yoʻllari mavjud:

- diqqatni oʻz xatolariga toʻla qaratish;
- yoʻl qoʻyilgan xatolarni taqqoslash;
- uning sabablarini aniqlash;

- xatolarni to‘g‘rilashning umumiy yo‘llarini belgilash;
- xatolarni to‘g‘rilash, bilim va tanlab olingan analogik masalalarni yechish, vazifalarni bajarishda qo‘llash.

Talabalarni qanday qilib o‘z xatolarining kelib chiqish sabablarini aniqlashga o‘rgatish mumkin?

Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, o‘z xatolarini yaxshi aniqlay oluvchi talabalarda bu jarayon quyidagi tizimda kechadi:

1. Masalani noto‘g‘ri yechimiga olib kelgan faoliyatni idrok etish.
2. Masalani to‘g‘ri yechish faoliyatining etalon variantini idrok etish yoki topish.
3. O‘z faoliyatini etalon bilan taqqoslash.
4. O‘z faoliyatidagi kamchiliklarni aniqlash.

Inson faoliyatining ko‘pgina ko‘rinish va shakllari mavjud bo‘lib, ularning genetik jihatdan boshlang‘ich asosini kasbiy faoliyati tashkil etadi. Uning tarixiy rivojlanishi natijasida boshqa faoliyat turlari, masalan, o‘yin, o‘quv, ilmiy izlanish kabilar kelib chiqqan. Talabalarning o‘quv darslarini kompyuter yordamida tashkil etish bu faoliyatning samarali natija berishiga imkon yaratadi. Shuningdek, ta‘limni kompyuterlashtirish uzluksiz ta‘lim tizimini, qolaversa, jamiyatni axborotlashtirishning negizini tashkil etadi.

O‘quv jarayoniga yangi axborot texnologiyalariga ega bo‘lgan texnik vositalarning kiritilishi o‘ziga xos informatsion muhitni shakllantirmoqda. Amaliyotda bu jarayon tartibsiz xarakterga ega bo‘lib, bu o‘quv jarayoniga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun kompyuter va axborot muhitini, shaxsni rivojlantirishda salbiy va ijobiy ta‘sir etish effektlarini aniq tasavvur qilish bilan birgalikda har xil yoshdagi o‘quvchilar uchun kompyuterli o‘qitish dasturlarini yaratish va joriy etishda ularni hisobga olish lozim.

Yog‘och materiallarga ishlov berish jarayonida uning qanday stanoklarda ishlanishini, yog‘ochga ishlov beradigan tokarlik stanogining ishlash tamoyillarini kompyuterlarda aniq rejalashtirishni amalga oshirish oson kechadi. Bu jarayon iqtisodiy jihatdan o‘quvchilarda vaqtning tejalishiga olib keladi.

Kompyuterli o‘qitishning afzalliklari juda ko‘p bo‘lib. Bular:

- talabalarda ma‘lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaradi;
- mashq qilinadigan topshiriqlar soni oshadi;
- talabalarning ishlash sur‘ati jadallashadi;
- talabalar dars mashg‘ulotida “Materialshunoslik” fanini chuqurroq o‘rganadi;
- kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o‘quvchi ta‘lim subyektiga aylanadi;

▪ talabalarga kuzatish, mushohada qilish qiyin bo‘lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyati hosil bo‘ladi;

▪ kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda uzoqdagi manbalar bilan ta‘minlash imkoniyati hosil bo‘ladi;

▪ kompyuterlar aqliy mehnat qurolining maxsus mashinalari modellashtiruvchi qurilmalari sifatida belgilar tizimi, simvollarini manipulyatsiyalash, axborotni qayta ishlashni avtomatlashtirish yo‘llari bilan mehnatni yengillashtirish va takomillashtirishga xizmat qiladi.

- atrof-muhitda kechayotgan voqea-jarayonlarni baholay olish tajribasiga ega bo‘lish;
- hayotda yuz berayotgan jarayonlarni o‘zaro uzviy hamda yaxlit holatda tahlil qila olish;
- o‘z imkoniyatlari darajasida insonlar mehnatini yengillashtirish mumkin bo‘lgan buyumlar, jihozlar va moslamalarni tayyorlashga o‘rgatib borishni ko‘zda tutadi.

Bu boradagi vazifalarni amalga oshirishda muhim o‘rin tutuvchi mehnat ta‘limi fanini integratsiyalab o‘qitishning ahamiyati quyidagi holatlar bilan tavsiflanadi:

- fizika faniga o‘quv yuklamasining yetarli darajada ajratilmaganligi (haftasiga 1-2 soat);
- o‘tib kelayotgan yoshlarda mehnat va kasb-hunar egallashga bo‘lgan ehtiyojni tarbiyalash;
- xalqimizning hunarmandchilik, me‘morchilik, zardo‘zlik va boshqa ko‘plab sohalaridagi mavjud an‘analarini yoshlarga o‘rgatish hamda ular imkoniyatini ishga solgan holda yanada boyitish;
- mehnat tarbiyasi orqali o‘tib kelayotgan yoshlarda umuminsoniy qadriyatlarni tarkib toptirish;
- kasbiy faoliyat jarayonida ijodkorlik, mustaqil fikrlash, badiiy did kabi yuksak sifatlarning tarbiyalanishi.

Xulosa. Integratsiyalashgan o‘qish natijalari talabalarning ijodiy fikrlashlarida namoyon bo‘ladi. U o‘quv bilish faoliyatini nafaqat jadallashtirish, tizimlashtirish va optimallashtirishga balki turli soha madaniyatini ham egallashga imkon beradi. Shuning uchun ham, hozirgi zamon ta‘lim muassasalarida integratsiya juda dolzarb va zarurdir.

Kundalik hayotda, tevarak-atrofdagi yuz berayotgan tabiiy xodisalarda, fan va texnika, ishlab chiqarish, maishiy xizmatning barcha jabhasida integrallanmagan faoliyat jarayonini tasavvur qilish qiyin.

Demak, integratsiya hayotiy ehtiyoj bo‘lib, bu jarayonsiz talabalarning ilmiy dunyoqarashi, fan va texnika, ishlab chiqarish va maishiy xizmat ko‘rsatish sohalari rivojlanmaydi.

Adabiyotlar:

1. Prezident SH.Mirziyoyevning Oliy ta’limni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to’g’risidagi farmoni PF-5847.
2. Olimov Q.T. va boshqalar Kasb ta’limi uslubi “Iqtisod moliya” Toshkent., 2006 y. 192 b.
3. Tojiboeva G.R., Pulatova D.T. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliёт. Academic research in educational sciences, №1(3), 2020. 2181-1385.
4. Safarovich Q.O., Jumaboyevich S.O., Maxmaisoyevich S.A. Uzluksiz ta’lim tizimida pedagog-psixologlarning innovasion kompetentligini takomillashtirish. integration of science, education and practice. Scientific-methodical journal, (2022). 821-825.
5. Дуайер Д. Организация учебного процесса. 1995. - № 3. - С. 110-116.
6. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентностного подхода) // Высшее образование в России. - 2004. - № 11. - С. 3-13.
7. Ruzimova M.Y. "Integratsiyalashgan ta’lim asosida ta’lim jarayonini tashkil etishning o’ziga xos didaktik tamoyillari." Ta’lim fidoyilari 2.1 (2023): 218-224.
8. Ergasheva B. Talabalarining pedagogik moderinizatsiya sharoitida kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Science and innovation, №1(B7), 2022. 401-405.
9. Abduraxmonova Sh. Texnika otm talabalarining amaliy-kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish jarayonida o‘quv fanlarini integratsiyalash shart-sharoitlari. “Ta’lim, fan va innovatsiya” ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. №3. 2023 yil. 497-500 b.

**O'ZBEKISTON TABIIY GEOGRAFIYASINI O'QITISHDA “KLASTER” METODI ORQALI
TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH
(“O'zbekiston tabiiy geografiyasi” kursi misolida)**

*Atabayeva Mavjuda Rustamovna,
Urganch davlat universiteti
akademik litseyi geografiya fani o'qituvchisi
atabayevamavjuda@gmail.com
mavjuda30@rambler.ru*

Ushbu maqolada “O'zbekiston tabiiy geografiyasi kursi”da “O'zbekiston ichki suvlari va suv boyligi” mavzusini interfaol o'rganishda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini “Klaster” metodi asosida rivojlantirish haqida ma'lumot berilgan, geografiya ta'limida darslik matnidagi manbalarni tez va oson o'rganishda “Klaster” metodining afzalliklari haqida so'z yuritilgan. “O'zbekiston tabiiy geografiyasi kursi”ni o'rganishda “Klaster” metodining qo'llanilishi haqida ma'lumot berilgan.

***Kalit so'zlar:** innovatsiya, pedagogik texnologiya, “Klaster” metodi, interfaol metod, ta'lim, tanqidiy fikrlash, klasterli topshiriq.*

**ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ
КЛАСТЕРНОГО МЕТОДА ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ
УЗБЕКИСТАНА (на примере курса «Физическая география Узбекистана»)**

В данной статье представлена информация о развитии навыков критического мышления на основе кластерного метода в интерактивном изучении темы “Внутренние воды и водные ресурсы Узбекистана” в курсе “Физической географии Узбекистана”, рассказывается о преимуществах кластерного метода в быстром и лёгком изучении источников в тексте учебника по географическому образованию. Дана информация о применении кластерного метода при изучении курса “Физической географии Узбекистана”

***Ключевые слова:** инновация, педагогическая технология, кластерный метод, интерактивный метод, обучение, критическое мышление, кластерное задание.*

**FORMATION OF CRITICAL THINKING SKILLS THROUGH CLUSTER METHOD IN
TEACHING PHYSICAL GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN
(in the example of the course «Physical geography of Uzbekistan»)**

This article provides information on the development of critical thinking skills on the basis of the cluster method in interactive study of the topic “internal waters and water resources of Uzbekistan” in the course of “Natural geography of Uzbekistan”, talks about the advantages of the cluster method in quick and easy study of sources in the text of the textbook in geography education. Information about the application of the cluster method in the study of the course of “Natural geography of Uzbekistan” is given.

***Keywords:** innovation, pedagogical technology, cluster method, interactive method, education, critical thinking, cluster assignment.*

Kirish. Zamonaviy ta'limning eng muhim talablaridan biri- qisqa muddatda ortiqcha kuch sarflamasdan, ya'ni o'quvchilarning mustaqil izlanishga jalb qilgan holda yuqori natijaga erishish va mamlakat tayanchi bo'lgan yetuk kadrlarni yetkazib berishdan iboratdir. Ayniqsa ta'lim jarayoni davomida o'quvchilarda har tomonlama erkin fikr va mulohazalarni shakllantirish uchun ta'lim jarayoni maqsadi butunlay shaxsga yo'naltirilmog'i lozim. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchi shaxsidagi mustaqillik, tashabbuskorlik, ijodiylikni his etish kabi sifatlarini tarbiyalaydi. [2, 86-87-b].

Bunday natijalarga erishish uchun bugun ta'limi eng rivojlangan mamlakatlar andozalariga murojaat qilmoqdamiz, qolaversa ta'limning eng zamonaviy texnologiyalaridan biri bo'lgan “Klaster” metodidan foydalanish orqali o'quvchi dunyoqarashi o'sib rivojlanishiga juda katta yordam beradi. Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev yoshlarga yaratilgan imkoniyatlar to'g'risida shunday deganlar “Yoshlarimizni mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” (2;14-bet)

Shunday ekan har bir sohada jumladan, geografiya fani o'qituvchilarining ham o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, bugungi kunda barcha fanlarda bo'lgani kabi geografiya ta'limi sohasida yangiliklar talaygina. Bu islohotlardan boxabar bo'lish har bir bo'lg'usi kadrning vazifasidir.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning “Klaster” usulini qo'llash asosida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish asosidagi bilim va ko'nikmalarini shakllantirish muammosi pedagogika va geografiya o'qitish metodikasi sohasining dolzarb masalasi sanaladi.

Asosiy qism. Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda o'quvchilarning o'quv va ijodkorliklarini oshiruvchi, ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llashga doir katta tajriba to'plangan bo'lib, bu tajriba asosini interfaol metodlar tashkil etmoqda.

“Texnologiya” so'zi yunoncha bo'lib, “texne”-mahorat, san'at, “logos”-ta'limot ma'nolarini bildiradi.(8;46-bet) “Interfaol” tushunchasi ingliz tilida “interakt” (rus tilida “interaktiv”) shaklida ifodalanib, lug'aviy nuqtayi nazardan “inter”- o'zaro, ikki taraflama, “akt”- harakat qilmoq, ish ko'rmoq kabi ma'nolarni anglatadi. (6;18-bet) Interfaol usullardagi darslar o'quvchini ijodiy fikrlashga, olingan axborotlarni o'zaro faollikda hal etishga, o'z fikrini erkin bayon etishga, tashabbuskorlikka, guruhlarda masalalar yechimini topishga, hamkorlik, hamjihatlikda ish yuritishga, fikrni mantiqan yozma ravishda bayon etishga chorlaydi. Ta'lim-tarbiyaning an'anaviy usulida o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, interfaol texnologiyalar ularni ushbu jarayonning faol ishtirokchisiga aylantiradi.

O'qituvchi bu jarayonda shaxsning «rivojlanishi», «shakllanishi», «bilim olishi» va «tarbiyalanishi»ga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi. [9; 38-bet]. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar asosiy faoliyatda bo'lganligi uchun oliy o'quv yurtlarida davr talabiga javob beradigan yuqori malakali kasb egalarini tayyorlashda pedagogik texnologiyalar va pedagogic mahoratga oid bilim, tajriba va interfaol metodlar ularning bilimli, etuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Bu metodlarning o'ziga xosligi shundan iboratki, ular faqat pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshadi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- o'quvchining dars davomida befarq bo'lmasligi, mustaqil fikrlash, ijod etish va izlanishga majbur etish;
- o'quvchilarni o'quv jarayonida bilimga bo'lgan qiziqishlarini doimiy ravishda bo'lishini ta'minlash;
- o'quvchining bilimga bo'lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijobiy yondashgan holda kuchaytirish;
- pedagog va o'quvchining hamisha hamkorlikdagi faoliyatining tashkil etilishi.

So'nggi yillarda o'zbek olimlari tomonidan ham ta'lim-tarbiya texnologiyasi nazariyasiga oid bir qator maqola, risola va qo'llanmalar yaratildi. Xususan, pedagog olim M.Ochilov mazkur iborani «Pedagogik texnologiya-tizimli, texnologik yondashuvlar asosida ta'lim-tarbiya shakllarini qulaylashtirish, natijasini kafolatlash va obyektiv baholash uchun inson salohiyati hamda texnik vositalarning o'zaro ta'sirini inobatga olib, ta'lim-tarbiya maqsadlarini oydinlashtirib, o'qitish va bilim o'zlashtirish jarayonlarida qo'llanadigan usul va metodlar majmuidir» deya sharhlasa [8;51-bet], N.Saidahmedov esa quyidagicha: “Pedagogik texnologiya bu o'qituvchi (tarbiyachi) tomonidan o'qitish (tarbiya) vositalari yordamida o'quvchilarga ta'sir ko'rsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldindan belgilab olingan shaxs sifatlarini shakllantirish jarayoni”, - degan ta'rifni beradi.

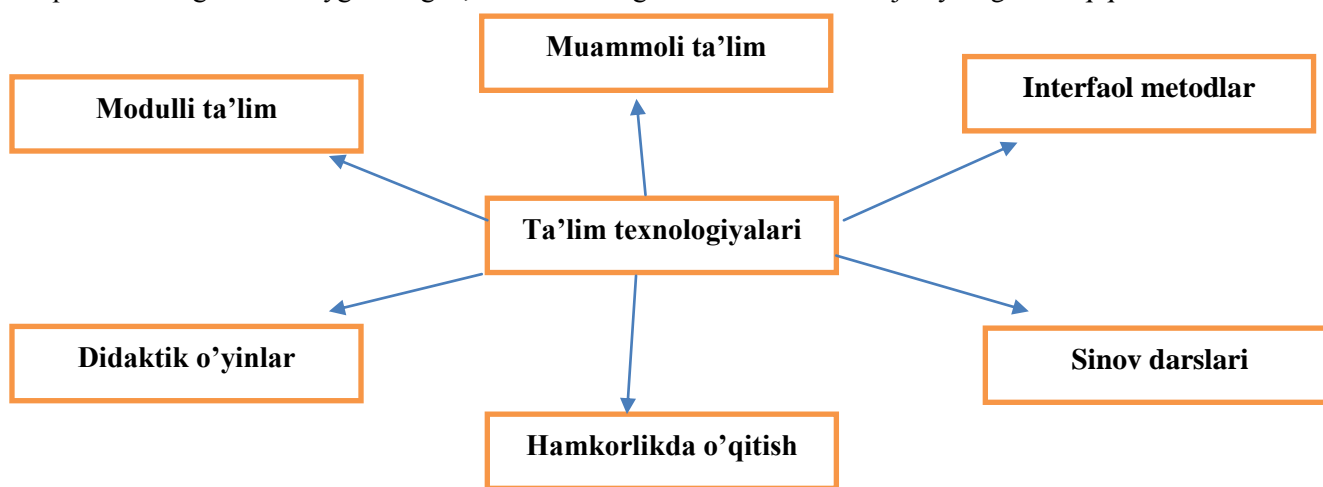
Bizning fikrimizcha, pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi – bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir ta'lim-tarbiya texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil etib, har ikkalasi ijobiy natijaga erishsa, o'quv jarayonida o'quvchilar mustaqil fikrlash, izlanish, tahlil etish, o'zlar xulosa qilish, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho berish imkoni tug'olsa, o'qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa, ana shu o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi. Har bir dars, mavzu, o'quv predmetining o'ziga xos texnologiyasi bor, ya'ni o'quv jarayonidagi pedagogik texnologiya - bu yakka tartibdagi jarayon bo'lib, u o'quvchining ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishga qaratilgan pedagogik jarayondir. O'qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilish va uni tasavvur etishi uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olish kerak. Bunda o'qituvchiga u tomonidan bo'lajak darsning texnologik xaritasini tuzib olishi katta ahamiyatga egadir. Chunki darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan

predmet, fanning xususiyatidan, o'quvchilarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi. [10;33-bet].

XX asrning 50-yillarida audiovizual vositalarning yaratilishi hamda ular xizmatidan foydalanish «ta'lim texnologiyasi»ning yo'nalishini belgilab beruvchi omildir deya baholandi [9;70-bet]. Ushbu bosqichda asosiy e'tibor texnik vositalardan samarali foydalanish hisobiga amalga oshirilishi, ularning imkoniyatlarini kengaytirish, axborot sig'imini va ularni uzatishni takomillashtirish va individual ta'lim-tarbiyani yo'lga qo'yish kabi masalalarning ijobiy hal etilishiga qaratildi.

O'tgan asrning 60-yillarida ta'lim-tarbiya faoliyatini avvaldan puxta ishlab chiqilgan dastur g'oyalari muvofiq tashkil etish tashabbusi ko'tarildi. Dasturlashtirilgan ta'lim o'quvchi yoki boshlang'ich ta'lim o'quvchilariga muayyan bilimlarni qismlarga bo'lib taqdim etilishi asosida boshlang'ich ta'lim darslarini tashkil etishni nazarda tutadi.

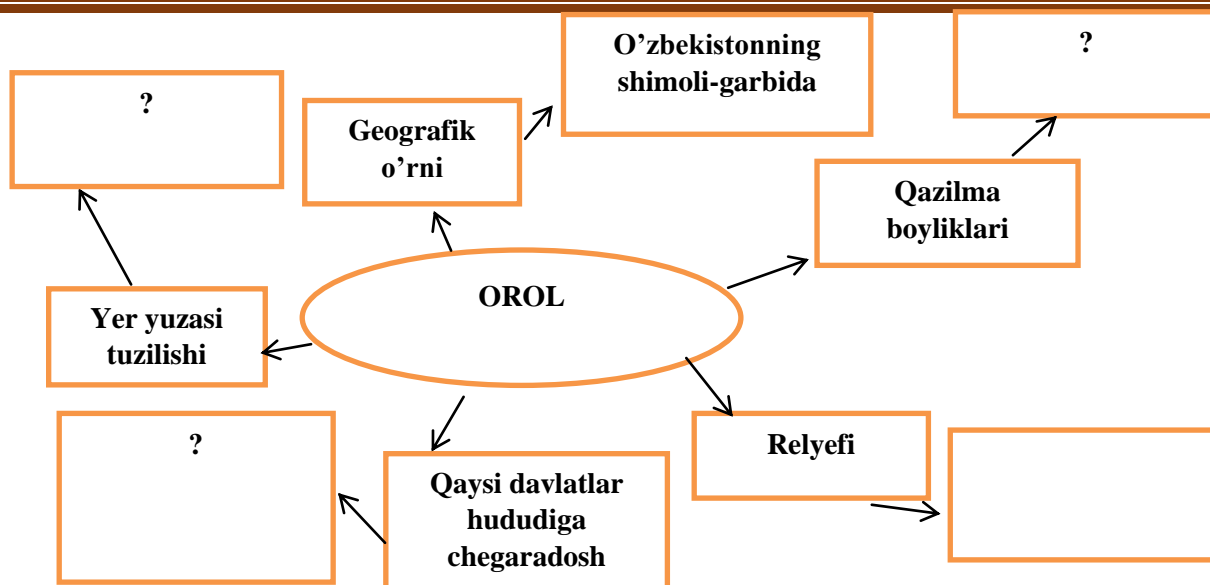
Barcha ta'lim yo'nalishlari qatorida geografiya darslarini shunday tashkil etish kerakki, unda o'qituvchi faqat mavzuni ifodalovchi, o'quvchilar esa tinglovchi bo'lib qolmasliklari kerak, ya'ni o'rganilayotgan manbaga nisbatan o'quvchida tanqidiy fikrlash ko'nikmasi shakllantirishi kerak. Zamonaviy dars jarayonlarida o'quvchilarning mustaqil, erkin fikr bildirishiga imkon berish, ijodiy faoliyatini rivojlantirish uchun ta'limning turli metodlardan foydalanish, o'quvchilarda kreativlikka yo'l berish, o'quvchilarning zehniini uyg'otadigan, faollashtiradigan metodlarni ta'lim jarayoniga tatbiq qilinishi kerak.

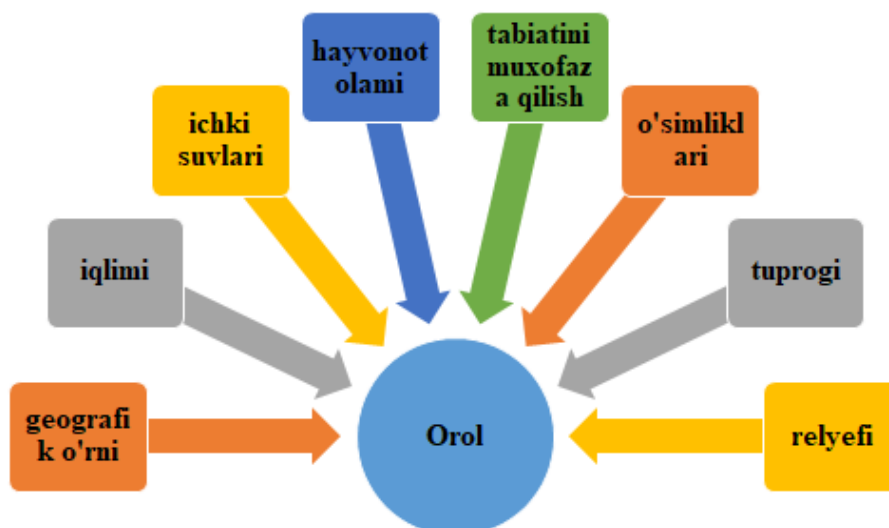
1-rasm. Ta'lim texnologiyalari

Ushbu chizmada aks ettirilganidek ta'limni har qanday holda samarali tashkil qilishda turli usul va texnologiyalarni qo'llash orqali juda katta natijaga erishish mumkin.

Xususan, “O'zbekiston tabiiy geografiyasi” kursini o'qitishda o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda klaster metodidan foydalanish juda katta qulaylik tug'diradi. O'lkani har bir manbalarini o'rganishda turli murakkablikdagi klasterlardan foydalanish dars jarayonida o'quvchini tinmay fikrlashga o'rgatadi, ayniqsa fikrlar to'qnashuvi yuzaga kelishi oqibatida sinfda tanqidiy fikrlash muhiti paydo bo'ladi, o'lka haqidagi bilim manbalarni mustahkam o'rganishda manbalarni klaster topshirig'i sifatida berilishi maqsadga muvofiq. Masalan, O'zbekistonning geografik o'rni o'quvchilarni kichik guruhlarga ajratgan holda o'rganilsa, Orol tabiiy o'lkasi klaster usuli o'rganilishi mumkin, bunda klaster chizmalı topshiriqlardan foydalanish yuqori samara beradi. Biz o'rganayotgan O'zbekiston tabiiy geografiyasi kursida “Orol tabiiy geografik o'lkasi” mavzusini o'qitishda foydalaniladigan turli murakkablikdagi klasterlar quyidagicha beriladi:

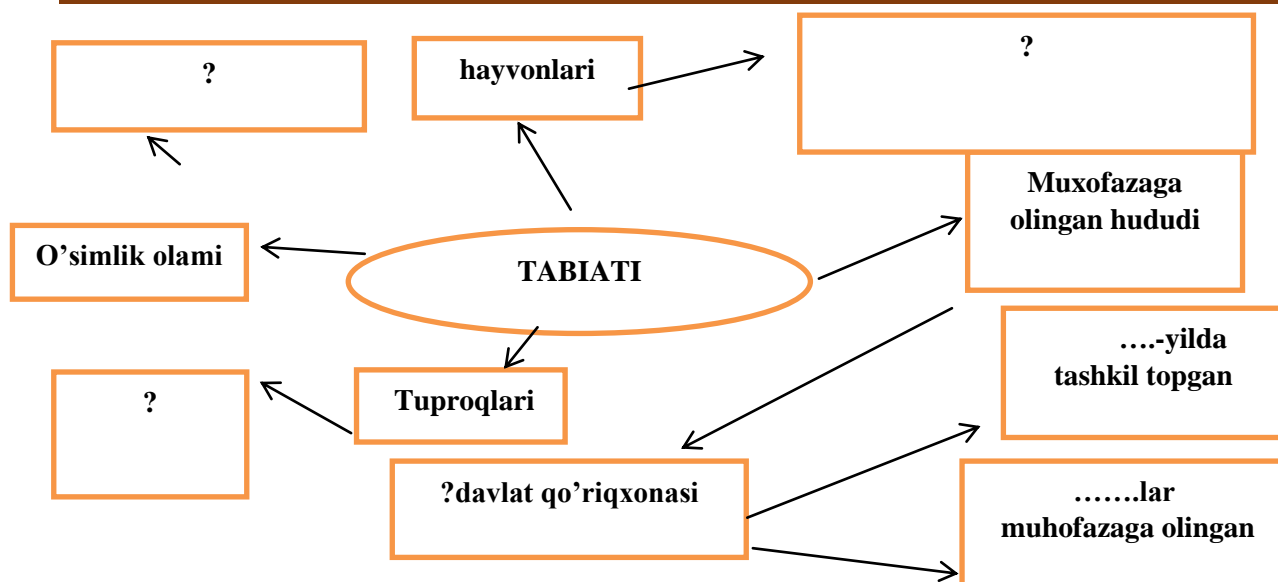
2-rasm. Orol tabiiy o'lkasi klasteri

3-rasm. Orol tabiiy o'lkasi klasterini davom qildingirg

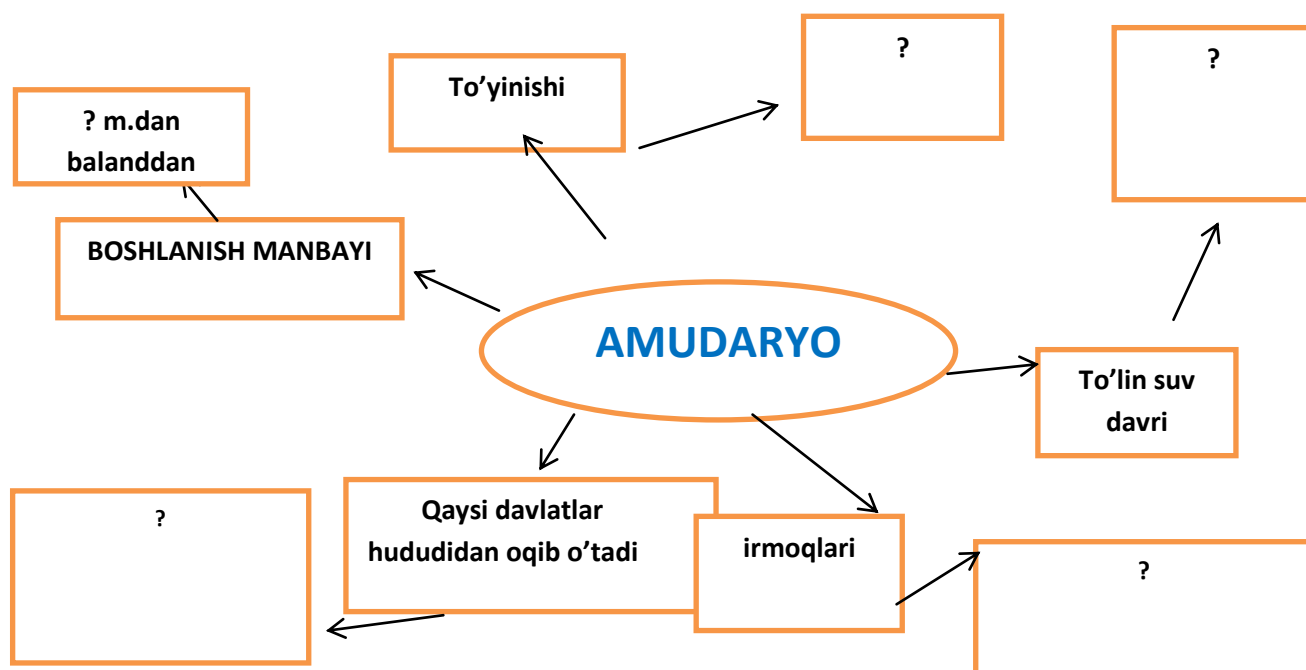

4-Rasm. Orol tabiiy o'lkasini o'rgangan olimlar klasterini davom ettiring

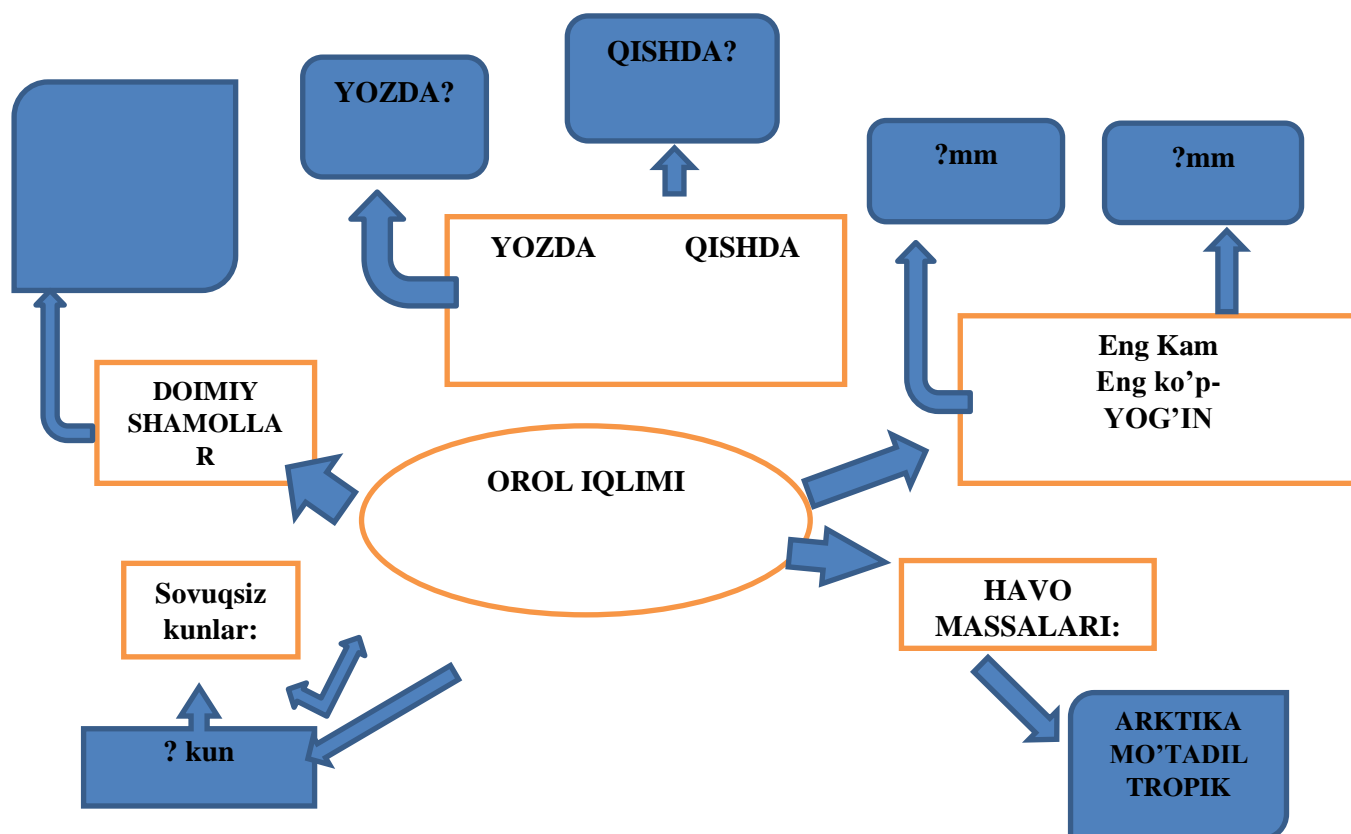

5-rasm. Orol tabiiy o'lkasi tabiati klasteri

Bundan tashqari mavzuga oid topshiriqlarni ham klaster ko'rinishida quyidagicha berish mumkin: Matndagi manbalardan foydalanib O'zbekiston daryolarini quyidagi klasterga joylashtiring.

6-rasm. Amudaryo daryosi topshiriqli klasteri

7-rasm. Orol tabiiy o'lkasi iqlimi klasterini davom ettiring

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yangi pedagogik texnologiya - xususan, klaster metodi o'quvchiga ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi, o'qituvchiga esa shu jarayonning tashkilotchisi, boshqaruvchisi sifatida qarashni talab etadi. Dars jarayonida o'quvchi faol ishlovchi shaxs bo'lib, u butun mashg'ulot jarayonida egallangan bilimlarini xotirada tiklaydi, uni qisman yangi sharoitlarda qo'llaydi, aqliy faoliyat usullarini bajarib, ma'lumdan noma'lumga yoki aksincha, noma'lumdan ma'lumga qarab boradi, ayniqsa kundalik hayotda har qanday vaziyatda tanqidiy fikrlash orqali kerakli bilim va tushunchaga ega bo'lishga yordam beradi. Klaster metodining ahamiyati o'quvchini mustaqil fikrlashga, mustaqil ishlashga o'rgatish, har bir fikrga tanqidiy nuqtayi nazardan yondashish, har qanday holda ham bilim olishga qiziqish va ehtiyoj uyg'otishdan iborat.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020 yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasi.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent-"O'zbekiston"-2016y. B 14
3. Abdiyeva Z.A. Geografiya fanida noan'anaviy dars usullaridan foydalanish. - Navoiy., 2003. - 108 b.
4. Vahobov H., Zaynutdinov A. Geografiya o'qitish metodikasi. 1-qism Ma'ruzalar matni. -T.: Universitet, 2000.
5. Ro'ziyeva D., Usmonboeva M., Xoliqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. T.: TDPU, 2013.
6. Hayitov A., Boymurodov N. Ta'limda noan'anaviy darslar va interfaol usullaridan foydalanish. -T.: Yangi asr avlodi, 2006.
7. Vahobov H., Zaynutdinov A. Geografiya o'qitish metodikasi. 2-qism Ma'ruzalar matni. -T.: Universitet, 2000.
8. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. "Pedagogik texnologiya asoslari". T.: O'qituvchi, 2004.
9. Mavlonova R., To'raeva O., Xoliqberganov K. Pedagogika. T.: O'qituvchi, 2001.
10. Tolipov O'.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tanqidiy asoslari. -T.: Fan, 2006.

FIZIKADAN TEXNIK MAZMUNDAGI MASALALARNI YECHISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Boltaboyeva Rayxan Ismailovna,

O‘zbekiston Respublikasi Milliy Gvardiyasi Toshkent

“Temurbeklar maktabi” harbiy - akademik litseyi

fizika fani yetakchi o‘qituvchisi

boltaboyevarayxan@gmail.com

O‘qitish jarayonida o‘quvchilarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy metodlarni qo‘llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashishi, mas‘uliyatini sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, tahlil qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi, o‘qishga, fanga va o‘zi tanlagan kasbiga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytiradi.

Masalaning bir necha usulda yechilishi fizikadan masala yechish darslarining samaradorligini oshiradi. Ushbu maqolada masalaning mazmuniga ijodiy yondashish tufayli yangi masala tuzilishi va uni yechish jarayonida innovatsion texnologiya metodlaridan, axborot texnologiya vositalaridan hamda interfaol o‘qitish sikldan foydalanish ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *texnik masala, texnik qurilmalar, klaster, interfaol o‘qitish sikli.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ РЕШЕНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ПО ФИЗИКЕ

В процессе обучения к учащимся относятся как к личностям, используя различные педагогические технологии и современные методы, что даёт им возможность мыслить самостоятельно, свободно, проводить изыскания, творчески подходить к каждому вопросу, чувствовать свою ответственность, проводить научные исследования, анализировать, использовать научную литературу, использовать их с пользой и, самое главное, повышать их интерес к учебе, науке и выбранной профессии.

Решение задачи несколькими способами повышает эффективность уроков решения задач по физике. В данной статье показано использование инновационных технологических методов, средств информационных технологий и интерактивного цикла обучения в процессе создания новой проблемы и её решения благодаря творческому подходу к содержанию проблемы.

Ключевые слова: *техническая проблема, технические устройства, кластер, интерактивный цикл обучения.*

USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN SOLVING TECHNICAL PROBLEMS FROM PHYSICS

In the learning process, students are treated as individuals, using various pedagogical technologies and modern methods, which gives them the opportunity to think independently, freely, conduct research, be creative in every issue, feel their responsibility, conduct scientific research, analyze, use scientific knowledge, literature, use them to their advantage and, most importantly, increase their interest in studies, science and their chosen profession.

Solving a problem in several ways increases the effectiveness of physics problem solving lessons. This article shows the use of innovative technological methods, information technology tools and an interactive learning cycle in the process of creating a new problem and solving it through a creative approach to the content of the problem.

Key words: *technical problem, technical devices, cluster, interactive learning cycle.*

Kirish. *Turli ta‘lim muassasalarida fizikadan amaliy mashg‘ulotlarni, jumladan masalalar yechish darslarini rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bo‘lajak mutaxassislarning texnik yo‘nalishda kasblarga erishishlari, ularning o‘z sohalariga kompetentliklari, ularda texnik qurilmalarning ishlash prinsiplarini o‘rganish kabi o‘quv va amaliy ko‘nikmalarning shakllantirilganligi bilan belgilanadi.*

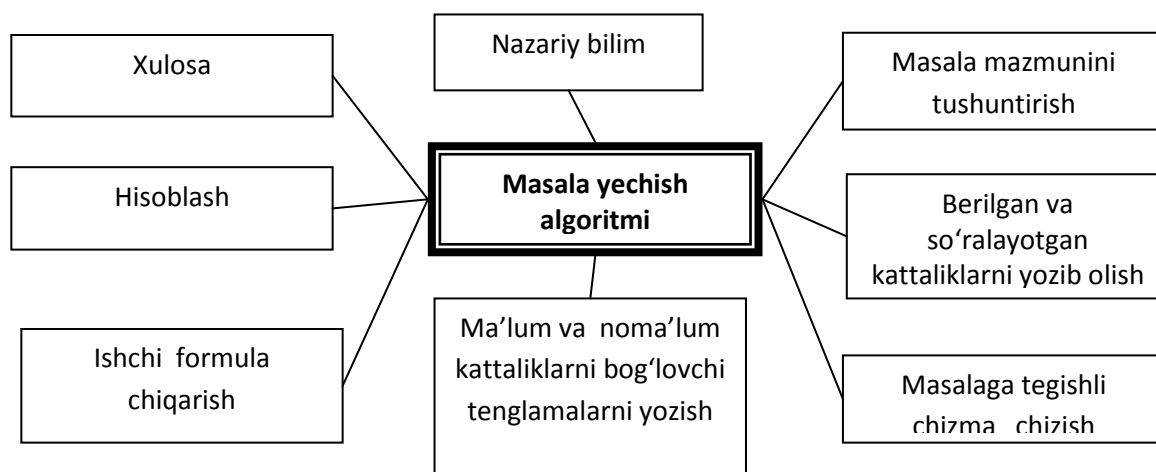
O‘rta-maxsus o‘quv yurtlarida fizikadan tegishli masalalarni tanlash va uni yechish orqali texnikaga oid bilim va malakalarni shakllantirish o‘qituvchidan katta mahorat, ijodiy yondashuv, tajriba va metodik

bilim talab qiladi. Gap shundaki, fizikaviy asosdagi texnik qurilmalar, ularning ishlash prinsiplari, fizikaning turli sohalariga tegishli qonunlarga daxldor bo‘lib, ular haqidagi bilim, malaka va ko‘nikmalar, turli qiyinchilikdagi masalalarni yechish bilan kechadi. Bunday masalalar, texnik soha yo‘nalishiga ko‘ra ko‘proq mexanikaga, molekulyar fizikaga, elektromagnetizmga yohud optika bo‘limiga tegishli bo‘lib, talabalarda, aktiv mushohada yuritishni, ijodiy tafakkurni shakllantirishni taqozo qiladi. Fikrlashning bunday stiliga (yo‘nalishiga) erishish, aksariyat o‘quvchining masalalar yechish madaniyatining yetarlicha yuksak bo‘lishi, bu sohada tayyorgarligi yuqori bo‘lishini talab qiladi [4].

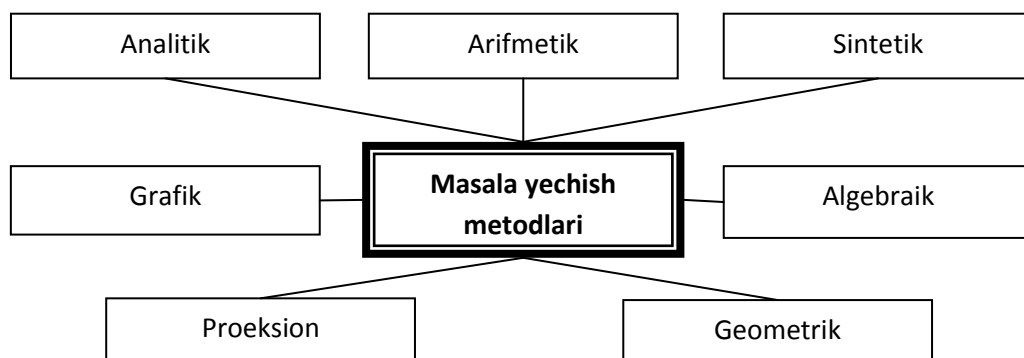
Asosiy qism. Hozirgi kunda turli ta‘lim tizimlarining moddiy texnika bazasi axborot texnologiyalari bilan boyitilmoqda, pedagogik, axborot, innovatsion texnologiyalarni o‘quv jarayoniga qo‘llashga bo‘lgan qiziqish kundan kunga kuchayib bormoqda. Shu vaqtgacha an‘anaviy ta‘limda o‘quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning egallashi kerak bo‘lgan bilimlarini mustaqil ravishda o‘zlari qidirib topishlariga, tahlil qilishlariga, xulosalarni keltirib chiqarishga o‘rgatadi [2].

Shu sababli turli ta‘lim tizimlarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanib, dars samaradorligini oshirish fanlarni o‘qitishda zarur bo‘lgan dolzarb masaladir. Shu munosabat bilan biz o‘z ilmiy ishimizda zamonaviy texnologiyalarning metodlaridan, axborot-texnologiya vositalaridan foydalanib, fizikadan masalalar yechish darsining samaradorligini oshirish metodi haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

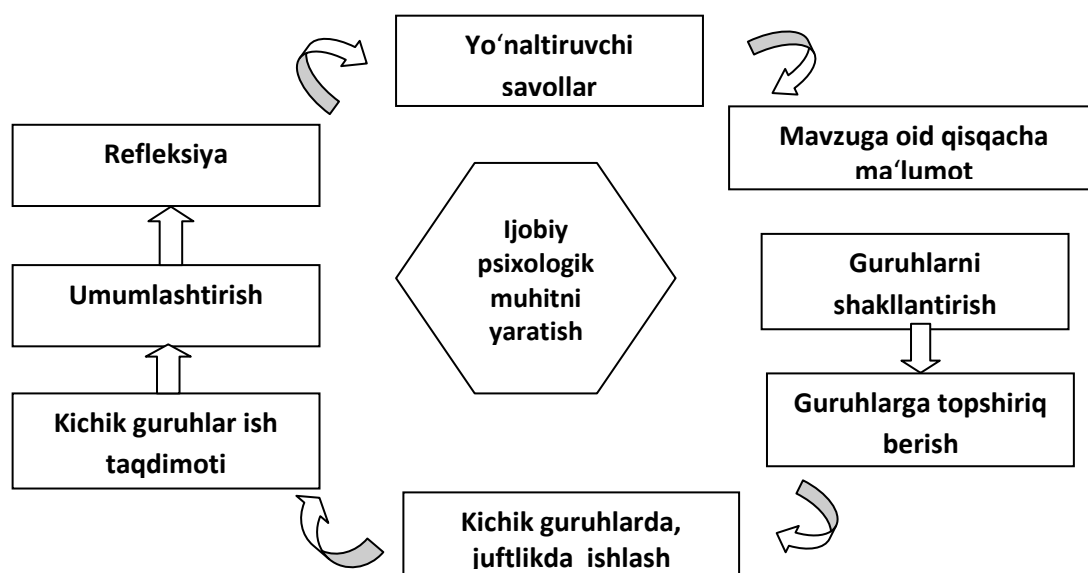
Dastlab «Energiyaning saqlanish qonuni» ga oid masalalarni yechish jarayoniga o‘quvchilarni tayyorlashda innovatsion texnologiyaning “Klaster” (tarmoq) metodidan foydalanamiz.

1-rasm. Masala yechish algoritmiga tegishli “Klaster”

2-rasm. Masala yechish metodlariga tegishli “Klaster”

3-rasm. Ijoiy psixologik muhitni yaratish metodlariga tegishli “Klaster”

O‘qitish jarayonida o‘quvchilarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy metodlarni qo‘llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashishi, mas’uliyatini sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, tahlil qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi, o‘qishga, fanga va o‘zi tanlagan kasbiga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytiradi. Fanni bilishga bo‘lgan qiziqishlarini shakllantiradigan vositalaridan biri “Interfaol o‘qitish siklidir”. Shuning uchun “Interfaol o‘qitish sikliga” qisqacha to‘xtalib o‘tmoq zarur deb hisoblaymiz. Interfaol o‘qitishning o‘z sikli bo‘lib, quyidagidan iborat:

Siklning har bir qismiga alohida to‘xtalib o‘tamiz:

I. Yo‘naltiruvchi savollar:

Interfaol o‘qitish – bu nima?
An’anaviy va interfaol o‘qitishlarning farqlari nimada?
Algoritm deganda nimani tushunasiz?
Masala va energiyaga ta’rif bering.
Energiya turlari va saqlanish qonunlarini ayting.

II. Mavzuga oid qisqacha ma’lumot.

Energiyaning saqlanish qonuniga tegishli masalalarni yechish algoritmi haqida o‘quvchilarga ma’lumot beriladi. (Masala yechish matnda to‘liq bayon etilgan).

III. Guruhlarni shakllantirish. 1-kurs o‘quvchilarning soni 15 ta bo‘lib, ular 3 ta guruhga shakllantiriladi.

IV. Guruhlarga topshiriq berish.

Masalani yechishning 2 ta usuli bo‘lib 1-guruhga masala yechishning 1-usulini, 2-guruhga masala yechishning 2-usulini qamrab olgan matnlar va chizmalar beriladi. 3-guruhga masalaning mazmuniga ijodiy yondashib, yangi mazmundagi masalaning mazmunini qamrab olgan va yechilish matniga ega bo‘lgan, chizmasi berilgan tarqatma materiallar beriladi.

V. Kichik guruhlarda, juftlikda ishlash.

Guruhlarda o‘quvchilar masalaning mazmunini tushinib olishlari uchun vaqt beriladi, o‘qituvchi yordam berib turadi.

VI. Kichik guruhlar ishi taqdimoti.

Kichik guruhlar sardori, usullarning yechilish jarayonini tahlil qilib boshqa guruh a’zolariga tushintiradi.

VII. Umumlashtirish.

O‘qituvchi umumlashtiradi. Xulosa chiqaradi. O‘quvchilarni ma’naviy rag‘batlantiriladi.

VIII. Refleksiya.

1. Biror o‘quvchi masalaning barcha yechilish usullarini qaytaradi.

O‘quvchilar “Interfaol o‘qitish siklini” bilishlari bilan bir qatorda masalalarni yechish algoritmini ham puxta bilishlari kerak.

Demak, o‘quvchilarni keng fikrlashga olib keladigan ko‘p usulli yechimga ega bo‘lgan masalalarni tanlash va ularni yechib ko‘rsatishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Misol tariqasida energiyaning saqlanish qonuniga tegishli masalarni yechish usullariga to‘xtalib o‘tamiz.

Masala yechishga qanday kirishmoq, uni qanday tamomlamoq kerak degan savol tug‘iladi.

Bu savolga javob shuki, masala yechishning algoritmini («Algoritm» so‘zi biror jarayonning aniq tasvirini, uni bajarishga oid instruksiyani bildiradi) avtomat bilish kerak, ya‘ni algoritmnini bilish va uni amalda qo‘llay olish, masalalarni yechish jarayonini tezlashtiradi.

Fizikadan masalalar yechish metodikasiga tegishli bo‘lgan metodik adabiyotlarni tahlil qilish va ko‘p yillik ish tajribalarni umumlashtirish natijasida fizikaning barcha bo‘limlariga tegishli masalalarni yechish algoritmining umumiy va har bir bo‘limning o‘ziga xos farq qiluvchi tomonlari borligiga amin bo‘ldik.

Biz shartli ravishda quyidagi uch bosqichni fizikaning har bir bo‘limi uchun umumiy bo‘lgan masala yechish algoritmlari ketma-ketligi deb ajratdik.

I bosqich: har qanday masala asosida fizika qonunlarining biror bir xususiy holi yotadi. Shu sababli ayni bir bo‘limga tegishli masalalarni ishlashdan ilgari, shu masalalarni o‘z ichiga oluvchi fizik nazariyani chuqur o‘rganish tavsiya qilinadi.

II bosqich: masala yechish uni bir necha bor diqqat bilan o‘qishdan va mazmunini tushunib olishdan boshlanadi. Masala shartini o‘qish bilanoq, darhol, asosiy e‘tiborni izlanayotgan miqdorga qaratmaslik, uni tezda topishga harakat qilmaslik kerak. Aksincha, masalada aks etayotgan fizik hodisalarni yaxshilab tushunib olish, bu hodisa yotgan fizik qonunlarni va formulalarni esga olmoq lozim. Biror fizik kattalikni isbotlash yoki zanjirni hisoblash kerak bo‘lsa yoki tasvir yasash talab qilinsa, masalada qanday kattaliklar berilganligini hamda yashirin shartlarni, topilishi kerak bo‘lgan kattaliklarni aniqlashtirmoq zarur.

III bosqich: masalada chizma yoki sxema berilgan bo‘lsa, ularni diqqat bilan o‘rganib va to‘g‘ri ko‘chirib olmoq kerak. Agarda masalada chizma yoki sxema berilmagan bo‘lsa, o‘quvchi masalaning shartiga ko‘ra fizik jarayonni ko‘z oldiga keltirib, uning mazmunini to‘liq aks ettiruvchi chizma chizib olinadi.

Barcha bo‘limlarga tegishli yana bir umumiy tomoni shundan iboratki, har bir bo‘limga xos navbatdagi bosqichlarni bajarib bo‘lgandan keyin olingan natijani tahlil qilib, to‘g‘riligini tekshirib olish kerak bo‘ladi. Olingan natijaning to‘g‘riligiga ishonch hosil qilgach, hisoblashlarni bajarish lozim. Hisoblashlarni bajarishda iloji boricha hisoblash texnikalaridan foydalanish kerak, bu esa vaqtni tejaydi.

Biz fizikadan masalalar yechishning umumiy metodik tomonlariga to‘xtalib o‘tdik. Bundan tashqari, masalalar yechishning o‘ziga xos tomonlari mavjud bo‘lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Energiyaning saqlanish qonuniga tegishli masalalarni yechish algoritmiga to‘xtalib o‘tamiz va quyidagi masalani qaraymiz.

Masala: *Radiusi R bo‘lgan shar yerda tinch turibdi. Sharning yuqoridagi nuqtasidan o‘lchami sharning o‘lchamidan ancha kichik jism tinch holatdan boshlab sirpanmoqda. Yer sirtidan qanday h_1 balandlikda jism shardan ajraladi [4].*

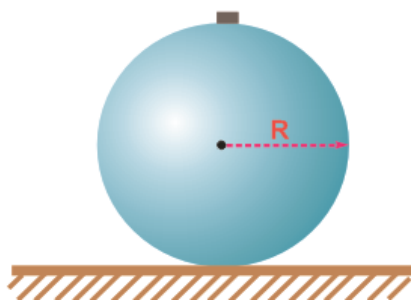
Masalani diqqat bilan o‘qish natijasida uning energiyaning saqlanish qonuniga tegishli ekanligiga ishonch hosil qilamiz, jism harakat tufayli I holatdan II holatga o‘tganda energiya bir turdan ikkinchi turga aylanishini ko‘z oldimizga keltiramiz.

Berilgan va so‘ralayotgan kattaliklarni aniqlashtirib olamiz:

Berilgan: $R, v_0 = 0$ Topish kerak: $h_1 = ?$

Masalani yechishning 1-usuli:

Masalaga tegishli chizma berilmagan bo‘lib, masalaning sharti bo‘yicha uning mazmunini to‘liq aks ettiruvchi rasmni chizib olamiz.

4-rasm. Masalaning sharti bo‘yicha chizilgan rasm

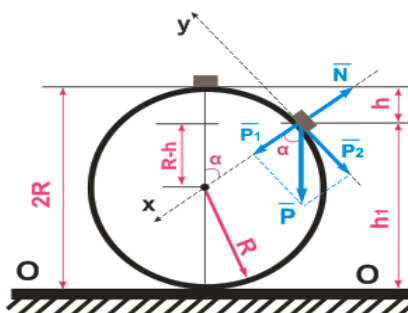
Jismning boshlang‘ich va keyingi holatlarini chizmada belgilab olamiz (I, II) va bu holatlarga mos keluvchi energetik kattaliklarni aniqlashtiramiz. Potensial energiya uchun nolinch holatni tanlaymiz (00) (5-rasm).

Energiyaning saqlanish qonuniga tegishli masalalarni yechish algoritmini tuzish uchun, yuqorida fizika fanining barcha bo‘limlari uchun umumiy bo‘lgan bosqichlarni bajarib bo‘lgandan so‘ng (I, II, III bosqichlar), jismning sharcha sirtidagi va keyingi holatlarni chizmada belgilab olamiz (holat o‘zgargandagina energiya o‘zgarishini bilamiz). Bu holatlarga mos keluvchi energiya formulalaridagi kattaliklarni aniqlashtirish kerak bo‘ladi (h, ϑ). Undan keyin potensial energiya uchun nolinch holat va jism harakatini o‘rganish uchun sanoq sistemasi tanlanadi, jism bir holatdan ikkinchi holatga qanday kuchlar ta’siri ostida o‘tayotganligi aniqlanadi. Bu energiyanning saqlanish qonunini ifodalovchi tenglamani yozib olish uchun kerak bo‘ladi.

Masalan:

a) agar jism bir holatdan ikkinchi holatga faqat ichki kuchlar ta’sirida o‘tsa, to‘liq mexanik energiya o‘zgarmaydi: $E_2 - E_1 = 0$, bundan $E_2 = E_1$;

b) agar jism bir holatdan ikkinchi holatga tashqi kuchlar ta’sirida o‘tsa, mexanik energiya o‘zgarishi tashqi kuchlarning bajargan ishiga teng $E_2 - E_1 = A$

5-rasm. Masalaning sharti bo‘yicha chizilgan rasm

Biz tanlagan masalada jism ikki kuch (og‘irlik kuchi, tayanchning reaksiya kuchi) ta’sirida bir holatdan ikkinchi holatga o‘tmoqda, tayanchning reaksiya kuchi ko‘chish tezligiga perpendikulyar bo‘lganligi uchun ish bajarmaydi. Demak, bu masala uchun energiyanning saqlanish qonunini ifodalovchi tenglama $E_2 - E_1 = 0$, (1) yoki $E_2 = E_1$ ko‘rinishda yoziladi.

Bu yerda $E_1 = mg2R$ (2) $E_2 = mgh_1 + \frac{mv^2}{2}$ (3)

(2) va (3) larni (1) ga qo‘ysak, $h_1 = \frac{4gR - v^2}{2g}$ (4)

(4) ifoda kelib chiqadi. (4) formuladan ko‘rinadiki, bu yerda ikkita noma’lum kattaliklar bor h_1, v . Tezlikni topish uchun aylanma harakat dinamikasiga tegishli masalalarni yechish algoritmini esga olamiz. Ya’ni harakatdagi jismga ta’sir qiluvchi kuchlarni aniqlashtiramiz, bu kuchlarni yo‘nalishlarini to‘g‘ri ko‘rsatgan holda chizmada tasvirlaymiz. Masalada jismga og‘irlik kuchi \vec{P} va tayanchning reaksiya kuchi \vec{N} ta’sir qiladi. Og‘irlik kuchini \vec{P}_1 va \vec{P}_2 tashkil etuvchilarga ajratamiz. Harakat tenglamasini vektor ko‘rinishda yozib olamiz: $\vec{P}_1 + \vec{P}_2 + \vec{N} = m\vec{a}_n$ (5).

(5) tenglama dagi vektor kattaliklarni X o‘qiga proeksiyalaymiz. Natijada

$$P_1 - N = ma_n \quad (6)$$

hosil bo‘ladi.

$$a_n = \frac{v^2}{R} \quad (7)$$

ekanligi bizga ma’lum. Tayanchning reaksiya kuchi nolga teng bo‘lganda (jismning shardan uzilish sharti, ya’ni $N = 0$). U holda (6) tenglama $P_1 = ma_n$ ko‘rinishga keladi. Chizmadan

$$P_1 = P \cos \alpha \quad \text{yoki} \quad P \cos \alpha = m \frac{v^2}{R} \quad \text{va} \quad P = mg$$

ga tengligini e'tiborga olsak, $v^2 = gR \cos \alpha$ (8).

Chizmadan $\cos \alpha = \frac{R-h}{R}$ (9).

(8) bilan (9) dan

$v^2 = gR \frac{(R-h)}{R} = gR - gh$ chizmadan $h_1 = 2R - h$ (10)

bo'lgani uchun

$v^2 = gR - g(2-h_1) = 2R - 2gR + gh_1 = gh_1 - gR$. (11)

kelib chiqadi. (11) ni (4) ga olib borib qo'ysak,

$2gh_1 = 4gR - (2gh_1 - gR) = 4gR - gh_1 + gR$.

$2gh_1 + gh_1 = 5gR$ $3gh_1 = 5gR$ $h_1 = \frac{5}{3}R$ (12).

Demak, $h_1 = \frac{5}{3}R$ balandlikda jism shardan ajraladi.

Masalani yechishning 2 – usuli:

Bu usulda potensial energiya uchun nolinch holat deb $O'O'$ holatni tanlaymiz (Yer sirtidan h_1 balandlikka mos keladi (6-rasm).

Aylanma harakat dinamikasiga tegishli masalalarni yechish algoritmidan foydalanamiz.

$E_2 - E_1 = 0$, (1) $\vec{P}_1 + \vec{P}_2 + \vec{N} = m\vec{a}_n$ (2)

Tenglamadagi vektor kattaliklarni X o'qiga proeksiyalaymiz.

$P_1 - N = ma_n$ (3) bo'adi. Chizmadan $P_1 = P \cos \alpha$ (4)

kelib chiqadi.

$a_n = \frac{v^2}{R}$ (5) ligini bilamiz. Uzilish sharti $N = 0$ $P_1 = ma_n$ (6)

(4) va (5) ni (6) ga qo'yamiz $P \cos \alpha = m \frac{v^2}{R}$ (7)

$mg \cos \alpha = m \frac{v^2}{R}$ $v^2 = gR \cos \alpha$ (8)

Ya'ni chizmadan $\cos \alpha = \frac{R-h}{R}$ (9)

(9) ni (8) ga qo'yamiz.

$v^2 = gR \frac{(R-h)}{R} = gR - gh$, $gh = gR - v^2$, $h = \frac{gR - v^2}{g}$ (10)

ni hosil qilamiz.

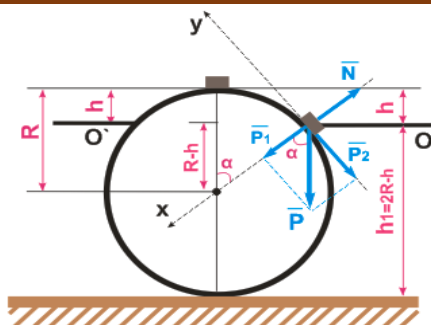
$gh = gR - v^2$ $v^2 = gR - gh$ (11)

Bundan $mgh = m \frac{v^2}{2}$ (12) $v^2 = 2gh$ (12 a)

(11), (12), (12a) lardan $hg = gR - 2gh$ $2gh = gR$ $h = \frac{gR}{3g} = \frac{R}{3}$ (13)

kelib chiqadi. (13) ni (1) ga qo'ysak: $h_1 = 2R - h = 2R - \frac{R}{3} = \frac{5R}{3}$ $h_1 = \frac{5R}{3} = 1,66 \cdot R$

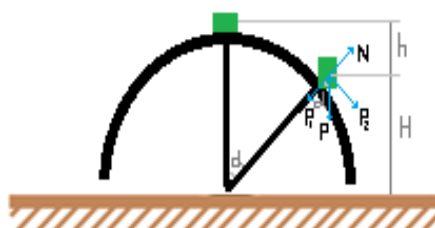
1 va 2 usullarda natijaning bir xil ekanligidan har ikkala usul to'g'ri degan xulosaga kelimiz.

6-rasm. Masalaning sharti bo'yicha chizilgan rasm

Masalaning mazmunini quyidagicha o'zgartirib, ya'ni ijodiy yondashgan holda yangi mazmundagi masalani hosil qilish mumkin.

Masalan, radiusi R bo'lgan yarim shar yerda tinch turibdi. Sharning yuqoridagi nuqtasidan o'lchami sharning o'lchamidan ancha kichik jism tinch holatdan sirpanmoqda. Yer sirtidan qanday H balandlikda jism shardan ajraladi? (7-rasm)

7-rasm. Masalaning sharti bo'yicha chizilgan rasm

Ushbu masalani ham yuqoridagi kabi ikki usulda yechib bir xil $H = \frac{2}{3}R$ natijaga ega bo'lamiz.

Xulosa. Masalaning bir necha usulda yechilishi fizikadan masala yechish darslarining samaradorligini oshiradi. Masalaning mazmuniga ijodiy yondashish tufayli yangi masala tuzilishi va uni yechish jarayonida innovatsion texnologiya metodlaridan, axborot texnologiya vositalaridan hamda interfaol o'qitish sikldan foydalanish o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini kengaytiradi. Natijada o'quvchilarning fizika fanini bilishga bo'lgan qiziqishlari shakllanadi.

Masala yechish darslarida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi:

1. Mazvuni chuqur va puxta o'zlashtirishga yordam beradi.
2. O'quvchilarning mantiqiy fikrlashlari faollashadi.
3. Fikrlarni bayon qilish erkinlashadi.
4. O'quvchilarning bilishga intilish va ijodiy qobiliyatlari rivojlanadi.
5. O'tilgan mavzuni o'zlashtirish darajasi yuqorilashadi. Bilishga bo'lgan qiziqish shakllanadi.
6. Bilishga bo'lgan qiziqish o'z navbatida o'quvchilarning mustaqil bilim olishiga olib keladi.
7. Mustaqil bilim olish jarayonida darslikdan tashqari qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash ko'nikma va malakalari shakllanadi.
8. Ko'nikma va malakalarning paydo bo'lishi o'quvchilarni ilmiy izlanishga yo'naltiradi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi (2019 yil 8 oktyabr) PF-5847-sonli Farmoni // <https://lex.uz/docs/4545884>.

2. Kamenetskiy S.E., Orexov V.P., “Fizikadan masalalar yechish metodikasi”, “O'qituvchi” nashriyoti, Toshkent-1996.

3. Mirzaxmedov B.M., Djo'rayev M., G'ofurov N., Sagatova G. va boshqalar “Fizika o'qitish metodikasi” 1-qism Toshkent-2010 yil.

4. Mirzaxmedov B.M., Mamarajabov SH.E. “Kasb-hunar kollejlarda fizika ta'limida fanlararo bog'lanishning imkoniyatlari”, T., 2008.

**UMUMTA'LIM MAKTABLARI HAMDA AKADEMIK LITSEYLARDA KIMYO
FANLARINI O'QITISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN
FOYDALANISHNING ILMIY-PEDAGOGIK ASOSLARI**

*Eshquvvatova Nargiza Norjigitovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
huzuridagi akademik litsey o'qituvchisi
Ramazonov Baxtiyor Ramazonovich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Tabiiy fanlar fakulteti Biologiya kafedrasi dotsenti*

Ushbu maqolada mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirish, ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, davlat ta'lim standartlarini kompetentsiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o'quv-metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish, o'sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, globallashtirish sharoitida ta'lim – shaxsni har tomonlama voyaga yetkazish, unda komillik va malakali mutaxassisga xos sifatlarni shakllantirishda muhim o'rin tutishi, hozirgi tezkor davr ta'lim oluvchilarni, qisqa muddatda va aniq ma'lumotlar bilan qurollantirish to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim resurslari, innovatsiyalar, pedagog kadrlar, modul, ko'nikma va malakalar, pedagogik texnologiyalar, animatsiya, ta'lim – tarbiya.

**НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ И АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ**

В данной статье говорится о необходимости повышать качество образования в нашей стране, создавать современную методiku обучения, совершенствовать государственные образовательные стандарты на основе компетентного подхода, разрабатывать учебно-методические комплексы нового поколения, обучать подрастающее молодое поколение в духе патриотизма, в условиях глобализации воспитание является фактором, вооружающим личность обучающихся в системе всестороннего образования, которому отводится важное место в формировании совершенства и качеств, свойственных квалифицированному специалисту в условиях современной стремительной эпохи с точной информацией за короткий промежуток времени.

Ключевые слова: образовательные ресурсы, инновации, педагогические кадры, модуль, навыки и компетенции, педагогические технологии, анимация, образование - обучение.

**SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASES FOR THE USE OF INNOVATIVE
PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING CHEMISTRY IN SECONDARY SCHOOLS
AND ACADEMIC LYCEUMS**

In this article, it is necessary to improve the quality of education in our country, create a modern teaching methodology, improve state educational standards based on a competency-based approach, develop educational and methodological complexes of a new generation, train the younger generation in the spirit of patriotism, in the context of globalization, education is a person who equips students a comprehensive education is considered, which is given an important place in the formation of excellence and qualities inherent in a qualified specialist. modern fast-paced era with accurate information in a short period of time.

Key words: educational resources, innovations, teaching staff, module, skills and competencies, pedagogical technologies, animation, education - training.

Kirish. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar milliy davlatchilik va suverenitetni mustahkamlash, xavfsizlik va huquq-tartibotni, jamiyatda qonun ustuvorligini, inson huquq va erkinliklarini, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik muhitini ta'minlash uchun muhim poydevor bo'ldi, xalqimizning munosib hayot kechirishi, jahon talablari darajasida ta'lim olishi va kasb egallashi, fuqarolarimizning bunyodkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi. Yangi sharoitlardan kelib chiqib, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» va «Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, 2017-2021-yillarga mo'ljallangan “O'zbekiston Respublikasini

yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi”, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qaroriga muvofiq, ta'lim bosqichlarining uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, davlat ta'lim standartlarini kompetentsiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o'quv-metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish hamda pedagog xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etadi.

Material va metodlar. Yangi pedagogik texnologiyalar o'z ichiga ko'p masalalarni qamrab oladi: jumladan, nazariy va amaliy kimyoning an'anaviy vositalari yordamida ko'rsatib bo'lmaydigan ko'pgina jarayonlarning dinamik modellarini kompyuter yordamida animatsiya qilib, ulardan foydalanib kompyuter darslarini o'tkazish, shu dasturga kiritilgan ta'lim mavzusiga oid test savollari yordamida talabalarning o'zlashtirish darajalarini aniqlash, dars jarayonida talabalarni faollashtiruvchi, xorijiy davlatlar - Amerika, Angliya, Finlyandiya olimlari tomonidan ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan innovatsion texnologiyalardan foydalanish, shuningdek, mavzuga oid Respublikaning tabiiy kimyoviy zahiralari va ulardan kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarishni bayon etish, qadimiy Sharq mutafakkirlarining kimyoga oid meroslaridan, hamda O'zbekiston kimyogar olimlarining kashfiyotlaridan darsda foydalanish va boshqalar.

Dars o'tish uchun qaysi texnologiyani tanlab olish o'quv fani va undagi mavzuning xususiyatlaridan kelib chiqadi. “Kimyo” fani o'quvchilar bilimlarini chuqurlashtirish natijasida talabalarni fanga doir nazariyalarni egallashga, kimyoning juda muhim mavzularini o'zlashtirishga yo'naltiradi. Kimyoning rivojlanish tarixi, ilmiy va amaliy yutuqlari, kelajakda hal qilinishi lozim bo'lgan nazariy va amaliy asoslari bilan talabalarni tanishtirish va ularda kimyo faniga qiziqish uyg'otish hamda ijodiy kurtaklarni o'stirish fanning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Modul bo'yicha o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalariga qo'yiladigan talablar. Tinglovchi: - kimyo fanini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari va o'qitish metodlarini; - kimyodan o'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini baholash va nazorat turlarini; - dars ishlanmalarini ishlab chiqishga qo'yilgan zamonaviy talablarni bilishi; - kimyo fanini o'qitishning zamonaviy metodlarini qo'llay olish; - zamonaviy talablar asosida dars ishlanmasini ishlab chiqish; - kimyodan o'quvchilar bilim, ko'nikma, malakalarini baholash va nazorat topshiriqlarini tuzish; - laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish; - darslarni kuzatish, tahlil qilish va baholash ko'nikmalariga; - kimyodan ochiq darslarni o'tkazish va ularni tahlil qilish; - kimyo fanidan sinf va maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilish; - kimyo darslarida buyuk ajdodlarimiz ilmiy merosidan foydalanish malakalariga; - ilg'or pedagogik texnologiyalardan kasbiy faoliyatda foydalanish; - zamonaviy talablar darajasida darslarni tashkil qilish va o'tkazish kompetentsiyalariga ega bo'lishi lozim.

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar kimyo fanini o'qitish metodikasi modulidan mashg'ulotlar nazariy va amaliy shaklda olib boriladi. Nazariy mashg'ulotlarda kimyo fani mazmuni va uni o'rganishning zamonaviy texnologiyalari va metodlari, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'qitish texnologiyasi, o'quvchilarning kimyo fanidan o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malakalarini baholash va monitoringini yuritish, kimyoning o'ziga xos xususiyatlari va uni o'qitish metodikasi haqida ma'lumotlar beriladi. Amaliy mashg'ulotlarda dars ishlanmalarini ishlab chiqishga qo'yilgan zamonaviy talablar va dars ishlanmalarini tuzish, masalalar yechish usullari, sinfdan tashqari ishlar, darslarni kuzatish va tahlil qilish o'rgatiladi. Mashg'ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so'rovlar, test so'rovlari, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash va boshqa interaktiv ta'lim usullaridan foydalanish nazarda tutiladi. Modulning darslarida ta'lim resurslaridan samarali foydalanish; - o'qitish mazmuniga oid axbortlarni qayta ishlash, umumlashtirish va maqsadi va vazifalari - umumiy o'rta ta'lim maktablari kimyo fani o'qituvchilarining ta'lim-tarbiya jarayonida zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalarni qo'llash kompetentsiyalarini rivojlantirish. Modulning vazifalari - tinglovchilarda kimyo fanini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalarni tatbiq qilish uchun zarur bo'ladigan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; kimyo fani darslarida zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish; zamonaviy talablar asosida kimyo darslarini samarali tashkil qilish yo'llarini o'rgatish, modul bo'yicha tinglovchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalariga qo'yiladigan talablar Tinglovchi - ta'lim sohasidagi innovatsion faoliyat asoslarini, kimyo fanini o'qitishda qo'llaniladigan zamonaviy yondashuvlar va innovatsion texnologiyalardan xabardor qilish; kimyo fanini o'qitishda qo'yiladigan hozirgi zamon talablarini bilishi; kimyo fanining mazmuni, vositalari, metodlari va shakllarining uzviylik va izchilligini ta'minlash; kimyo o'quvchilarga yetkazish ko'nikmalariga ega bo'lishi; kimyo fanlarini darslarida zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash; kimyo darslariga qo'yiladigan zamonaviy talablar asosida darslarni tashkil etish malakalariga ega bo'lishi; zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalardan kasbiy faoliyatda foydalanish; kimyo fani nazariyasi va uni

o‘qitish metodikasi yutuqlari, fanning texnika va ishlab chiqarishga qo‘llanishi bo‘yicha tadqiqotlaridan xabardor bo‘lish kompetentsiyalariga ega bo‘lishi lozim. Modulni tashkil etish va o‘tkazish asosida nazariy va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi. Tavsiyalar kimyo fanini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar texnologiyalar Nazariy mashg‘ulotlarda fizika fanini o‘qitishda ilg‘or xorijiy mamlakatlarning pedagogik tajribalari, zamonaviy yondashuvlar va innovatsion texnologiyalar haqida ma‘lumotlar beriladi. Amaliy mashg‘ulot darslarida kimyo fanini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarning qo‘llanilishi, zamonaviy ta‘lim vositalaridan foydalanish usullari, kimyo darsiga qo‘yilgan zamonaviy talablar o‘rgatiladi. Mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash va boshqa interaktiv ta‘lim usullaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Zamonaviy inovatsion keys-stadi texnologiyalaridan foydalanish bugungi kunda o‘zining natijalarini bermasdan qolmayapti. Keys-stadi inglizcha case – aniq vaziyat, study – ta‘lim so‘zlarining olingan bo‘lib, aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil etish va ijtimoiy ahamiyatga ega natijalarga erishishga asoslangan ta‘lim metodidir. Mazkur metod muammoli ta‘lim metodidan farqli ravishda real vaziyatlarni o‘rganish asosida aniq qarorlar qabul qilishga asoslanadi. Agar u o‘quv jarayonida ma‘lum bir maqsadga erishish yo‘li sifatida qo‘llanilsa, metod xarakteriga ega bo‘ladi, biror bir jarayonni tadqiq etishda bosqichma-bosqich, ma‘lum bir algoritmi asosida amalga oshirilsa, texnologik jihatni o‘zida aks ettiradi.

Keys-stadi metodining kelib chiqishi haqida ma‘lumot beradigan bo‘lsak - ushbu metod dastlab 1920-yilda Garvard biznes maktabida qo‘llanilgan. Garvard biznes maktabining o‘qituvchilari biznes yo‘nalishidagi aspirantura bo‘limi uchun to‘g‘ri keladigan darsliklarning mavjud emasligini tez anglaydilar. Ushbu masalani yechish uchun biznes maktabining o‘qituvchilari tomonidan qo‘yilgan dastlabki qadam yetakchi biznes amaliyotchilaridan intervyu olish hamda mana shu menedjerlarning faoliyati, unga ta‘sir etuvchi omillar yuzasidan batafsil hisobot yozish bo‘ldi. Ta‘limning keys texnologiyasiga kirish, bu keyslarni ishlab chiqish qoidalaridan iborat.

Ma‘ruza tinglovchilarga u yoki bu tashkilot to‘qnash kelgan konkret vaziyat, ushbu vaziyatni tahlil etish va mustaqil ravishda yoki jamoa bo‘lib munozara tashkil etish asosida uning yechimini topish tarzida taqdim etilar edi. Keyinchalik keys metodi biznes yo‘nalishidagi ta‘lim muassasalarida keng targ‘ib etilgan. Hozirgi kunda esa, kasbiy kompetentlikni rivojlantirish nuqtayi nazaridan mazkur metod tarafdorlari ko‘payib bormoqda. XX asrning 50-yillaridan boshlab bizneskeyslar g‘arbiy Yevropa mamlakatlarida ommalashdi. Yevropaning yetakchi biznes maktablari keysstadi metodi asosida dars beribgina qolmay, keyslarni yaratishda ham faol ishtirok etishgan. Keys – bu yaxlit axborotlar majmui bo‘lib, uch qismdan iborat bo‘ladi: 1) keysni tahlil etish uchun zarur yordamchi axborotlar; 2) aniq vaziyat bayoni; 3) keys topshirig‘i.

Keys – stadi metodi quyidagilarni ko‘zda tutadi, bular keys topshirig‘ini yozma ko‘rinishda tayyorlashni; talabalarning keys topshirig‘ini mustaqil o‘rganishlari va muhokama etishni; Professor-o‘qituvchi rahbarligida auditoriyada hamkorlikda keys-topshirig‘ini muhokama etishni; “muhokama yechimdan ham muhim” tamoyiliga rioya etishni nazarda tutadi.

Bosqichlari quyidagilardan iborat: aniq vaziyat bilan tanishuv, izlanishga doir - topshiriq materiallarida ifoda etilgan axborotni baholash, muhokama etish - muqobil yechimlarning imkoniyatlarini muhokama qilish, qaror qabul qilish-guruhlarda yechimni izlab topish, munozara-har bir guruh o‘z yechimini himoya qiladi. Natijalarni taqqoslash-guruhlarda qabul qilingan yechimlarni taqqoslash.

Bosqichning maqsadi quyidagilardan iborat: muammoli vaziyatni tushunish, yechim uchun zarur axborotni topishga o‘rgatish, alternativ fikrlashni rivojlantirish, yechim variantlarini taqqoslash va baholash, yechimni dalillar bilan asoslash, alohida yechimlarda aks etgan qiziqishlarning o‘zaro aloqadorligini baholash. Keys-stadining o‘ziga xosliklari - izlanishga doir faoliyatning mavjud bo‘lishi, jamoaviy va guruhlarda o‘qitish, individual, guruhli va jamoaviy ish shakllari va hokazolardan iborat. Har xil o‘quv loyihalarini ishlab chiqish, muvaffaqiyatga erishish uchun talabalarning o‘quv-bilish faoliyatini rag‘batlantirish hamda aniq maqsadning belgilanishi kata ahamiyatga ega.

Xulosa. Kimyo fani boshqa fanlar qatori hozirgi barkamol avlodni tayyorlab voyaga yetkazishga xizmat qiladi. Bu buyuk maqsadni amalga oshirish uchun kimyo kursini o‘qitish jarayonida quyidagilarni amalga oshirish asosiy vazifa bo‘lib hisoblanadi. Fanning eng muhim tayanch bilimlarini tushuncha qonun nazariyalar yoki fanning asosini talabalar tushunadigan holda o‘zlashtirib olishlariga erishish. Ilmiy materialistik dunyoqarashini shakllantirish. Talabalarda hozirgi jamiyat rivojiga ijobiy munosabatda bo‘lish, mehnatsevarlik fanga qiziqish tabiatga ehtiyotkorona bo‘lishni va asrash kabi hislatlarni tarbiyalash. Talabalarda tafakkurni rivojlantirish, fanni mustaqil holda faol egallash kabilarni uyg‘unlashtirish. Talabalarda hamma fanlarga bo‘lgan qiziqishni xalq xo‘jaligini kimyolashtirish, ularda ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, kelgusi hayotlari uchun kerakli bo‘ladigan kasb–korini ongli tanlash kabi ta‘lim

prinsiplarni amalga oshirish. Kimyo o‘qitish metodikasining asosiy mazmuni Mendeleev tomonidan kimyoviy elementlar davriy qonuni kashf etilgach rivojlana boshladi. Davriy qonunning kashf etilishi fanda rivojlanishdan tashqari bir qancha metodologik va metodik muammolarini yechilishini ochib berdi.

Xulosa. Dars o‘tish jarayonida quruq gap bilan chegaralanmay, talaba xotirasini shakllantirish, mantiq, tasavvur, fikrlay olishini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Chunki, talabalarning ijodiy fikrlashini shakllantirish shaxsiy sifatlaridagi notekisliklarni, nuqsonlarini bartaraf qilishga yordam beradi. Ularda erkin fikrlash kamol topadi. Natijada talabalar o‘tiladigan mavzuni oz bo‘lsa-da, muhokama qilishda faol, pedagog qaysi darsni o‘tishdan qat’iy nazar, hech qanday keraksiz, ortiqcha narsalarga to‘xtalmay, har bir mavzuni aniq ravshan, lo‘nda tushuntirishi lozim. Dars ta’lim jarayonini tashkil qilishga to‘g‘ri, yangicha munosabat kerak. Dars o‘tish davomida pedagog shunday usullardan foydalanish kerakki, talabalar o‘zlarini shaxs sifatida his qilishsin. Pedagogik texnologiya va ularning ta’limda qo‘llanilishiga oid ma’lumotlar talabalarni bilimli va yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Sharipova L.O. Kimyo fanini o‘qitish jarayonida ekologik tarbiya Pedagogik mahoratIlmiy-nazariy va metodik jurnal 2-son 2021. 210-212 betlar.
2. Sharipova L.O. Kimyoviy xavfli obyektlarning barqarorligi va xavfsizligini ta’minlash usullari. Zamonaviy kimyoning dolzarb muammolari to‘plami materiallari 4-5 dekabr 2020. B.41–43.
3. Akbarova Muattarxon Tilavoldiyevna, Dilbar Abdikayumovna Shayzakova “Kimyo” kursini o‘qitishda zamonaviy pedagogic texnologiyalardan foydalanish usullari. Academic Research in Educational Sciences. Volume 3| Issue 5 | 2022. 852-859 ,betlar.
4. Avtorlar kollektivi. Kimyo fanini o‘qitish metodikasi moduli bo‘yicha o‘quv – uslubiy majmua. Toshkent 2018. 272 bet.

UDC 53.371.3

ADVANTAGE OF USE OF PROGRAMMING LANGUAGES IN TEACHING PHYSICS AND DESCRIPTION OF PROCESSES (on the example of Python programming language)

Khudayberdiyeva Arofat Isroilovna,

*Candidate of Pedagogical Sciences PhD, Tashkent chemico-technical institute,
Head of the department of physics and electrotechnics
100011, Tashkent, Navoi street, 32,
khudayberdiyeva_arofat@mail.ru*

Background. *The most important task for teachers of secondary special and higher education today is to further improve the quality of training, to organize the educational process, to stimulate students' independent thinking and to find the most effective teaching methods and tools to shape their needs for new knowledge. The use of interactive methods and e-learning literature in the educational process allows not only to increase interest in future specialization, but also educational activities in science. The article provides instructions on the use of one of the modern interactive methods of teaching physics, namely, methods of modeling processes, existing problems in this area and recommendations for their solution. All offers are illustrated with specific examples. At the present stage of society's development, students need a quality education. In this regard, the article considers the use of electronic textbooks in physics and existing software modules in the process of teaching students of technical specialties.*

Problem. *Despite the measures taken by the state to improve the quality of education, the majority of students graduating from secondary special and higher education institutions in recent years have little or no knowledge of modern computer programs. The point is that the student, the future specialist, now needs to know the algorithm, in general, the ways to solve it, the stage, when he is asked a more serious problem. The problem is that they understand the problem, know the ways, stages, and methods of solving it systematically. To do this, the student must develop these skills throughout the lessons. At the same time, it is important that teachers develop the ability to model the process during lectures and practice.*

Methods. *In order to explain the problem raised in the article as examples, the problem of the spring is selected, and the method of its theoretical and numerical-graphical solution is given. Each of the results obtained was explained using known rules and software.*

Conclusion. *In general, the use of computer technology in education allows to increase the level of mastery of the material and increase the attractiveness of the subject under study. It was found that the proposed methodology, compared with the traditional method, develops students' algorithmic, logical and independent thinking, allowing them to express their ideas independently through the final result obtained.*

Keywords: *interactive technology, teaching physics, programming, modeling, Python programming language, vibration processes.*

**ПРЕИМУЩЕСТВО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКОВ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В
ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ И ОПИСАНИИ ПРОЦЕССОВ
(на примере языка программирования Python)**

Введение. *Важнейшей задачей для преподавателей среднего специального и высшего образования сегодня является дальнейшее повышение качества подготовки, организация учебного процесса, стимулирование самостоятельного мышления студентов и поиск наиболее эффективных методов обучения и инструментов для формирования их потребностей в новых знаниях. Использование интерактивных методов и электронной учебной литературы в учебном процессе позволяет не только повысить интерес к будущей специализации, но и образовательную деятельность в области науки. В статье приводятся инструкции по использованию одного из современных интерактивных методов преподавания физики, а именно методов моделирования процессов, существующие проблемы в этой области и рекомендации по их решению. Все предложения проиллюстрированы конкретными примерами. На современном этапе развития общества учащиеся нуждаются в качественном образовании. В связи с этим в статье рассматривается использование электронных учебников по физике и существующих программных модулей в процессе обучения студентов технических специальностей.*

Проблема. Несмотря на меры, принимаемые государством для повышения качества образования, большинство студентов, оканчивающих средние специальные и высшие учебные заведения в последние годы, практически не владеют современными компьютерными программами. Дело в том, что студенту, будущему специалисту, сейчас необходимо знать алгоритм, в общих чертах, способы его решения, этап, когда ему задают более серьёзную задачу. Проблема в том, что они понимают проблему, знают пути, этапы и методы ее систематического решения. Чтобы сделать это, ученик должен развивать эти навыки на протяжении всех уроков. В то же время важно, чтобы преподаватели развивали способность моделировать процесс во время лекций и практики.

Методы. Для того чтобы объяснить проблему, поднятую в статье, в качестве примеров выбрана задача о пружине и приведён метод её теоретического и численно-графического решения. Каждый из полученных результатов был объяснен с использованием известных правил и программного обеспечения.

Вывод. В целом, использование компьютерных технологий в образовании позволяет повысить уровень овладения материалом и повысить привлекательность изучаемого предмета. Было установлено, что предложенная методика, по сравнению с традиционным методом, развивает алгоритмическое, логическое и независимое мышление учащихся, позволяя им самостоятельно выражать свои идеи через полученный конечный результат.

Ключевые слова: интерактивные технологии, преподавание физики, программирование, моделирование, язык программирования Python, вибрационные процессы.

ФИЗИКА ВА ЖАРАЁНЛАРНИ ТАВСИФЛАШДА ДАСТУРЛАШ ТИЛЛАРИДАН Фойдаланишнинг Афзаллиги (Python дастурлаш тили мисолида)

Кириш. Бугунги кунда ўрта махсус ва олий таълим ўқитувчилари учун энг муҳим вазифа кадрлар тайёрлаш сифатини янада ошириш, ўқув жараёнини ташиқил этиш, талабаларнинг мустақил фикрлашларини рағбатлантириш ва уларнинг янги билимларга бўлган эҳтиёжларини шакллантириш учун энг самарали ўқитиш усуллари ҳамда воситаларини топишидир. Ўқув жараёнида интерфаол усуллар ва электрон ўқув адабиётларидан фойдаланиш нафақат келажакдаги ихтисосликка қизиқишини, балки фанга оид ўқув фаолиятини ҳам оширишига имкон беради. Мақолада физикани ўқитишнинг замонавий интерактив усулларидан бири, яъни жараёнларни моделлаштириш усуллари, ушбу соҳадаги мавжуд муаммолар ва уларни ҳал қилиш бўйича тавсиялар берилган. Барча таклифлар аниқ мисоллар билан тасвирланган. Жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида талабалар сифатли таълимга муҳтож. Шу муносабат билан мақолада техник мутахассисликлар талабаларини ўқитиш жараёнида физикада электрон дарсликлар ва мавжуд дастурий модулардан фойдаланиш кўриб чиқилади.

Муаммо. Давлат томонидан таълим сифатини ошириш бўйича кўрилаётган чоратадбирларга қарамай, сўнгги йилларда ўрта махсус ва олий ўқув юртларини битираётган талабаларнинг аксарияти замонавий компьютер дастурлари ҳақида кам маълумотга эга ёки умуман маълумотга эга эмас. Гап шундаки, талаба, бўлажак мутахассис энди алгоритмни, умуман, уни ҳал қилиш йўллари, ундан жиддийроқ муаммо сўралганда босқични билиши керак. Муаммо шундаки, улар муаммони тушунишади, уни тизимли равишда ҳал қилиш йўллари, босқичлари ва усулларини билишади. Бунинг учун талаба ушбу кўникмаларни дарслар давомида ривожлантириши керак. Шу билан бирга, ўқитувчилар маъруза ва амалиёт давомида жараённи моделлаштириш қобилиятини ривожлантиришлари муҳимдир.

Усуллар. Мақолада келтирилган муаммони мисол сифатида тушунтириш учун баҳор муаммоси танланади ва унинг назарий ва рақамли-график ечими усули берилади. Олинган натижаларнинг ҳар бири маълум қоидалар ва дастурий таъминот ёрдамида тушунтирилди.

Хулоса. Умуман олганда, таълимда компьютер технологияларидан фойдаланиш материални ўзлаштириш даражасини ошириш ва ўрганилаётган мавзунинг жозибадорлигини ошириш имконини беради. Тавсия этилган методология анъанавий усул билан таққослаганда талабаларнинг алгоритмик, мантиқий ва мустақил фикрлашларини ривожлантиради, натижада олинган яқуний натижа орқали ўз фикрларини мустақил равишда ифода этишларига имкон беради.

Калит сўзлар: интерактив технология, физикани ўқитиш, дастурлаш, моделлаштириш, Python дастурлаш тили, тебраниш жараёнлари.

Introduction. At the current stage of development, the understanding of any process, whether scientific or industrial, connected with computer systems and programs, the ability to predict, design and predict the product of the process is becoming the greatest demand of modern professionals.

Therefore, the most important task for teachers of secondary special and higher education today is to further improve the quality of training, to organize the educational process, to stimulate students' independent thinking and to find the most effective teaching methods and tools to shape their needs for new knowledge [1,2].

The problem is that e-learning literature for special technical specialties in the learning process is generally underused or not used at all. It should be noted that a serious shortcoming of the lecture process, which is widely used in educational institutions, is the passive perception of students' learning material. The lack of activity level of students in the lecture is explained by the fact that the teacher uses only verbal descriptions, the student is not psychologically ready to perceive the material in this form and does not have the necessary theoretical knowledge. Presenting a theory through a long or, conversely, compressed, sometimes monotonous speech significantly reduces the audience's interest in the topic being studied.

In recent years, the process of computerization of education based in modern computer systems has led to the introduction of interactive methods in education and the development of distance learning [3, 4].

The use of interactive methods and e-learning literature in the educational process allows not only to increase interest in future specialization, but also educational activities in science. Most students are more receptive to information visually, especially if it is carefully prepared. These programs allow every student, regardless of their level of preparation, to actively participate in the learning process, individualize the learning process, behave, not be a passive observer, actively acquire knowledge and evaluate their capabilities. Students begin to enjoy the learning process regardless of external motivational factors. This is also facilitated by the fact that with the information technology of teaching, certain tasks of the teacher are transferred to the computer for a certain period of time.

Problem and offer to solve it.

Despite the measures taken by the state to improve the quality of education, the majority of students graduating from secondary special and higher education institutions in recent years have little or no knowledge of modern computer programs. We are not talking about computer programs such as *Word*, *Excell*, *Photoshop* and *Html* [5]. The point is that the student, the future specialist, now needs to know the modeling process, in general, the ways to solve it, the stage, when he is asked a more serious problem. The problem is that they understand the problem, know the ways, stages, and methods of solving it systematically. To do this, the student must develop these skills throughout the lessons. At the same time, it is important that teachers develop the ability to model the process during lectures and practice.

It is impossible to imagine how humanity in its activities (scientific, educational, technological, artistic) can do without models of the surrounding world. It is very difficult to formulate strict and precise rules for constructing models, but by the 21st century mankind has accumulated rich experience in modeling and using various objects and processes. The process of creating models is continuous, as is the process of developing sciences.

Visual models are often used in training. Models help learners to visualize objects and processes that are inaccessible to direct perception.

Models can be conventionally divided into three types: physical (having a nature similar to the original); material-mathematical (their physical nature differs from the prototype, but a mathematical description of the original behavior is possible); logical-semiotic (constructed from special signs, symbols and structural schemes). There are no rigid boundaries between the named types of models. Pedagogical models are mainly included in the second and third groups of the listed types. Next, we should dwell on the concept of "modeling", which is the process of creating, researching and using models. To create models, a person uses two types of "materials" - the means of consciousness itself and the means of the surrounding material world, which is why models are divided into abstract (ideal) and objective (real, material). The forms of modeling are varied and depend on the models used and their scope. By the nature of the models, subject and sign (information) modeling is traditionally distinguished.

Modeling is a method of researching certain objects by reproducing their characteristics on another object - a model, which is an analogue of a fragment of reality. In our time, modeling has become an important form of understanding the world. All new scientific theories are based on models. Newly created theories make it possible to build more and more new models, moving science forward. In the process of teaching students, mathematical and computer modeling has found a place. By teaching modeling, the teacher can build his own model of teaching a particular subject, discipline, course. You can sometimes hear

among teachers that this is not new, that something “we are already doing”. What are the benefits of a new learning approach?

A model is understood as a system that is indistinguishable from the modeled object with respect to some essential properties and distinguishable for all other properties that are assumed to be insignificant, although this is also no less important. The original object of study and its model are understood as a system. To build a model, you need to study the modeled object, that is, the educational process. The main way of studying is based on a systematic approach.

First of all, you need to determine the elements that make up the object and find out how they relate to each other. A particular model can have several characteristics. Each feature gives certain knowledge about the properties of the model and the simulated reality, will help determine the quality of the model and the means for modeling.

Computing experience (modeling skills) must include the following steps:

- development of a mathematical model;
- algorithm or method of solving equations;
- software development;
- calculations, analysis and optimization of results;
- physical description of the process, i.e. understanding the nature and laws of the events taking place.

Experience in solving major problems shows that the experience of mathematical modeling and computation combines the advantages of traditional theoretical and experimental research methods.

The use of an interactive method during the lectures to reveal the essence of simple and complex formulas obtained in the mathematical description of any physical process increases the level of the lecture and expands the student's worldview on the given topic.

True, the question arises as to whether a teacher should know his specialty or also know programming languages. However, learning programming languages is not easy and takes a lot of time. In addition, programming programs (Matlab, Mathcad, Matematica, Maple, C ++, C#, Delphi, etc.) require a computer with better enough performance, and each has its own language (code). So it is natural to ask reasonable questions about how much more load the teacher needs to put.

Nevertheless, it is required for every teacher to know English, a teacher knows English to some extent. Computers can be found in departments and lecture halls of educational institutions, even if they are not strong.

Therefore, based on the experience of many developed countries, the best way to solve the problem is to recommend PYTHON, a simple and modern programming language for researchers and teachers, which does not take up much computer space (total size 25 MB) and codes are spoken in English [6- 8].

A distinctive feature of Python-it is easytouse syntax makes this high-level programming language ideal for both beginners and those looking to change direction in the IT industry.

Despite the small size of the Python programming language, a special library (modules) designed for it make this language universal. In its library you can find, easily install and work with the necessary modules for Matlab, Matematica, ArcGis, as well as chemistry and other areas.

One of these modules is SciPy. It is open source and designed for scientific and engineering calculations.

The following article seeks to explain the proposition put forward by solving a specific problem that exists in physics.

Usage in specific instances.

In life, many engineering and industrial structures, objects, and devices include vibrating systems, or more simply, working materials such as springs. Such simple springs cause vibrations, and managing, controlling, and studying vibrations is a major engineering task. It is therefore important to study the analysis of vibration systems.

Vibrating motion, or simply vibrations, is the change of any motion, event, or state, which is characterized by a certain degree of repetition over time in terms of the values of the physical quantities that determine the motion or state. Vibrations are encountered in the study of the nature of various physical phenomena, for example: sound, light, alternating currents, radio waves, vibrations of pendulums, and so on.

Examples of vibrational motion are physical and mathematical pendulums, wires, speakers, and telephone membranes, charge, current, and voltage in a vibrational circuit, and so on. Usually in vibrations, one type of energy is converted into another type of energy.

If the values of the physical quantities that change during the oscillations are repeated over a period of time or at intervals, such oscillating motions are called periodic oscillations. The simplest type of periodic

oscillation is called a harmonic oscillation, and its mathematical expression is expressed in the form of a well-known secondary differential equation:

$$x''(t) + \omega^2 \cdot x(t) = 0, \tag{1}$$

where ω is a physical parameter. Equation (1) leads to oscillations of a one-dimensional system with small parameter variations (i.e., with harmonics). Here one dimension, that is, one movement, means that only one dimension occurs in one coordinate system. In addition to equation (1), two boundary conditions are also required, such as $x(0)$ and $x'(0)$.

a) Model of simple system

As mentioned above, engineering and physical systems that surround our lives work on the basis of vibrations, or are subject to vibrations, and differential equations are one of the main means of understanding, predicting, and controlling such vibrations. As an example, consider the simplest model that reflects the important dynamics of a vibrational system, i.e. a system attached to a spring and reflecting a body of mass m that can move in a straight line without friction (Figure 1.a). When the spring is stretched (or compressed) along its longitudinal length, the force of elasticity generated in the spring pulls the body back (or pushes) and can act against (reverse) the movement. In other words, let $x(t)$ be the position of the body on the x -axis, i.e. its direction of motion. The spring is at rest when $x = 0$ and does not stretch, so the force of elasticity is zero and such a state $x = 0$ is the equilibrium state of the body. The elastic force of the spring is equal to $-kx$, where k is a constant quantity measured, which is called the spring stiffness. To simplify the system, we assume that there are no other forces acting on the body (e.g., friction force). According to Newton's second law of reciprocity, we obtain the following equation from $F = ma$ and $F = -kx$ and $x'' = a$ [9]:

$$-k \cdot x = mx'' . \tag{2}$$

The solution of equation (2) can be written as follows:

$$x''(t) + \omega^2 x(t) = 0 \tag{3}$$

Here $\omega = \sqrt{k/m}$.

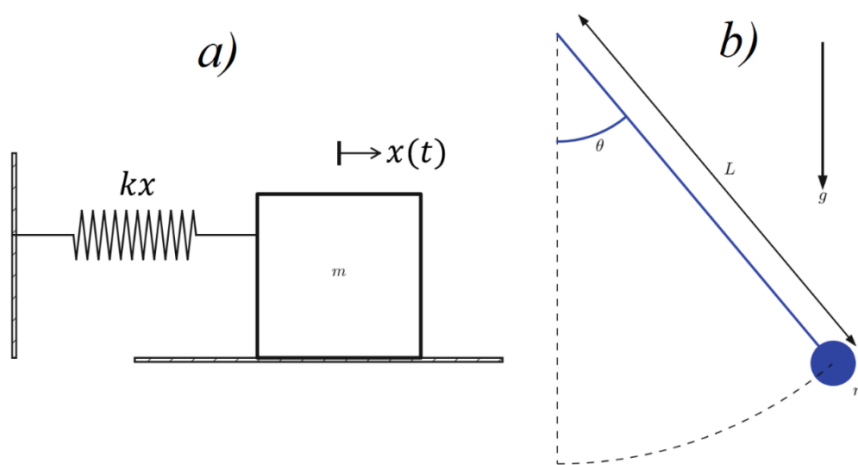

Figure 1. Simple oscillating one-dimensional dynamic system models. a) spring pendulum (without friction), b) mathematical pendulum

Equation (3) is a simple differential equation of the second order that usually requires two initial conditions, one $x(0)$ and the other $x'(0)$ in terms of velocity. In this case, the quiescent position of the body in a position away from the state of equilibrium is selected:

$$x(0) = x_0, \quad x'(0) = 0.$$

With the initial conditions given, a clear solution of equation (3) takes the form $x(t) = x_0 \cos(\omega t)$.

This can be easily verified by substituting equation (3) and checking the initial conditions. As the law of vibration is described by the cosine function curve, the selected spring-mass system oscillates back and forth.

The appearance of the differential equation given in equation (3) also occurs in many other processes. a classic example of this is a simple mathematical pendulum swinging back and forth (Figure 1.b). Its solution can also be found in many physics literatures derived from Newton's second law of motion:

$$mL\theta'' + mg \sin \theta = 0$$

where, m is the mass of the body, which is suspended at the end of an L -length elongated rope suspended at one end from the ceiling, g is the acceleration of free fall, and θ - is the angle formed by the vertical of the rope. In the resulting harmonic oscillations, the smallness of the angular value of θ can be taken into account, and and and and after the substitutions $\sin \theta \approx \theta$ and $x = \theta$ and $\omega = \sqrt{g/L}$ again come to equation (3).

b) Numerical solution method

Not everyone is familiar with the method of numerical solution of simple differential equations of the second order, especially if several of the most common such methods are popular. However, it should be noted that there are many students who know how to solve first-order differential equations and even systems of first-order equations. Therefore, using a less difficult but very common method, to solve Equation (3) it is possible to make it look like a system of two differential equations of the first order. The following system of differential equations of the first order arises when two new unknown functions $u = x$ and $\mathcal{G} = x' = u'$ put them in equation (3) accordingly:

$$\begin{cases} u' = \mathcal{G}, \\ \mathcal{G}' = \omega u. \end{cases} \tag{4}$$

(Note that Newton's 2nd law can be used to obtain a second-order derivative.)

$$\begin{cases} \frac{u^{n+1} - u^n}{\Delta t} = \mathcal{G}^n \\ \frac{\mathcal{G}^{n+1} - \mathcal{G}^n}{\Delta t} = -\omega^2 u^n \end{cases} \tag{5}$$

If we determine the required unknowns from this, the following system of equations is formed:

$$\begin{cases} u^{n+1} = u^n + \Delta t \mathcal{G}^n \\ \mathcal{G}^{n+1} = \mathcal{G}^n - \Delta t \omega^2 u^n \end{cases} \tag{6}$$

The system of equations obtained (6) is the representation of the second-order differential equation (3) by the Eylor method. Now we move on to the stage of programming, ie the translation into computer language, to see and analyze the solution of (6) [10].

c) Numerical solution methods and programming

Many special libraries (module packages) have been created for the Python programming language, which are designed to perform a specific task. We use *NumPy* and *matplotlib.pyplot* modules to solve problem and graphically represent its solution.

NumPy– is an open source module for Python that provides general mathematical and numerical operations in the form of pre-built, fast functions. They are combined in high-end packages. They provide functionality comparable to MatLab functions. *NumPy* (Numeric Python) provides basic methods for managing large arrays and matrices [11].

Matplotlib– is a library (also supports 3D graphics) for data visualization in the Python programming language in two-dimensional (2D) graphics. The resulting images can be used as illustrations in publications [12].

As mentioned earlier, since we already know that $x(t) = x_0 \cos(\omega t)$ the solution of the second-order differential equation (3) is visible, we select the appropriate simulation interval in the range $[0, T]$ to verify the compatibility of the numerical solution and the theoretical solution. To select the desired points, we can specify the following [13]:

- The process has a period equal to $T_0 = 2\pi/\omega$ (period $T_0 u(t) \sim \cos \omega t$ is the time difference between the two vertices of the curve);
- To simulate a time interval ($T = 3T_0$) equal to three periods of the cosine function, the time step Δt must be chosen so that there are 25 intervals for each period (i.e., $\Delta t = T_0/25$);
- The time step Δt determines the total number of computational cycles ($Nt = T/\Delta t$).

The rest of the program is the correct coding of the forward-looking Euler method (to verify the accuracy of the numerical solution, we describe the theoretical solution lines of the numerical and differential equations in a diagram):

```
Omega0=3
T0=2*pi/omega0
delT=T0/25
```

```

T=4*T0
NN=int(round(T/delT))
t=linspace(0, NN*delT, NN+1)
u0=zeros(NN+1,0)
v0=zeros(NN+1,0)
x0=4
u0[0]=x0
v0[0]=0
for i in range(NN):
    u0[i+1]=u0[i]+delT*v0[i]
    v0[i+1]=v0[i]-dt*omega0**2.0*u0[i]
figure=plot.figure()
Kl1, Kl2=plot.plot(t, u, 'b-', t, x0*cos(omega0*t), 'r--')
figure.legend((Kl1, Kl2), ('numerical', 'theoretical'), 'upper left')
plot.xlabel('t')
plot.show()
plot.savefig('tmp.png')

```

The comparison between the numerical solutions performed in Figure 2 and the exact solutions of the differential equation determined analytically is shown in one plane. Surprisingly, the incorrect view of the numerical solution is due to a programming error or a problem with the chosen Euler method?

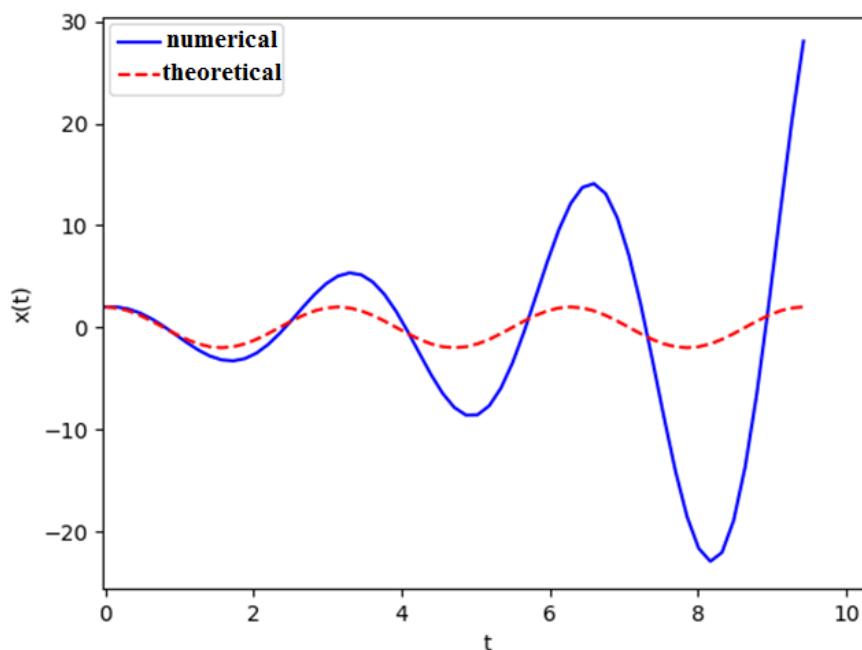

Figure 2. Numerical and analytical solutions of the vibration system

To determine what the current error is, the program must first calculate the two phases of the time cycle using a calculator. This will generate some intermediate results for comparison. For example, using $x_0 = 4$, $delT = 0.1561$, and $\omega = 3$, we can obtain $u_0^1 = 4$, $v_0^1 = -1.2563706$, $u_0^2 = 1.8060791$, and $v_0^2 = -2.5127412$. The results of the small calculations performed indicate that the configured program is working properly.

The next step is to minimize the program's calculation step and make sure the comparison results are more accurate. Figure 3 shows the numerical and precise analytical solutions for the $T_0 / 40$, $T_0 / 160$, $T_0 / 1000$, and $T_0 / 5000$ cases of the time step Δt . From the comparisons in the figure, it can be seen that the results are much better and that the best result depends on the computational step of the program. Again, the most accurate solution can be reached after a total of 5000 computational intervals. That's a lot. On modern laptops, this is not a problem, because the calculations take only a fraction of a

second. As can be seen from Figure 3, the numerical method and the exact solutions are almost the same when the calculation step is $T_0/5000$, i.e. the lines overlap. So, the intended goal was achieved.

The next step is to reduce the calculation step and make sure the results are accurate. Figure 3 shows the numerical and theoretical solutions for the $T_0/40$ (a), $T_0/160$ (b), $T_0/1000$ (c), and $T_0/5000$ (d) cases of the time step Δt . It can be seen that the results improve further and the best result depends on the step. Again, the most accurate solution can be reached after a total of 5000 calculation intervals. That’s a lot. On modern laptops, this is not a problem, because the calculations take only a fraction of a second. As can be seen from Figure 3, the numerical solution method and the exact analytical solutions are almost the same when the computational step is $T_0/5000$, i.e. the lines overlap. So, the intended goal was achieved.

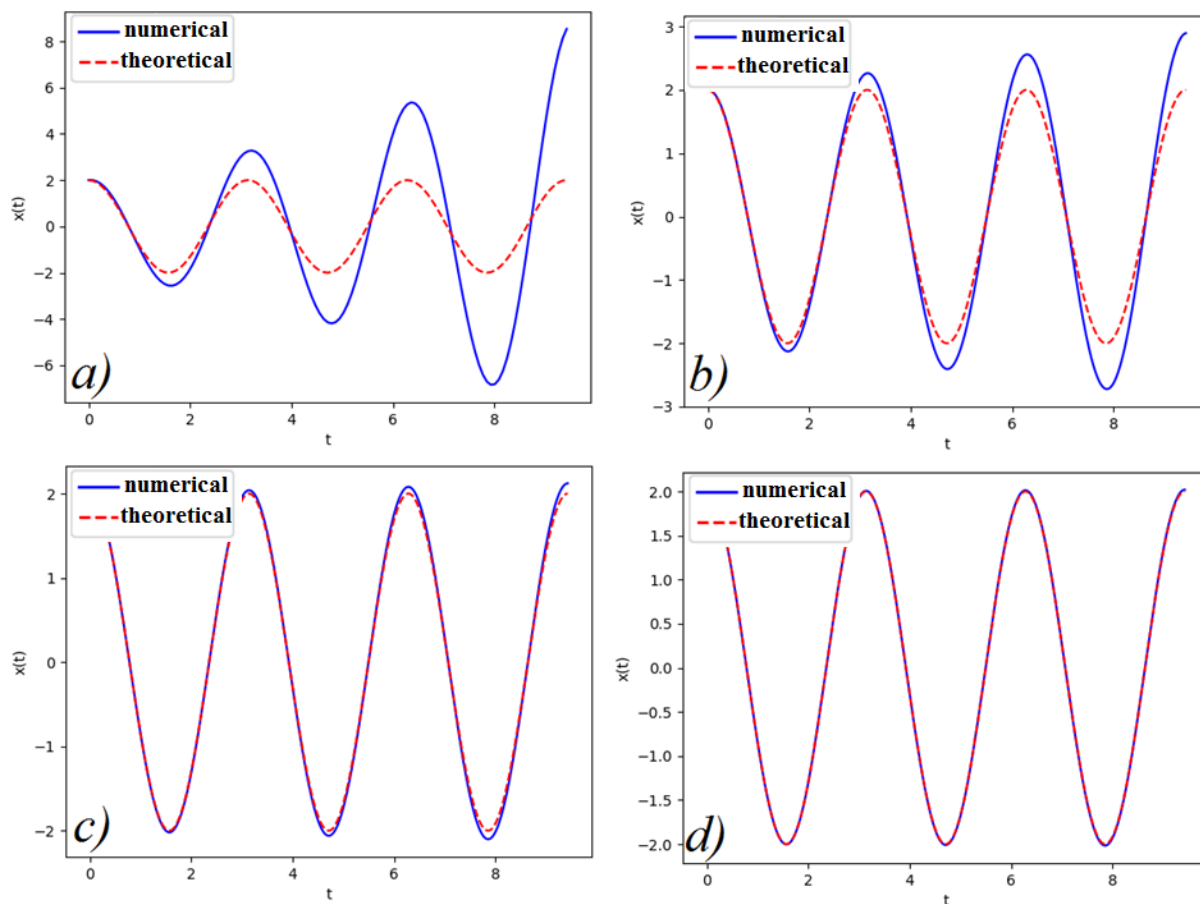

Figure 3. Simulation of a vibration system with different time steps. Here is the value of the calculation step Δt : $T_0/40$ (a), $T_0/160$ (b), $T_0/1000$ (c) and $T_0/5000$ (d)

g) Analysis of the obtained result

Majority of people, know the process that takes place in the oscillating systems shown in Figure 1, i.e., the system oscillates according to the sine or cosine law. However, not everyone at a glance knows what the mathematical expression describing it means in the secondary differential equation (3) and the essence of its solution. As can be seen from Figure 3 obtained as a result of the sequence of operations, the solution of equation (3) shows that the processes shown in Figure 1 oscillate over time according to the cosine law, i.e. the change in coordinate. Definitely this increases the student’s understanding of the process and mathematical expression solution.

Conclusion.

The following advantages are obtained when using different programming languages (for example, Python) and its methods in the explanation of physical processes in the curriculum of higher education institutions:

- Using computer demonstration significantly increases the interest and enthusiasm of students to study this topic;
- Visual presentation of the studied events expands the possibilities of computer programming;
- completes theoretical material, prepares students to work with real components of the Python environment;

-students acquire computer knowledge, have the skills to solve practical problems, learn to calculate numbers and process experimental data using ready-made software packages.

In general, the using computer technology in education allows to increase the level of mastery of the material and increase the attractiveness of the subject under study. The proposed methodology develops students' algorithmic, logical and independent thinking compared to the traditional method, allowing them to express their opinion independently through the final result obtained.

References:

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated 07.02.2017 Decree PF-4947 "On the strategy of further development of the Republic of Uzbekistan."
2. Ishmukhamedov R., Abdukadirov A., Pardaev A. (2014) Innovative technologies in education / T.:Tashkent.
3. Information and communication technologies in science and education: a collection of materials of the republican scientific-practical conference. Tashkent, 2017.
4. Sadullayev I., Abdiyeva Z. (2019) Improving the effectiveness of lessons in primary education using Phet interactive simulators. *Scientific-theoretical and methodological journal "Pedagogical skills"*, No. 4, pp. 133-135.
5. Electronic source: <https://habr.com/ru/company/yandex/blog/272759/>.
6. Electronic source: <https://www.python.org/>.
7. Jesse M. Kinder and Philip Nelson (2018). A Student's Guide to Python for Physical Modeling: Updated Edition..
8. J.M. Kinder and P. Nelson (2015), A Student's Guide to Python for Physical Modeling, Princeton Univ. Press.
9. Electronic source: http://hplgit.github.io/prog4comp/doc/pub/._p4c-bootstrap-Matlab021.html
10. Electronic source: https://en.wikipedia.org/wiki/Euler_method.
11. Electronic source: <https://matplotlib.org/users/license.html#copyright-policy>.
12. Electronic source: <https://numpy.org/>.
13. Electronic source: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-32452-4_4

IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTABLARNING 10-SINFLARIDA ORGANIK KIMYONI VARIATIV O‘QUV REJA ASOSIDA O‘QITISH METODIKASI

Temirov Farrux Faxridinovich,

*Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti “Muhandislik texnologiyalari” fakulteti
“Umumiy kimyo” kafedrasida stajor-tadqiqotchisi
temirovfarrux94@gmail.com*

Ushbu maqolada ixtisoslashgan maktablarning 10-sinflarida variativ o‘quv reja asosida tanlov sinflarini tashkil qilish tartibi, tanlov sinflari turlari va ularda dars jarayonlarini tashkil qilish orqali yoshlarning bilim olish darajasini yanada oshirish, ularni ma’lum maqsadlari yo‘lida birlashtirib kompleks bilim berish mazmun-mohiyati yoritib berilgan. Shuningdek, variativ o‘quv rejada tanlov sinfini tashkil etish, tabiiy fanlar yo‘nalishi xususan organik kimyo fani chuqur o‘tiladigan guruhlarda o‘quv rejalar tuzish, ular uchun maxsus darsliklar tayyorlash, kimyo fanini zamonaviy metodlar bilan taskil qilish, har bir darsni tajribalar asosida o‘tish maktab o‘quvchilarining tabiiy fanlarni yaxshi o‘zlashtirishga va oliy ta’limda o‘qishini davom ettirishida yaxshi samara berishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: variativ, innovatsion, organik kimyo, tanlov sinf, qiziqish, kreativlik, rivojlantirish, metodika, kompleks guruhlar, o‘zgaruvchan o‘quv reja, qobiliyat.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ В 10 КЛАССЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ШКОЛ НА ОСНОВЕ ВАРИАТИВНОЙ ПРОГРАММЫ

В данной статье речь идёт о порядке организации отборочных занятий по вариативному учебному плану в 10-классе специализированных школ, видах отборочных занятий и организации в них учебных процессов, для дальнейшего повышения уровня воспитанности младших школьников. людям, даны исчерпывающие знания путем объединения их для определенных целей, поясняется сущность. А также организация отборочного занятия в вариативном учебном плане, создание планов занятий в группах с углубленным изучением естественных наук, особенно органической химии, подготовка к ним специальных учебников, организация химии современными методами, преподавание каждого урока на основе лабораторных опытов. Разъясняется, что переход хорошо скажется на овладении студентами естественными науками и продолжении обучения в вузах.

Ключевые слова: вариативная, инновация, органическая химия, интерес, креативность, метод, комплекс, группы, переменный учебный план, способность.

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING ORGANIC CHEMISTRY IN THE 10-CLASS OF SPECIALIZED SCHOOLS ON THE BASIS OF VARIABLE CURRICULUM

The content of this article is the procedure for organizing selection classes based on a variable curriculum in the 10- grades of specialized schools, the types of selection classes and the organization of lesson processes in them, to further increase the level of education of young people, and to provide comprehensive knowledge by combining them for certain goals. the essence is explained. Also, organizing a selection class in the variable curriculum, creating study plans in groups with in-depth study of natural sciences, especially organic chemistry, preparing special textbooks for them, organizing chemistry with modern methods, each lesson based on laboratory experiments. it is thought that the transition will have a good effect on the students' mastery of natural sciences and continuing their studies for higher education.

Key words: variable, innovation, selection class, organic chemistry, interest, development, method, complex, groups, variable curriculum, ability.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi PQ-4805-sonli “Kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzliksiz ta’lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” Qarorlari hamda 2022-yil 14-apreldagi PF-106-sonli “Prezident ta’lim muassasalari agentligi tizimidagi ixtisoslashtirilgan maktablar tarmog‘ini kengaytirish to‘g‘risida” Farmoni ham ixtisoslashtirilgan maktablar va tabiiy fanlarga bo‘lgan e’tiborning yaqqol dalili hisoblanadi.

2022-yil 20-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida “Ijtimoiy davlat bu, eng avvalo, inson salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, odamlar munosib hayot kechirishiga zarur sharoitlar yaratish, kambag‘allikni qisqartirish, demakdir. Shu bois, birinchi navbatda, e‘tiborni Yangi O‘zbekiston uchun eng katta investitsiya bo‘lgan ta‘limni qo‘llab – quvvatlashga qaratamiz. **“Najot - ta‘limda, najot-tarbiyada, najot-bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi”** – degan nutqlarini tahlil qilar ekanmiz, endilikda ta‘lim va tarbiya O‘zbekistonda eng muhim va oliy maqsadimizga aylantirishimiz lozimligini anglashimiz lozim.

Hozirgi ilm-fan, texnika va sanoat jadal rivojlanayotgan, ijtimoiy, ekologik holat munosabatlari muntazam o‘rganilayotgan vaqtda maktablarda kimyo fanini mazmun jihatdan yangicha o‘qitish ham zaruriyat, ham zamon talabidir.

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida fanlarni o‘qitish jarayonida fan-texnika taraqqiyoti, muhandislik, matematika va kundalik hayot bilan bog‘lab o‘rganish (STEAM yondashuvi) ta‘lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning dolzarb masalasidir. Umumiy o‘rta maktablarida kimyo fanidan ta‘lim berish, uning fan-texnika taraqqiyotida, ishlab chiqarish sohalari va kundalik hayotda tutgan o‘rni bilan belgilanadi.

Ta‘lim va tarbiyaga e‘tibor berilgan yurtda yuksalish, rivojlanish, gullab-yashnash va albatta, tinchlik hukmronlik suradi. Ma‘lumki, “Kimyo o‘qitish metodikasi” fani kimyo asoslarini o‘zlashtirish metodikasi va texnologiyalarini o‘rgatadi. Har qanday fanni o‘qitishning tarbiyaviy masalalari bilan bir qatorda jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan tarbiyaviy masalalar ham mavjud.

Kimyo o‘qitishda ta‘limning ijobiy shakllarini ham o‘quvchilar ongiga muvaffaqiyatli singdirish mumkin. Bundan tashqari, kimyo asoslarini o‘qitish jarayonida o‘quvchilar bilimini har tomonlama rivojlantirish fanning asosidir. “Kimyo o‘qitish metodikasi” fanining tarixiy rivojlanishiga ko‘ra umumta‘lim maktablarida kimyo o‘qitish metodikasi o‘qitiladigan fan hisoblanadi. Mustaqillik yillarida ta‘limni isloh qilish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Maktabda bir necha yillik o‘qitish jarayonida shakllangan kimyoning asosiy nazariy masalalari, respublikaning tabiiy kimyoviy resurslari va ulardan olingan mahsulotlarning o‘zlashtirilishi, kimyo rivojiga sharq mutafakkirlarining qo‘shgan hissasi, elementar kimyo va organik kimyo mazmunini saqlab qolish, kimyogarlar uchun qo‘shimcha darsliklar (interaktiv qo‘llanma, multimediali elektron darsliklar) kimyogarlar tomonidan yaratilgan. Shu sababli uzluksiz ta‘lim bosqichli maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda kimyo fanini o‘qitish uchun yagona bo‘lgan ixtisoslashgan maktablarning variativ guruhlarida “Kimyo o‘qitish metodikasi” darsligini yaratish muammosi yuzaga keldi.

Asosiy qism. Jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida ta‘lim jarayoniga qo‘yilgan talablar bir xil bo‘lgan emas. Chunonchi, ular jamiyat rivojlanishining qonuniyatlaridan va uning eng muhim vazifasi yosh avlodni o‘qitish hamda tarbiyalashdan kelib chiqqan. Hozirgi kunning vazifasi o‘quv jarayonini o‘quvchilarda faqat reprodaktiv fikrlashni emas, balki ijodiy fikrni ham shakllantiradigan yo‘sinda tashkil qilishdir. Bunda tabiiy fanlar bo‘yicha o‘quvchilarning savodxonliklarini oshirish yuqori kasb egallaydi.

Tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlik deganda insonning tabiiy fanlarga oid g‘oyalarni bilishi, faol fuqaro sifatida tabiiy fanlar bilan bog‘liq muammolarni halqila olishi tushuniladi. Tabiiy fanlar bo‘yicha savodxon bo‘lgan shaxs tabiiy fanlarva texnologiyalarga oid muammolarni ilmiy dalillarga asoslangan holda muhokama qilishda ishtirok eta oladi. Tabiiy fanlardan asosan kimyo darslarida kimyoviy o‘yin va analogiyalardan ham foydalanish ijobiy natijalarni beradi, ayniqsa Didaktik o‘yinlar texnologiyalari o‘quvchi faoliyatining faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Ular o‘quvchiga ijobiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarish va rivojlantirishning amaliy yechimlarini aniqlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Didaktik o‘yinlar o‘quvchilarda tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, tatqiq qilish hisoblash, o‘lchash, yasash, sinash, kuzatish, solishtirish, xulosa chiqarish, mustaqil qaror qabul qilish, guruh yoki jamoa tarkibida ishlash axloq - odob o‘rgatish, nutq o‘stirish til o‘rgatish, yangi bilimlar o‘rgatish va boshqa faoliyat turlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bunda ixtisoslashgan maktablarda variativ o‘quv reja asosida tanlov sinflarini tashkil qilish hamda tabiiy fanlarni chuqur o‘qitishning ahamiyati yuqori hisoblanadi.

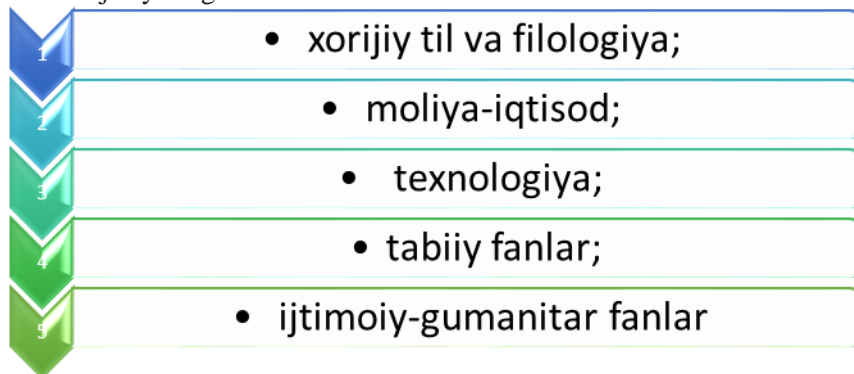
“Kimyo o‘qitish metodikasi” fani kimyo asoslarini o‘zlashtirishga o‘rgatadi. Tayyor bilim beruvchi fandan farqli o‘laroq, fan ham ilmiy fan sifatida xizmat qiladi, chunki pedagogik ish jarayonida yangi o‘qitish usullari yaratiladi. O‘quv jarayoniga ilg‘or ta‘lim texnologiyalarini qo‘llash orqali o‘qitish va o‘qitish uslublarini takomillashtirish ham ilmiy-metodik ish hisoblanadi. O‘qitish metodlari o‘qituvchi mehnati bilan rivojlanadi.

Kimyo o‘qitish metodikasi pedagogika bilan chambarchas bog‘liq. Chunki uning tarbiyaviy vazifasi pedagogika qonunlariga asoslanadi. Uning uslubiy asosini milliy istiqloq g‘oyasi tashkil etadi. Kimyo metodologiyasining ta‘sir ob‘ekti - har xil yoshdagi, har xil darajadagi xarakter va qiziqishlarga ega bo‘lgan barcha yoshdagi talabalar. Maktab uchun yoziladigan kimyo darslari o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va

bilim darajasidan kelib chiqib yozilishi kerak. Fiziologiya va psixologiya talabalarning yoshga bog'liq xususiyatlarini o'rganadi. O'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash jarayonlari Ularning muammolarini hal qilish uchun bo'lajak fan o'qituvchilari yosh fiziologiyasi va psixologiyasi fanlarini yaxshi bilishlari kerak. Kimyo o'qitishda zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi munosabati bilan informatikaning funksiyasi, ya'ni kompyuter yordamida o'qitish usullarini egallash vujudga keldi. Xuddi shunday, har bir o'qituvchi pedagogdir. Tajribalarning matematik natijalari. Analiz masalalarini bilish uchun matematika fanlari asoslaridan to'liq xabardor bo'lishi kerak.

Variativ (o'zgaruvchan) o'quv reja- umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilar ixtiyoriy tanlovi asosida tanlov sinf yo'nalishlari tashkil etish. Tanlov sinflar 5 ta yo'nalishda bo'lib, ular quyidagicha sinflanadi (1-sxema)

Xalq ta'limi vazirining tegishli buyrug'iga muvofiq, 2019-2020-o'quv yilining 3-choragidan boshlab umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-11-sinflarida 5 ta yo'nalishda variativ o'quv rejalar tajriba-sinov sifatida joriy etilgan edi.

1-sxema. Tanlov sinflarining 5 ta yo'nalishi

• Variativ o'quv rejalarini joriy qilishdan maqsad o'quvchilarning o'zi qiziqqan fanlarni chuqur o'rganishiga sharoit yaratish, maktab bitiruvchilarining oliy o'quv yurtiga kirish imtihoniga tayyorgarlik ko'rishini ta'minlash va yuqori sinflarda o'quv jarayonini kasblarga yo'naltirilgan holda tashkil etishdan iborat. Shuningdek, 2020-2021-o'quv yilida tanlov sinflari yo'nalishi 5 tadan 12 taga oshirilishi ham asosiy o'zgarishlardan biri hisoblanadi. Bunda 2020-2021-o'quv yilida quyidagi yo'nalishlar tanlovi yaratilmoqda:

- birinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — xorijiy til va filologiya yo'nalishi;
- ikkinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — moliya — iqtisod yo'nalishi;
- uchinchi yo'nalish: 7-8-9-10-11-sinflar uchun — veb-frilanser (Internet tarmog'i orqali mehnat daromadi olish) yo'nalishi;
- to'rtinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — texnologiya yo'nalishi;
- beshinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — tabiiy fanlar yo'nalishi;
- oltinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — ijtimoiy-gumanitar yo'nalish;
- yettinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — boshlang'ich ta'lim yo'nalishi;
- sakkizinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — kimyo texnologiya yo'nalishi;
- to'qqizinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — geografiya va geologiya yo'nalishi;
- o'ninchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — maktabgacha ta'lim va psixologiya yo'nalishi;
- o'n birinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — tarix va arxeologiya yo'nalishi;
- o'n ikkinchi yo'nalish: 10-11-sinf uchun — turizm yo'nalishi

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirining 2020-yil 15-iyundagi 144- sonli buyrug'i asosidagi "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida variativ o'quv rejalarini tajriba-sinovdan o'tkazish bo'yicha tavsiya" sidda belgilab qo'yilgan tartibga muvofiq ayrim fanlar chuqur o'rganiladigan davlat ixtisoslashtirilgan umumiy o'rta ta'lim muassasalarida tajriba-sinovdan o'tkaziladigan (tanlov sinfi tanlov fanlar bo'yicha) kimyo fani yo'nalishi bo'yicha variativ o'quv rejalar ishlab chiqilgan. Unga ko'ra kimyo fani bo'yicha ikkita yo'nalishda tanlov asosida o'qitilishi ko'rsatib o'tilgan.

► Umumta'lim maktabida barcha yo'nalishlarda tanlov sinflari ochilishi talab etilmaydi.

► Maktabda bitta yo'nalishda tanlov sinfi ochilishiga ham yo'l qo'yiladi. Yo'nalishlarni ochishda bu maktabning imkoniyati, o'quvchilarning xohishi va yuqori malakali, tajribali o'qituvchilarning mavjudligi inobatga olinadi.

► An'anaviy sinf 15 ta majburiy fanni o'qiydi, tanlov sinfi 8 ta majburiy fanni o'qiydi.

► Maktabda variativ o'quv rejalarining yo'nalishi avvalo o'quvchilar o'rtasida o'tkaziladigan so'rovnoma asosida aniqlanadi. So'rovnoma natijasida, o'quvchilar tanlovi asosida ma'lum bo'lgan yo'nalish pedagogika

kengashida muhokama qilinadi va bu holat qo‘llab-quvvatlansa, variativ o‘quv rejasi yo‘nalishi pedagogika kengashi qarori bilan belgilanadi .

► Agar maktabda o‘quvchi tanlagan yo‘nalishdagi fan bo‘yicha yuqori malakali va tajribali o‘qituvchi bo‘lmasa, bunda ushbu yo‘nalishda variativ o‘quv rejani joriy qilish yoki tanlov sinfini tashkil etish masalasi vaqtincha to‘xtatiladi. Toki, maktab direktori tomonidan ushbu yo‘nalishdagi fan bo‘yicha yuqori malakali va tajribali o‘qituvchi jalb qilinguniga qadar to‘xtatib turiladi.

► Tanlov sinfidagi o‘quvchilar soni Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi 140-son qarori bilan tasdiqlangan Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risida Nizomga muvofiq 35 nafargacha bo‘lishi lozim. Maktabda bitta 10-sinf yoki 11-sinf bo‘lsa va sinfdagi o‘quvchilar 100 foiz bitta yo‘nalishni tanlasa, bunday sinflarda ham variativ o‘quv rejani joriy qilish mumkin.

O‘quv dasturda 10-11-sinflarda kimyo fani xaftasiga 7 soatdan jami 238 soatdan o‘qitilib, mavzular kengaytirilgan holda, har bir mavzuni mustahkamlashga laboratoriya tajribalari, masala, mashqlar, testlar yechish hamda qo‘shimcha adabiyotlar asosidagi kimyo-texnologik jarayonlar, ularning amaliy ahamiyatiga taaluqli ma’lumotlar berish orqali o‘qitilishi belgilab qo‘yilgan. Dasturda boblar kesimida mavzularga ajratilgan umumiy soatlar hajmi keltirilgan bo‘lib, ularning taqsimlanishi o‘qituvchi tomonidan ijodiy yondoshgan holda amalga oshiriladi. Jumladan, taqvim mavzuiy rejani tuzushda o‘quv dasturida boblarga ajratilgan (mavzularga berilgan) umumiy soat hajmidan chiqmagan holda taqsimlanishi zarur. Shuningdek, o‘quvchilarning Davlat ta’lim standartini o‘zlashtirish yuzasidan o‘tkazilgan monitoring natijalariga ko‘ra o‘quvchilar bilimida aniqlangan bo‘shliqlarni to‘ldirish maqsadida mavzularga ajratilgan soat hajmini 15% gacha o‘zgartirish va metodik kengash yig‘ilishida kelishilgan holda maktab pedagogika kengashida muhokama qilinib tasdiqlanishi maqsadga muvofiqdir.

Mazkur dasturda tavsiya etilayotgan adabiyotlar ro‘yxatidan fan o‘qituvchilari ijodiy yondoshgan holda mavzularni kengaytirib o‘qitishda foydalanishlari mumkin.

1-jadval.

Tabiiy fanlar yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv reja namunasi

T/r	Fanlar nomi	Haftalik soatlar	
		10- sinf	11- sinf
Majburiy fanlar			
1.	Ona tili va adabiyoti	3	3
2.	O‘zbek tili (rus tili)	3	3
3.	Chet tili	3	3
4.	Tarix	2	2
5.	Matematika	4	5
6.	Informatika	2	2
7.	Ma`naviyat asoslari	0,5	0,5
8.	Jismoniy tarbiya	1,5	1
Jami soat		19	19,5
Tanlov fanlar			
1.	Biologiya	5	5,5
2.	Kimyo	7	7
Jami soat		11	11,5
Umumiy soat		19	19,5

2-jadval

Organik kimyo fanidan 10-sinflardagi nazariy va amaliy mavzular

№	Boblar nomi	Soatlar taqsimoti		
		Jami	Nazariy	Amaliy va nazorat ishi (laboratoriya ishibilan)
1	Organik kimyoning tuzilish nazariyasi	20	13	7
2	Uglevodorodlar	69	39	30
3	Kislorodli organik birikmalar	69	36	33
4	Azotli organik birikmalar	46	24	22
Jami		204	112	92

Tanlov fani bo'yicha qo'shimcha ajratilgan soatlarda quyidagilar amalga oshiriladi:

- o'quvchilarga fanlarni chuqur o'rgatish va tegishli mavzularga doir qo'shimcha ma'lumotlar berish;
- o'quvchilar bilimini mustahkamlash va mavzularni to'liq o'zlashtirilishini ta'minlash;
- "Khan Academy O'zbek — Onlayn ta'lim platformasi" ta'lim resurslaridan foydalanish;
- qo'shimcha adabiyotlardan misol va masalalar, testlar (DTM saytidagi namunaviy testlar) echish;
- oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilarini jalb qilish;
- o'quvchilarni oliy ta'lim muassasalarining kirish imtihonlariga tayyorlash

Kimyoviy ta'lim usullarining tasnifi kimyoviy ta'limning optimal usullarini tanlash va amalga oshi-rish jarayonida kimyo o'qituvchisi (boshlang'ich yoki tajribali) birinchi navbatda ularning faoliyat ko'rsatish darajalarini hisobga olishi maqsadga muvofiqdir:

Uslubiy daraja. Uslubiy darajada, masalan, integrativ yondashuv ishlaydi. Ushbu yondashuv kimyo va boshqa bilim obyektlarining universal bog'liqligi va o'zaro bog'liqligi haqidagi yetakchi g'oyani, materiya, harakat va energiyaning turli shakllarini uzluksiz integratsiya va farqlash g'oyasini amalga oshirish uchun kimyo o'qitishning didaktikasi va usullariga mos keladi, (xususan, kimyo), tabiiy-gumanitar fanlar muammolarini yaxlit hal etish uchun ta'lim, kimyo va boshqa fanlarning aloqadorligi umumiy darajada o'rganiladi.

Didaktikaning bu uslubiy darajasida kimyo o'qitish metodlarida induksiya, deduksiya, analogiya, tahlil, sintez, taqqoslash, qiyoslash, konkretlashtirish, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tizimlashtirish, modellashtirish, prognozlash, integratsiyalash usullari keng qo'llaniladi. Bu bosqichda kimyo o'qitishda (kimyoviy ta'limda ham) taqdimot (ma'ruza, hikoya, tavsif, bayon va boshqalar), suhbat, mustaqil ishlash usullari mavjud.

Kimyogar-o'qituvchi har bir metodning afzalliklari va kamchiliklarini bilishi, uning didaktik imkoniyatlaridan foydalanishi kerak.

Xulosa. O'quvchilar variativ guruhlarda organik kimyo fanini o'qir ekan, ular tabiatda barcha moddalar tarkibida organik moddalar (uglevodorodlar-tabiiy gaz va benzin, kislorodli va azorli organik moddalar – spirtlar, efirlar, karbon kislotalar, kraxmal va selyuloza, gemogloblin, DNK, RNK) mavjudligini bilib olishadi. Bugungi jadal rivojlanib borayotgan jamiyat yuksak qobiliyatli, har tomonlama ta'lim va tarbiya olgan, organik kimyo bilimlarini o'zlashtirgan, dunyoqarashi keng, intellektual salohiyatli kreativ insonlarga muhtoj ekan, kadrlarni o'stirib berish biz pedagoglar zimmasida ekanligini yodimizdan chiqarmasligimiz zarur.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 20-dekabr 2022.
2. Rahmatullayev N.G. Kimyo o'qitish metodikasi fanidan ma'ruzalar matni. T., TDPU2007.
3. Ibragimov, G.I. (2008). Modern lesson concepts. School Technology, 2, 48-52.
4. California Science Teachers Association (2008). Recommended Minimum Core Inventory to Support Standards-Based Instruction Chemistry: http://www.casience.org/csta/pdf/EquipList_HSCHEMISTRY.pdf (accessed Feb 6, 2012).
5. <https://sirlar.uz/barcha-fanlardan-variativ-yillik-ish-rejalar-2021-2022-7-11-sinf>

INTEGRATIV O‘QITISH TEXNOLOGIYALARI VA ULARNI FIZIKA O‘QITISHGA QO‘LLASHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Xasanova Gulshod Ro‘ziboyevna,

*O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent “Temurbeklar maktabi”
harbiy-akademik litseyi fizika fani bosh o‘qituvchisi
gulshodhasanovahl@gmail.com*

Maqolada akademik litseylarda fizikani o‘qitish jarayonida o‘quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishda integrativ o‘qitish texnologiyalaridan foydalanis, o‘quvchilarning ijodiy faolligini shakllantirish usullari va turlari, ularni fizika o‘qitishga qo‘llash haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ijodiy tafakkur, fizika o‘qitish metodikasi, integrativ masalalar, muammoli vaziyatlar.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

В статье представлены методы использования интегративных технологий обучения в развитии творческого мышления учащихся в процессе обучения физике в академических лицеях, виды формирования творческой активности учащихся, их применении к обучению физике.

Ключевые слова: творческое мышление, методика преподавания физики, интегративные задачи, проблемные ситуации.

DIDACTIC POSSIBILITIES OF INTEGRATIVE LEARNING TECHNOLOGIES AND THEIR APPLICATION TO PHYSICS TEACHING

The article presents methods of using integrative learning technologies in the development of students' creative thinking in the process of teaching physics in academic lyceums, types of formation of students' creative activity, their application to teaching physics.

Key words: creative thinking, methods of teaching physics, integrative tasks, problem situations.

Kirish. Dastlab “texnologiya” tushunchasiga aniqlik kiritaylik. Bu so‘z texnikaviy taraqqiyot bilan bog‘liq holda fanga 1872-yilda kirib keldi va yunoncha ikki so‘zdan – “texnos” (Techne) - san‘at, hunar va “logos” (Logos) - fan so‘zlaridan tashkil topib, “hunar fani” ma‘nosini anglatadi. Biroq bu ifoda zamonaviy texnologik jarayonni to‘liq tavsiflab berolmaydi. Texnologik jarayon har doim zaruriy vositalar va sharoitlardan foydalangan holda amallarni (operatsiyalarni) muayyan ketma-ketlikda bajarishni ko‘zda tutadi.

“Texnologiya” atamasi pedagogika fani tomonidan ishlab chiqarish sohasidan o‘zlashtirilganki, bunda “yuqori asosli psixologiya - pedagogik muhandisligi maydoniga o‘zgaradi”[3].

Texnologiya mohiyati va vazifasi bo‘yicha insonshunosiylik, ham ishlab chiqarish, ham ijtimoiy bor narsalarni mavjud bo‘lishidek qabul qilish kerak [3].

Asosiy qism. Ta‘lim texnologiyasi keng sohadir. Shuning uchun, ayrimlari munozarali bo‘lgan aniqlashlarni topishlari mumkin. Ta‘lim texnologiyasi o‘rganish, o‘qitish va ijtimoiy tashkil qilishning asoslarini o‘rganuvchi, yoki loyihalash fani yoki bo‘lmasa turli tadqiqot qiziqishlari majmuasi sifatida olinishi mumkin. Ammo, ko‘plab tadqiqotchi va amaliyotchilar rozi bo‘ladigan ayrim xususiyatlari bor:

1) Texnologiyani qo‘llash prinsipiga ko‘ra amaliy topshiriqlar uchun ilmiy bilimlarning tizimli qo‘llanilishini bildiradi. Shuning uchun, ta‘lim texnologiyasi turli xil fanlardan olingan nazariy bilimlarga (kommunikatsiya, ta‘lim, psixologiya, sotsiologiya, falsafa, sun‘iy intellekt, informatika va x.k.) hamda ta‘lim amaliyotidan olingan amaliy bilimlarga tayanadi.

2) Ta‘lim texnologiyasi talimni yaxshilashga qaratilgan. Texnologiya ta‘lim tizimining o‘rganish jarayonlariga va uning ko‘rsatgichlarini oshirishga ko‘maklashadi, chunki u samaraga tegishli bo‘ladi. Bunday qisqa kirishda, biz sohaning boshlang‘ich ta‘rifini berishga harakat qilamiz. Ta‘lim texnologiyalarining ilmiy xarakterdaligiga e‘tibor qaratgan holda, uning amaliy yo‘nalishga xosligini, uni aniq masalalarni hal qilishda qo‘llash mumkinligini e‘tirof etish kerak.

Demak, nazariyani o‘quv amaliyoti bilan bog‘lash zaruriyatini va ta‘lim texnologiyalarining nazariy asoslarini o‘rganish zamonaviy ta‘lim texnologiyalarni aniqlab beradigan qator holatlarni belgilashga imkon berdi, bular quyidagilar:

- a) zamonaviylik ta’lim amaliyotiga ilmiy asoslangan va tajriba- sinovda tekshirilgan, tasdiqlangan didaktikaga oid yangiliklar, tartib- qoidalarni joriy etish majburiyligini taqozo etadi;
- b) o’quv jarayonini maqbullashtirish;
- v) ilmiylik ta’limda yangi vositalar, faol usullar, didaktik materiallarni, tashkiliy masalalarning yangi yechimlarini qo’llashni taqozo etadi;
- g) o’quvchi va pedagog-o’qituvchining dasturli faoliyati o’quv jarayonidan jamiki ortiq harakatlarni yo’qotishga, yuqori hamjihatlikni ta’minlashga, kerakli natijalarni qo’lga kiritishga intilishni talab etadi;
- d) ta’limni faollashtiruvchi axborot texnologiyasi va texnik vositalardan foydalanish samarasini belgilaydigan didaktik materiallardan keng foydalanish zamonaviy pedagogik texnologiyalarning eng asosiy belgilaridan biridir;
- e) o’quv jarayoni uchun moddiy-texnik bazaning maqsadga muvofiqligi pedagogik texnologiyalarning navbatdagi belgisidir;
- j) o’quv-tarbiyaviy jarayon natijalarini sifatli baholash pedagogik texnologiyaning o’z oldiga qo’yan natijaviy maqsadidir.

Xulosa shuki, ta’lim texnologiyalari o’zining pedagogika va boshqa fanlar yutuqlari bilan bog’liq xususiy nazariyasiga ega; u birinchi navbatda, o’quv-tarbiyaviy jarayonni ilmiy asosda qurishga yo’naltirilgan, ikkinchidan, o’qitishning axborotli vositalaridan va didaktik materiallardan, faol usullaridan keng foydalanishga asoslangan pedagog-o’qituvchi va o’quvchilarning birgalikdagi samarali faoliyatiga zamin yaratadi.

Akademik litseylarda ijodiy muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish darajasida o’quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etishning samarali usullariga bo’lgan talab va fizikani o’qitish metodikasidagi bunday muammolarni loyihalash va yechish usullariga nazariy yondashuvlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi o’rtasida ziddiyat mavjud. O’quvchilar ijodiy tafakkurining turli tomonlarini rivojlantirish nuqtai nazaridan samarali bo’ladigan bunday masalalar sinfini aniqlash ham muhim uslubiy muammodir. Bunday muammolarni hal qilish jarayoni faol va integrativ asosda qurilishi kerak.

Akademik litseylarda fizika fanini o’qitishda o’quvchilarning ijodiy fikrlash ko’nikmasini shakllantirish, ularni tabiatga, fizika darsiga bo’lgan qiziqishini oshirish maqsadida ijodiy qobiliyatlarini o’stirish uchun dastavval ushbu fan taraqqiyoti va uning texnikada qo’llanilishidagi ijodiy jarayonning o’ziga xos tomonlarini bildirish kerak. Fizikaning ilmiy rivojlanishidagi fikrlash jarayonining o’ziga xos tomonlarini aniqlash va undagi muhim tomonlarni belgilash uchun klassik mexanikadagi asosiy g’oya va faktlardan boshlab, kvant nazariya va maxsus nisbiylik nazariyasigacha bo’lgan fizika taraqqiyotidagi tarixiy ma’lumotlarga murojaat qilamiz. Bunda ilmiy ijodkorlikning fizika sohasida erishgan asosiy eksperimental va nazariy yutuqlariga alohida e’tibor beramiz.

Fizikada ilmiy ijodkorlik taraqqiyoti fizikaviy nazariya asosida yotuvchi fizikaviy tushunchalarining o’zgarishi bilan, ularning yangicha tushinilishi bilan bog’liqdir. Masalan, klassik mexanika absolyut vaqt, moddiy dunyo sturukturasining diskretligi, massaning o’zgarimasligi, biror masofada moddiy nuqtalarning bir-biriga ta’sirini ifodalovchi o’zaro ta’sir kabi tushunchalarga asoslanadi. Fizikaning boshqa sohalarining rivojlanishi munosabati bilan bu tushunchalarni o’zgartirish yoki ularga boshqacha mazmun berishga to’g’ri keldi.

Fizika fan sifatida o’z taraqqiyotining dastlabki paytlarida asosan moddalarning xossalari va tabiat hodisalarini o’rganish bilan shug’ullangan bo’lsa, keyinchalik u o’rganadigan sohalar soni keskin oshdi va bu fizikani sistemalashtiruvchi va evristik ahamiyatini oshishiga olib keldi.

Quruq termometrning ko’rsatishi, °C	Quruq va nam termometrlar ko’rsatishlarining farqi, °C										
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
20	100	91	83	74	66	59	51	44	37	30	24
21	100	91	83	75	67	60	52	46	39	32	26
22	100	92	83	75	68	61	54	47	40	34	28
23	100	92	84	76	69	61	55	48	42	36	30
24	100	92	84	77	69	62	56	49	43	37	31
25	100	92	84	77	70	63	57	50	44	38	33
26	100	92	85	78	71	64	58	51	46	40	34
27	100	92	85	78	71	65	59	52	47	41	36
28	100	93	85	78	72	65	59	53	48	42	29
	Nisbiy namlik, %										

Natijada, fizika fani bo'yicha yaratilgan nazariyalar boshqa bir qator tabiiy fanlar (kimyo, biologiya va boshqa) ning, bir qator texnik fanlar (elektrotexnika, radiotexnika, elektronika va boshqalar) ning asosi bo'lib qoldi. Shu bilan bir qatorda fizika fani didaktik imkoniyatlari bilan ona tili faniga bog'lanadi. Masalan, “Havoning namligi” mavzusida motivatsiya uchun “Ortiqchasini top” metodini quyidagicha qo'llayman: Aristotelning tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan “Talabalar muvaffaqiyatga erishishi uchun oldinda bo'lganlarga yetib olishlari va orqadagilarni kutmasliklari kerak” degan hikmatli so'zining ichiga mavzuga aloqador bo'lgan kalit so'zlarni joylayman va o'quvchilarni ikki guruhga bo'lib, ma'lum vaqt ichida guruhlardan biriga hikmatli so'zni, ikkinchisiga esa kalit so'zlarni topishni aytaman.

Topshiriq quyidagi ko'rinishda bo'ladi: Talaabsolyutbalar muvafnamlikfaqiyatga erinisbiyshishi unamlikchun olparsialdinda bo'lbosimganlarga yegigrometrtrtib olipsixrometrshlari va orshudring qadagilarni kutnuqtasimasliklari ketermometrrak. Birinchi guruh hikmatli so'zni, ikkinchi guruh esa hikmatli so'zning orasidan absolyut namlik, nisbiy namlik, parsial bosim, gigrometr, psixrometr, shudring nuqtasi, termometr kabi terminlarni topadi va dars davomida har ikkala guruh shu kalit so'zlarga e'tibor qaratadi.

Mavzuning turmushimizdagi ahamiyatini anglashi uchun guruhlarga psixrometr asbobi beriladi va fizika xonasining nisbiy namligini quyidagi jadval yordamida aniqlash kerakligi aytiladi [1].

Odatda, havoning nisbiy namligi 50% dan kam bo'lganda havo quruq, 50—80% bo'lganda me'yorida, 80% dan katta bo'lganda nam hisoblanadi [1]. Psixrometr ko'rsatishiga qarab, o'quvchilar fizika xonasining namligi me'yorda ekanligini aniqlab olishadi. Bu mavzuga oid masalalarni yechishda esa, fizik qonuniyatlar bilan bir qatorda matematik qonuniyatlarni ham qo'llaymiz. Buning uchun mavzuga oid quyidagi masalani ko'rib chiqamiz:

Masala: 15°C temperaturada berk idishdagi nisbiy namlik 65% ga teng. Agar idish ichidagi temperatura 25°C gacha ko'tarilsa, nisbiy namlik qanday o'zgaradi? 15°C temperaturada to'yingan suv bug'ining elastikligi 1,71kPa; 25°C da esa 3,17 kPa ga teng.

Berilgan:

$$t_1 = 15^\circ\text{C}; T_1 = 288\text{K}; \varphi_1 = 65\% = 0,65; t_2 = 25^\circ\text{C}; T_2 = 298\text{K}; p_{1t} = 1,71 \cdot 10^3 \text{ Pa}; p_{2t} = 3,17 \cdot 10^3 \text{ Pa}$$

$$\varphi_2 = ?$$

Idish ichidagi bug' to'yinmagan, bug'ning parsial bosimi Sharl qonuniga asosan o'zgaradi, ya'ni:

$$\frac{p_1}{T_1} = \frac{p_2}{T_2}. \text{ Bu munosabatga ko'ra } T_2 \text{ haroratdagi to'yinmagan gazning bosimi } p_2 = \frac{p_1 \cdot T_2}{T_1} \text{ ga}$$

teng.

$$T_1 \text{ temperaturada suv bug'ining nisbiy namligi: } \varphi_1 = \frac{p_1}{p_{1t}} \cdot 100\%$$

$$T_2 \text{ temperaturada suv bug'ining nisbiy namligi: } \varphi_2 = \frac{p_2}{p_{2t}} \cdot 100\% .$$

Yuqorida keltirgan munosobatlardan foydalanib namlikni hisoblaymiz:

$$\varphi_2 = \frac{p_1 \cdot T_2}{T_1 \cdot p_{2t}} \cdot 100\% = \frac{\varphi_1 \cdot p_{1t} \cdot T_2}{T_1 \cdot p_{2t}} = \frac{65 \cdot 1,71 \cdot 10^3 \cdot 298}{288 \cdot 3,17 \cdot 10^3} = 36,3\% [2].$$

Mavzuning refleksiya qismini yana ona tili faniga bog'layman. Refleksiya nima? Lug'atlarda aniq ta'rif beriladi: refleksiya — o'zini o'zi tahlil qilish, o'ziga baho berish, “inson qalbiga nazar”. Darslarga bog'laydigan bo'lsak, refleksiya — bu darsning bir bosqichi bo'lib, unda o'quvchi o'zining holatiga, hislariga, faoliyatining natijalariga xolis baho beradi. Refleksiyaning maqsadi — faoliyatning asosiy tarkibiy qismlarini: mazmuni, turlari, uslublari, muammolari, hal qilish yo'llari, olingan natijalar va h.k.larni eslash, aniqlash va tushunish.

Bunda “5,6,7,8,9” metodidan foydalanaman. O'quvchilarga quyidagi tarqatma materialni tarqataman va bugungi mavzuga oid 5,6,7,8 va 9 ta harfdan iborat terminlarni topib jadval to'ldirishini buyuraman:

Javob: tuman, namlik, parsial, absolyut, gigrometr

Muammoli ta'limning asosini muammo (yunoncha “to'siq”, “qiyinchilik”) yoki muammoli vaziyat tashkil etib, muammoli TT ularning yechimini topishga xizmat qiladi. Ko'p holatlarda muammo va

muammoli vaziyat sinonimlardek qabul qilinadi. Aslida esa ular bir-biridan farq qiladi. Muammo (arab. “jumboqli”, “sirli”, “tushunilishi qiyin”) - hal qilinishi muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan masalani bildiradi. Mohiyatiga ko‘ra muammo uni keltirib chiqargan sabablarni o‘rganish, uni hal etishda ahamiyatli, samarali bo‘lgan yo‘l, metod va vositalarni izlash, ularning samarali ekanligini asoslovchi dalillarni to‘plash, dalillarni yangicha, yangi tahlilda izohlash asosida hal qilinadi. Pedagogika sohasida ko‘p holatlarda “muammo” tushunchasi tashkiliy- pedagogik, psixologik, ta’limiy va tarbiyaviy masalalarni hal qilishda qo‘llaniladi. Soha nuqtai nazardan pedagogic jarayonda quyidagi xarakterdagi muammolarga murojaat qilinadi:

- ✓ didaktik xarakterdagi muammo;
- ✓ amaliy xarakterdagi muammo;
- ✓ ilmiy-metodik xarakterdagi muammo;
- ✓ sof ilmiy xarakterdagi muammo

Ma’lum bilimlar, noma’lum bilimlar va mavjud tajriba muammoning tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo‘ladi.

“Muammoli vaziyat” metodi tanlangan muammoning murakkabligi o‘quvchilarning bilim darajalariga mos kelishi kerak. Ular qo‘yilgan muammoning yechimini topishga qodir bo‘lishlari kerak, aks holda yechimni topa olmagach, oluvchilarning fanga qiziqishlari so‘nishi mumkin.

“Muammoli vaziyat” metodi qo‘llanilganda o‘quvchilar mustaqil fikr yuritishni, muammoning sabab va oqibatlarini tahlil qilishni, uning yechimini topishni o‘rganadi. “Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi quyidagicha:

- ✓ muammoli vaziyat tavsifini keltirish;
- ✓ talabalarga kichik guruhlar bo‘lish;
- ✓ guruhlar tomonidan muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablarining aniqlanishi;
- ✓ guruhlarning muammoli vaziyatning oqibatlari to‘g‘risida fikr yuritishi;
- ✓ guruhlar tomonidan muammoli vaziyat yechimi borasidagi variantlarning asoslanishi;
- ✓ variantlar orasidan to‘g‘ri yechimning tanlanishi;
- ✓ guruh tomonidan yechimning bayon etilishi;
- ✓ jamoada yechim yuzasidan muhokamaning tashkil etilishi.

Yana muammoli vaziyatni yechishda quyidagi usullar qo‘llaniladi [4]:

- muammoni turli nuqtai nazardan o‘rganish va tahlil qilish;
- mavjud dalillarni solishtirish va umumlashtirish;
- qo‘shimcha dalillarni aniqlash va ularni o‘zaro qiyoslash;
- muammo bilan bog‘liq xulosalarni chiqarish;
- o‘quvchilarning mustaqil ravishda muammoni qo‘yishlari.

Muammoli vaziyat metodi quyidagi afzalliklariga ega:

- talabalarda mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantiradi;
 - talabalar muammoning sabab, oqibat va yechimlarini topishni o‘rganadi;
 - talabalar bilim va qobiliyatlarini - baholash uchun yaxshi imkoniyat yaratiladi;
 - talabalar fikrlar va natijalarni tahlil qilishni o‘rganadi; Shuningdek,
1. O‘qituvchi mavzu bo‘yicha muammoli vaziyatni tanlaydi, maqsad va vazifalarni aniqlaydi.
 2. O‘qituvchi tomonidan muammo vaziyat bayon qilinadi.
 3. O‘qituvchi o‘quvchilarni topshiriqning maqsad, vazifalari va shartlari bilan tanishtiradi.
 4. O‘qituvchi talabalarni kichik guruhlar ajratadi.
 5. Kichik guruhlar berilgan muammoli vaziyatni o‘rganib, uning sabablarini aniqlaydi.
 6. Guruhlar muammoni yechish imkoniyatlarini muhokama qiladi.
 7. Muammoli vaziyatni yechish yo‘llari tanlanadi.
 8. Kichik guruhlar muammoli vaziyatning yechimi topiladi.
 9. Guruhlar yechim yuzasidan taqdimot qiladi.
 10. Taqdimotdan so‘ng bir xil fikrlar jamlanadi.
 11. Jamoa o‘qituvchi bilan muammoli vaziyatning samarali yechimini izlaydi.

Ta’lim jarayonida ushbu metodni qo‘llashda ayrim kamchiliklar ham ko‘zga tashlanadi. Ular:

- a) ta’lim oluvchilarda yuqori motivatsiya talab etiladi;
- b) qo‘yilgan muammo o‘quvchilarning bilim darajasiga mos kelishi kerak;
- c) ko‘p vaqt talab etiladi.

Mohiyatiga ko‘ra muammoli ta’lim muayyan texnologiyalarga asoslanadi. Ta’lim jarayonida muammoli vaziyat metodini qo‘llash quyidagi tartibda kechadi: Muammoli ta’lim texnologiyalari - talabalarda ijodiy izlanish, kichik tadqiqotlarni amalga oshirish, muayyan farazlarni ilgari surish, natijalarni

asoslash, ma'lum xulosalarga kelish kabi ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladigan ta'lim texnologiyalaridir. Muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Ushbu texnologiyalarning asosiy g'oyasi - shaxsni fikrlashga, muammo mohiyatini tushunish, muamoli vaziyatni hal qilishga undash, unda muammoni his qila (ko'ra) olish, yechimni topish yo'lida tadqiqot olib borish va muammoni hal qilish qobiliyatiga ega bo'lishini ta'minlash sanaladi. Ushbu ta'lim texnologiyasi juda qadimdan shakllangan. Masalan: qadimgi Gretsiyada Suqrot tomonidan qo'llanilgan usul, qadimgi Hindiston, Xitoy, Movarounnahrda qo'llanilgan bahs-munozaralar. Zamonaviy ta'limda qo'llanilayotgan muammoli ta'lim texnologiyalari 1894-yilda amerikalik psixolog va pedagog J.Dyui tomonidan (Chikago tajriba maktabida) asoslangan. Bu turdagi ta'lim texnologiyalarining quyidagi shakllari mavjud:

- muammoli bayon; - muammoli ma'ruza; - evristik suhbat; - muammoli namoyish; - izlanishga asoslangan amaliy mashg'ulot; - ijodiy topshiriq; - xayoliy muammoli tajriba; - muammo farazlarini shakllantirish; - masalalarni muammoli yechishning optimal variantlarini tanlash; - muammoli vazifa; - muammoli o'yin

Ta'lim tizimida muammoli ma'ruza muammoli ta'limda eng ko'p qo'llaniladigan o'qitish shakli sanaladi. Interfaol ta'lim texnologiyalarini qo'llash jarayonida o'quvchilar quyidagi imkoniyatlarga ega bo'ladi:

- guruh yoki jamoa bilan hamkorlikda ishlash;
- tengdoshlari orasida o'z g'oyalarini erkin bayon qilish, bilimlarini hech qanday ruhiy to'siqlarsiz namoyish etish;

- muammoni hal qilishga ijodiy yondashish; - guruh yoki jamoadoshlari bilan ruhiy yaqinlikka erishish;

- o'z ichki imkoniyat va qobiliyatlarini to'liq namoyon qila olish;
- fikrlash, fikrlarni umumlashtirish, eng muhimlarini saralash;
- o'z faoliyatini nazorat qilish va mustaqil baholash;
- o'z imkoniyatlari va kuchiga ishonch hosil qilish; - turli vaziyatlarda harakatlanish va murakkab vaziyatlardan chiqa olish ko'nikmalarini o'zlashtirish

Interfaol ta'lim esa muayyan belgilarga ega.

1. Mashg'ulot - ma'ruza emas, balki jamoaning umumiy ishi.
2. Guruhning tajribasi pedagogning tajribasidan ko'p;
3. O'quvchilar yosh, ijtimoiy mavqe va tajribaga ko'ra o'zaro teng;
4. Har bir o'quvchi o'rganilayotgan muammo yuzasidan o'z fikrini aytish huquqiga ega;
5. Mashg'ulotda o'quvchi shaxsi tanqid qilinmaydi (fikir tanqid qilinishi mumkin);
6. Bildirilgan g'oyalar o'quvchilarning faoliyatini boshqarmaydi, balki fikrlash uchun axborot (ma'lumot) bo'lib xizmat qiladi.

Interfaol ta'lim quyidagi imkoniyatlarga ega: - o'quvchilarda bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi; - ta'lim jarayonining har bir ishtirokchisini rag'batlantiradi; - har bir talabaning ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi; - o'quv materialining puxta o'zlashtirilishi uchun qulay sharoit yaratadi; - talabalarga ko'p tomonlama ta'sir ko'rsatadi; - talabalarda mavzular bo'yicha fikr hamda munosabatni uyg'otadi; - talabalarda hayotiy zarur ko'nikma, malakalarni shakllantiradi; - talabalarning xulq-atvorini ijobiy tomonga o'zgartirilishini ta'minlaydi. Ta'limni tashkil etishga interfaol yondashuvni qaror topshirish uchun pedagoglar bir qator shartlarga rioya eta olishlari zarur. Ular:

1. Ta'lim jarayoniga jamoadagi barcha o'quvchilarning to'la qamrab olinishi.
2. O'quvchilarning mashg'ulotlarga ruhan tayyorliklarini inobatga olish
3. O'quvchilar sonining ko'p bo'lmasligi (12-15 nafar o'quvchi bilan kichik guruhlarda ishlash samaralidir).

4. O'quv xonasining jihozlanishi (stullar doira, archa, "Jonli liniya" kabi shakllarda joylashtiriladi).
5. Topshiriqni bajarish, materiallarni taqdim etish, guruhlarning ishlanmalarini muhokama qilish uchun vaqtning aniq belgilanishi.

6. O'quvchilarning kichik guruhlariga mohirona birlashtirilishi (har bir guruhda faol, nafaol talabalarning teng miqdorda bo'lishi).

Masalan, stullar kichik va katta doira shaklida joylashtirilganda kichik doirada o'quvchilar, katta doirada ekspert guruhi joylashadi. Bugungi kunda jahon ta'lim tizimida interfaol ta'limning quyidagi shakllarda amalga oshirilayotganligi barchaga ma'lum. Oddiy o'qitishdan farqli o'laroq, akademik litseylarda o'quvchilarga nafaqat fan bo'yicha yangi bilim va ma'lumotlar beriladi, balki olingan bilimlarni amalda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilish, bilimlarni rivojlantirish va qayta ishlashga ham o'rgatiladi. Ta'lim berish jarayonida modellar o'rni almashadi- kasbiy faoliyat ko'rinishi o'zgaradi, o'quvchining

qobiliyati, uquvi rivojlanadi, o‘quv maqsadi o‘zgaradi. Ta’lim faoliyatining rivojlanish samarasi ham aynan shu bilan xarakterlanadi. Rivojlanuvchi faoliyat quyidagi uch xil yo‘nalishda amalga oshadi[5]:

- Shaxsiy faoliyatda
- Faoliyat refleksiyasida
- Metodologik muhitda

Bu yerda metodologiya bilim olishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarga qaratilgan g‘oyalar, konsepsiyalar, uslublar va vositalar majmui sifatida qaraladi. Ta’lim jarayoni nuqtai nazaridan ushbu modelni quyidagicha o‘qish mumkin: o‘quvchi o‘z faoliyati davomida reflektiv holatga olib chiquvchi bir qancha muammolarga duch keladi va ketma-ket ravishda quyidagi uch jarayonni amalga oshiradi:

- tahlil - o‘z faoliyatini tadqiq qilish, ya’ni faoliyatni qayta shakllantirish va o‘zlashtirishdagi muammoli vaziyatlarni aniqlash;
- tanqid - o‘zlashtirishdagi muammolar sababini aniqlash;
- me’yorlashtirish -faoliyatni rivojlantirish.

Biz yuqorida keltirib o‘tgan 3 turdagi ta’lim texnologiyalarning barchasi integrativ ta’limning tarkibiy qismlariga kiradi. Fizikadan integrativ masalalarni tuzish va yechish metodikasida ularni keng qo‘llash mumkin.

Adabiyotlar :

1. Habibullayev P.va boshqalar.Fizika.9-sinf.T- 2019. 121-122-bet.
2. Suyarov Q.va boshqalar.Molekulyar fizika., T-2020.176-177-bet.
3. Кушнир А. М.. Школьные технологии, Москва :2007. — 192 б.
4. Нурматов Ж., Исроилов М.И., Нишонова М., Авлиёқулов А., “Физикадан лаборатория ишлари”, академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма, Т.: Ўқитувчи, 2013 й.
5. Хасанбоев Ж.Ю., Усмонбоева М. «Педагогика» назарияси. Т.2012

UO’K 378.015.31:51

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА НОМУТАХАССИСЛИК ТАЪЛИМ ЙЎНАЛИШИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ КИМЁВИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Акбарова Муаттархон Тилаволдиевна,

Чирчиқ Давлат педагогика университети катта ўқитувчиси

E-mail: m.akbarova@cspi.uz

Ушбу мақолада номутахассислик таълим йўналиши талабаларининг кимёвий компетенциясини шакллантиришда кимёвий жараён ва ҳодисаларни кузатиш, тушунтириш, билим ва кўникмаларидан фойдаланиш қобилияти, турли хил амалий муаммоларни ҳал қилиш ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: *кимёвий компетенция, кимё йўналиши, олий таълим, номутахассислик, кимёвий жараён, реакция, модда, талабалар, шаклланиш.*

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ВУЗА НЕПРОФИЛЬНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ОБУЧЕНИЯ В ОБЛАСТИ ХИМИИ

В данной статье рассматриваются умения наблюдать, объяснять, использовать знания и умения о химических процессах и явлениях, а также решать различные практические задачи в формировании химической компетентности студентов неспециального образования.

Ключевые слова: *химическая компетенция, специальность химик, высшее образование, неспециальность, химический процесс, реакция, вещество, студенты, образование.*

FORMATION OF CHEMICAL COMPETENCE OF NON-SPECIALIZED STUDENTS AT THE UNIVERSITY

This article discusses the ability to observe, explain, use knowledge and skills of chemical processes and phenomena, and solve various practical problems in the formation of chemical competence of non-specialist education students.

Key words: *chemical competence, chemistry major, higher education, non-specialty, chemical process, reaction, substance, students, formation.*

Кириш. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритиб, жаҳоннинг ривожланган давлатлари қаторидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллаши сари дадил қадамлар билан илгарилаб борар экан, шубҳасиз, шу мустақилликка ва унинг порлоқ истиқболини таъминловчи инсон омилларининг аҳамияти тобора ортиб бораверади. Шунинг учун ҳам, мустақиллигимизнинг илк давларида, республикамиз ҳукумати томонидан мутахассислар тайёрлаш, ёшларга тегишли таълим-тарбия бериш масалаларига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги №ПФ-5847-сонли “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 августдаги ПҚ-4805-сон “Кимё ва биология йўналишларида узлуксиз таълим сифатини ва илм-фан натижадорлигини ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Қарорини қабул қилиниши ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш борасида амалга оширилаётган тадбирлар мутахассисларнинг касбий билимларини эгаллашдаги тайёргарлигини тубдан яхшилашни талаб этади [1].

Мамлакатимизда компетенциявий ёндашувга асосланган янги давлат таълим стандартларини жорий этилиши олий таълим ўқитувчилари зиммасига қатор долзарб вазифаларни қўймоқда.

Адабиётлар таҳлили. Педагогика олий таълим муассасаларида нокимёвий йўналиш талабаларининг кимёвий билимлар асосларининг муҳим ва кўп қиррали интеграциясини, турли фанлараро алоқаларни яратишни, назарий ва амалий материалларни бирлаштиришни, умумий илмий усулларни ўрганишни ва улардан тадқиқот муҳим бўлган муайян вазиятларда фаол фойдаланишни ўз ичига олади тегишли кўникмаларни ривожлантириш ва мустақиллик, ташаббускорлик, садоқат, қатъиятликни ривожлантириш, шунингдек ўзини ўзи ташкил этиш ва ўзини ўзи бошқариш қобилиятини ривожлантириш. Мақсадли ваколатли вазифалар тўплами билан ифодалангани, уларнинг ечими кимёвий компетенцияни шакллантиришнинг узоқ муддатли мақсадига эришишга олиб келади.

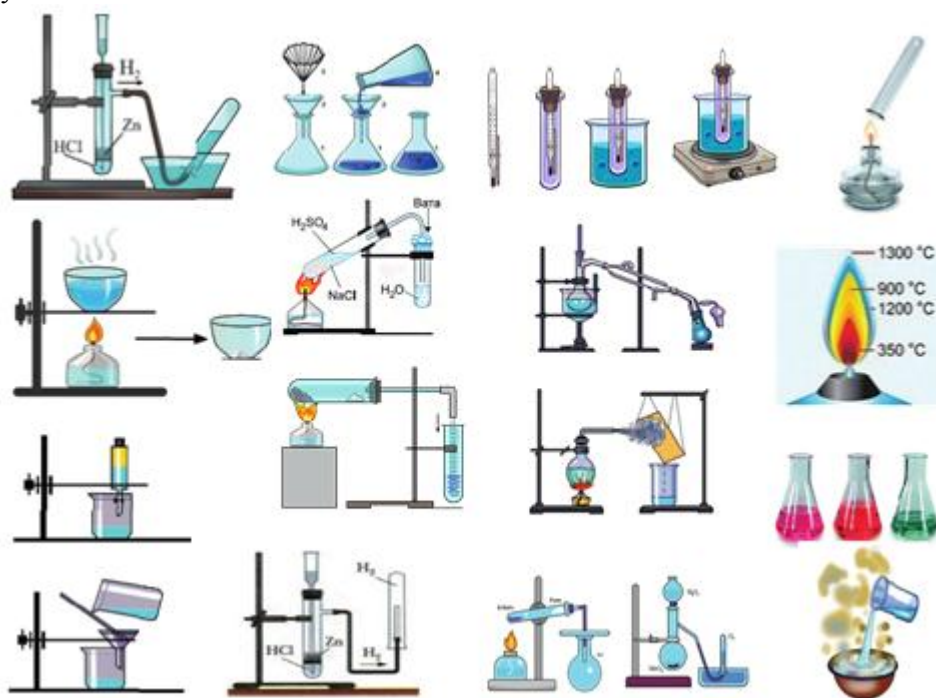
Кимёвий компетенция деганда биз шахснинг бундай интеграл сифатини назарда тутамиз, бу уларни келажакдаги касбий фаолиятда қўллаш учун фундаментал кимёвий билимлар ва амалий кўникмаларни шакллантиришнинг етарли даражаси билан тавсифланади.

“Компетенция” термини (лотинча *competere* — мос келиш) – кўзланган натижаларга эришиш учун билим, кўникма ва малакаларни қўллай олиш қобилиятини намоиш эта олиш деган маъноларни билдиради.

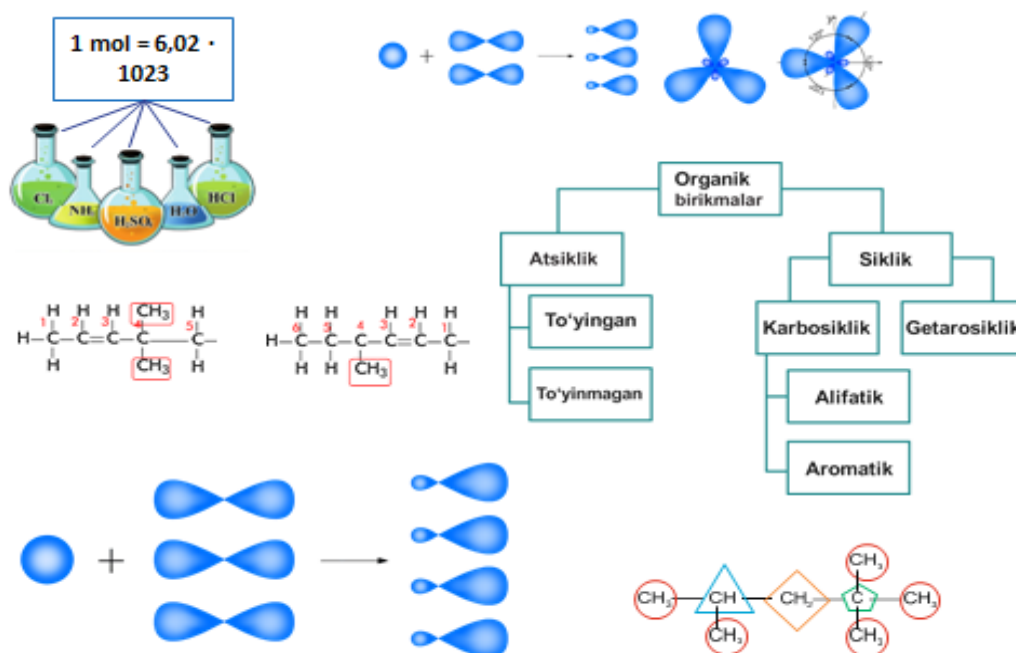
Тадқиқот методологияси. Кимёвий компетенцияни шакллантиришнинг мазмуни ва моҳияти куйидагилардан иборат: инсоннинг табиат билан уйғунлиги ғояси билан сингдирилган кўникма ва билимларни ўзлаштиришда, талабалар билимларини чуқурлаштириш [2] ва уларнинг кимёвий тафаккурини ривожлантиришда; дунёнинг бирлигини тушунишда, илмий фикрлаш қобилиятида, илмий фикрлаш қобилиятини қўллаш истагида. шахсий фазилатларни шакллантиришга йўналтириш учун олинган билим ва кўникма, таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш мақсадида ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнида ўқитувчининг педагогик ва талабаларнинг билиш фаолиятини уйғун равишда ташкил этиш, мазкур фаолиятни фаоллаштириш мақсадида, самарали ўқитиш методлари, воситалари ва шакллари қўллаш, уларнинг ўзаро таъсирини аниқлашга имкон берадиган тизимлар мажмуасидир [3].

Таҳлил ва натижалар. Кимё бошқа фанларга алоқадор шунинг учун бу илмий соҳадаги кўп тармоқли интизом деб айтилади. Уларнинг алоқалари орасида биз физика, математика, биология ва астрономия ва бошқаларни топамиз. [4]. Талаба кимё фани бўйича эгаллаган билим, кўникма ва малакаларини кундалик ҳаётида дуч келадиган амалий ва назарий масалаларни ечишда фойдаланиш ва амалиётда қўллай олиши керак ва шу билан бирга кимё фанидан кўйидаги компетенцияларни билиши шарт:

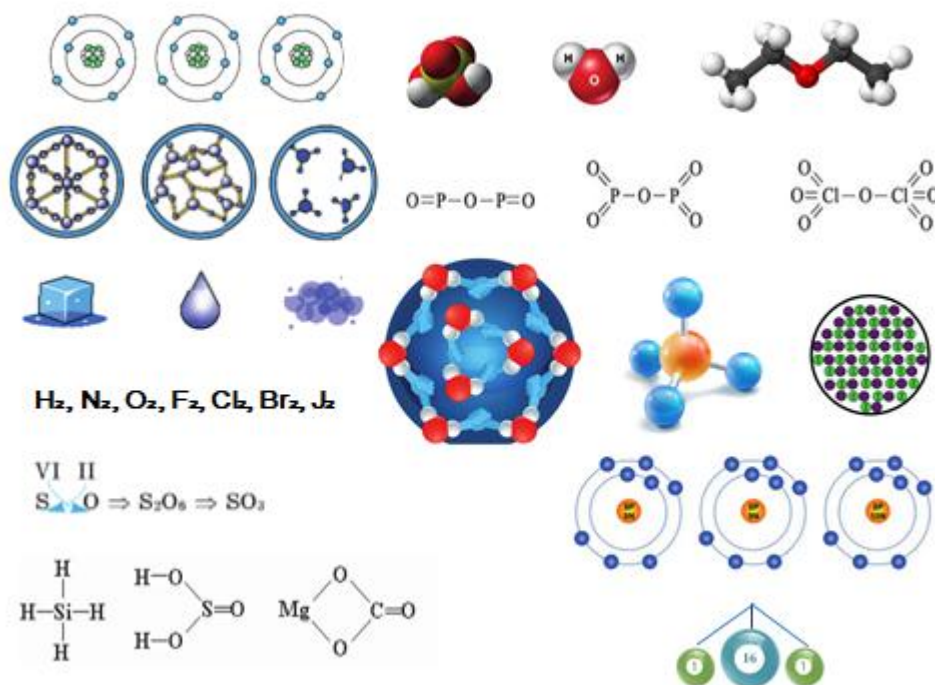
-кимёвий жараён ва ҳодисаларни кузатиш: модданинг агрегат ҳолати, моддаларнинг хоссалари, ёниш, аланга, суюқланиш, эриш, диффузия, буғланиш, қайта кристалланиш, сублимация, ёруғлик, қайнаш, қотиш, ажратиш, тозалаш, эритиш, филтрлаш, декантациялаш, рангларга ажратиш ва органик бирикмаларнинг изомерияси, гидратланиш, дегидратланиш, гидрогенлаш, дегидрогенлаш, галогенлаш полимерланиш гибридланиш, хайдаш, крекинглаш, пиролиз, кокслашларни кузатиш.

-кимёвий жараён ва ҳодисаларни тушунтириш: кимёвий ҳодисанинг ҳосил бўлиш шартлари ва содир бўлиш шароитлари, ушбу ҳодисанинг бошқа ҳодиса билан боғлиқлиги, жараёнлар ва ҳодисаларни Авогадро, модда массасининг сақланиш қонуни, таркибнинг доимийлик қонуни, эквивалентлик қонуни, кимёвий элементлар даврий қонуни, диссоцияланиш назарияси, Бутлеров назарияси, Марковников қонидаси ва органик бирикмаларнинг хоссаларига тегишли реакциялар асосида органик бирикмаларни тушунтириш.

-элемент ва формулаларни кимёвий тилда ифодалай олиш: кимёвий реакциялар, кимёвий реакция тенгламалари, коэффициент, кимёвий реакцияларнинг турлари, кимёвий белги ва индекслар асосида формулалар тузиш, кимёвий элементлар ва уларнинг бирикмалари формулаларини валентлик асосида (структура, молекуляр, электрон ва эмперик формулалари) ёзиш, номлаш, кимёвий тушунча ва қонуниятларнинг таърифини билиш, мазкур қонуниятларни бошқа қонуниятлар билан боғловчи формулалар, физик катталикларнинг (масса, ҳажм, сирт юзаси, зичлик, вақт) бирликлари, тажрибавий масалалар ечишда амалиётдаги хатоликларни ҳисоблай олиш.

-кимёвий модда, жиҳозлар билан ишлаш олиш ва тажрибалар ўтказиш: Кимёвий шиша, полипропилен ва чиннидан ясалган идишлар, Эвдиометр, тарози, термометр, цилиндрли ареометр, куруқ ёқилғи, микроусулдаги тажриба жиҳозлари, модда массасини сақланиш қонунини амалда кўрсатувчи асбоб, газларни йиғиш, галогенларни олиш, электролитик диссоцияланишни кўрсатувчи, кимёвий реакция тезлигини аниқловчи, азот йиғиш, электромагит аралаштиргич, пробирка, кольба иситгич асбоблари, сульфат кислота ва нитрат кислота ишлаб чиқариш моделлари, моддаларнинг кристалл панжара тузилишни кўрсатувчи моделларни тузилишини тушунтира олиш. Тажрибани

Ўтказишдан мақсадни билиш, тажриба учун кимёвий жихозлар ва асбобларни танлай олиш, йиғиш ва улардан фойдаланиш, тажрибанинг амалга ошириш шароити ва натижалари ёзиш ва хулосалай олиш.

-кимёвий билимларни амалиётда қўллаш:

- ўрганилган тушунчалар, қоидалар, таърифлар, қонунлар ва формулалардан фойдаланиб кимёвий ҳодисаларга доир масалаларни еча олиш;
- кимёдан эгалланган назарий билимларни тажрибалар ёрдамида амалиётда қўллаш;
- моддалардан зарарланиш оқибатларига қарши чора-тадбирларни қўллай олиш;
- кимёдан эгаллаган билим, кўникмаларидан кундалик турмушда фойдаланиш (сувни тозалаш, тузни тозалаш, газ плитани ёқиш, доғларни кетказиш, оҳакни сўнгдириш, тупроқнинг таркибини аниқлаш, дори-дармонлардан фойдаланиш маданияти, биоген элементларнинг тирик организмга таъсирини, минерал ва органик ўғитларни қўллаш, кимёвий моддаларни кундалик озиқ-овқатда қўллай билиш), (сирка кислота, натрий бикарбонат- ичимлик содаси), сунъий ва синтетик ювиш воситалари, эритувчи ва ёқилғилар, полимер маҳсулотлар (пластмасса идишлар, резина буюмлар), ишқорлар (гель, хўжалик совуни, шампунлар) ни бир-биридан фарқлаш ва сифатли маҳсулот танлай билиш.

Биз кимёвий компетенцияни талабанинг кимёвий билим ва кўникмаларидан фойдаланиш қобилияти ва тайёрлиги, шунингдек, турли хил амалий муаммолар ва вазифаларни ҳал қилиш учун қиймат муносабатлари билан ифодаланган таълим натижаси деб биламиз. Асосий вазифалар сифатида биз қуйидагиларни таъкидлаймиз:

1. Талабаларнинг кимё фанининг энг муҳим қонунлари, айрим муаммоларнинг сабаблари (кислотали ёмғир, тутун ва бошқалар), турли бирикмалар ва ишлаб чиқаришнинг атроф-муҳит ва инсон объектларига таъсирининг оқибатлари тўғрисида билимларини шакллантириш.

2. Ривожланаётган экологик муаммоларни ҳал қилишда кимёнинг роли тўғрисида тушунчани шакллантириш.

3. Кимёвий муаммоларни кўп томонлама кўриб чиқиш қобилиятини ривожлантириш.

4. Физик-кимёвий таҳлил усулларини жалб қилган ҳолда табиий объектларни (тупроқ, сув, ҳаво) сифат ва миқдорий даражадаги аналитик мониторинг ҳамда кимёвий таҳлил қилиш тизими билан танишишдир.

Талабаларни билим олишга жалб қилиш, уларни олға ҳаракатлантиришдир. Бу эса педагог ва талабаларни (ўзаро) биргаликдаги меҳнатга жалб қилади [5]. Талабалар фаолиятини ташкил этишда ўқитувчининг ёрдами талабалар томонидан олинган натижаларни умумлаштириш, уларнинг фикрлаши, акс эттириш ва акс эттиришни рағбатлантиришдан иборат.

Кимёвий идиш номларини аниқланг ва жадвалдаги ҳар бир расмга мос рақамларни ёзинг.

1	
2	
3	
4	
5	

Кимёвий идиш номларини аниқланг ва жадвалдаги ҳар бир расмга мос рақамларни ёзинг.

1	Ясси тубли колба
2	Мензурка
3	Сайқалланган конуссимон колба
4	Бюкс
5	Бунзен колбаси

Хулосалар. Хулоса қилиб шуни айтадиган бўлсак, кимёвий билим ва касбий кўникмаларни бирлаштиришнинг самарали воситаси-бу ўқув амалиёти ва кимёвий боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш, бу кимё фанини ўқитиш ва чуқурроқ ўзлаштиришга ёрдам беради ҳамда талабаларни муайян фаолият турларига ўргатишда алоҳида эътибор касбий компетенциянинг асосидир [6].

Бу эса талабалар томонидан кимё фанини янада чуқур ўзлаштириш учун замин яратади. Натижада ўқув жараёнининг самарадорлигини ошишига эришилади.

Адабиётлар:

1. “Kimyo va biologiya yonalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida” PQ 2020-yil 12-avgustdagi 4805-sonli qarori.

2. Акбарова М.Т. “Кимё” курсининг дидактик материаллари нокимёвий таълим йўналишлари мисолида (Academic Research in Educational Sciences, ISSN 2181-1385 (Impact Factor: 5,723).- Uzbekistan, 2021. Vol.2, №6. P.736-740.). <https://cyberleninka.ru/article/n/kimyo-kursining-didaktik-materiallari-nokimyoviy-talim-y-nalishlari-misolida>

3. Акбарова М.Т. Физика йўналиши талабаларига кимё фанини ўтишда “Атом тузилиши” мавзусини семинар машғулотига глоссарий тренинг методи асосида ўтиш. b.82-85. <https://scienceweb.uz/publication/2061>

4. Akbarova M.T. “Kimyo fanining fanlararo aloqadorligi” b.196-199. <https://www.conferencea.org/index.php/conferences/article/view/852/806>

5. Akbarova M.T. “Kimyo” kursini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish usullari” “Academic research in educational sciences (ARES)” jurnali (O‘zbekiston) Volume 3 | Issue 5 | 2022. ISSN: 2181-1385 Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,12. DOI: 10.24412/2181-1385-2022-5-852-859 SJIF:5,7|UIF:6,1., <http://ares.uz/storage/app/uploads/public/629/a16/ce9/629a16ce9810b147938999.pdf>

6. Акбарова М.Т. “Нокимёвий таълим йўналишларида “Кимё” фанининг ўзига хос жиҳатлари” (Academic Research in Educational Sciences, ISSN 2181-1385 (Impact Factor: 5,723). – Uzbekistan, 2022. – Vol.3, – №5. – P.1271-1275), <https://cyberleninka.ru/article/n/nokimyoviy-talim-y-nalishlarida-kimyo-fanining-ziga-hos-zhi-atlari>,

7. Акбарова М.Т., Нурмонов С.Э. Кимё (ўқув кўлланма) Тошкент-2017.-5 б

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA INFORMATIKA FANINI MOBIL TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QITISH METODIKASI

*Jo'rayev Ilhom Is'hoqovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Aniq fanlar kafedrası o'qituvchisi
jurayevilhom@buxdpi.uz*

Ushbu maqolada jamiyatning zamonaviy rivojlanishi va kompyuter texnologiyalari, maktab informatika darsining tashkiliy-texnologik asoslarini hisobga olgan holda informatika darslarida mobil texnologiyalardan foydalanishning dolzarbligi va maqsadga muvofiqligi tahlil qilinadi. Maktab informatika darslarida mobil texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini aniqlaydi. Maqolada smartfonlardan amaliy ishlarini bajarishda “ikkinchi ekran” sifatida foydalanish, algoritmlash va dasturlash bilan bog'liq mavzularni o'rganishda maqsadli platformalar yaratish metodikasi, maktab o'quvchilari tomonidan darsdan tashqari o'quv materialini takrorlash tizimini ta'minlashga qodir qurilmalar bilan ishlash ko'nikmalari yoritib berilgan. Shuningdek, o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil qilish uchun bulutli xizmatlarga kirish uchun qulay vosita sifatida mobil qurilmalardan foydalanishning afzalliklari yoritib berilgan.

***Kalit so'zlar:** mobil ta'lim; mobil texnologiyalar, mobil qurilmalar, dastur, dasturlash, smart texnologiyalar.*

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАТИКЕ НА ОСНОВЕ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

В данной статье анализируются актуальность и целесообразность использования мобильных технологий на уроках информатики с учётом современного развития общества и компьютерных технологий, организационно-технологических основ школьных занятий информатикой. Школа определяет возможности использования мобильных технологий на уроках информатики. В статье рассмотрены использование смартфонов в качестве «второго экрана» при выполнении практических работ, методика создания целевых площадок для изучения алгоритмической и программной тематики, обучение школьников работе с устройствами, способными обеспечить систему повторения учебного материала выделены внеклассовые навыки. Также выделены преимущества использования мобильных устройств как удобного средства доступа к облачным сервисам для организации совместной деятельности студентов.

***Ключевые слова:** мобильное образование; мобильные технологии, мобильные устройства, программа, программирование, умные технологии.*

METHODOLOGY OF TEACHING INFORMATICS ON THE BASIS OF MOBILE TECHNOLOGIES IN SECONDARY SCHOOLS

This article analyzes the relevance and expediency of using mobile technologies in computer science lessons, taking into account the modern development of society and computer technologies, and the organizational and technological foundations of school computer science classes. The article describes the use of smartphones as "a second screen" in practical work, the methodology of creating targeted platforms for studying algorithmic and programming topics, and the skills of working with devices capable of providing a system of repeating educational material by schoolchildren. Also, the advantages of using mobile devices as a convenient means of accessing cloud services for organizing joint activities of students are highlighted.

***Keywords:** mobile education, mobile technologies, mobile devices, programs, programming, smart technologies.*

Kirish. Hozirgi axborotlashtirish jarayoni muammosining bayoni jamiyatning postindustrial rivojlanish bosqichidan “axborot” bosqichiga o'tishini ta'minlaydi. So'nggi o'n yilliklar davomida texnologiyaning jadal rivojlanishi kompyuter texnologiyalari hamma uchun mavjud bo'lib, zamonaviy jamiyatning aksariyat qismi uchun kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanganiga olib keldi. Shu bilan birga, stasionar shaxsiy kompyuterlardan ko'proq mobil, portativ qurilmalarga - notebooklar, netbooklar,

planshetlar, smartfonlarga o'tishning aniq tendentsiyasi mavjud. Mobil qurilmalardan keng foydalanish istalgan vaqtda va istalgan joyda internetga kirish imkoniyatiga ega elektron gadgetlar jamiyatda ustuvorlik “bilish zarur” va “axborotga ega bo'lish zarur” o'zgarishiga olib keladi. Biroq maktablarda ma'lumot bilan ishlamaslik, "eslab qolish orqali o'rgatish" hali ham odatiy holdir. Shunday qilib, jamiyatni axborotlashtirish va mahalliy ta'lim tizimida shaxsning kompyuter savodxonligi ko'nikmalari va axborot madaniyatiga qo'yiladigan talablar sharoitida informatika fanini yuqori sifatli o'qitish muammosi, zamonaviy rivojlanish tendentsiyalarini hisobga olgan holda. Axborot - kommunikatsiya texnologiyalari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasalari uchun o'quv dasturiga muvofiq "Informatika va axborot texnologiyalari" fani 5-11-sinflarda o'rganiladi. “Informatika va axborot texnologiyalari” darslarini “Chet tili”, “Texnologiya” va “Jismoniy madaniyat” fanlari bilan bir qatorda tashkil etishning o'ziga xos jihatlari shundaki, mashg'ulotlar davomida sinflar ikki guruhga bo'linadi: umumta'lim maktablarida 25 yoki undan ortiq o'quvchi bo'lgan sinflarda o'quvchilar guruhlari tuziladi. 5-8-sinflarda “Informatika va axborot texnologiyalari” fanidan haftalik ajratilgan soatlar soni 1 soat, 9-11-sinflarda haftalik ajratilgan soatlar soni 2 soatni tashkil qiladi.

Maktabda informatika fanini o'qitishning texnologik asoslari uchun ma'lumotnoma O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi 140-son “Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun zarur bo'ladigan jihozlar me'yorlari ilovaga muvofiq tasdiqlansin. Ro'yxatga kompyuter xonasi va o'rnatilgan dasturiy ta'minot asosida foydalanishi kerak bo'lgan texnik vositalar va raqamli ta'lim resurslari kiritilgan. Texnologik nuqtayi nazardan, statsionar hisoblash qurilmalaridan mobil qurilmalarga o'tishning global tendentsiyasi maktablarni jihozlash bo'yicha joriy siyosat bilan zaif bog'liqdir. Axborot texnologiyalarini rivojlantirishning yuqori sur'atlari esa tegishli byudjet doirasida kompyuter texnikasini o'z vaqtida modernizatsiya qilishga o'rin qoldirmaydi. Shunday qilib, mavjud texnologik cheklavlar o'quvchilarning jamiyatdagi roli ortib borayotganiga qaramay, mobil qurilmalar bilan ishlashda amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lmagan vaziyatga olib keladi. Ushbu muammolarni hal qilish vositalaridan biri ta'limda mobil texnologiyalardan foydalanish bo'la olishi mumkin.

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda mobil ta'limning bir qancha ta'riflari mavjud, ulardan ba'zilarini sanab o'tamiz:

➤ “Mobil o'qitish: o'quvchining joylashuvi yoki o'zgarishi bilan cheklanmagan mobil qurilmalar orqali elektron ta'lim”.

➤ Mobil ta'lim (m-learning) mobil va qo'l qurilmalaridan foydalanishni bildiradi. O'qitish va o'qitishda PDA (Personal Digital Assistants), mobil telefonlar, notebooklar va planshet kompyuterlar kabi axborot texnologiya qurilmalari.

➤ Mobil o'qitish – mobil kompyuter qurilmalari va simsiz aloqadan foydalanishga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etish shaklidir.

➤ Mobil ta'lim – bu har qanday ta'lim xizmati bo'lib, unda yagona yoki asosiy texnik vosita portativ yoki qo'l qurilmasi hisoblanadi.

Tadqiqotchilarning "mobil ta'lim" atamasining ta'rifiga bo'lgan turli yondashuvlarini tahlil qilib, ko'pchilik ta'riflar uchun eng xos bo'lgan quyidagi jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin: Mobil (statsionar bo'lmagan) qurilmalardan foydalanish, o'quvchilarning o'z bilimlaridan mustaqil foydalanish, joylashuvi, simsiz aloqa texnologiyalaridan foydalanishdir. Mobil qurilmalardan foydalanish birlamchi bo'lgan yuqoridagi ta'riflardan farqli o'laroq, bu ish tashkiliy-didaktik maqsadga muvofiqlik nuqtayi nazardan informatikani o'qitishda mobil texnologiyalardan foydalanishga bag'ishlangan. Shunday qilib, mobil texnologiyalar didaktik maqsad va vazifalarga nisbatan ikkinchi darajali bo'ladi.

Mobil ta'limdan foydalanish imkoniyatlari katta, ammo uni amalga oshirish "asosiy pedagogik nazariyaning yo'qligi sababli juda sekin". I.N.Golitsynaning ta'kidlashicha: "Zamonaviy uyali telefonlar va kommunikatorlar soni shaxsiy kompyuterlar sonidan bir necha baravar ko'p bo'lishiga qaramay, mobil qurilmalar shaxsiy kompyuterlardan ko'ra qulayroqdir va zamonaviy mobil qurilmalarning kuchi dunyoning zamonaviy mobil qurilmalari kompyuterlarining kuchidan oshib ketadi. 1990-yillarning boshi, mamlakatimizda ta'lim maqsadida mobil telefondan kam foydalanilardi". E.V.Vulfovichning ta'kidlashicha, "ko'pgina ta'lim muassasalari sinfda mobil qurilmalardan foydalanishni cheklaydi, chunki o'qituvchilar va o'quvchilar ularni elektron chat varag'i sifatida qabul qiladilar".

Shunday qilib, o'quv jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanishning yuqori salohiyatiga qaramay, ulardan o'qituvchilar tomonidan foydalanish bir qator omillar bilan cheklanadi:

➤ o'qituvchilar va o'qituvchilarning axborot kommunikatsion texnologiyalari (AKT) kompetentsiyalarining zaif darajasi, bu esa mobil ta'limni mustaqil ravishda joriy etishni qiyinlashtiradi;

➤ yuqori sifatli mobil ta’lim resurslari va dasturiy mahsulotlar sonining yetarli emasligi (chet tilidan tashqari);

➤ mobil ta’limning pedagogik asoslari yo’qligi.

Ta’lim jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanish nisbatan yangi tendentsiyadir, shuning uchun ular nazariy asosning rivojlanish bosqichida. Ushbu sohadagi mahalliy va xorijiy tadqiqotlar mobil texnologiyalardan foydalanishning individual senariylariga to’g’ri keladi. Keling, ulardan ba’zilarini ko’rib chiqaylik.

1. Mikrobloglar. Internetga ulangan mobil qurilmalar yordamida mikrobloglar orqali ma’ruzalar davomida auditoriya va o’qituvchi o’rtasida qo’shimcha aloqa kanali tashkil etilishi mumkin.

2. To’ldirilgan reallikning mobil ilovalari. Bir qator xorijiy nashrlar kompyuter fanlari, biologiya, astronomiya, fizika, matematika va boshqa fanlarni o’rganishda smartfon va planshetlar uchun kengaytirilgan reallik dasturlaridan foydalanishga bag’ishlangan. To’ldirilgan reallik texnologiyasining o’quv vositasi sifatida imkoniyatlarini hisobga olgan holda, tadqiqotchilar bu "o’quvchilarga atrofdagi dunyoni yangicha ko’rish va ular allaqachon bog’langan kontekstda haqiqiy muammolarni hal qilish imkoniyatini beradi".

3. Podkasting mobil qurilmalar uchun yana bir qo’llaniladigan holat. Podkast - bu Internetda audio yoki video ma’lumotlarni yaratish va uzatish usuli. Podkast texnologiyasi asosan chet tillarini o’rgatishda qo’llaniladi.

4. Mobil so’rovnomalar tizimi. So’rovni tashkil qilish tizimlarining elementlari sifatida mobil qurilmalardan foydalanish javoblar uchun alohida panellardan foydalanishdan ko’ra tashkiliy nuqtayi nazardan samaraliroqdir. Bunda o’quvchilarning mobil qurilmalari savollarni masofadan turib olish, ularga javoblarni belgilash va ovoz berish natijalarini uzatish imkonini beradi.

5. Elektron pochta. Bitta foydalanuvchi yoki foydalanuvchilar guruhiga matn va boshqa o’rnatilgan ma’lumotlarni uzatishni ta’minlaydi. Ushbu texnologiya yozma til va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishda qo’llaniladi.

6. Blog - foydalanuvchining elektron kundaligi. Mualliflik huquqi bilan himoyalangan materiallarni xronologik tartibda nashr qilish imkonini beradi, bu yerda turli formatdagi ma’lumotlar kontent sifatida xizmat qilishi mumkin.

7. Webinarlar va video qo’ng’iroqlar texnologiyalar real vaqt rejimida foydalanuvchilar o’rtasida bir-biridan masofasidan qat’iy nazar videomuloqotni tashkil etish imkoniyatini beradi.

8. Axborot-ma’lumot manbalari. Mobil qurilmada Internetdan foydalanish istalgan vaqtda va istalgan joyda ensiklopediyalar, lug’atlar, ma’lumotnomalar, ommaviy axborot vositalari va boshqa manbalardan foydalanish imkonini beradi.

9. Bulutli xizmatlar. Mobil qurilmadan bulutli xizmatlarga kirish vositasi sifatida foydalanish o’quvchilar o’rtasida tezkor ma’lumot almashish va birgalikdagi faoliyatni amalga oshirish imkonini beradi.

Mobil texnologiyalardan foydalanishga oid yuqoridagi misollar informatika fanining o’ziga xos xususiyatlarini aks ettirmasligini ko’rish qiyin emas. Bundan tashqari, o’qitishda AKT vositalaridan foydalanish asosli bo’lishi va an’anaviy o’qitishga nisbatan aniq afzalliklarni taklif qilishi kerak. Shunday qilib, B.E.Starichenkoning fikricha, ta’limda u yoki bu AKT vositalaridan foydalanish to’g’risida qaror qabul qilishda o’qituvchilar quyidagi tamoyillarga amal qilishi zarur:

➤ AKTdan foydalanish o’quv jarayonining har qanday jabhasida sezilarli yaxshilanishni ta’minlashi kerak, o’rnatilgan o’qitish tizimining konservativ tufayli didaktikaga innovatsiyalarni kiritish mantiqiydir. Ta’lim amaliyoti masalalarini hal qilishda an’anaviy yondashuvlarga nisbatan aniq ustunliklarni ta’minlasagina mantiqiy bo’ladi;

➤ Didaktikaning texnologiya ustidan hukmronligi: asosiy narsa texnologiya emas, balki didaktik vazifadir; texnologiya an’anaviy usullarga qaraganda ma’lum va ancha muvaffaqiyatli yechimni ta’minlashi kerak;

➤ Iqtisodiy maqsadga muvofiqligi - shubhasiz, birinchi navbatda, ta’lim jarayonida AKTdan foydalanishning o’qituvchi tomonidan kamroq xarajat va vaqt sarflagan holda eng katta didaktik samara beradigan yo’nalishlarini ishlab chiqish va joriy etish zarur.

S.S.Arbutov tomonidan o’quv jarayoni monitoringi natijalariga ko’ra, “kompyuter tarmoqlarini o’qitishda” podkast texnologiyasidan foydalanish quyidagilarga yordam berganligi aniqlandi:

➤ ta’limni individuallashtirish;

➤ tarbiyaviy faoliyatni faollashtirish;

➤ treningning interaktivligi;

➤ kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish va sozlash bilan bog’liq bo’lgan texnologiyalardan foydalanishning nazariy materiali va xususiyatlarini tushuntirish uchun vaqtni tejash;

- o‘quv materialining ko‘proq ko‘rgazmali va rang-barangligi;
- qulay ta’lim sharoitlarini yaratish”.

Informatika darslarida mobil so‘rov texnologiyalari o‘qituvchiga test nazorati natijalarini hisoblashni avtomatlashtirish darajasi bir xil bo‘lgan shaxsiy kompyuterlardan foydalanishga bog‘liqlikni kamaytirish imkonini beradi. Bundan tashqari, mobil qurilmalar va Internetdan foydalanishga asoslangan test tizimlari sinfdan to‘g‘ri javob bo‘lmagan savolga javob berish so‘ralganda muammoli masalalar bo‘yicha muhokamani tashkil qilish imkonini beradi. Maktabda informatika darsining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri turli dasturiy mahsulotlar va axborot tizimlari bilan ishlash malakalarini shakllantirishdir. Kompyuterda amaliy ishlarni bajarayotganda, o‘quvchi ko‘pincha o‘zi ishlayotgan dastur bilan vazifa yoki ishini bajarish bo‘yicha ko‘rsatmalar o‘rtasida manyovr qilib, derazalar o‘rtasida almashishga majbur bo‘ladi. Mobil qurilmadan “ikkinchi ekran” sifatida foydalanish o‘quvchining diqqatini o‘rganilayotgan dasturga qaratishi va oynalar o‘rtasida almashish zaruriyatini bartaraf etish imkonini beradi. Ushbu yondashuv o‘quvchining hissiy stressini kamaytirish uchun mo‘ljallangan va yanada qulay o‘quv sharoitlarini yaratishga yordam beradi. Bundan tashqari, ikkinchi ekran o‘quvchiga smartfonda to‘g‘ri ishlashning video namoyishi bilan parallel ravishda asosiy kompyuterda amallarni bajarish imkonini beradi. Mobil qurilma o‘z mohiyatiga ko‘ra ko‘chma kompyuter bo‘lib, ba‘zan maktab kompyuterlarining imkoniyatlaridan ham oshib ketadi, shuning uchun informatika darslarida mobil qurilmalar amaliy ishlarni bajarish uchun vosita sifatida ishlatilishi mumkin (masalan, Internet va axborot uzatish bilan bog‘liq mavzularni o‘rganishda). Algoritmash va dasturlash asoslarini o‘rganishda maqsadli platforma sifatida mobil qurilmalardan (shaxsiy kompyuterlar bilan bir qatorda) foydalanish mumkin. Mobil texnologiyalarning zamonaviy rivojlanishi bulutli hisoblash bilan chambarchas bog‘liq. I.N.Goli ta’kidlaganidek, Tsynning ta’kidlashicha, "bulutli texnologiyalar har xil turdagi ijtimoiy dasturiy ta’minotga kirishni tashkil qilish imkonini beradi, o‘quv jarayonida ushbu turdagi axborot texnologiyalarining barcha afzalliklaridan foydalangan holda, ular mobil ta’limni tashkil qilish uchun platforma bo‘lib xizmat qilishi mumkin". Mobil qurilmalardan bulutli xizmatlar bilan birgalikda foydalanish quyidagilarga imkon beradi:

➤ dars davomida ham, uy vazifasini bajarishda ham o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish;

- o‘quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan axborot resurslarining yagona omborini taqdim etish;
- Fan materiallaridan foydalanish istalgan vaqtda va istalgan qulay joyda;
- jamoaviy loyiha faoliyatini amalga oshirish orqali o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlik darajasini oshirish;
- Ota-onalar va maktab o‘rtasida aloqani ta’minlash (masalan, ota-onalarga bulutga kirishni ta’minlash orqali).

Shunday qilib, mobil texnologiyalar hamkorlikning yuqori darajasini ta’minlaydi, qo‘shma muammolarni hal qilish uchun tarmoq vositalarini taqdim etadi va ta’lim masalalari bo‘yicha muhokamalar tashkil etadi. O‘zining ixchamligi va keng ko‘lamli ilovalari tufayli mobil qurilmalar taqiladigan gadjetlar sinfiga kiradi va kun davomida odamga yaqin bo‘ladi. Bu funksiya smartfondagi quyidagi funksiyalarni bajaradigan ilova orqali o‘quv materialini takrorlash tizimini yaratish imkonini beradi:

- o‘rganilgan materialni takrorlash zarurligini eslatish;
- darsda o‘rganilgan materialning qisqacha mazmunini ko‘rsatish;
- xatolik yuz bergan taqdirda to‘g‘ri javob va batafsil izohni ko‘rsatishni o‘z ichiga olgan o‘quv rejimida test o‘tkazish;
- Sinflarning umumiy ma’lumotlarini o‘qituvchi tahlili uchun o‘quvchilar javoblarini yozib olish.

Ushbu yondashuv, ayniqsa, mashg‘ulot soatlarining cheklanganligi va ma’lumotlarni yodlashning o‘ziga xos xususiyatlari tufayli dolzarbdir.

Mobil texnologiyalarning ayrim turlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, informatika fanini o‘qitishda ulardan foydalanishni rejalashtirishga tizimli yondashish muhimligini ta’kidlash kerak, shuning uchun quyidagilar zarur:

- Didaktik maqsadga muvofiqlikdan kelib chiqib, har xil turdagi texnologiyalardan foydalanishni rejalashtirish (masalan: mobil texnologiyalar);
- Zarur ta’lim mazmunini yaratish;
- Qo‘llash usulini ishlab chiqish mobil texnologiyalar;
- Maktab o‘quvchilari bilan ishlashda mobil texnologiyalardan foydalanish.

Hozirda biz maktabning 9–11-sinflarida informatika fanini o‘rganishda mobil ta’lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari bo‘yicha tadqiqot olib bormoqdamiz. Ishning asosiy yo‘nalishlariga quyidagilar kiradi:

- o‘quvchilarning mustaqil ishlarida mobil texnologiyalardan foydalanish;

- o‘quvchilar bilimini nazorat qilish uchun mobil texnologiyalarni qo‘llash (darsda va darsdan tashqari ishlarda);
- mobil texnologiyalar asosida o‘quvchilarning loyiha va tadqiqot faoliyatini tashkil etish;
- mobil va bulutli texnologiyalardan foydalangan holda o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish.

Xulosa. Mobil texnologiyalar axborot-kommunikatsiya sohasining bir qismi bo‘lib, o‘quvchilarning bilim olish faolligini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratishiga qaramay, hozirda maktablarda informatika darslarida mobil qurilmalardan foydalanish bo‘yicha nazariy yondashuvlar va amaliy tajribalar mavjud emas. Shundan kelib chiqib, maktabdagi informatika darsida mobil ta‘lim usullari tizimini ishlab chiqish, hamda nazariy jihatdan asoslash maqsadga muvofiq degan xulosaga kelish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Avramenko A.P. Chet tillarini o‘qitishda mobil texnologiyalarni qo‘llash usullari: rivojlanish bosqichlari va hozirgi tendentsiyalar. Nauchnye Vedomosti BelSU. Seriya: Gumanitar fanlar. - 2013. - No 6 (149). – B. 36–42.
2. Arbuzov S.S. Podkast texnologiyalari talabalarning o‘quv faoliyatini faollashtirish vositasi sifatida kompyuter tarmoqlarini o‘qitishda // Rossiyada pedagogik ta‘lim. - 2015. - No 7. - B. 30–35.
3. Vulfovich E.V. Chet tillarini o‘qitishni optimallashtirishda mobil ta‘limning roli //VGPU ishlari. - 2014. - 6-son (91). - S. 161-164.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy o‘rta ta‘lim va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limning davlat ta‘lim standartini tasdiqlash to‘g‘risida” gi 187-son Qarori.
5. Golitsyna I.N., Polovnikova N.L. Mobil ta‘lim ta‘limdagi yangi texnologiya sifatida //Ta‘lim texnologiyalari va jamiyat. - 2011. - No 1. - S. 241–252.
6. Starichenko B.E. O‘qituvchining kasbiy standarti va AKT kompetentsiyalari// Pedagogik Rossiyada ta‘lim. - 2015. - No 7. - B. 6–15.
7. Zaripov N.N. Informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘qitishda webfreelance faoliyati //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.
8. Zaripov N.N. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida informatika fanini o‘qitishda dasturlash muhitidan foydalanishni takomillashtirish yo‘llari //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №.1.
9. Zaripov N.N. Using methods of foreign experiences in teaching informatics and information technologies in school //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 3. – С. 111-114.
10. Jo‘rayev, I.I. (2022). Improving the methodology of teaching "computer science" on the basis of mobile software. EPRA International Journal of Socio-Economic and Environmental Outlook (SEEO), Volume: 8 | Issue: 11| November 2021 | SJIF Impact Factor (2021): 7.426 | Journal DOI: 10.36713/epra0314 | Peer-Reviewed Journal, 9-10. <https://eprajournals.com/IJSA/article/6170/abstract>
11. Жураев И.И. (2021). Роль мобильных технологий в педагогическом процессе. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 7(7). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/3674
12. Jo‘rayev, I.I. (2021). Pedagogik faoliyatda mobil texnologiyalardan foydalanishning qulayliklari. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 3(3). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4212

TEACHING PHYSICS IN HIGH SCHOOL

*Ramazonova Fotima Erboevna,
Bukhara State University researcher*

The article deals with the role of physics in the modern national economy, production and scientific system. A number of issues are considered, such as physics, the subject of the school curriculum, the methodology of teaching physics, the basics of professional training of a physics teacher, the content and tasks of the methodology of teaching physics, the methodology for studying the methodology of teaching physics, the history of the development of methods of teaching physics.

Keywords: *pedagogy, professional training, pedagogical methods, lecture, laboratory classes, education, teaching, methodology of physics, methods, efficiency, assessment, lesson, tournament.*

ПРЕПОДАВАНИЕ ФИЗИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

В статье речь идёт о роли физики в современной национальной экономике, производственной и научной системе. Рассматривается ряд вопросов, таких, как, предмет школьной программы физики, методика преподавания физики, основы профессиональной подготовки учителя физики, содержание и задачи методики преподавания физики, методика изучения методики преподавания физики, история развития методики преподавания физики.

Ключевые слова: педагогика, профессиональная подготовка, педагогические методы, лекция, лабораторные занятия, обучение, преподавание, методика физики, методы, эффективность, оценка, урок, турнир.

O'RTA MAKTABDA FIZIKA O'QITISH METODIKASI

Maqolada fizikaning zamonaviy xalq xo'jaligi, ishlab chiqarish va fan tizimidagi o'rni haqida so'z boradi. Fizika maktab o'quv dasturining predmeti, fizikani o'qitish metodikasi fizika o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligining asosi, fizikani fan sifatida o'qitish metodikasining mazmuni va vazifalari, fizika o'qitish metodikasi fanini o'rganish metodikasi, fizika o'qitish metodikasining rivojlanish tarixi kabi qator masalalarida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: pedagogika, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik usullar, ma'ruza, laboratoriya ishlari, mashg'ulot, o'qitish, fizika metodikasi, metodlar, samaradorlik, baholash, dars, turnir.

Introduction. Physics occupies one of the leading places among the subjects of secondary school. This is a reflection of the objective well-known fact that physics is the basis of modern technology and many modern industries and technologies.

Mechanization of production and electric power industry, new materials and substances, ultra-precise measurements and physical non-destructive analysis, nuclear technology and energy, ultra-precise technologies - this is not a complete list of branches of modern production, the roots of which are laid in physics. Physics reveals the general laws and patterns of nature, establishes links between natural phenomena, and special sciences bring them to a specific technological embodiment.

Main part. Knowledge of the laws of nature that physics studies, the ability to explain natural phenomena, to freely navigate in the bright and fast whirlpool of natural phenomena is an integral feature and trait of a modern educated person. This determines not only his professional training, not only ensures active participation in social production, but also determines the intellectual level of a person in society. Therefore, it is not surprising that all economically developed countries of the world pay much attention to improving the system of physical education.

The importance of physics in social production and science is reflected in the secondary school curriculum. It occupies one of the leading places among the natural sciences in terms of the number of hours that are devoted to its study.

The following tasks are assigned to physics as a subject of secondary school:

- study of the fundamentals of the science of physics;
- development of cognitive and mental abilities of students;
- formation of modern scientific outlook;
- preparing students for a conscious choice of profession;

- education of students.

The functions of the subject of physics are implemented in the educational process, which is determined by four components:

- the content of the training;
- teaching;
- studying;
- material means of education.

The teacher is the central figure in the educational process of physics. He organizes, directs and corrects the educational work of students. To put into practice his functions, he must have a certain system of skills and abilities of a diverse nature.

Namely:

- to have a perfect knowledge of physics as a science, to master the methods of physics and to know the prospects for its development;
- be able to equip students with a specific program of knowledge and skills from physics;
- master the techniques and methods of organizing a classroom team, the implementation of tasks that are set for them by the program.

All of these tasks are theoretically unleashed by pedagogy (in particular, didactics) and psychology. The study of general physics provides special training for the physics teacher.

Recently, the concepts of didactics of physics and technologies for teaching physics, which are the result of significant achievements in pedagogical science, are gradually entering into consumption.

The methodology of teaching physics as a pedagogical science solves the problems of providing a highly effective educational process from physics. It defines:

- the place of physics in the educational process of secondary school;
- content of teaching physics;
- the structure of the educational process;
- ways, methods and means of ensuring high efficiency of the educational process from physics.

In addition to the achievements of physics, pedagogy, psychology, which is the theoretical basis of the methodology of physics, she also uses the results of her own research, which in many cases enrich the theoretical basis of pedagogy and psychology.

The structure of the methodology for teaching physics:

- general issues - the content and sequence of studying physics, education in physics lessons, methods of teaching physics, modern technologies in the content of school physics, activation of the educational process, organization of extracurricular work and new information technologies in the educational process, etc.;

- methodology for the study of individual topics - the content of topics, the sequence of study, demonstration and laboratory experiment, tasks, excursions, graphic clarity, educational aspect of the topic, etc.;

- methodology and technique of school physical experiment - the content of demonstrations and laboratory work and the methodology for their implementation, the technique of recreating experiments, the effectiveness of the experiment, etc.

- The need to restructure the new school in accordance with the Concept for the Development of Education in Ukraine and the law on education poses important tasks for the methodology of teaching physics:

- development of a new, more rational system of teaching physics in a 12-year school;
- search for more effective methods of teaching and monitoring and evaluating the educational achievements of students;
- development of fundamentally new, highly effective textbooks and teaching aids;
- improvement of the material base for teaching physics based on the achievements of science, technology and information technology;
- development of new, evidence-based visual aids that meet the requirements of modern information technologies.

Every science that has the right to exist must have a perspective for its development. And this perspective must be based on an objective basis. Such a basis can be provided by a study of the real teaching and upbringing process. In the process of developing the methodology of physics, specific research methods have developed. OI Bugayov divides them into semantic and formalized ones.

Content research methods:

Pedagogical observation - the collection of scientific research materials based on the collection of data from lessons, classes, laboratory and test work, etc.

- Documentary observations - the study of written materials, diaries, work plans, teachers' notes, student notebooks, class journals, etc.

- A pedagogical experiment is a kind of educational process organized in such a way that pedagogical phenomena can be observed under controlled conditions.

- The main features of the pedagogical experiment, which at the same time make up its essence:

- making certain changes in the educational process in accordance with the plan and hypothesis of the study;

- creation of conditions in which one can most clearly see the connections between different aspects of the educational process;

- taking into account the results of the educational process and the formulation of final conclusions.

Success test - a set of specially selected tasks that provide for the assessment of students' knowledge for specific parameters.

Questioning is the clarification of various aspects of the learning process based on the answers of the students themselves to the questions posed to them.

Formalized research methods:

Theoretical analysis - determination of the leading idea and development of the research hypothesis. The tools of theoretical analysis are: structural-logical analysis of the content and structure of the educational process, taking into account the existing links between its individual parts; statistical evaluation of individual phenomena in learning, ontodidactic analysis, which is based on the process of generalization of knowledge, which is expressed in its tendency to generalize numerous partialities with universal laws.

The entire history of the development of methods for teaching physics should be considered from the point of view of its connection with the development of society and physical science. Social development determines ways to improve the educational process of physics, and new achievements in the science of physics determine the content of school curricula.

We can distinguish the following main stages in the development of the domestic methodology for teaching physics:

The formation of school physics as an obligatory part of the school educational process.

Generalization of the results obtained and the formation of the foundations of the methodology of physics as a science.

Formation and development of the system of physical education on scientific basis.

The period of reformatory searches in the domestic methodology of physics.

Restoration of the ideas of classicism in the system of studying physics.

The program of the course on methods of teaching physics determines the amount of knowledge, skills and abilities in the methods of physics that a future physics teacher must master within the walls of a higher educational institution. The most important task of the course of methods of teaching physics is to familiarize students with the modern content of methodological science and advanced experience in teaching physics in secondary schools. A distinctive feature of modern methods of teaching physics is the rapid penetration into it of new ideas of didactics and the psychology of learning. That is why the program pays great attention to the analysis of the cognitive activity of students (using various teaching methods in physics lessons) and the task of its activation. The tasks of the course of methods of teaching physics also include: educating students in a respectful attitude towards their future profession, readiness for creative work; the formation of a system of knowledge among students about the various methods of teaching physics used in the modern school and the forms of training sessions; developing students' ability to work with scientific methodological literature; plan their educational work, draw up calendar, thematic plans, plans and summaries of various lessons in physics at school, carry out a motivated selection of forms of lessons (lessons, seminars, conferences, business games, etc.) and the methodology for their conduct; conduct a methodical analysis of various topics of the school physics course and an analysis of the formation of the basic physical concepts of this course.

The system of professional and methodological training of a physics teacher in a higher educational institution consists mainly of 3 components: theoretical training, practical training and creative work. This system includes the following types of training sessions: lectures, seminars, workshops on solving physical problems, laboratory work on the methods and techniques of a school physical experiment, special courses and pedagogical practice. The lectures are aimed at giving the general theoretical foundations of the methods of teaching physics, taking into account the modern achievements of pedagogical science and psychology, as well as the achievements of school practice. At seminars, students develop the ability to plan their work (make thematic plans, outlines of lessons in physics, etc.), study textbooks, student manuals, didactic

materials, and develop skills to work with them; the knowledge and skills of methodical analysis of the topics of the school physics course, the formation of a system of physical concepts in students, the study of fundamental laws and theories are worked out; Considerable time is devoted to the methods of solving physical problems.

Conclusion. In laboratory classes, students master the methods and techniques of a school physical experiment, get acquainted with its various types, study the features of the equipment of a school physics room, the rules for storing instruments and safety requirements. In the process of performing laboratory work according to the methodology, students first study general-purpose equipment (current sources, electrical measuring instruments, oscilloscopes, transformers, projection equipment, etc.), and then perform a fairly large number of laboratory work, including, as a demonstration experiment, in all main sections of the school course, and student's experiment (frontal laboratory work, work of a physical workshop and short-term observations and experiments). An important link in improving the professional training of a future physics teacher is pedagogical practice.

References:

1. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives Handbook 1. N.Y., 1976. – 540 p.
2. Piaget J. Intellectual Evolution from Adolescence to Adulthood. Human development, 1972. 15, 1012. p.
3. Douglas C. Giancoli, Physics: Principles with Applications, Prentice Hall; 6th edition January 17, 2004 USA.
4. Бир Г.Л. Пикус Г.Е. Симметрия и деформационные эффекты в полупроводниках: Монография. М.: Наука, 1972. 584 с.
5. Sabirov Leonard, Karshiboyev Shavkat, Kadirov Shavkat, Buriev Sardor, Khasanov Mukhriddin Mandelstam-Brilluen scattering in a stretching solution electronic journal of actual problems of modern science, education and training. . - September, 2021-9/2. ISSN 2181-9750, UDC: 531.567:535
6. M.F. Atoyeva. Interdisciplinary relations in physics course at specialized secondary education. The Way of Science. – Volgograd, 2016. – №9 (31). – P.22-24.
7. M.F. Atoyeva. The significance of periodicity at teaching physics. The Way of Science. – Volgograd, 2016. – № 10 (32). – P.62-64.
8. Farkhodovna, A. M. (2020). The problems of preparing students for the use of school physical experiment in the context of specialized education at secondary schools. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (9), 164-167.
9. Saidov S.O., Fayzieva Kh. A., Yuldosheva N. B. Atoyeva M.F. The Elements Of Organization Of The Educational Process On The Basis Of New Pedagogical Technologies. The American Journal of Applied Sciences, 2(09), (TAJAS) SJIF-5.276 DOI- 37547/tajas Volume 2 Issue 9, 19.09.2020. ISSN 2689-09.92 The USA Journals, USA www.usajournalshub.com/index.php/tajas 164- 169. Имп.5.2.
10. Atoeva Mehriniso Farhodovna, Arabov Jasur Olimboevich, Kobilov Bakhtiyor Badriddinovich. (2020). Innovative Pedagogical Technologies For Training The Course Of Physics. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 2(12), 82-91.
11. Bazarova S.D. Yusupova F.Z. Interaction of teachers and students in system of independent work of students. Modernization of educational process: problems and their solving. – Seoul, 2011. Inc.– 79-81.
12. Базарова С.Д., Юсупова Ф.З. Информационно-технологическое обеспечение учебного процесса. Перспективы развития современной школы. – Воронеж, 2011. – №1. – С. 12-13.

JISMONIY MADANIYAT VA SPORT

BOKSCHINING JISMONIY TAYYORGARLIGI ASOSLARI

*Dilmuradov Shuhrat Safarovich,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Jismoniy madaniyat va sport fani professori (v.b.)*

Ushbu maqolada jismoniy tayyorgarlik tushunchasi, uning asosiy maqsadi, ijtimoiy hayotdagi va shug'ullanuvchilar faoliyatidagi ahamiyati, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikning maqsad va vazifalari, vositalari, uslublari, jismoniy rivojlantirishdagi o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *jismoniy, tayyorgarlik, salomatlik, shug'ullanuvchilar, umumiy va maxsus, organizm, sifatlar, faoliyat, funksional, mashq, rivojlantirish.*

ОСНОВЫ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БОКСЁРА

В данной статье понятие физической культуры включает в себя информацию о ее основном назначении, ее значении в общественной жизни и в деятельности занимающихся, методах, средствах, функциях общей и специальной физической подготовки, ее специфических особенностях в физическом развитии.

Ключевые слова: *физическая, подготовка, здоровье, занимающийся, общее и специальное, организм, признаки, активность, функциональные, физические упражнения, развитие.*

THE BASICS OF PHYSICAL PREPARATION FOR BOXER

In this article, the concept of physical training includes information about its main purpose, its importance in social life and in the activities of the engaged, methods, tools, the functions of general and special physical training, its specific features in physical development.

Keywords: *physical, preparation, health, engaged, general and special, organism, attributes, activity, functional, exercise, development.*

Kirish. Jismoniy tayyorgarlik boksga yuqori natijalarga erishish asosi hisoblanadi. U boksning jismoniy sifatlari, shuningdek, organizmi shakllari va funksiyalarining ma'lum darajada rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Organizm qancha mustahkam va ishga qobiliyatli bo'lsa, u mashg'ulot yuklamalarini shuncha yaxshiroq qabul qiladi, unga tezroq moslashadi hamda uzoq vaqt davomida mashqlanganlik holatida turadi. Olishuv sharoitlarida yaxshi jismoniy tayyorgarlik boksning texnik, taktik va psixik malakalari hamda sifatlarining samarali va uzoq vaqt davom etishi mumkin emas. Shuning uchun jismoniy tayyorgarlik bokschi texnikasi va taktikasi elementlarini takomillashtirish jarayoni bilan birgalikda umuman mashg'ulotda yetakchi hisoblanadi. Amaliyotning ko'rsatishicha, dastlabki sifatli siljishdan so'ng faqat boks bilan shug'ullanish sportchi imkoniyatlarini cheklaydi. Bokschi tayyorgarligida turli-tuman mashqlarning ahamiyatini to'g'ri baholamaslik bir tomonlama rivojlanishga olib keladi, sport natijalarining pasayishiga, bir qator hollarda esa sport mahorati o'sishining to'xtab qolishiga sabab bo'ladi. Buning hammasi mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishni pasaytiradi va boksning tabiatan berilgan qobiliyatlarini to'liq ochishga imkon bermaydi. Murabbiy va bokschi mashg'ulot jarayonining hamma davrlari hamda bosqichlarida jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasiga erishish to'g'risida g'amxo'rlik qilishlari lozim. Shu bilan birga boksning jismoniy tayyorgarligi uning malakasi va mashqlanganligi o'sib borgan sari yanada ixtisoslashgan tus olishi lozim. Bu, bir tomondan, maxsus jismoniy sifatlar va malakalarni yanada to'liq tarbiyalashga yordam beradi, ikkinchi tomondan esa, maxsus mashg'ulotlarni to'ldirib, sportchi tayyorgarligi va rivojlanishining hamma tomonlarini bir xil darajaga yetkazishni ta'minlaydi. Boksning jismoniy tayyorgarlik darajasi uning sport mahorati ortib borgan sari o'zgarib boradi, shuning uchun sportchining jismoniy sifatlarini tarbiyalashni sport turi xususiyatlari talablariga mos ravishda amalga oshirish lozim.

O'qitish sharoitida bog'lanish, kombinatsiya va amalga oshirish darajasiga ko'ra va raqobat faoliyati tayyorlik, sifat va qobiliyatlarning turli jihatlari (integral tayyorgarlik).

1. Texnik tayyorgarlik va texnik tayyorgarlik

Texnik tayyorgarlik. Bu sportchiga harakatlar texnikasini o'rgatish va ularni mukammallikka yetkazishga qaratilgan. Sport anjomlari bilan xarakterlanadigan sport harakatini bajarish usulidir, bir daraja sportchining psixofizik imkoniyatlaridan foydalanish samaradorligi va oqilonaligi.

Sport jihozlarining roli sportning har xil turlarida bir xil emas. O'ziga xos xususiyatlarga ko'ra to'rtta sport guruhi mavjud sport anjomlari.

1. Tezlikni kuchaytiruvchi sport turlari (sprint, uloqtirish, sakrash, og'ir atletika va boshqalar). Ushbu sport turlarida texnika sportchining musobaqa mashqlarining asosiy bosqichlarida, masalan, yugurishda itarish paytida yoki uzunlikka va balandlikka sakrashda, yakuniy harakatlarni bajarishda eng kuchli va eng tez harakatlarini rivojlantirishga qaratilgan: nayza uloqtirish, disk uloqtirish va boshqalar.

2. Chidamlilikning ustun namoyon bo'lishi bilan tavsiflangan sport turlari (yugurish uzoq masofalar, chang'i sporti, velosipedda uchish va boshqalar). Bu yerda texnika sportchi organizmidagi energiya resurslarini tejashga qaratilgan.

3. Harakat san'atiga asoslangan sport turlari (gimnastika, akrobatika, suvga sakrash va boshqalar). Texnika sportchiga harakatlarning go'zalligi, ifodaliligi va aniqligini ta'minlashi kerak.

4. Sport o'yinlari va jang san'ati. Texnika doimiy o'zgaruvchan raqobat sharoitida sportchi harakatlarining yuqori samaradorligi, barqarorligi va o'zgaruvchanligini ta'minlashi kerak va ostida texnik tayyorgarlik sportchining ushbu sport turining xususiyatlariga mos keladigan va yuqori sport natijalariga erishishga qaratilgan harakatlar tizimini (sport texnikasini) o'zlashtirish darajasini tushunish kerak.

Texnik tayyorgarlik tarkibida quyidagilarni ta'kidlash muhimdir:

Asosiy harakatlar, ular ushbu sport turining texnik jihozlanishining asosini tashkil etuvchi harakatlar va harakatlarni o'z ichiga oladi, ularsiz mavjud qoidalarga rioya qilgan holda raqobatbardosh kurashni samarali amalga oshirish mumkin emas. Rivojlanish asosiy harakatlar muayyan sport turiga ixtisoslashgan sportchi uchun majburiydir.

Qo'shimcha harakatlar va harakatlar- bular alohida sportchilarga xos bo'lgan va ularning individual xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan kichik harakatlar va harakatlar, individual harakatlar elementlari. Aynan ular sportchining individual texnik uslubini shakllantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlil. Hozirgi davrdan uch ming yil avval yashagan zardushtiyar (hozirgi Xorazm vohasi va uning atroflari) hayoti haqida "Avesto" (Zardushtiyar qomusi) kitobida yozilishicha, bolalarni ma'naviy yuksak darajada mehnat qilish, jismonan chiniqtirish uchun maxsus jismoniy tayyorgarlik mashqlari bilan shug'ullantirib borishgan. Yana shu kabi misollar "Alpomish" dostoni va "To'maris afsonasi"da o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, harbiy jasorat ko'rsatish kabi maxsus tayyorgarlik jarayonlari buyuk sarkarda Amir Temur va uning sulolalari (Mirzo Ulug'bek, Bobur va h.k.) hayotida amaliy jihatdan o'z mazmuniga ega bo'lgan. Umuman olganda, jangovarlik, qahramonlik, kasb-hunar va oriyat yo'lida maxsus xizmatlar, faoliyatlar cheksiz ko'p va keng bo'lganligi haqida tarixiy manbalar, badiiy asarlar, tasvirlarda ularni uchratish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Jismoniy tayyorgarlik tushunchasi shundan iboratki, bu har bir inson, ayniqsa, aqliy va jismoniy soha ishchi-xizmatchilari va o'quvchi-yoshlarning har qanday mehnatga yaroqliligi (qobiliyati), jismonan baquvvat, chiniqqan bo'lishidagi faol harakatlardir. Bunday amaliy faoliyatlar faqat jismoniy mehnat va jismoniy mashqlarni bajarish yo'li bilan vujudga keladi va mustahkamlanadi. Xalq orasida «Sog'liq pulga topilmaydi» degan gap bor, bu haqiqatdir. Kasallikka chalingan kishilar buni yaxshi idrok etishadi. Buyuk alloma Abu Ali Ibn Sino sog'liqni saqlash va uni mustahkamlashda jismoniy mashqlarni (badantarbiya) har qanday doridan ustun qo'yadi. Inson salomatligi haqida mulohaza yuritilsa, albatta, uni doimo saqlash, imkoniyat darajasida rivojlantirish lozim bo'ladi. Bunda jismoniy tayyorgarlik eng ustuvor tadbir bo'lmog'i zarur. Jismoniy tayyorgarlikda shug'ullanuvchilarning (tarbiyalanuvchilar), eng avvalo, yoshi, jinsi va jismoniy holati (kasal yoki sog') e'tiborga olinadi. Shu asosda beriladigan (bajariladigan) mashqlarning turkumi, miqdori va bajarish usullari belgilanadi. Ta'kidlanganidek, shug'ullanuvchilarning yoshi, jinsi va jismoniy holatlariga qarab o'tkaziladigan mashg'ulotlarning ko'lemi g'oyat keng. Ularning har biri alohida mavzudir. Shu sababdan jismoniy tayyorgarlikning umumiy va maxsus xususiyatlarigagina to'xtalamiz.

Jismoniy tayyorgarlik: Jismoniy tayyorgarlikning asosiy maqsadi - o'quvchi (shug'ullanuvchi)ni har tomonlama rivojlantirish, uning funksional imkoniyatlarini oshirish va salomatligini mustahkamlashdir. O'yinchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantiruvchi quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- organizmning funksional tayyorgarlik darajasini oshirish va uning imkoniyatlarini kengaytirish (funksional tayyorgarlik);

- mashg'ulot faoliyati samaradorligini ta'minlab beradigan jismoniy sifatlar: kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, egiluvchanlik bilan bevosita bog'liq jismoniy qobiliyatlar: sakrash, yugurish va uloqtirish harakatlarining quvvati, samaradorligini oshirish.

Jismoniy tayyorgarlik, asosan, quyidagilarga bo'linadi:

- Umumiy jismoniy tayyorgarlik.
- Maxsus jismoniy tayyorgarlik.

Jismonan yetuklik o'quvchining jismoniy rivojlanishi, uning harakat bilim va ko'nikmalarining barcha ijodiy imkoniyatlarini to'liq namoyon etishga imkon beruvchi darajasidir. Shuni e'tiborga olish kerakki, insonning jismoniy sifatleri bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mashqlarni muayyan bir sifatni rivojlantirish uchun qo'llash noto'g'ri. Ayni paytda jismoniy mashqlar o'quvchining jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik vositalari o'rtasida to'sinlarda, brusslarda, turli xil gantellar bilan bajariladigan mashqlar jismoniy rivojlantirish uchun samaraliroqdir. Bu mashqlar tana uyg'unligini ta'minlaydi. Mushaklar massasi, chiroyli qomatni yaratish, tashqi nafas olishni yaxshilashga yo'naltirilgan jismoniy mashqlar majmuasi yoshlar salomatligini asraydi va mustahkamlaydi. Umumiy jismoniy tayyorgarlikni yaxshilash uchun kuch imkoniyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar sonini ko'paytirish zarur. Masalan, ko'krak qafasi aylanisini oshirish uchun bajarishda tortilish, aylanib ko'tarilish, osilgan quyi oyoqlarni to'singa tekkizish va h.k. mashqlar bajariladi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik o'quvchining jismoniy tayyorgarligini oshirishda amaliy mashg'ulotlarning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bunda jismoniy sifatlar - kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik va tezkorlikni rivojlantirishga qaratilgan jarayon bo'lishi zarur. Umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlari yuqori darajada bo'lishi o'quv jarayonlarning samaradorligi ortishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik turli vositalar to'plamini o'z ichiga oladi. Jumladan, sport anjomlari va ular bilan bajariladigan mashqlar hamda boshqa sport turlari (akrobatika, yengil atletika, sport o'yinlari, suzish va h.k.) dan olingan umumiy rivojlantiruvchi mashqlar asosida bajarilishidir. Umumiy jismoniy tayyorgarlik tushunchasi shundan iboratki, o'quvchilarning har qanday mehnatga jismonan yaroqliligi (sifatlarning rivojlanganligi) bo'lishida faol harakatlardir. Bunday amaliy faoliyatlar faqat jismoniy mashqlarni bajarish yo'li bilan vujudga keladi va shu orqali mustahkamlanadi. Jismoniy sifatlarga ega bo'lish uchun esa har doim jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanib borish zarur. O'quvchilar jismoniy sifatlarga ega bo'lishlari uchun umumiy o'rta ta'lim maktablari jismoniy tarbiya (haftada 2 soat) darslari butun hafta davomida saqlashini ta'minlay olmaydi. Shu boisdan o'quvchilarga jismoniy tayyorgarlikka ega bo'lishlari uchun esa har kuni ertalab va kechki paytda jismoniy tarbiya bilan astoydil shug'ullanish zarur ekanligini o'rgatishimiz kerak. O'quvchilarning jismoniy tayyorgarligining asosiy yo'li darsdan tashqari (haftada 2-3 marta) olib boriladigan sport to'garaklariga jalb etish hisoblanadi.

Mashg'ulot jarayonida jismoniy tayyorgarlikning hamma bo'limlari bir – biri bilan o'zaro uzviy bog'liq, shuning uchun jismoniy tayyorgarlik vositalari mashg'ulot jarayoni maqsadlari va vazifalaridan kelib chiqqan holda tanlanadi. Jismoniy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulotlar. Ma'lum bir sxema bo'yicha qurilishi lozim. Egiluvchanlik mashqlari kiritilgan badan qizdirishdan so'ng tezkorlikni, keyin kuch yoki chaqqonlikni rivojlantiruvchi mashqlar bajariladi. Tezkorlik va chaqqonlikka qaratilgan mashqlar yuqori shiddatli mushak qisqarishlarini hamda qo'zg'aluvchanlik va tormozlanish jarayonlarining yuqori darajada harakatchanligini taqozo etadi. Shuning uchun harakatlarning zarur koordinatsiyasini tezkor ishda va chaqqonlikni talab qiluvchi murakkab vazifalarda saqlab qolish katta toliqish bo'lmagan sharoitlarda mumkin bo'ladi. Mashg'ulotning asosiy qismi boshida o'tkazilishi kerak. Chidamlilikka qaratilgan ishni mashg'ulotning ikkinchi yarimida o'tkazish maqsadga muvofiq, chunki bu vaqtga kelib nafas olish, qon aylanish organlari to'liqroq ishlay boshlaydi. Buning ustiga, chidamlilikka yo'naltirilgan mashqlar kam shiddatli mushak qisqarishlari bilan bajariladi, bu birmuncha toliqish sharoitlarida ham harakat koordinatsiyasini saqlab qolishga imkon yaratadi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, jismoniy tayyorgarlik jarayonida, jismoniy va funksional tayyorgarlikning boshqa sohalaridagidek maqsadga yo'naltirilgan faoliyat orqali rejalashtirilgan natijaga har doim ham erishib bo'lmaydi. Bu jarayonida erishiladigan natija yosh shug'ullanuvchi yoki jismoniy madaniyat sohibining mashg'ulot jarayoni uchun rejalashtirilgan jismoniy mashqlar va ularni shug'ullanuvchi organizmiga ta'siri natijasi bilan uzviy bog'liqligini ham nazariy, ham amaliy bilishning o'ziga xos ahamiyati katta. Shuning uchun soha mutaxassisi oldindan uzoqni ko'ra biluvchi, bashorat qila oluvchi, vazifani aniq belgilash va hal qilishga oid puxta bilimlarga ega, o'qimishli, o'z ishini biladigan, sevadigan, ta'limning innovatsion texnologiyalaridan xabardor, qadriyatlarimizni shug'ullanuvchi ongiga singdira oladigan bo'lishi va ularni tayyorlash talabi qo'yilmoqda. Albatta, bu soha mutaxassisini tayyorlaydigan, takomillashgan jismoniy tarbiya tizimi faoliyatiga bog'liq.

Adabiyotlar:

1. Mahkamdjanov K.M. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi Toshkent., darslik "Iqtisod - moliya" 2008-yil .
2. Артиков Ф. Б. (2021). Ёш футболчиларнинг умумий ва махсус жисмний тайёргарлигини ошириш усуллари. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1(4), 111-118. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS)
3. Каримов А. А. (2022). Результаты педагогических наблюдений оценки физической и общей характеристики тренировочных нагрузок хоккеистов 13-14 ЛЕТ. Фан-спорта, 2830.
4. Kanganovich D. I. (2021). The compositional structure of the body of young football players 13-14 years old. Eurasian Journal of Sport Science, 1(2), 98-102.

GIMNASTIKA MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISH VA UNI O‘TKAZISH METODIKASI

*Mamurov Baxrom Baxshulloyevich,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
Jismoniy madaniyat kafedrası dotsenti*

Rang-barang bo‘lgan gimnastika mashqlari belgilangan muskullar guruhiga, ularning tanlab ta‘sir ko‘rsatish tabiatiga, jismoniy yuklamalarni aniq me‘yorlash mavjud ekanligiga ko‘ra uni jismoniy tarbiyaning o‘z o‘rniga ega bo‘lgan vositasiga aylantiradi. Shuning uchun ham u maktabgacha tarbiya muassasalarida va o‘quv muassasalarida, davolash-profilaktika ishlarida va ishlab chiqarishda, armiya va sportda ham o‘zining keng o‘rnini topgan. Birorta sport turi yo‘qki, unda gimnastika mashqlari ishtirok etmagan bo‘lsin. Gimnastika mashqlaridan yengil atletikachi, kurashchi, basketbolchi va shu kabi sport turi vakillarini tayyorlash hamda maxsus vazifalarni hal qilishda keng foydalaniladi.

Kalit so‘zla: tarbiya, ishtirok, jismoniy, guruhiga, vakillarini, vazifalarni, gimnastika, vositasiga, tezkorlik.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ГИМНАСТИКЕ

Благодаря разнообразию гимнастических упражнений, характеру избирательного воздействия на мышечную группу и точной регламентации физических нагрузок гимнастика как средство физического воспитания превращается в эффективный инструмент. По этой причине она нашла широкое место в процессе дошкольного воспитания и воспитательного потенциала, в лечебно-профилактической работе и на производстве, в армии и в спорте. Нет такого вида спорта, в котором не было бы гимнастики. Гимнастические упражнения широко используются в тренировке легкоатлетов, борцов, баскетболистов и других видов спорта, а также при решении специальных задач.

Ключевые слова: обучение, участие, физкультура, группа, обучение, представители, задачи, гимнастика, группа, инструмент, ловкость.

METHODOLOGY FOR ORGANIZING AND CARRYING OUT GYMNASTICS LESSONS

Various gymnastic exercises for specific muscle groups, according to the nature of their selective influence, the presence of precise regulation of physical loads, makes it a means of physical education that has its place. That is why it is used in pre-school educational institutions and educational institutions, it has found a wide place in treatment-prophylactic work and production, in the army and in sports. There is no sport that does not involve gymnastics. Gymnastic exercises are widely used in the training of athletes, wrestlers, basketball players and other sports, as well as in solving special tasks.

Key words: education, participation, physical, group, education, representatives, tasks, gymnastics, group, tool, agility.

Kirish. Zamonaviy gimnastika-bu maxsus tanlangan jismoniy mashqlar va metodik usullar tizimidan iborat bo‘lib, insonning salomatligini mustahkamlashda, uning bir tomonlama jismoniy rivojlanishida hamda jismoniy sifatlar-kuch, tezkorlik, egiluvchanlik, chidamlilik va chaqqonlikni takomillashtirishda qo‘llaniladi. Gimnastika mashg‘ulotlari kishilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari uchun zamin yaratadi, ular barchaga yoshi, jinsi va tayyorgarligiga bog‘liq bo‘lmagan holda mos kelaveradi. Gimnastika mashg‘ulotlari muskullarning bir tekis taraqqiy etishiga imkon beradi, chiroyli qaddi-qomatning shakillanishiga ta‘sir ko‘rsatadi. Rang-barang bo‘lgan gimnastika mashqlari belgilangan muskullar guruhiga, ularning tanlab ta‘sir ko‘rsatish tabiatiga, jismoniy yuklamalarni aniq me‘yorlash mavjud ekanligiga ko‘ra uni jismoniy tarbiyaning o‘z o‘rniga ega bo‘lgan vositasiga aylantiradi. Shuning uchun ham u maktabgacha tarbiya muassasalarida va o‘quv muassasalarida, davolash-profilaktika ishlarida va ishlab chiqarishda, armiya va sportda ham o‘zining keng o‘rnini topgan. Birorta sport turi yo‘qki, unda gimnastika mashqlari ishtirok etmagan bo‘lsin. Gimnastika mashqlaridan yengil atletikachi, kurashchi, basketbolchi va shu kabi sport turi vakillarini tayyorlash hamda maxsus vazifalarni hal qilishda keng foydalaniladi.

Gimnastika mashqlari oliy ta‘lim muassasalarida, talabalarning o‘quv mashg‘ulotlarida ham, sport seksiyalaridagi trenirovka mashg‘ulotlarida ham o‘z o‘rnini topgan. Gimnastika mashqlari ertalabki

gigiyenik batantaryada, mustaqil uy mashqlarida, ishlab chiqarish gimnastikasi va badantaryiya daqiqalarida ham muhim hisoblanadi. [1]

Gimnastika, shuningdek, oliy ta’lim muassasalari talabalarini kasbiy-amaliy jismoniy tayyorlashda ham qo’llaniladi. Talabalar gimnastika mashg’ulotlari davomida yurish, yugurish, tirmashib chiqish, emaklab o’tish, muvozanat saqlash, sakrash, uloqtirish, yukni ko’tarib yurish va olib o’tish kabi ko’nikma va hayotiy muhim malakalarni egallaydilar va takomillashtiradilar. Ular barcha mehnat faoliyati davomida kerak bo’ladi.

Tajriba “Alpomish” va “Barchinoy” maxsus test me’yor va talablarini bajarganda, o’quv mashg’ulotlariga jiddiy munosabatda bo’lganda, uyda gimnastika mashq mashg’ulotlarining muntazam bajargandagina ijobiy natija berishini ko’rsatmoqda.

Oliy ta’lim muassasasining barcha talabarlari, ayniqsa, bitiruvchilari, o’z o’rtoqlari bilan ertalabki gigiyenik yoki ishlab chiqarish gimnastikasi mashg’ulotining tashkil etish hamda o’tkazishni bilishi kerak. Ular bu ko’nikma va tashkilotchilik malakalarini o’quv mashg’ulotlarida o’zlashtirib oladilar.

Gimnastik xafvsizlik qoidalari

Gimnastika bilan shug’ullanayotganda kuzatiladigan xafvsizlik faktorlari hisoblanadi.

A) Xafvsizlik qoidalariga doimo rioya etishga ishonch komil qiling.

1) Jihozlarning matlarga to’g’ri joylashtirilganiga ishonch komil qiling.

2) Jihozlarni harakatlanishda ular orasida yetarli joy bo’lishiga ishonch komil qiling.

3) Jihozlarning balandligi, kengligini gimnastga mostligini tekshiring.

B) Kuzatuv.

1) Gimnastika o’z mashqlarini faqatgina yetarli tajribaga ega kuzatuvchi qo’l ostida amalga oshirishi kerak.

2) Qo’shimcha yordamchi, ko’tarib turuvchi jihozlarni ishlatilganda ularning mustahkamligiga e’tibor bering.

S) Shaxsiy g’amxo’rlik.

1) Yuvelir mahsulotlarini taqming.

2) Sport kiyimi bor sumkangizni yo’qotming.

3) Gimnastik mashqlardan oldin tanangizni qizdiring.

4) Gimnastik tayyor bo’lmagan mashqlarni bajarishiga ruxsat bermang.

5) Tana tolqida gimnastikani mahoratini ko’rsatishiga yo’l qo’ymang.

6) Gimnastikadan talab qilinayotgan mashqning uni qo’lidan kelishiga ishonch hosil qiling.

7) Xafvsiz qo’nish jarohatlanishni xafvini kamaytiradi.

Gimnastikada umumiy intizom va xafvsizlik-gimnastikadagi shikastlanishlar asosan bo’ysunmaslik va o’zbilamonlik ortidan kelib chiqadi. Shuning uchun mashg’ulot paytida intizomni yuqori darajada o’rnatish juda muhimdir. Intizomga qat’iy rioya qilmoq kerak.

Eshak mindi, har-xil o’yinlar, zalda yugurib yurishga ruxsat bermaslik kerak. Tarbiyani yaxshi standarti, o’z-o’zini boshqarish gimnastikani asosiy talabidir.

Jarohatlanishni oldini olish

Har qanday jismoniy harakat paytida potensial shikastlanish xavfi bo’ladi. Jismoniy tarbiyani hamma aspektlarini o’qitish mobaynida bu yerda yana ba’zi umumiy proseduralar borki, undan ishchilar talabalarining jarohat olish ehtimolini kamaytirishda foydalanishlari kerak.

1. Doimo atrof xafvsiz va yumshoq bo’lishiga, shu holatda saqlanishiga etibor bering.

2. Gimnastni ehtiyotkorlik bilan tayyorlab boring va bu davomda quvvati va kuchini oshirib boring.

3. Gimnastika elementlarini o’rgatishdan oldin umumiy qo’nish texnikasi va xafvsiz yiqilish metodlarini o’rgating.

4. Gimnastika mazmunini boshlashdan oldin sinfni qizitib oling.

5. Gimnastik harakatlarni o’rgatishdan oldin xafvsiz, zamonaviy elementlarni ishlatting.

6. Individual gimnastikachi qobiliyatiga mos harakat tanlang.

7. Ogoh bo’ling charchash gimnastikachini aniqligini kamaytirib, jarohat xafvini kuchaytiradi.

Birinchi yordam va tez tibbiy yordam jarayoni - Gimnastikachiga o’rgatilganidan qat’iy nazar tez tibbiy yordam ko’rsatish jarayonini hamma ishtirokchilar tomonidan tushunilishlari kerak.

Quyidagilar doimo tayyor turishi lozim:

A) Qo’llanma bilan tashqi telefon liniyasiga imkoniyat yaratish.

B) Yaqin atrofdagi idoralar va ularga tegishli raqamlar.

S) To’liq jihozlangan birinchi yordam to’plami.

Birinchi yordam uchun tafsiyalar vakolatli birinchi yordam tomonidan olinishi kerak.

Baxtsiz hodisalar vaqtida tegishli o'lovlar sizning maktabingiz yoki mahalliy ta'lim muassasasi tomonidan o'rnatilishi muhimdir.

Eng ko'p uchraydigan gimnastik jarohatlar. Po'rsildoqlar, ya'ni oyoqqa yaxshi tushmaydigan oyoq kiyimi va qo'lni ishqalanishi sabab bo'ladi. Shilinishi esa mat va gimnastik jihozlar bilan ishqalanishi bilan vujudga keladi. Muskullarning shkastlanishiga esa oz miqdorda tanani qizdirish sabab bo'ladi. Muskullarning uzilishiga ortiqcha mashqlar bajarish sabab bo'ladi. Tovon va bilaklarning pay cho'zilishi. Pay cho'zilishlari odatda bilak va tizza bo'g'imlari birlashgan joyda bo'ladi, bunga esa mashqlarni noto'g'ri bajarish sabab bo'ladi. Ko'karishlarga esa yiqilish va ishqalanishlar sabab bo'ladi.

Yangi shug'ullanuvchilar uchun eng yaxshi maslahat zallarda shkastlanishni oldini olish yuzasidan ko'nikmalarga ega bo'lish.

Zalda uchraydigan jiddiy jarohatlar suyak sinishi, umrtqa jarohatida esa malakali tibbiy yordam darkor.

Asosiy qism. Gimnastikaning hozirgi kundagi muammolari. Sportdagi narkotiklar. Gimnastika sporti narkotik moddalarga boy bo'lgan tekshiruvlarda aniq qatnashadi. Ayblovlar erkak gimnastlarda rivojlangan katta kuchga nisbatan tayyorlanadi. Biroq bu holat shug'ullanish, gimnastik chiqishlar, giyohvand moddalarga bog'lanmagan bo'ladi. Sportchining ustunligini oshiruvchi va chiqishlarga halal beruvchi moddalar, xalqaro miqyosida taqiqlangan. Quyidagi narkotik moddalar gimnastlarni chiqishiga ta'sir ko'rsatadi:

Stimulyatorlar. Stimulyatorlar ziyraklikni oshiradi va charchoqni kamaytiradi. Biroq ular to'g'ri qaror qabul qilishni yo'qotadi. Bu esa, gimnastni chiqishidagi kritik aspektidir.

Anobalitik steroidlar. Anobalitik steroidlar testerollardek kuch va quvvatni oshiradi. Shuningdek, tana hajmini ham oshiradi. Bu esa, og'irlikni oshishida zararlidir.

Betabloker. Bular asosan qonning bosimini boshqarishda ishlatiladi. Biroq ular javob berishga ta'sir etadi. Bu esa, yana sportchi harakatlariga xavfdir. [2]

Diyaretiklar. Og'irlikni tezda kamaytirishda diyaretiklardan foydalaniladi. Biroq ular kuch va quvvatlarni kamayishiga sabab bo'ladi. Bu ham gimnast uchun foyda bo'lmaydi.

Qon dopingi. Transport vazifasini bajaruvchi qizil qon hujayralari chidamlilik mashqlarida o'sishini ta'minlaydi. Bu esa, ko'p kislorodni talab qilib, yetarli energiyani ajratadi va chidamlilikda ustunlik beradi. Anaerobik faoliyati uchun gimnastikada qon dopingi biror foyda berolmasligi mumkin.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, gimnastikada narkotik moddalar rol o'ynamaydi. Shuning uchun gimnastikaga toza sport deb qaralmoqda.

Ayollar gimnastikada – Ayollar gimnastlar tomonidan o'tkaziladigan kuchli shug'ullanishlar gimnastikachini jismoniy rivojlanishini kamaytiradi. Biroq, kuchli shug'ullanish to'xtatilsa, bu ayolga uzoq vaqt ta'sirsiz rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Shuningdek, kuchli shug'ullanish xayz davrini, hatto o'spirinlik davrini oxirigacha kechiktirib yuborishi mumkin, biroq shu bilan birga shug'ullanishni qoldirilish bilanoq bu jarayon yana boshlanadi.

Ommaviy gimnastika – Dunyo manifestatsiyasi ommaviy gimnastika har 4 yilda Dunyo gimnoestradasini nomi ostida nishonlanadi.

Gimnoestrada gimnastlar uchun musobaqa festivali bo'lib, Jahon boshqaruvi organi tomonidan raqs va harakat kechasi bo'lib uyushtiriladi. Dunyoning barcha joyidan yig'ilgan gimnastlar o'zlarining madaniyatiga bog'liq chiqishlarini amalga oshirishadi va ulardan bahramand bo'lishadi.

Gimnoestrada milliy festivaldan, katta, xalqaro festivalga aylandi.

Gimnastika mashqlarining atamaları

Gimnastika mashqlarining atamaları hayotiy ehtiyoj tufayli paydo bo'ldi, ya'ni insonning har xil holat va harakatini qisqa qilib aytish lozim bo'lib qoldi. Bu esa gimnastika, jismoniy mashqlar bilan shug'ullanuvchilarni o'qituvchi, murabbiy, sport hakamlari bilan muomalada bo'lishini yengillashtiradi. Asosiy gimnastika atamaları va ularning hosil bo'lish qoidalari sport turida keng qo'llaniladi.

Gimnastika atamaları 1938-yilda qabul qilingan bo'lib, shundan so'ng u tarixiy rivojlantirildi, aniqlashtirildi, to'ldirildi va ayrimlari qisman almashtirildi, yangilari qo'shildi.

“Gimnastika” atamasi deganda gavdaning alohida yoki majmui harakat holatini qisqa qilib shartli atalishi tushiniladi. Atamalar o'z mohiyatiga ko'ra ixtisoslashganligi bilan lug'atda umumiy qabul qilingan so'zdan farqlanadi. Atamalar, odatda, bir xil ma'noli, masalan “Egilish”, “Osilish”, “Tayanish”dan iborat so'zlardir. Gimnastika amaliyotida ba'zan atama sifatida odatiy so'zlar: “Ko'prik”, “Shpagat”, “Doira” va hokazolar ishlatiladi. Ammo atamalar sifatida ayrim so'zlarning o'zagidan foydalaniladi “O'tirish”, “Siltash”, “Osilish” va boshqalar. Shu tariqa atamalar ishlab chiqiladi.

Atamalar tufayli o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi muomalada qisqalikka erishiladi, natijada harakat, gavda holatining biror ko‘rinishi, mashqlarning o‘ziga tegishli xususiyatlari aniq so‘z bilan ifodalanadi. Gimnastika atamaları qulayligi, aniqligi, qisqaligi bilan ajralib turadi. [3]

Atamaning qulayligi-bu uning tushunariligi. Gimnastika atamasining hammabopligi uning o‘zbek tili lug‘at tarkibi asosida qurilganligidadir. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi gimnastlari, murabbiylari yangi sharoitda ham katta yutuqlarga erishishmoqda. Sportchilarimiz xalqaro sport maydonlarida o‘z kuchlarini sinab ko‘rishga puxta tayyorgarlik ko‘rishyapti. Bu hol o‘zbek sportchilariga Jahon, Olimpiada o‘yinlariga mustaqil ravishda chiqishga imkon yaratdi. O‘zbekistonlik gimnastlar O.Chusovitina, R. Galiyeva sport gimnastikasi bo‘yicha Jahon chempionatlarida ishtirok etib, oltin medalga sazovor bo‘lishgan.1996-yilgi Olimpiada o‘yinlarida O.Chusovitina, A.Dzyundzak, E.Valiyevlar gimnastika ko‘pkurashida kuchlilar 10 ligi qatoridan o‘rin olishdi.

1993-yilda O‘zbekistonda Sport gimnastikasi federatsiyasi tashkil topib, uni Xalqaro gimnastika federatsiyasi (FIJ-1881 yil tashkil topgan) o‘z tarkibiga qabul qildi.

1994-yilda Xirosimada o‘tkazilgan Osiyo o‘yinlarida O.Chusovitina tayanib sakrash va brusslarda 2 ta bronza medalini qo‘lga kiritdi.

1998-yilda Bankokda o‘tkazilgan musobaqalarda E.Gordeyeva, A.Dzyundyak, B.Boyatapova, S.Baxritdinova, O.Chusovitina kabi mahoratli sportchilar ishtirok etdi. Bugungi kunda respublikada R.G. Sarkisov, R.S. Sirkin, A. Olushev kabi malakali sport murabbiylari ishlamoqda. Olimpiya zaxiralari qatorida ayollar orasida V.Ochilova, N.Almatova, F.Xo‘jayeva, A.Kambekova, R.Nasibulina, A.Habibrahmonova, erkaklardan, A.Markelov, E.Valiyev, A.Fokin, A.Karimjonov, R.Ailov, K.Hasanov, I.Rahmatov kabi sportchilar o‘sinib chiqdi. O‘zbekiston gimnastika federatsiyasi vakillari XGF(FIJ) va Osiyo uyushmasi anjumanlarida ishtirok etishadi. Barcha ishlar Madaniyat va sport ishlari vazirligi, MOQ bilan hamkorlikda olib boriladi. Muntazam ravishda hay‘at yig‘ilishlari o‘tkazilib, terma jamoa a‘zolarini tasdiqlash masalalari, sportchilarni bo‘lib o‘tgan musobaqalarda erishgan yutuqlari muhokama etiladi. Yetakchi sportchilarni xalqaro musobaqalarda qatnashishlari uchun mablag‘ ajratadigan homiyilar bilan ishlar olib boriladi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi gimnastika federatsiyasi va ushbu go‘zal sport turini ravnaq topishiga kuchini ayamaydigan insonlar o‘z hissasini qo‘shib kelishmoqda. Mahoratli gimnastlar O.Chusovitina, N.Dzyundzyak va ularni izdoshlari mahoratini oshmshda xizmat qilayotgan S. Kuznetsova va boshqa taniqli murabbiylar o‘z ustozlari V.Vnuchkova, G.Petrov, V.Aksenov, Z.Bondarenko, V.Kurlyand va R.Sarkisovlar qoldirgan merosdan unumli foydalanib, mamlakatimiz sport shon-sharafini xalqaro musobaqalarda baland ko‘tarishmoqda.

Ayrim gimnastika mashqlari hamda ular atamalarining qo‘llanishi bilan tanishing. Sizga tanish bo‘lgan holat, shuningdek, harakatlarning yozilishi va talaffuzini esda saqlang. Bular o‘quv-trenirovka va mustaqil ta‘lim mashg‘ulotlarda tez-tez uchraydi. Alohida e‘tiborni erkin mashqlarning atamalariga qarating, bu sizga ertalabki gigiyenik badantarbiya mashqlar majmuyini tushinish va to‘g‘ri yozishni yengillashtiradi.

Turishlar: asosiy turish (qisqartirilgan holda-a.t.); oyoqlarda ayrim-ayrim turish; o‘ng oyoqda ayrim turish (ya‘ni o‘ng oyoq oldinda); chalishtirib turish (kerakli paytda oyoqning holati ko‘rsatiladi, qaysi oldinda); o‘ng (chap) tizzada turish; kurakda turish; boshda turish; qo‘llarda turish.

O‘tirishlar-polda yoki gimnastika jihozida o‘tirish holati: a) o‘tirish; b) o‘tirish oyoqlar ayrim-ayrim; d) burchakli o‘tirish; ye) egilib o‘tirish; f) ushlab o‘tirish; g) o‘ng (chap) tovonga o‘tirish; x) oyoqlarda ayrim-ayrim o‘tirish; i) sonda o‘tirish

Cho‘qqayishlar-shug‘ullanuvchining oyoqlari bukilmagan holatda bukilish: cho‘qqayish; yarim bukilish; engashib yarim cho‘qqayish (yoki “suzuvchi starti”); o‘ng yoki chap oyoqda yarim cho‘qqayish.

Tayanishlar-yelkalar tayanich nuqtasidan yuqori bo‘lgan holatlar: a) cho‘qqayib tayanish; b) o‘ng tizzaga tayanish; d) tayanib turib chuqur egilish; e) tirsaklarga tayanib yotish; f) orqada tayanib yutish; g) brusda (qo‘shpoyaga) tayanish; x) tirsakka tayanish; i) oyoqlarni ayrim-ayrim tashqariga qilib tayanish; j) o‘ng, chap oyoq-qo‘lga cho‘qqayib tayanish; k) bukik qo‘llarda yotib tayanish.

Xulosa. Qisqa, talaffuz paytida o‘ng‘ay va yengil esda saqlaydigan atamalar eng maqsadga muvofiqdirlar deb tan olinadi. Qisqalik uchun maxsus qisqartmalar qabul qilingan, ular gimnastika mashqlarini yozib borishni yengillashtiradi. Masalan, so‘zni tushirib qoldirish qabul qilingan: “gavda”-egilish paytida, “oyoq”-qayta siltash paytida yoki uni oyoq uchiga qo‘yishda, “ko‘tarish” va “tushirish”-qo‘l yoki oyoqlar harakati paytida va boshqalar. Harakat odatiy bo‘lmagan usulda bajarilsa yoki qisqa yo‘l bilan bajarilmasa, qo‘l-oyoqlar va gavda holati alohida ko‘rsatiladi.

Adabiyotlar:

1. Raximqulov K.D. «Kichik yoshdagi bolalarning qaddi qomatini rivojlantirishga mo'ljallangan mashqlar va harakatli o'yinlar» 2001 y
2. Arjan Egges, Arno Kamphuis, Mark Overmars “Motion in Games” First International Workshop, Utrecht, MIG 2008. 236 s.
3. Active schools. Kori ki te Kura. Games sport New Zealand 2012 year.
4. Harko Brown. Traditional Maori Games. - Copyright © 2006 year.
5. Safojev H.A. Involta Ilmiy Jurnal Uzbekiston:Vol. 1 –No.4 2022.–P.275-281.
- 6 . Safojev H.A Педагогик махорат илмий-назарий ва методик журнал. Бухоро, 2018. 1-сон, – Б.235-237.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI SPORT FAOLIYATIGA TATBIQ ETISHNING ASOSIY KOMPONENTLARI

Salixov Shoxrux Mansurovich,

Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrası o'qituvchisi

salikhovshoxrux@gmail.com

<https://orcid.org/>

0000-0001-7520-6498

Mazkrur maqolada raqamli texnologiyalar eng ilg'or innovatsion yangiliklarni sport faoliyatiga tatbiq etishning asosiy komponentlari tahlil etilgan. Mazkur komponentlarning yuqori natijaga yo'naltirilgan sport faoliyatiga tatbiq etilishi, yanada rivojlangan turlarini o'rganish, asosan jamoaviy sport turlarida natijalarning oqsayotgani hamda mazkur sohaga ham keng ko'lamda raqamlashtirish, sun'iy intellektning singdirilishi, sport sohasidagi dunyodagi yetakchi mamlakatlar tajribasidan foydalanish kabi asosiy omillar o'rganilgan. Asosiy qismda jamoaviy sport turlaridagi natijalarning yakkakurash turlariga nisbatan natijasi ancha orqada qolayotgani hamda jamoaviy sport turlarini yanada takomillashgan komponentlar bilan boyitish kabi faoliyat tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *sport, jismoniy tarbiya, komponent, faoliyat, pedagogik texnologiyalar, raqamlashtirish, texnologiyalar, innovatsiya.*

ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной статье анализируются основные составляющие применения самых передовых инновационных цифровых технологий в спортивной деятельности. Применение этих компонентов к спортивной деятельности, направленной на высокие результаты, изучение более продвинутых видов, отсутствие результатов преимущественно в командных видах спорта, а также масштабная цифровизация в этой сфере, освоение искусственного интеллекта, использование опыт ведущих стран мира в области спорта являются основными изучаемыми факторами. В основной части результаты игровых видов спорта сильно отстают от результатов единоборств, анализируются такие виды деятельности, как обогащение игровых видов спорта более развитыми компонентами.

Ключевые слова: *спорт, физкультура, компонент, деятельность, педагогические технологии, цифровизация, технологии, инновации*

MAIN COMPONENTS OF THE APPLICATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN SPORTS ACTIVITIES

This article analyzes the main components of the application of the most advanced innovative innovations of digital technologies to sports activities. The application of these components to sports activities aimed at high results, the study of more advanced types, the lack of results mainly in team sports, as well as large-scale digitization in this field, assimilation of artificial intelligence, and the use of the experience of the world's leading countries in the field of sports are the main factors. studied. In the main part, the results of team sports are lagging far behind the results of martial arts, and activities such as enrichment of team sports with more advanced components are analyzed.

Key words: *sport, physical education, component, activity, pedagogical technologies, digitization, technologies, innovation.*

Kirish. *Jismoniy tarbiya va professional sport sohasida yuqori cho'qqilarga erishish jiddiy yondashishni, katta mehnatni va moddiy xarajatlarni talab qiladi. Mamlakatimizda yuqori natijalarga yo'naltirilgan sport hamda jismoniy tarbiyaga qaratilayotgan har tomonlama e'tibor bundan mustasno emas. Ko'pgina mamlakatlarning tajribalariga qaraganda, milliy sport va jismoniy tarbiya taqdirlari haqida davlat tomonidan g'amxo'rlik qilinishi shubhasiz, juda katta foyda keltirmoqda. Ijtimoiy sohadagi ushbu moddalarni qo'llab-quvvatlashda birinchi navbatda o'smir bolalarni va jamiyatning yosh qatlam muhitini ruhiy-jismoniy sog'lomlashtirish maqsadida barcha qulay sharoitlarni yaratmoqda. Shuni ta'kidlash*

muhimki, mamlakatimiz mazkur yo'nalish bo'yicha yuksak ahamiyatini tushunadigan mamlakatlar qatoridan joy egallagan va uni tark etmay kelmoqda. Hukumat tuzilmalari, jamoat tashkilotlari va sport muassasalari sport va jismoniy tarbiya sohasida moddiy-texnik bazasini rivojlantirish, ommaviylikka erishish, professional sportni kuchaytirish kabi muhim muammolarni har doim birgalikda yechishda hamjihat faoliyat olib bormoqda. Sport - bu so'g'lom ijtimoiy-siyosiy muhitni tatbiq etishning eng yaxshi vositasidir. Ayniqsa, yoshlar orasida bu muhim ahamiyat kasb etadi. Bugun O'zbekistonda sport ta'lim va tarbiyaning ajralmas bo'lagidir. O'zbekiston aholisi yosh bo'lgan davlatdir, O'zbekiston hududa istiqomat qiluvchilarning qariyb 40 %idan ko'prog'ini 18 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Ularning har tomonlama rivojlanib, ham ma'nan, ham jismonan kamolotga erishishlari muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun bolalar sportiga e'tibor va yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini ommalashtirish davlat siyosatining eng asosiy yo'nalishlaridan biridir. 2002-yildan buyon bolalar sportini har tomonlama qo'llab - quvvatlash maqsadida bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi faoliyat yuritib kelmoqda.

Markaziy Osiyo hududida yashagan ajdodlarimizdan meros qolgan juda ko'p boy manbalar mavjud. Bunday tugamas boyliklar orasida jismoniy madaniyat alohida ahamiyat kasb etadi. Jismoniy madaniyat insonlarni bolalikdan sog'lom qilib o'stirish, ularning jismoniy va madaniy kamolotini ravnaq toptirishi, sog'lom turmush kechirish, mehnat qobiliyatini oshirish, uzoq umr ko'rishga ko'maklashuvchi muayyan faoliyatdir. Bunda ajdodlarimizning ov qurollarini yasash, tog', daryo, cho'llarda vahshiy hayvonlarni tutish uchun kuch-quvvat, ephillik, merganlikni o'rganganlar. Bunda otda turib kamondan o'q otish, nayza sanchish, kurashish, piyoda yugurish, to'siqlardan o'tish, an'anaviy urf-odatlar, ommaviy sayllarda harakatli o'yinlarni tashkil qilish kabi murakkab mashqlarni bajarganlar. Turli janglarda bu qurollardan mohirona foydalanganlar. Xalq o'z udumlari va an'alarida kurash, ot o'yinlari, qilichbozlik, darboz, poyga va turli harakatli o'yinlardan foydalanganlar. Bu tadbirlar yoshlarni kuchli bo'lishi, Vatanni sevish, kasbni egallash va uddaburonlikka chorlagan. Markaziy Osiyoda jismoniy tarbiya doimo an'anaviy xususiyatlarga ega bo'lgan. Jismoniy mashqlar empirik tarzda (yunoncha empeiria - tajriba yo'li bilan) vujudga kelgan va ilmga asoslanmagan bo'lsa ham, hamisha chuqur xalq an'alarimizni o'zida saqlab kelgan. Jumladan, milliy jismoniy madaniyat asosini ifodalovchi jismoniy tarbiyaning milliy shakllari, vositalari va uslublari shakllantirilib borilgan. Markaziy Osiyoda asosan kurash turlari va chavandozlik sport sifatida shakllangan bo'lib, musobaqalar xalq bayramlari, milliy sayillar va turli tantanalarda tashkil qilingan. Askarlar harbiy-jismoniy tayyorgarligi milliy jismoniy tarbiya shakllari yordamida amalga oshirilgan va mamlakatni jasurona himoya qilish yo'lida ko'p asrlar davomida to'plangan tajribalari umumlashtirilgan.

Mustaqillik yillaridan boshlab O'zbekiston sportchilari ko'pgina nufuzli xalqaro sport musobaqalarda faol ishtirok eta boshladilar. 1995-yilda Toshkentda XOQ rahbarligi ostida I Markaziy Osiyo o'yinlari o'tkaziladi. 1997-yilda Qozog'istonning Olma-Ota shahrida II Markaziy osiyo o'yinlari bo'lib o'tadi. 1994-yilda O'zbekistonlik sportchilar Lillehammerda o'tkazilgan qishki Olimpiya o'yinlarida qatnashadilar. O'zbekistonlik sportchilarning xalqaro musobaqalardagi ishtiroki: 1996-yilgi Atlanta yozgi olimpiya o'yinlari; 1998-yil- Naganodagi qishki olimpiya o'yinlari; 1994-yil - Xirosimadagi XII Osiyo o'yinlari; 1996 yil Xarbindagi III qishki Osiyo o'yinlari; 1998-yil- Bangkokdagi XIII Osiyo o'yinlari; 1999-yil- Kongvodagi IV qishki Osiyo o'yinlari; 1998-yil- Moskvadagi yoshlar I Butunjahon o'yinlari kabi xalqaro maydonlarda sport sohasidagi yuqori natijalarga intilish jarayonlari boshlangan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xalqaro sport va Olimpiya harakatining keng rivojlanishi, qit'alarda turli xil sport musobaqalari, qit'a o'yinlarining o'tkazilishi, jahon chempionatlari va Olimpiya o'yinlarining an'anaviy tashkil etilishi har bir mamlakatda sport turlarini rivojlanishiga katta turtki bo'lgan. O'zbekiston mustaqil davlat sifatida xalqaro sport hamjamiyatlariga a'zo bo'lib kirish maqsadida Milliy Olimpiya qo'mitasini tashkil etdi. Bu 1992-yil 21-yanvardagi birinchi ta'sis majlisida amalga oshirildi. XOQ xartiyasi asosida va jahon sport harakatining ilg'or tajribalariga tayanilgan holda MOQ nizomi ishlab chiqildi va qabul qilindi. Mazkur konsepsiya orqali hozirgacha mamlakatimizda yuqori natijalarga yo'naltrilgan sport hamda jismoniy tarbiyaga oid maxsus yo'l xaritalari shakllantirilib borilmoqda.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridanoq jismoniy tarbiya va sportni, shu jumladan, sportning olimpiya turlarini rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. Davlatimiz parlamenti tomonidan "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi qonunining qabul qilinishi mazkur e'tiborning ahamiyatidan dalolat beradi.

Yangi O'zbekiston sharoitida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonlaridan sportni rivojlantirish jismoniy tarbiya sog'lomlashtiruvchi mashqlarni targ'ib etish, sport sohasini eng ilg'or yangi texnologiyalar bilan boyitish, har bir oqsayotgan sport turini hamda xalq orasida jismoniy sog'lomlashtiruvchi mashqlarni rivojlantirish maqsadida ulkan e'tibor qaratilmoqda.

Asosiy qism. Metodologiya. Sport sohasidagi ta'lim muassalarining o'quv jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan mobil telefonlar, kompyuterlar, planshetlardan foydalanish uchun zarur bo'lgan

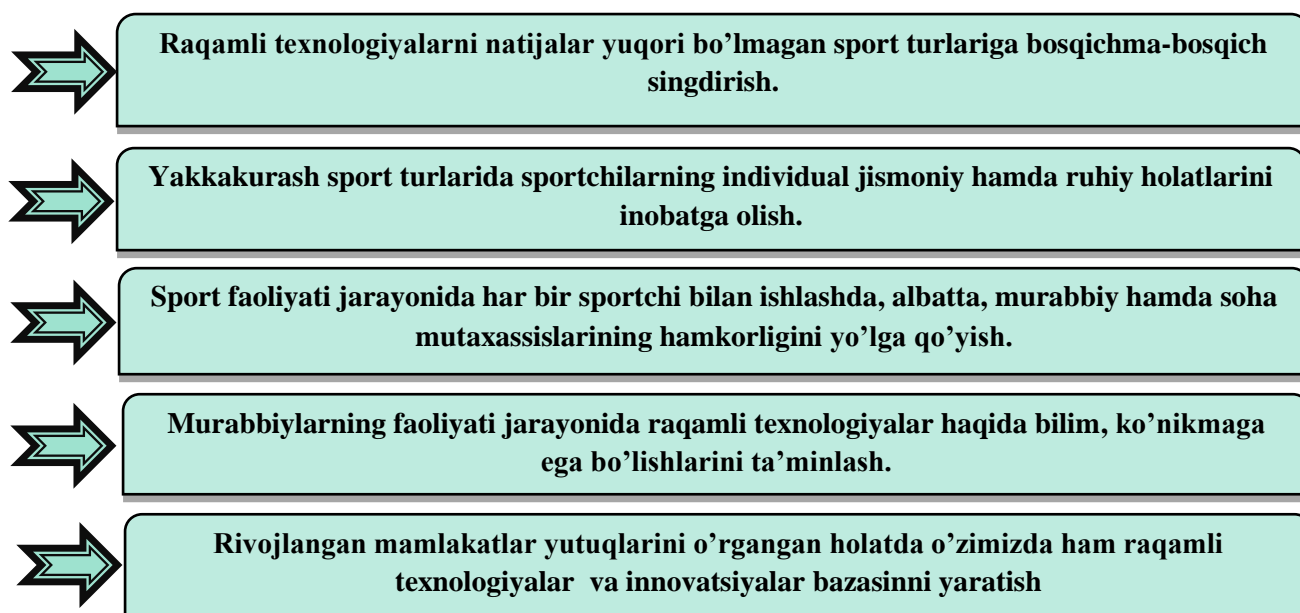
axborot resurslarini yaratish bugungi kunning talabiga aylangan. Bu, ta’limning yangi shakl va usullaridan foydalanish, an’anaviy o’qitish usullariga qo’shimcha ravishda yangi ta’lim shakli – axborot texnologiyalarini yaratilishiga omil bo’ldi. Bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarini tayyorlashda, sport murabbiylarini o’z kasbini ilg’or egalari qilib takomillashtirishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati kundan kunga ko’tarilib bormoqda.

Qaysi bir sport sohasiga qaramasak, rivojlangan mamlakatlar amaliyotini o’rganmasak, barida raqamli texnologiyalarni singib ketganini barcha jismoniy tarbiya va sport sohasidagi faoliyat jarayonlarida kommunikatsiya, komputer texnologiyalari, raqamlashtirishning sport sohasidagi ahamiyatini kuzatishimiz mumkin bo’lmoqda. Quvonarlisi, mamlakatimizda ham yurtboshimiz tomonlaridan mazkur sohaga qaratilayotgan e’tibor bizda ham sport jarayonlari hamda jismoniy tarbiya faoliyatining rivojiga turtki bo’lmoqda. Asosan yakkakurash sport turlarida 2012-yil London olimpiadasidagi qoniqarsiz natijalardan so’ng sportning olimpiya tarkibiga kiruvchi yakkakurash turlarida raqamli texnologiyalarni keng qamrovda tatbiq etish boshlandi desak mubolag’a bo’lmaydi. 2016-Rio olimpiadasiga tayyorgarlik maqsadida sportning boks turi maqsadli tarzda raqamli texnologiyalar hamda innovatsion yangiliklar yordamida bosqichma-bosqich o’rganilib shakllantirila borildi, 2012-yildagi London olimpiadasidagi asosiy kamchiliklar o’rganilib rivojlangan mamlakatlar texnologiyalarini boks sport turiga tatbiq etish, sportchilarimizni individual o’rganib ularning jismoniy holatlarini oshirishga e’tibor qaratildi. 2013-yildan boshlab O’zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti hamda Boks federatsiyasi hamkorligida mamlakatimiz yetakchi olimlari ko’magida mazkur soha chuqur tahlil qilina boshlandi. Jismoniy tarbiya va sport universiteti professori, R.D.Xolmuxamedov boshchiligida bokschilarimizning har bir o’quv yig’in mashg’ulotidagi tayyorgarliklari o’rganila borildi. Asosan bokschilarimizni zarba kuchi, chidamlilik, kabi sifatleri raqamlashtirish yordamida kompyuter dasturlarida bosqichma bosqich shakllantirildi. 2013-2015-yillar mobaynida olib borilgan tadqiqotlar hamda sportning boks turiga raqamli texnologiyalarni tatbiq etish bosqichlari yordamida bosqichma-bosqich natijalarning yuqorilab borganligini kuztishimiz mumkin bo’ladi.

2015-yilda o’tkazilgan jahon chempionatida sportchilarimiz murabbiylar bilan hamkorlikda professor olimlarning ham jamoada bo’lganligi mamlaktimiz tarixida ilk bor jahon chempionatlari tarixida oltita turli xil probali medallarga sazovor bo’lganligini ko’p o’tmay 2016-yilda Rio olimpiya o’yinlarida rekord natijada medallar shodasini qo’lga kiritganligimizni 3 ta oltin, 1 kumush, hamda 2 ta bronza medallarini qo’lga kiritib umumjamoaa hisobida tarixda birinchi marta yetakchilikni qo’lga kiritganligimizni alohida aytib o’tish mumkin.

Mazkur natijalar negizida raqamli texnologiyalarning sport sohasidagi ahamiyati yuqori natijaga yo’naltirilgan sport turlarida qay darajada muhim o’rin tutishini ko’rishimiz mumkin. Shularni inobatga olgan holda tadqiqotimiz davomida raqamli texnologiyalarni sport faoliyatiga tatbiq etishning asosiy komponentlarini ishlab chiqdik.

1-sxema.

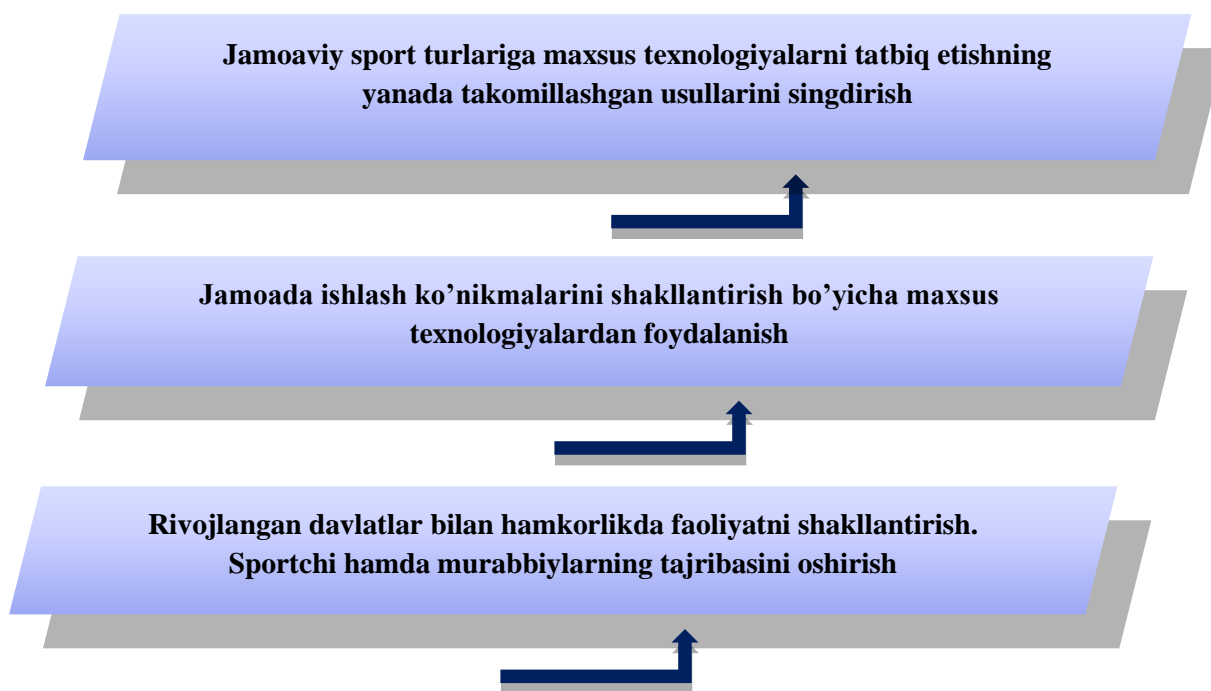

Mazkur komponentlar inobatga olgan holda sport sohasiga raqamlashtirishni singdirish, eng avvalo, sport murabbiylari va mutaxassislari ko’magida shakllantirib borish juda muhim hisoblanadi. Eng avvalo

natijada oqsayotgan sport turlariga alohida e'tibor qaratish, hozirda yakkakurash sport turlaridan tashqari jamoaviy sport turlarini ham rivojlantirishga e'tibor qaratish juda muhim hisoblanadi.

Natija va mulohazalar. Olib borilgan tadqiqotlarimiz natijasida shuni aniqladikki, asosan bizning sharoitda yakkakurash sport turlaridagi sport natijalari jamoaviy sport turlariga qaraganda ancha yuqorilab ketgan. Buning misolida Osiyo, Jahon chempionatlari, Olimpiya o'yinlaridagi oxirgi o'n yillikdagi natijalarni tahlil qilib asosiy kamchiliklarni o'rganish jamoaviy sport turlariga ham maxsus texnologiyalarni tatbiq etishning yanada takomillashgan usullarini singdirish juda muhim deb hisoblaymiz. Mazkur kamchiliklarga e'tibor qaratgan holda sport jarayonlariga aniqroq qilib aytganda jamoaviy sport turlariga raqamlashtirish hamda texnologiyalarni singdirishning keyingi bosqichlarini ishlab chiqdik.

2- sxema.

Mazkur olib borilgan tadqiqotimiz orqali sport faoliyatiga raqamli texnologiyalarni tatbiq etishning asosiy muammolari, ushbu jarayonlarga raqamli texnologiyalar raqamlashtirishning ahamiyatini o'rganish hamda tahlil qilishga harakat qildik. Asosan raqamli texnologiyalarni tatbiq etish jarayonida tadqiqotning obyekti sportchilar ekanligini inobatga olishimiz juda muhim omil hisoblanadi. Ya'ni murabbiylar ko'magida mazkur yangiliklarga ularning qiziqishini oshirish, har bir rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tarbiya texnologiyalarini o'rganish, doim raqamli texnologiyalar sohasidagi mutaxassislar ko'magidan foydalanish mazkur soha uchun juda muhim komponent hisoblanadi desak mubolag'a bo'lmaydi. Murabbiy hamda sportchilarning rivojlangan mamlakatlar bilan hamkorlikda o'z faoliyatini olib borishni ta'minlash, sportchilarimizning Yevropaning yetakchi sport bazalarida o'z murabbiylari ko'magida malakasini oshirishini bosqichma-bosqich yo'lga qo'yish, murabbiylarning faoliyatini takomillashtirish, ularning doim yangiliklarga intilishi ta'minlash, ta'lim texnologiyalaridan foydalanish muhim hisoblanadi.

Xulosa. Sport faoliyatiga raqamli texnologiyalarni tatbiq etish tarixini tahlil qiladigan bo'lsak, eng rivojlangan mamlakatlarda ham hozirdagi yuqori natijalar negizida har bir sohani innovatsion texnologiyalar orqali boshqarilayotganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Oxirgi 2012-yil, 2016-yil, 2020-yildagi olimpiya o'yinlari natijalarini tahlil qiladigan bo'lsak asosiy e'tibor hamda medallar jamg'arish bo'yicha yetakchilik faqat yakkakurash sport turlariga to'g'ri kelayotganini ko'ramiz. Ammo e'tiborlisi jamoaviy sport turlaridagi natijalar qoniqarli emasligini, hamda jamoaviy sport turlariga e'tibor yakkakurash sport turlariga nisbatan kam emasligini ko'rishimiz mumkin. Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, raqamli texnologiyalarning jamoaviy sport turlariga ham keng ko'lamda tatbiq etadigan bo'lsak, albatta, natijalarda ijobiylovini bosqichma-bosqich kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Jahonda yetakchi o'rinda turadigan Amerika Qo'shma Shtatlarida jamoaviy sport turlari rivojlanishini bosqichlariga e'tibor beradigan bo'lsak, barcha jarayonlarda raqamlashtirish hamda innovatsion texnologiyalarni tatbiq etilganini hamda har bir natija doim o'rganilib kamchilik joylari yanda ilg'or texnologiyalarga o'zgartirilganini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi sport faoliyatini albatta, innovatsion texnologiyalarsiz, raqamlashtirish jarayonlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Nafaqat yakkakurash, balki jamoaviy sport turlarida ham ushbu jarayonlarni keng ko'lamda tatbiq etilganini, masalan sun'iy intellekt hamda robotatexnikaning Xitoy Xalq Respublikasidagi qator jamoaviy sport turlariga tatbiq etilganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Shularni inobatga olgan holda eng avvalo o'zimizda ham eng yuqori texnologik yangiliklarini asosan jamoaviy sport faoliyatiga bosqichma-bosqich tatbiq etib borilsa, ma'lum bir vaqt mobaynida natijalarning ijobiylashuvini kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Mazkur jarayon dunyoning rivojlangan davlatlar sport markazlarida keng ko'lamda takomillashib boryapti. So'zimizning oxirida raqamlashtirish hamda innovatsion texnologiyalarni sport faoliyatiga aniqroq qilib aytganda, jamoaviy sport faoliyatiga tatbiq etilishi hozirgi davrning eng asosiy talablaridan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. “O'zbekiston” NMIU, 2018. – B.19-20.
2. Umedjanova M. L., Salikhov S. M., Salikhov T. M. The Role of National Education in Preparing Young People for Family Life //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 271-276.
3. Салихов Т. и др. Psychological Characteristics Of Increasing Cognitive Activity In Elementary School Students //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.
4. Salixov S. M., Salixov T. M. Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – C. 1013-1019.4.
5. Salixov S. M. et al. Musobaqa oldi sportdagi stress va tayyorgarlikning psixologik tomonlari //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – C. 1039-1044.
6. Mansurovich S. S. Methodology of organizing physical education lessons through digital technologies //European Journal of Modern Medicine and Practice. – 2022. – Т. 2. – №. 4. – C. 107-111.

YOSH GANDBOLCHILAR TAYYORGARLIK JARAYONINING SARALASH MEZONLARI VA METODLARI

*Xalillayev O'ktam Sobir o'g'li,
Urganch davlat universiteti Jismoniy
madaniyat fakulteti talabasi
uktam.xalillayev@mail.ru*

Ushbu maqolada yosh gandbolchi saralash mezonlari, metod, model tavsifnomasi haqida ma'lumotlari keltirib o'tilgan. Bundan tashqari sportga yo'naltirishda saralash yosh sportchining gandbol mashg'ulotlarida istiqboli borligi haqida so'z boradi.

***Kalit so'zlar:** gandbol, sport, metod, mezon, saralash, harakat faolligi, jismoniy tayyorgarlik, iqtidor, tezkorlik, qobiliyat, hujum, himoya, bosqich.*

КРИТЕРИИ ОТБОРА И МЕТОДЫ ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ ЮНЫХ ГАНДБОЛИСТОВ

В данной статье дана информация о критериях отбора, методе, модельном описании юного гандболиста. Кроме того, отмечается, что у прошедшего квалификацию молодого спортсмена есть перспективы в тренировках по гандболу.

***Ключевые слова:** гандбол, вид спорта, методика, критерии, отбор, двигательная активность, физическая подготовка, талант, скорость, умение, атака, защита, этап.*

SELECTION CRITERIA AND METHODS OF THE PREPARATION PROCESS OF YOUNG HANDBALL PLAYERS

In this article, information about the selection criteria, method, model description of the young handball player is given. In addition, it is mentioned that the qualifying young athlete has prospects in handball training.

***Keywords:** handball, sport, method, criteria, selection, movement activity, physical training, talent, speed, ability, attack, defense, stage.*

Kirish. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida yosh gandbolchilarni tayyorlashda yangilangan o'quv rejaları va dasturlar talablarini, shuningdek, yetakchi jahon sport markazlarining ilg'or tajribasini, innovatsion rivojlanishning tegishli ustuvorliklarini hisobga olgan holda, sifati va mazmuniga ko'ra zamonaviy o'quv, o'quv-metodik va ommaviy adabiyotlarni tayyorlash hamda nashr etish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Jismoniy tayyorgarlik – gandbolchi o'yin malakalari hamda musobaqa faoliyatini samarali egallashi uchun uning jismoniy qobiliyatlarini tarbiyalash, tayanch-harakat apparati, organizm tizimlarini mustahkamlashdan iborat pedagogik jarayon hisoblanadi [1, B. 49].

Odamning qobiliyatlari sport turi xususiyatlariga qanchalik muvofiqligini aniqlash jarayoni saralash deb ataladi. Sport uchun saralashning asosiy maqsadi – shaxsning ijodiy qobiliyatlarini yuqori sport natijalari bilan bir qilib bog'lashdan iborat. Jahon arenalarida g'olib bo'lish uchun gandbolga iste'dodli eng yuksak kishilarni tayyorlashning maqsadga yo'naltirilgan tizimi zarur. Har bir o'smir uchun sport faoliyati turini tanlab berish – sportga yo'naltirishning vazifasi; sport talablaridan kelib chiqib eng yaroqli bolalarni tanlab olish – sport uchun saralashning vazifasi hisoblanadi.

Asosiy qism. Sportga saralashning maqsadi gandbol mashg'ulotlariga yaroqlilikni aniqlashgina emas, boshlovchi sportchilarning yashirin imkoniyatlarini aniqlashdan ham iborat. Bunda texnika va taktikani o'zlashtirish tezkorligi emas, gandbolchi uchun optimal hisoblangan yoshda eng yuksak natijalarga erishish imkoniyati bashorat qilinadi.

Sport uchun saralashni gandbolchilarni tayyorlashning barcha bosqichlarida – boshlovchilardan to milliy terma jamoalarning tarkibida o'ynovchi yuqori malakali sportchilarga qadar – davom etadigan uzluksiz jarayon sifatida qabul qilish kerak.

Birinchi bosqichda bolalardagi qobiliyat nishonalari va ularning yoshi hamda tayyorgarligidan kelib chiqib, harakat faolligi baholanadi. Nishonalar – tug'ma va hayotning dastlabki yillarida paydo bo'lgan anatomik – fiziologik xususiyatlardir. Masalan, tananing ayrim mutanosibliklari, mushak va yurak-qon tomir

tizimlarining xususiyatlari gandboldagi bo‘lajak muvaffaqiyatlar uchun nishonalar bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Ikkinchi bosqichda – bolalar gandbol bo‘yicha bir oz tayyorgarlik ko‘rgan pallada – ularning o‘yin iqtidori darajasini baholash mumkin. Iqtidor shaxsning ko‘proq yoki kamroq sport muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini belgilaydigan sifat va xususiyatlari majmuasidir. Iqtidor tushunchasi faqat tegishli malakalarni egallash vaqtidagi muvaffaqiyatni ta‘minlovchi sifatlarnigina qamrab oladi. Bu sifatlar harakatlanish bilan bog‘lik (masalan, tezkorlik harakatlar koordinatsiyasi) yoki aqliy (masalan, tezkor fikrlash) bo‘lishi mumkin.

O‘zbek gandbolchilarining mahoratini oshirish bolalar va o‘smirlar gandbolini rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Yuqori malakali jamoalarda o‘yinchilarning texnik-taktik tayyorgarligidagi nuqsonlarni tuzatish ancha qiyin hisoblanadi. Shu sababli bolalar va o‘smirlarning mashq jarayonlari qanchalik samarali bo‘lsa, yuksak natijalar uchun kurashlar ham shunchalik ko‘p muvaffaqiyat olib kelishi mumkin [2, B. 18]. Bu natijasida iqtidor hamda ko‘nikma va malakalarni egallash asosida sport faoliyatida namoyon bo‘ladigan qobiliyatlar shakllanadi.

Qobiliyatlar iqtidordan farqli o‘laroq, har doim harakat yoki muolajalarni bajarish yo‘llarini, ya‘ni ko‘nikma va malakalarni o‘z ichiga oladi.

Qobiliyatlarni baholash uchun shug‘ullanuvchilar asosiy texnik – taktik materialni egallab, tayyorgarlikning muayyan darajasiga etgan bo‘lishlari kerak. Uchinchi bosqich – sport mahoratining shakllanish bosqichi.

Saralash amaliyotida ekspert, apparat hamda test metodlari guruhlaridan foydalaniladi.

Ekspert metodikasi bo‘lajak o‘yinchining iqtidori darajasi haqidagi mutaxassislar (xususan, murabbiyning o‘zi) fikriga tayanadi. Agar bir necha mutahassisning fikri bir joydan chiqsa, uning ishonchligi ancha yuqori bo‘ladi.

Apparat metodikasi baholarning aniqligini ta‘minlaydi. Biroq alohida baholardan iqtidor darajasi haqidagi umumiy tassurot kelib chiqmaydi. Ular o‘ziga xos uyg‘unlikda namoyon bo‘lishi lozim.

Saralashning eng samarali metodlari test (sinovlar) hisoblanadi. Ko‘rsatkichlarning bilvosita ekaniga qaramay, ularda asosiysi – gandbolda istiqboli porloq bo‘lgan o‘yinchi modelini yaratish imkonining mavjudligidir.

Model tavsifnomalar.Yashirin sport imkoniyatlarini aniqlash uchun gandbolda yuqori natijalarga erishishning omillari to‘g‘risida yorqin tasavvurga ega bo‘lish kerak. Buning uchun yetuk gandbolchilarning shaxsi, ularning o‘yin faoliyati, sportdagi yo‘li o‘rganiladi. Yuksak toifali o‘yinchi muvofiq keladigan talablarni aniqlash asosida «model tavsifnomalar» tuziladi.

Istiqbolli gandbolchilarni saralab olishning turli bosqichlarida model tavsifnomalar darajalarining ahamiyati har xil bo‘ladi. Boshlang‘ich bosqichlarda morfologik xususiyatlar, jismoniy rivojlanish, shuningdek, yosh va shug‘ullanish staji tavsiflari asosiy ahamiyatga ega. Terma jamoalarga saralash bosqichida musobaqa faoliyati, texnik va taktik tayyorgarlik ko‘rsatkichlari muhim bo‘lib qoladi.

Yuqori toifali o‘yinchilar shakllanishining har xil yosh bosqichlaridagi oraliq modellarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun murabbiy saralash jarayonida gandbol elementlarini o‘rganish vaqtidagi muvaffaqiyatlarga tayanib, bolalarning yashirin imkoniyatlarini baholashi kerak.

Saralash jarayonida bashorat qilishning ikki metodidan foydalaniladi. O‘yinchilarning mavjud sifat va xususiyatlari asosida hamda irsiy belgilarni o‘rganish asosida.

Tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha, mashhur sportchilar farzandlarining o‘rtacha 50 % qismidan har qanday sport turida yaqqol ko‘zga tashlanadigan qobiliyatlarni kutish mumkin. Oyoqlar kuchi va tezkorlikning ayrim ko‘rsatkichlari irsiyat bilan jiddiy bog‘liq, qo‘llar kuchi va harakatlarining aniqligi esa irsiyatga ko‘p ham bog‘lanmagan, ularni mashg‘ulotlar jarayonida shakllantirish osonroq. Gandbolchilar tarbiyasida bu muhim.

Markaziy asab tizimining funksional faolligini integral ravishda aks ettiruvchi oddiy harakat reaksiyasining latent davri har bir odam uchun irsiy jihatdan dasturlashtirilgan bo‘lib, ma‘lum yosh davri davomida barqaror ko‘rsatkich hisoblanadi. Bunda yoshga bog‘liq rivojlanish bir maromda bormaydi, ammo yosh ortgan sayin reaksiya vaqti qisqaradi.

Gandbol uchun tezkor reaksiyali tipdagi kishilar zarur. Biroq erkaklarda ham, ayollarda ham ko‘p sonli tekshirilganlarning bor-yo‘g‘i 15 %i shu talabga javob berar ekan, vaholanki, reaksiyasi o‘rtacha va sust kishilar muvofiq ravishda 40 va 45 % ni tashkil qiladi (1-jadval).

Shuni bilish kerakki, 16 yoshgacha o‘g‘il bolalarda va 15 yoshgacha bo‘lgan qizlarda yosh xususiyatlari bilan bog‘liq holda tezkor reaksiya tipidagi kishilar juda kam uchraydi. Shu sababli yosh gandbolchilarning istiqbolliligini aniqlash uchun «o‘rtacha» javoblar bo‘yicha ko‘rsatkichlarni asos uchun qabul qilish mumkin.

Turli kuzatuvchilarga reaksiya ko‘rsatish vaqti, ms

Jinsi	Reaksiya tipi	Qo‘zg‘atuvchi			
		Yorug‘lik	Tovush	Nutq	Vaziyat
Erkaklar	Tezkor	157	150	145	183
	O‘rtacha	158-182	151-173	146-168	184-210
	Sust	183	174	169	211
Ayollar	Tezkor	164	158	148	198
	O‘rtacha	164-194	159-184	149-174	199-227
	Sust	195	185	175	228

Gandbol to‘pi 90-100 km soat tezlik bilan (25 m/s ga yaqin) uchadi, bu darvozabonlardan yuksak darajada rivojlangan tezkorlikni talab qiladi. Eng oddiy va an’anaviy sinov – harakat reaksiyasini o‘lchash – darvozabonlarni saralashda muhim ruhiy axborot bera oladi. Harakatlanayotgan obyektga reaksiya ko‘rsatish to‘g‘risida ham huddi shu fikrni aytish mumkin.

Sportga yo‘naltirish. Sportga yo‘naltirish uchta asosiy vazifani hal qiladi.

Birinchi, bolaga ommaviy sport tizimida yoki yuqori natijalar sportida shug‘ullanishni tavsiya etish kerakmi?

Ikkinchi, muayyan sport turini tanlashga ko‘maklashish. Uchinchi, boshlang‘ich sport tayyorgarligini amalga oshirish. Har xil sport turlari uchun jismoniy va ruhiy tayyorgarligi tavsifi turlicha bo‘lgan bolalar kerak. Qiz va o‘g‘il bolalarning xususiyatlarini e‘tiborga olish lozim.

Saralashning birinchi pog‘onasida gandbol bilan shug‘ullanishni istagan barcha bolalarning jismoniy rivojlanishi hamda jismoniy qobiliyatlari rivojlanishining dastlabki darajasi aniqlanadi. Bolalarning mashg‘ulotlar uchun yashirin imkoniyatlarini aniqlashda sog‘liq, antropometrik ma‘lumotlar, funksional holat, asosiy harakat qobiliyatlarining rivojlanishi, harakat faolligi, o‘yin tafakkurining taraqqiyoti darajasi ko‘rsatkichlari asosiy mezon bo‘lishi zarur [3, C. 172].

Birinchi navbatda, bolalarning *sog‘ligi holati* aniqlanadi. Bahoni malakali tibbiy komissiya berishi shart. Uning asosiy vazifasi salomatlik holatidagi muayyan sport turlari guruhi mashg‘ulotlariga qarshi ko‘rsatma bo‘lib xizmat qiladigan og‘ishlarni aniqlash hisoblanadi.

Saralashda har xil yoshli bolalar uchun taklif qilingan tasnifga qarab mo‘ljall olish mumkin. Gandbol uchun aksariyat hollarda o‘rta bo‘yli, o‘rtadan baland va baland bo‘yli bolalar tanlab olinadi (2-jadval).

Tana massasi ham e‘tibordan chetda qolmasligi zarur. Vazni katta bolalarda mushak kuchi yetarli bo‘lmaganidek, asab jarayonlari ham sust kechadi. Ko‘krak qafasi keng, boldir aylanasi katta, qorin sohasida yog‘ to‘plana boshlagan bolalarda jinsiy yetilish davrida tana vazni jiddiy tarzda oshib ketadi.

Muayyan bo‘y guruhiga kiruvchi har xil yoshli bolalarning tana uzunligi, sm (S.Xrushchev bo‘yicha)

Yosh, yil	Baland	O‘rtadan baland	O‘rta bo‘yli
O‘g‘il bolalar			
12	163-173	157-163	145-157
13	173,1-180,6	165,1-173,0	150-165
14	178,1-185,0	170,1-178,0	157-170
15	182,6-190,5	174,6-182,5	160,0-174,5
16	185,1-190,5	180,1-185,0	170-180
17	189,6-196,0	183,6-189,5	171,0-183,5
Qiz bolalar			
12	167,0-173,8	160,0-166,8	146-159
13	169,6-175,5	163,6-169,5	150,0-163,5
14	172,6-179,9	167,6-172,5	154,6-167,5
15	173,6-177,6	167,6-173,5	156,0-167,5
16	173,0-177,0	168,0-172,9	158,0-167,9
17	174,8-180,9	168,6-174,7	156,0-168,5

Jismoniy tayyorgarlikning dastlabki darajasi ahamiyatga ega. Baholash uchun jismoniy sifatlar rivojlanish darajasining tahlili zarur. Gandbol mashgʻulotlariga yoʻnaltirish jarayonida asosan chaqqonlikni testlash natijalariga diqqat qilish kerak [4, B. 156]. Chaqqonlik tekis va mokisimon yugurish, qoʻllarni silkitib va silkitmay sakrash natijalaridagi tafovutga qarab aniqlanadi. Tezlik – kuch sifatлари: joyidan uzunlikka va balandlikka sakrash tezkorlik koʻrsatkichlari juda muhim.

Yoʻnaltirishning boshqa vositalari singari jismoniy tayyorgarlikning bahosi oʻz-oʻzicha boladagi nishonalarning yoʻnalishi va qobiliyatlar haqida uzil-kesil xulosa berolmaydi. Biroq gandbol uchun nihoyatda muhim sanalgan jismoniy sifatlarning boshlangʻich darajasi harakat faoliyatining sport mahorati takomillashuvini taʼminlovchi yoʻnalishdagi keyingi taraqqiyotini koʻp jihatdan belgilab beradi.

Sport uchun saralash. Saralash yosh sportchining gandbol mashgʻulotlarida istiqboli borligi haqida qaror qabul qilishga yordam beradi. Ihtisoslashtirilgan saralash boshlangʻich tayyorgarlik bosqichining ohirida, yaʼni bola BOʻSM da 1-1,5 yil davomida oʻqib, kuzatuv ostida boʻlganidan keyin oʻtkaziladi.

Oʻrganuvchanlik – istiqbol uchun saralashda eʼtibor beriladigan muhim sifat. Bolalar talab etilgan jismoniy sifat va xususiyatlarga ega boʻlibgina qolmay, gandbolga xos harakat va faoliyatlarda oʻz yashirin imkoniyatlarini namoyon eta bilishlari ham kerak. Bundan tashqari, bu davrga kelib bolalarning maxsus mashqlarni oʻzlashtirish borasidagi muvaffaqiyatlari, umuman harakatchanlik darajasi haqida anchagina maʼlumotlar toʻplanib qoladi, ular nomzodning istiqbolliligi haqida guvohlik berishi mumkin.

Qobiliyatlarning oʻsib borishi saralashning ikkinchi pogʻonasida hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻladi va gandbolda yuqori natijalarga erishish imkoniyatlarini belgilaydi. Morfofunktsional koʻrsatkichlar dastlabki darajasining yuqoriligi hamda texnika va taktikani oʻzlashtirishdagi oʻsish surʼatlari uygʻunligi bolaning favqulodda iqtidoridan darak beradi. Mazkur bosqichda oʻrganuvchanlikni baholashdan tashqari salomatlikning holati, maktabdagi oʻzlashtirish, mashgʻulotlarga muntazam qatnash, BOʻSM dasturiy talablarining bajarilishi ham hisobga olinadi.

Biologik yoshni aniqlash – saralash bosqichida tibbiy ekspertizaning asosiy vazifalaridan biri boʻlib, uning qarori maktab oʻquvchilarining jismoniy rivojlanish darajasi hamda test dasturlaridagi yutuqlarini baholashda katta ahamiyatga ega.

Bolani oʻquv mashq guruhlariga qabul qilish toʻgʻrisidagi uzil-kesil qaror uning oliy sport mahoratiga erishish ehtimolini tahlil qilish asosida chiqarilishi lozim. Bu masala yuzasidan xulosani ekspert vazifasini bajarayotgan tajribali mutaxassis – murabbiylar beradilar.

Oʻlchash mumkin boʻlmagan xususiyatlar – sportdagi mehnatsevarlik, yuqori natijalar koʻrsatishga intilish kabilarni baholash, shuningdek texnik, irodaviy va taktik tayyorgarlikka integral baho berishda ham ekspertizadan foydalanish mumkin. Bu holatlarda ekspertlar dinamik kuzatuvlar olib borib, ularni obyektiv metodlar bilan mustahkamlaydilar.

Istedodli sportchilarni izlash uzluksiz davom etishi kerak. Oʻquv-mashq guruhleri boshlangʻich tayyorgarlikning bitiruvchilari hisobiga, ayni paytda gandbolga iqtidori yuqori bolalarni muntazam izlash natijasi boʻlgan topilmalar hisobiga shakllantirilishi lozim.

Bu davrda quyidagi xususiyatlarning rivojlanish darajasiga eʼtibor qaratish maqsadga muvofiq: kinestetik sezgirlik, diqqatni taqsimlay olish, oddiy reaksiya koʻrsatish, «vaqt sezgisi», mushak kuchlanishini tabaqalashtirish. Aynan shu majmua asosiy oʻyin qobiliyatlarining shakllanishiga yordam beradi.

3-jadval.

Alohida amplualarda qobiliyatning mavjudligi koʻrsatkichlari

Qobiliyat koʻrsatkichlari	
<i>Markaziy orqa chiziq oʻyinchisi</i> Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati. Vaziyatni avvaldan koʻra olish. Shiddatli kurashlar sharoitida harakatlarning barqarorligi. Stressli holatlarda oʻzini tuta bilish. Taktik savodlilik. Texnika usullarining rang-barang zaxirasi	<i>Orqa chiziq oʻyinchisi</i> Maqsadga intiluvchanlik. Texnika usullarining rang-barang zaxirasi. Shiddatli kurashlar sharoitida harakatlarning barqarorligi. Golli vaziyatlarni oldindan koʻra bilish. Stressli holatlarda oʻzini tuta bilish. Darvozani ishgʻol qilish chogʻidagi sovuqqonlik
<i>Qanot oʻyinchisi</i> Darvozani ishgʻol qilish chogʻidagi sovuqqonlik. Maqsadga intiluvchanlik. Texnika usullarining rang-barang zaxirasi. Shiddatli janglar sharoitidagi harakatlarning barqarorligi. Vaziyatni avvaldan koʻra bilish. Intizomlilik	<i>Chiziq oʻyinchisi</i> Shiddatli kurashlar sharoitida harakatlarning barqarorligi. Taktik savodlilik. Maqsadga muvofiqlik. Darvozani ishgʻol qilish chogʻidagi sovuqqonlik. Golli vaziyatlarni oldindan koʻra bilish. Stressli holatlarda oʻzini tuta bilish
Darvozabon	
Stressli holatlarda oʻzini tuta bilish. Vaziyatni avvaldan koʻra olish. Taktik savodlilik. Harakatlarning barqarorligi. Maqsadga intiluvchanlik. Sportda yetuklik.	

Jamoadagi *ampluani tanlash* boshlang‘ich ixtisoslashuv davrida boshlanadi. Bu bosqichda gandbolchining qobiliyatlaridan bevosita jamoa o‘yinchisi – darvozabon, qanot o‘yinchisi, orqa chiziq o‘yinchisi, markaziy orqa chiziq o‘yinchisi, chiziq o‘yinchisi rollarida foydalanishni mo‘ljallashga kirishiladi. Sport takomillashuvi bosqichi boshlanganda bu masala hal etilgan bo‘lishi shart.

O‘yinchilarni har xil amplualarga mo‘ljallaganda musobaqa faoliyati samaradorligiga jiddiy ta’sir qiluvchi bir qator ko‘rsatkichlarni baholash zarur. Gandbolchilarning turli ampluada: hujumda yoki darvozabon sifatida o‘ynashini kuzatgach, ularning qobiliyatlariga baho berish kerakki, bu qobiliyatlarning taqsimlanishi 6.3-jadvalda taqdim etilgan.

Gandboldagi o‘yin amplualari faoliyatiga xos xususiyatlardan kelib chiqib sport mahoratining muvaffaqiyatli o‘sishini nazorat qilish va baholash uchun o‘yin faoliyatining individual modellari ishlab chiqilgan. Bu modellarda turli ampluadagi o‘yinchilar musobaqalarda ishtirok etish vaqtida bajarishi shart bo‘lgan me’yorlar berilgan. Shu modellarda asosida murabbiy har bir sportchining jamoa muvaffaqiyatiga qo‘shgan hissasini baholashi mumkin. Yuqori malakali o‘yinchining o‘sishi ham shularga qarab aniqlanadi

Xulosa. Sportchi *shaxsining ijtimoiy yo‘nalishi* (qiziqishlar, ideallar, motivlar) va *ruhiy sifatlari* (o‘z kuchiga ishonish, katta yuklamalarga bardosh berish qobiliyati, shug‘ullanish istagi va b.) saralashning mana shu pog‘onasida shakllanadi.

16 yoshdan boshlab o‘yinchining qobiliyatlari tuzilishi asosan shakllanib bo‘ladi va katta yoshli mahoratli o‘yinchilar qobiliyatlari tuzilishidan kam farqlanadi. Bu mazkur bosqichda o‘yinning samaradorligi saralash mezonini bo‘lib xizmat qilishi mumkin degani. Shuning uchun o‘yin ko‘rsatkichlari va uning sifati murabbiylar e’tibori markazida bo‘lmog‘i lozim.

Adabiyotlar:

1. Sharipov A.K., Jammatov J.Sh., Salayev T.K. Gandbol nazariyasi va uslubiyati. – T.: Barkamol fayz media, 2022.
2. Tulganov Sh.F., Fozilov X.Q., Yosh gandbolchilarning tezkor-kuch sifatini rivojlantirish uslublari // Fan sportga jurnali. №6. 2022.
3. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. O‘kuv qo‘llanma. ITA-Press nashriyoti -T.: 2018.
4. Pavlov Sh.K., Isroilov R.I. Gandbol. O‘quv uslubiy qo‘llanma. –T.: ITA-Press, 2017.

SAN’AT

ЎҚУВЧИЛАРНИ ВАТАНПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА МУСИҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ (Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраев кўшиқлари мисолида)

*Ғапуров Мирмуҳсин Камолиддинович,
Ўзбекистон давлат хореография академияси*

Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори, профессор

Мазкур мақолада ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда миллий кўшиқчилик санъати ва мусиқий маданиятнинг ўрни ҳамда аҳамияти, бадиий – эстетик таъсири Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраев кўшиқлари мисолида тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: миллий ўзлик, маънавий тарбия, кўшиқчилик санъати, ватанпарварлик, эстетик тафаккур, мусиқий маданият, анъана, қадрият.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ

(на примере песен народного артиста Узбекистана Шерали Джураева)

В данной статье исследуются вопросы роли и значения песенного искусства и музыкальной культуры в патриотическом воспитании учащихся, художественно-эстетического воздействия, на примере песенного творчества народного артиста Шерали Джураева.

Ключевые слова: национальная самобытность, духовное воспитание, песенное искусство, патриотизм, эстетическое мышление, музыкальная культуры, традиция, ценность.

EDUCATING STUDENTS IN PATRIOTIC SPIRIT THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF MUSIC CULTURE (on the example of the songs of People's Artist of Uzbekistan Sherali Joraev)

In this article, the role and importance of national singing art and musical culture, artistic-aesthetic influence in educating students in the spirit of patriotism is studied on the example of the songs of People's Artist of Uzbekistan Sherali Joraev.

Key words: national identity, spiritual education, singing art, patriotism, aesthetic thinking, musical culture, tradition, value.

Кириш. Истиклол шарофати билан кейинги йилларда халқимизнинг бой мусиқий меросини асраш ҳамда мусиқа маданиятининг асрий анъаналар асосида тараккий этишига давлат сиёсати даражасида эътибор берилмоқда. Натижада, барча соҳалар қаторида мусиқа санъатида ҳам муҳим ислохотлар, жиддий ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланиб келган, давр синовларига бардош берган куй – кўшиқлари тикланиб, анъанавий ва замонавий ансамбллар ҳамда турли мусиқий гуруҳлар репертуаридан муносиб жой эгалламоқда. Зеро, мусиқий маданият – шахс ва жамият муносабатлари кесимида маънавий-ахлоқий муҳит яратувчи вазифасини ўтайди ҳамда шахсга ҳам, жамиятга ҳам тенг таъсир ўтказди.

Ўсиб келаётган ёш авлоднинг руҳий-маънавий, маърифий - эстетик камолотида мусиқий маданият муҳим аҳамият касб этади. Тўғри танланган мусиқа болага руҳий кўтаринкилик, эстетик завқ бахш этиш баробарида унинг ташқи оламга, жамиятга муносабатини ҳам шакллантириб боради. Хусусан, миллий кўшиқчилик санъатимизда халқнинг тийнати, ўтмиши, энг қадимги миллий қадриятлари, ички олами, орзу-армонлари акс этади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори мамлакатимизда янги ислохотларни бошлаб берди. Унда “ўқувчи ва талабаларнинг мусиқий билим ва кўникмаларини ошириш, уларнинг қалбида миллий маданиятга бўлган муҳаббатни шакллантириш” [1] тамойиллари алоҳида аҳамият касб этиши таъкидланди.

Асосий қисм. Миллий маданиятнинг таркибий қисми ҳисобланган мусиқий мероснинг маънавий баркамол инсонни шакллантиришдаги тарбиявий аҳамияти беқиёсдир. Буюк

маърифатпарвар олим, профессор Абдурауф Фитратнинг фикрича, “Шарк мусиқийсининг аҳамияти Оврупанинг илм, санъат доираларида кундан – кун ортмоқдадир. Мусиқийимизнинг Шарк мусиқийлари орасида муҳим ўрин тутқани, ҳамда унинг тарихий бойлиги шу қийматсиз китобчадан оз моз англашилган бўлса керак. Мусиқийимизни илгари бостириш, унинг асосларини илмий йўсинда текшириб, майдонга қўйиш – ҳам ўз мусиқийимиз бўлгани учун, ҳам байналмилал санъат дунёсига унумли хизмат аталгани учун бизга лозимдир” [2; 299].

Дарҳақиқат, Шарк мусиқаси жаҳон маданий меросининг юксак чўккиларидан бири ҳисобланади. Алишер Навоий номидаги давлат мукофоти совриндори, Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраевнинг ижодида ҳам қадим Шарк адабиёти ва мусиқаси умумбашарий аҳамият касб этади. У ўсиб келаётган ёш авлодни ватанга ва улуг аждодларга садоқат, миллий кадриятларга ҳамда миллий санъат ва маданиятга муҳаббат руҳида тарбиялаш мавзусига алоҳида эътибор беради.

Ш.Жўраев кўшиқларини бирлаштирувчи энг муҳим жиҳат - ватанга, санъатга ва адабиётга садоқат, ўз эътиқоди йўлида поклик, юртга муҳаббат йўлида жон фидо қилишга тайёр туриш, ёшларга ибрат – намуна кўрсатиш. Эл қалбидан жой олган машҳур ҳофиз учун ватанпарварлик ва миллий ўзлик туйғуси эътиқод тимсоли, ижодининг бош мавзусидир. Ш.Жўраевнинг ватан ҳақидаги кўшиқлари киндик қони томган табаррук тупроғини юрак - юрагидан севгувчи буюк ошиқлик дардининг орзулари, мақсадлари, покиза ишқнинг мавжлари, пўртаналарига айланиб, тингловчини ҳаяжонга солади. “Ўзбегим”, “Ўзбекистон – ватаним маним”, “Инсон”, “Қаторингда нор бўлса”, “Султондадир”, “Соҳибқирон”, “Она Туркистон”, “Эгаси бор юрт”, “Ўзбекистон”, “Тўхтама, торим”, “Бир улуг эл бор жаҳонда”, “Улардан қоч...”, “Бободехқон”, “Замон - замон”, “Оролим”, “Бахт тилайлик...”, “Ҳайкал қошида”, “Эй, азиз инсон” каби кўшиқларида юртга садоқат, миллий ғурур, миллий ўзлик туйғуларини тараннум этади, ҳақиқий ватанпарвар, олижаноб инсонларни улуғлайди.

“Маънавият” луғатида айтилишича, **“Ватанпарварлик** – Ватанининг озодлиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор – номуси, шон – шарафи, бахту саодати учун куч – ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг муқаддас ва олижаноб фаолиятини англатадиган тушунча. Ватан манфаати, кадр – қиммати, тақдири, истикболи, она юртга муҳаббат туйғуси қанча чуқур англанса, ватанпарварлик туйғуси шунча юксак бўлади ” [3; 108].

Шерали Жўраевнинг ижодий камолотида мусиқий меросининг, мумтоз кўшиқчилик санъатининг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Чунки мусиқий мерос – мўътабар ватанимизнинг ўтмиши, улуг аждодларимизнинг маънавий олами сари қўйилган олтин кўприқдир. Буюк аллома, мутафаккир шоир Абдурахмон Жомий айтганидек, “Мусикадан лаззат топмаслик инсон руҳининг хузурбахш кайфиятга бурканмаслиги, унинг руҳий олами жисмоний нафсоният даражасида қолиб кетганидан, маънавий баркамоллик сари қадам ташламаганидан дарак беради” [4; 74]. Албатта, ҳар бир тарихий давр ўз ғоялари ва мафқураси йўлида муайян қарашларни ўзида мужассам қилган ватанпарварлик кўшиқларини яратади. Ақлий заковат, руҳий – маънавий салоҳият ва самимий туйғулар – ижодкорнинг икки қанотидир. Аслида фақат ўтмиш ва тарихгина эмас, балки келажак ҳам Ватан билан, унинг гўзал табиати, маданий анъаналари, бетакрор кадриятлари, келгуси авлодлар ҳаёти билан боғлиқлик касб этади.

Ҳофиз кўшиқ матнига нисбатан ҳамиша ниҳоятда талабчан. У матнни чертиб-чертиб танлайди, ижро жараёнида сўз жилоларини, унинг ички жозибасини юксак даражада тингловчи қалбига етказа олади. Шерали Жўраев она юртини, ота маконини севиш билан кифояланмайди, унинг эртанги куни, фарзандларининг истикболи, инсоният тақдири учун чин ватанпарвар сифатида қайғуради. Унинг кўшиқларида Ватан образи таъсирчан сўз, поэтик ташбеҳлар, мусиқий оҳанг, ҳолат, кайфият ва рангин манзаралар заминиде яратилади. “Ўзбегим” (Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Э.Воҳидов шеъри), “Ўзбекистон – ватаним маним” (Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири А.Орипов шеъри) кўшиқларида ўзбек халқининг ўтмиши, бугуни ва эртасига бўлган муҳаббат ҳофиз қалбидаги ёниқ туғёнлар, романтик рух, эҳтирослар узвийлигини таъминлайди, жарангдор, ёрқин поэтик образларга асос бўлиб хизмат қилади. Маълумки, миллий ўзлик ва ватанпарварлик туйғусини тарихдан айро ифодалаш мумкин эмас. “Ўзбегим” қасидаси юрт ўтмишига мурожаат билан бошланади:

Тарихингдир минг асрлар
Ичра пинҳон ўзбегим,
Сенга тенгдош Помиру
Оқсоч Тиёншон, ўзбегим.

Ҳидоят нурига чулганган маънавият ҳеч қачон моддий дунёга қарам бўлмайди. Ҳидоят нури ўзига эш бўлган маънавият ва тарихни юксакликка кўтаради. Тарих – миллат тафаккурининг, халқ

орзу–умидлари ва армонларининг ёрқин кўзгусидир. Улуғ алломалари, ўтган кунлари тарих қаърида пинҳон бўлган миллатнинг ягона ишончи эртанги кунидан. Мозий воқеаларини ҳикоя қилиш орқали ҳам тингловчининг тасаввур ҳамда тушунчаларини бойитиш, ҳам тарих воқелигининг ижтимоий-фалсафий ва маърифий моҳиятини очишдан иборат.

Қасидада ўтмишнинг тилга олинган ҳар бир воқеаси рамзий маъно касб этган бўлса, мусика ва ёқимли овоз уйғунлигида унинг таъсир доираси янада кенгаяди. Халқнинг сўзга кўчган энг қадимги тарихига оид ғоят қимматли ҳақиқатлари дилтортар кўшиққа айланиб, тингловчини ром этади:

Сўйласин Афросиёбу,
Сўйласин Ўрхун хати,
Кўхна тарих шодасида
Битта маржон ўзбегим.

Шоирнинг мақсадини нозик идрок қилган Ш.Жўраев кўхна мозий ва миллатнинг шажара илдизлари, Афросиёб ва Ўрхун хати орқали унутилаётган хотираларни мусикага ҳамоҳанг бир-бир варақлайди, ўтмиш воқеаларини ҳаёлан тирилтиради. Тарихий ҳақиқатни юзага чиқариш учун сир тўла миноралар, қадим тепаликлар қаъридан таралаётган садоларга ҳамоҳанг, тингловчини ҳам ўз туйғуларига шерик қилади:

Тарихинг битмакка, халким,
Мингта Фирдавсий керак,
Чунки ҳар бир чеккан оҳинг,
Битта дoston, ўзбегим.

Кўшиқда сўзнинг ўрни жуда буюк ва бетакрор. Ш.Жўраев ижро этадиган кўшиқларда теран уйғунлик бор, бу кўшиқлар қалбни, юракни ларзага солади. Давр, Ватан, замондошлар ҳақидаги самимий ва эҳтиросли кўшиқлар муаллифнинг ҳаётини маслагини белгилаб беради. Сатрлар ва оҳанглар замиридаги жўшқин ва самимий эътироф тингловчини ҳам бефарқ қолдирмайди.

“Ўзбегим” кўшиғи истиклолга ташна қалбларни чакмоқдек ёритиб юборган бўлса, Абдулла Ориповнинг “Ўзбекистон” шеърига басталанган кўшиқ бу чакмоқнинг тобора кучайиб, ёркинроқ, қудратлироқ садо бераётганини намоён этади. “Ўзбегим”нинг оташин, исёнкор руҳи уйғотган юраклардаги миллий ватанпарварликни “Ўзбекистон - Ватаним маним” деган ўтли нидо яна-да алангалатди:

Юртим, сенга шеър битдим бу кун,
Қиёсингни топмадим асло.
Шоирлар бор, ўз юртин бутун -
Олам аро атаган танҳо.
Улар шеъри учди кўп йироқ
Қанотида кумуш диёри.
Бир ўлка бор дунёда, бироқ
Битилмаган дostonдир бори:
Фақат ожиз қаламим маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним.

Ватан адабиёти ва санъатининг энг жонкуяр тарғиботчилари хонандалар бўлади. Бағоят бой, бағоят теран миллий кадрятларимизнинг фидойи тарғиботчилари сафида Ш.Жўраевнинг алоҳида ўрни бор. У “олам аро танҳо”, қиёси йўқ юртнинг “битилмаган дoston”лари, яъни “олис тарих”ини шунчаки мадҳ этмайди, балки сўзга вобаста оҳанг, бетакрор, қудратли овоз жўрлигида ватанпарварликнинг тарихий аҳамияти ниҳоятда юксаклигини тингловчига янада теранроқ, чуқурроқ англашишга ҳаракат қилади.

Ҳофиз ижтимоий – сиёсий воқеликнинг, давр тараққиёти ва инсоннинг, халқ тақдирининг маънавий–руҳий ҳамда маърифий моҳиятини жўшқин мусикада мужассамлаштиради. Унинг наздида яхшиликнинг, одамийликнинг мезони – бу табаррук тупроқ муҳаббатини ҳамма нарсдан устун кўйиш, халқ манфаати учун ишлаш, эл ғам–ташвиши билан яшашдир. “Қаторингда нор бўлса” кўшиғида у оилани ватанга қиёслайди. Гўдакнинг дунёни англаши, яхши ва ёмонни, оқу қорани ажратиши айнан ўзи туғилиб ўсган хонадондан бошланади. Инсон камолоти учун оила бебаҳо тарбия мактабидир:

Белингда куч борида оилангни шод айла,
Кўйнингдаги ҳалонинг қўнглини обод айла,
Фарзандинг- чун Оллоҳдан бахт тилаб, дуо айла,
Инсон номи ўчмагай ўғил – қизи бор бўлса.

Ш.Жўраев мусиқани нозик ҳис қилади. Шунинг учун ҳам, кўп кўшиқларига ўзи куй басталайди. Ҳар бир кўшиғининг сўзи ва мусиқаси устида тинимсиз изланади. Манбаларда мусиқага шундай изоҳ берилган: “Мусиқа (юн. *musike, musa*) – турли-туман товушлар билан бадий образ яратиб берувчи, ғоявий-эмоционал мазмунга эга бўлган санъатнинг бир тури”[5; 179]. Буни чуқур англаган Шерали Жўраев ҳар бир кўшиғининг мусиқасини танлашда ниҳоятда жиддий ёндошади. Аксарият кўшиқларига ўзи куй басталайди. Ҳар бир кўшиғининг сўзи ва мусиқаси устида тинимсиз изланади. Шунинг учун ҳам у яратган ва ижро этган турли мавзулардаги кўшиқлар билан бир қаторда “Ватанпарварлик” мавзуидаги кўшиқлар узоқ йиллар давомида халқимизга маънавий озуқа бериб келмоқда.

Яқин келажакда республика умумтаълим мактабларида ўқитиладиган ҳар бир фан замонавий инновацион технологиялар асосида ташкил этилса, ўқувчиларни мустақил фикрлаш қобилиятини оширишда, вазифа ва муаммоларни мустақил ҳал қилишларида самарали натижаларни беради. Шунингдек, ўқитувчиларнинг ҳам таълим-тарбия беришида, ҳам касбий ривожланишларида кенг имкониятлар яратади.

Ўқувчиларнинг маънавий-маърифий ҳаётимизда муҳим ўрин эгаллаган Шерали Жўраев каби устоз санъаткорларнинг, мусиқа илми алломаларининг бетакрор мусиқий меросидан баҳраманд бўлишларида ҳикмат кўп.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ўзбек миллий кўшиқчилик санъатининг турли жанрлари ўтмиш воқелигини, ундаги ҳодиса, нарса ва ҳолатларни ўзига хос усуллар ёрдамида акс эттиради. Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраевнинг ватанпарварлик руҳидаги кўшиқлари юрт тарихини, миллий қадриятлари ва маданий анъаналарини бадий-эстетик воситалар орқали янада тўлақонли, жозибали англашга ёрдам беради. Санъат инсоннинг ғамларини, ғуборларини аритади. Ёш авлоднинг ақл-заковатини, ижодий фикрлаш қобилиятини юксалтиради, дунёқарашини теранлаштиради, тафаккурини ўткирлаштиради, эзгу амалларга илҳомлантиради. Ватанпарварлик мавзусидаги кўшиқларнинг эстетик феномен сифатида ўсиб келаётган ёш авлод маънавиятини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Хусусан, ватанпарварлик мавзусидаги кўшиқлар ўқувчиларнинг руҳий оламини бойитади, бадий-эстетик қарашларини тарбиялайди. Айниқса, мусиқа дарси бошқа дарслардан ўзининг бадийлиги, қизиқарлилиги ва ўқувчиларга кўпроқ ижодий завқ, эмоционал туйғулар ва образли кечинмалар уйғотиши билан ажралиб туради. Ўзбекистон халқ артисти Ш.Жўраевнинг ўзига хос услуби, ўктам ва мардона овози навқирон қалбларга ҳаяжон солади. Унинг Ватан, она юрт, ота макон ҳақидаги кўшиқларини тинглаган ёш авлоднинг онгу шуурига ҳаётбахш сурур, кўтаринкилик сингиб бораверади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25-сон.
2. Фитрат А. Ўзбек мусиқаси тўғрисида. Танланган асарлар. Т.: “Маънавият”, 2021. -328 б.
3. Маънавият. Асосий тушунчалар луғати. Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2021. -816 б.
4. Жомий А. Рисолаи мусиқий. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат нашриёти, 1998. -120 б.
5. Акбаров И.А. Мусиқа луғати. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1997. -384 б.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-ж. Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2003. – 680 б.
7. Соипова Д. Мусиқа ўқитиш назарияси ва методикаси. Ўқув-методик қўлланма.-Т:2009.-225 б.
8. Мусиқа ижодиёти масалалари. Тўплам. Т.: 1997. – 198 б.

GRAFIK MALAKALARNI TAKOMILLASHTIRISHDA INNOVATSION TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Yusufzoda Shabnami Yunus,

Buxoro davlat universiteti

Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi

shabnamiyusufzoda@gmail.com

Maqolada grafik malakalarni takomillashtirishda innovatsion texnologiyalaridan foydalanish ahamiyati keltirilgan. O'quvchilarda rang, grafika, tovush, videotexnikaning zamonaviy vositalarini qo'llashni o'rgatishning innovatsion usullari yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** innovatsion, elektron o'yinchoqlar, videomagnitafon, elektron interfaol doska, smart notebook, smart technologies, elektron slayd, videomaterial.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ГРАФИЧЕСКИХ НАВЫКОВ

В данной статье представлена важность использования инновационных технологий в совершенствовании графических навыков. Выделены инновационные методы обучения студентов использованию современных средств цвета, графики, звука, видеотехники.

***Ключевые слова:** инновационные, электронные игрушки, видеомagnитofон, электронная интерактивная доска, умная тетрадь, умные технологии, электронный слайд, видеоматериал.*

USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN IMPROVING GRAPHIC SKILLS

This article presents the importance of using innovative technologies in improving graphic skills. Innovative methods of teaching students to use modern tools of color, graphics, sound, video technology are highlighted.

***Key words:** innovative, electronic toys, video recorder, electronic interactive board, smart notebook, smart technologies, electronic slide, video material*

Kirish. Informatsion texnologiyalarning jadal rivojlanishi keyingi yillar ichida insoniyat shaxsining shakllanishiga ma'lum darajada iz qoldirdi. Yangi axborotlar, reklamalarning tezda kirib kelishi, televideniya kompyuter texnologiyalarining qo'llanishi, elektron o'yinchoqlar va kompyuterlarning keng tarqalishi bola tarbiyasiga ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada u yaxshi ko'rgan o'yinlar, sevimli qahramonlari va qiziqishlari ham o'zgaradi.

Maktabda o'qish boshlanganda u ma'lum qulaylikni his etishi mumkin. Bugungi kunda hali barcha maktablarda texnologik sinflar bor deb bo'lmaydi. Lekin maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturini amalga oshirishning yo'nalishlaridan biri "Maktablarni zamonaviy o'quv va laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi, darsliklar va o'quv-usubiy materiallar bilan ta'minlash." (2004-2009-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi to'g'risida. – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. //Xalq so'zi. 22- may 2004- yil №108 (3383).

Asosiy qism. Eskirgan o'quv dasturlari va metodik usullar o'quvchilar bilimining pasayishiga olib keladi. O'qituvchilardan esa o'qitishning yanada zamonaviy usul va vositalarini izlashga undaydi. Bunday vositalardan biri bu kompyuterdir.

Televizor, videomagnitafon, kitoblar imkoniyatlarni mujassamlashtirib, universal o'yinchoq hisoblanib, turli xil o'yinlarga qodir bo'lgan zamonaviy kompyuter shu bilan birga bola uchun uning savol va harakatlariga javob bera oladigan teng huquqli hisoblanadi. Maktabning o'quv va o'quv jarayonidan tashqari faoliyatida kompyuterlarning qo'llanilishi bolada o'qish motivatsiyasi o'sishining va ijodiy imkoniyatlari rivojlanishining samarali xususiyatlaridan biridir.

Bir qator pedagoglar boshlang'ich sinf o'quvchilarida kompyuter savodxonligining rivojlanishiga ikkilanadilar. Ularning ba'zilar kompyuterlar faqat sinfda bolaning e'tiborini chalg'ituvchi yana bir vosita deb hisoblasalar, boshqalari esa hisoblash texnikasi sohasida jiddiy professional tayyorgarliksiz o'qituvchilarning darslarda kompyuterlardan foydalanishi va kompyuter savodxonligiga bolalarni o'rgatish mumkin emas deb ta'kidlaydilar. Uchinchilari esa kompyuterlardan doimiy foydalanish maktabda shunday bir holatga olib keladiki, unda insoniyat kompyutersiz sonlarni na qo'shish, na hisoblay olishga qodir

bo‘lishi xavfini ifodalaydilar. Yana bir muhim qarshilik mavjud bo‘lib, u bolalarning bir-biri bilan kam muloqotda bo‘lishi muammosidir. Chunki kompyuter zamonida ular vaqtlarining ancha qismini kompyuterda o‘tkazishadi.

Falsafa shundaki, maktabni informatsion asrga adaptatsiyalanishidan boshqa chorasi yo‘qdir. Hisoblash texnikasi bilan tanishish bunday adaptatsiyaning faqat bir qismi sanaladi. Adaptatsiyaning asosiy maqsadi shundaki, bolalarni axborot-ma‘lumotlarni qayta ishlashga o‘rgatish, topshiriqlarni bajara olishga, insonlar bilan muloqot qilish va jamiyatdagi o‘zgarishlar mohiyatini tushinishga o‘rgatish zarurdir. Kompyuter maqsadlari matematika, ijtimoiy fanlar, tabiyot va ona tili darslarida amalga oshirilishi lozim. Bunday integratsiya 1 yil davomida tugatilishi yoki bir qaysidir loyihani amalga oshirilish natijasi bo‘la olmaydi. Aksincha, bu oxiri yo‘q jarayondir. U o‘quv jarayonini umumiy kompyuterlash maqsadlarining birligini o‘z ichiga oladi. Uning amalga oshirilishi ma‘muriyat o‘qituvchi va pedagoglarning hamkorlik ishi natijasida erishish mumkindir. Kompyuterlashtirishning sotsial qirralari, asosiy usullar va vazifalar yechimidagi yondashuvlar, ma‘lumotlarni qayta kompyuterda ishlash usullari sekin-asta murakkablashadi va matematika, tabiyot, ijtimoiy fanlar va ona tili darslarida turli usullar bilan muhokama etiladi. Bunday vaziyatda kompyuter o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasida axborot-ma‘lumot almashish vositasi bo‘lib qoladi.

O‘quv-tarbiyaviy jarayonda kompyuterlarning qo‘llanishi diapazoni juda katta: kompyuter ham ta‘lim obyektini, ham ta‘lim vositasi (usuli)dir. Ya‘ni kompyuterlashtirish ta‘limotining 2 yo‘nalishi bo‘lishi mumkin: informatika o‘rganish va turli predmetlarni (fanlarni) o‘rganishda undan foydalanish. Bunda kompyuter ta‘lim, o‘rganish samaradorligining oshirilish usuli hisoblanadi. Kompyuter o‘quv ma‘lumotlarini taqdim etish imkoniyatlarini ancha kengaytirdi. Rang, grafika, tovush, videotexnikaning zamonaviy vositalarini qo‘llash turli holat va muhitni modellashtirishga imkon beradi.

Kompyuter o‘quvchi motivatsiyasini kuchaytiradi. Kompyuterda ishlab turib, o‘quvchi topshiriqning yechimini kerakli yordamga tayangan holda oxirgacha yetkazish imkoniga ega bo‘ladi. O‘quvchi bajarayotgan topshiriqlarning tiplari anchagina kengayadi: tuzish, dasturlash va hokazo.

Kompyuter o‘quvchi faoliyati ustidan nazoratni sifatli o‘zgartirishga imkon beradi, kompyuter barcha javoblarni tekshiradi, ko‘pgina hollarda esa nafaqat xatoni hisobga olib ko‘rsatadi, balki uning paydo bo‘lish sababini o‘z vaqtida aniqlab, bekor qilish uchun xarakterini aniq belgilaydi. Kompyuter o‘quvchilarga “2” baho qo‘ysa, ular tezda buni tuzatishga shoshiladilar. O‘qituvchi o‘quvchini tartib-intizom va e‘tiborli bo‘lishga chaqirishi shart emas. Chunki ekranda 2-3 daqiqadan so‘ng keyingi topshiriq paydo bo‘ladi.

Kompyuter o‘quvchilarda o‘z faoliyatlari refleksiya qilishining shakllanishiga yordam beradi. Kompyuter texnikasining qo‘llanilishi darsni yanada qiziqarli, zamonaviy qiladi, individual o‘rganish sodir etiladi, nazorat va yakuniylarni xulosalash, o‘z vaqtida va obyektiv bo‘ladi.

O‘quvchi shaxsining ehtiyojlari, qiziqishlarining rivojlanishi va shakllanishi turli usullar bilan, shuningdek, tasviriy san‘at usullari bilan ham amalga oshiriladi.

O‘quvchilar mustaqil tasviriy faoliyat bilan birga rasmlar, haykallar, arxitektura va dekorativ-amaliy san‘at asarlarini qabul qilishga tayyor bo‘lgandagina muvaffaqiyat bo‘lishi mumkin.

Boshlang‘ich maktab o‘qituvchisi bolalarni o‘qishga o‘rgatishi, ularning bilish ehtiyojlarini rivojlantirishi shart. Zaruriy ilmiy asoslarni o‘zlashtirib olish uchun bilish vositalarini ta‘minlashi lozim. Shuning uchun asosiy maqsadlardan biri o‘quv-biluv jarayonlarini rivojlantirishdir. O‘quv-biluv faoliyati biluv jarayonlarini, mantiqiy fikrlashni, e‘tiborni, xotirani, nutqni, tasavvurni rivojlantiradi, o‘qishga bo‘lgan qiziqishni qo‘llab-quvvatlaydi. Bu barcha jarayonlar o‘zaro bog‘liqdir.

Elektron interfaol doska – bu sensorli kompyuterga ulangan ekran bo‘lib, kompyuterga ishini boshlash uchun interfaol doska yuziga qo‘l tegizsangiz bo‘ladi u ishlab ketadi.

SMART Notebook nomli maxsus ta‘minlash dasturi esa interfaol doskalarda ishlashni osonlashtiradi, matnlar va audio - videomateriallar ustida ishlashni ta‘minlaydi.

SMART Technologies Inc. (www.smarttech.com) kompaniyasi 1991-yil birinchi interfaol doskani chiqardi. Shundan beri SMART mahsuloti butun dunyoda cheksiz muvaffaqiyat qozondi.

Doska (sinf taxtasi) taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisi bu elektron interfaol doskalar hisoblanadi. Bu doskalar ham xuddi oddiy doskalarga o‘xshaydi. Lekin unga har nima yozilsa tezda shaxsiy kompyuter ekraniga chiqadi. Yozilgan informatsiya fayl shaklida saqlanadi hamda printerdan chiqarilishi mumkin. Elektron doskalarning eng yaxshi tomoni shundagi unda animatsiyalar imkoniyati juda yuqori. Rasm chizish,

qo‘shish, ma’ruza matnlarini tayyorlash va boshqa shunga o‘xshash ishlarni rangli va animatsiyalar yordamida tez va sifatli bajarish imkoniyati mavjud.

Rossiyaning umumta’lim maktablarida 1996-yildan beri bu doskalardan foydalanadilar. Mazkur doskalardan boshlang‘ich sinflarda keng foydalanish yaxshi samara beradi. Elektron interfaol doskalar o‘zining katta imkoniyatlari bilan kishini lol qoldiradi. O‘quvchi unda oddiy bo‘r bilan emas rangli “qalamchalar” bilan yozishi va chizishi mumkin. Bu ishda hech qanday chegara yo‘q. O‘quvchilar katta qiziqish bilan bu doskadan foydalanadilar. O‘zlarining layoqatlarini bu doska orqali namoyon etishlari mumkin.

Ustozlarimiz uchun ham bu doska katta imkoniyatlar eshigini ochib beradi. Masalan, boshlang‘ich sinflarda husnixat darslarini ushbu doska orqali qiziqarli va samarali tashkil etish mumkin.

Birinchi sinfda yozuv mashqlarini tashkil etish birmuncha murakkab. Bu uchun birinchi navbatda tayyorgarlik mashqlarini yaxshi tashkil etish zarur. Oddiy doskada tayyorgarlik mashqlarini bajarish uchun o‘quvchilarni qora va rangli bo‘rlar bilan ta’minlash lozim. Agar elektron interfaol doskadan foydalanilsa bo‘r va lattaga umuman hojat qolmaydi. Elektron doskalarda xohlagan narsani istalgangan rangda yozish mumkin. Bu ham ortiqcha mehnat va pulni tejaydi, tozalik gigiyenasini ta’minlaydi hamda o‘quvchilar qiziqishini yuqori darajaga ko‘tarib, samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tayyorgarlik davrida o‘tkaziladigan mashqlar ma’lum darajada guruhlarga bo‘lib, avval sodda, keyin murakkabroq mashqlarni bajarish lozim. Masalan, birinchi guruh mashqlarida o‘quvchilar chiziq ustida muayyan masofalarda nuqta qo‘yib chiqish mashqini bajarishlari kerak. Bu hol o‘quvchilarga zerikarli tuyuladi. Shu bois o‘qituvchi rangli bo‘rlardan foydalanib, ular qiziqishini oshirar edi. Elektron doskalarda esa bu ish oddiy tus oladi. O‘quvchi nuqtalarni xohlagan rangida yozishi mumkin. Masalan, birinchi nuqtani ko‘k rangda, ikkinchisini qizil rangda, uchinchisini yashil rangda va hokazo. Tayyorgarlik mashqlari sirasiga turli xildagi geometrik figuralar, bayroqchalar, daraxtlar maketi, turli shakl va hajmdagi tayyoqchalarni chizish ham kiradi. Bu ishlarni elektron doskalar yordamida tez va sifatli tarzda

o‘quvchilarga o‘rgatish mumkin. Masalan doskaning bir burchagida chizilgan kichik ilmoqchani sinf oxirida o‘tirgan

o‘quvchi yaxshi ko‘rolmasligi mumkin. Elektron doska orqali har bir yozilgan va chizilgan narsa xohlagan kattalikda ko‘rsatilishi mumkin. Bu imkoniyat husnixat darslari samaradorligini oshirishga katta yordam beradi. Mazkur doskalarni osonlik bilan bir necha qismga bo‘lib, birdaniga bir necha o‘quvchiga topshiriqni bajartirish mumkin. Bajarilgan topshiriqlar kompyuter xotirasiga kiritilib boriladi. U xohlagan vaqtda orqaga qaytarilib qayta – qayta ko‘rilishi mumkin. Oddiy doskada esa yozilgan narsa o‘chirilsa tamom. Uni qayta ko‘rish imkoniyati yo‘qoladi. Elektron doskada esa uni xohlagan vaqtda qaytadan ko‘rish va tahrir etish imkoniyati mavjud.

Muhokama va natijalar. Alifbe davrida bolalarni yozishga o‘rgatish juda muhimdir. Bu davrda o‘quvchilarga harf va uning unsurlari amaldagi “Alifbe” kitobida ko‘rsatilgan tartibda o‘rgatiladi.

Alifbe davrida bajariladigan asosiy grafik ishlar quyidagilardan iborat:

1. Kichik va bosh harflarni alifbe tartibida yozish.
2. Harflarni bo‘g‘in va so‘zlarda qo‘shib yozish.
3. Qo‘l harakatini uzmay yozishga o‘rgatish.
4. Harflarning qiyaligini va enini to‘g‘ri saqlashga o‘rgatish.

Mazkur ishlarni oddiy doska yordamida o‘quvchilarga o‘rgatish o‘qituvchidan katta zahmatni talab etadi. U bu uchun katta hajmdagi ko‘rgazma qurollar tayyorlashi lozim. Agar ushbu ishlar elektron interfaol doskalar yordamida o‘quvchilarga tushuntirilsa samarasi yuqori bo‘ladi, ham o‘qituvchining mehnati ancha yengil bo‘ladi. Ijodkor o‘qituvchi elektron doskalardan juda yaxshi foydalanishi mumkin.

Mazkur doska yordamida “Alifbe” darsligining xohlagan varaqi va yo sahifasini o‘quvchilarga kattalashirilgan holda ko‘rsatish mumkin. Unda har bir o‘tilishi lozim bo‘lgan harfni unsurlarga bo‘lib o‘tish imkoniyati nihoyatda kattadir.

Ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi sinflarda ham o‘quvchilarni chiroyli yozishga o‘rgatishga elektron interfaol doskalardan foydalanish mumkin.

Xulosa. Husnixat darslarini *elektron slayd*lardan foydalangan holda ham samarali va qiziqarli tashkil etish hamda o‘tkazish mumkin. Elektron slaydlar kompyuter orqali tayyorlanadi. Dars mashg‘ulotini ham elektron slayd tarzida tayyorlash mumkin. Bunda turli xildagi animatsiyalardan foydalanish mumkin (1- ilovaga qarang).

Har bir harfni o‘rgatish uchun maxsus elektron slaydlar tayyorlash mumkin. Bu ham qiziqarli ham samarali bo‘ladi. O‘quvchi darsni o‘qituvchi so‘zidan emas, balki kompyuterda chiroyli animatsiyalar bilan jihozlangan o‘yinlar orqali o‘zlashtirib boradi. Umuman olganda husnixat darslarini elektron slaydlar orqali o‘rgatib, yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Агаркова Н.Г. Основы формирования графического навыка у младших школьников //Начальная школа. - 1999. - №4
2. Azimov Y.Y.. Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (Metodik qo‘llanma). Turon Zamin Ziyonashriyoti, - Toshkent, 2017, -132 b.
3. Бойко Р. А., Салаватова А. М. Изучение сформированности каллиграфических умений у первоклассников // XX Всероссийская студенческая научно-практическая конференция.- Нижневартковского государственного университета, 2018. – С. 27-29.
4. K. Qosimova, S. Matchonov, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev. Ona tili o‘qitish metodikasi. T.: “Noshir”, - 2009
5. Safarova R, G‘ulomov M, Inoyatova M. Savod o‘rgatish darslari: O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma / – T.: “Tafakkur”, 2012. – 144 b.
6. G‘ulomov M. Chiroyli yozuv daftari. 1- sinf uchun. –T.: “Turon-Iqbol”, 2021.-48 b.

TA'LIM MENEJMENTI

РОЛЬ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В ИННОВАЦИОННОМ УПРАВЛЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМОЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Сохибов Акрам Рустамович,
Каршинский государственный университет,
akromsoibov1964@bk.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7468-0286>

В данной статье рассматривается зарубежный опыт решения препятствий инновационного управления в развитии вузов под влиянием экономики, роль лидеров, а также подходы к управлению системой высшего образования в условиях глобализации. Проанализировано управление инновационными, научно-педагогическими и научно-исследовательскими процессами в высшем образовании. Рекомендовано для повышения эффективности участия менеджеров в процессе инновационного развития за счет использования технологий мониторинга и решения конфликтных ситуаций с целью возникновения и управления процессами инновационного развития в высшем образовании.

Ключевые слова: инновационная экономика, цифровой менеджмент, инновационное развитие высшей школы, менеджмент, лидеры, глобализация, управление системой высшего образования, конфликтный процесс, зарубежный опыт, инновационные компетенции руководителей высшей школы.

OLIY TA'LIM ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMINI INNOVATSION BOSHQARISHDA XORIJIY TAJRIBANING O'RNI

Ushbu maqolada iqtisodiyot ta'sirida universitetlarni rivojlantirishda innovatsion menejment yo'lidagi to'siqlarni hal qilish bo'yicha xorijiy tajriba, yetakchilarning roli, shuningdek, globallashuv sharoitida oliy ta'lim tizimini boshqarishga yondashuvlar muhokama qilinadi. Oliy ta'limda innovatsion, ilmiy-pedagogik va tadqiqot jarayonlarini boshqarish tahlil qilingan. Oliy ta'limda innovatsion rivojlanish jarayonlarini yaratish va boshqarish maqsadida monitoring texnologiyalaridan foydalanish va nizolarni hal etish orqali boshqaruvchilarning innovatsion rivojlanish jarayonida ishtirok etish samaradorligini oshirish tavsifiya etiladi.

Kalit so'zlar: innovatsion iqtisodiyot, raqamli boshqaruv, oliy ta'limning innovatsion rivojlanishi, menejment, yetakchilar, globallashuv, oliy ta'lim tizimini boshqarish, konflikt jarayoni, xorijiy tajriba, oliy ta'lim rahbarlarining innovatsion kompetentsiyalari.

THE ROLE OF FOREIGN EXPERIENCE IN INNOVATIVE MANAGEMENT OF THE MODERN SYSTEM OF HIGHER EDUCATION

This article considers the foreign experience of solving the obstacles of innovation management in the development of higher education institutions under the influence of the economy, the role of leaders, as well as approaches to the management of higher education system in the context of globalisation. The management of innovation, scientific-pedagogical and research processes in higher education is analysed. It is recommended to increase the efficiency of managers' participation in the process of innovative development through the use of monitoring and conflict resolution technologies to emerge and manage the processes of innovative development in higher education.

Keywords: innovative economy, digital management, innovative development of higher education, management, leadership, globalization, system management of higher education, conflict process, agricultural experience, innovative competence of management of higher education.

Введение. Последняя разработка в качестве цифровой инновационной экономики стала ежедневной потребностью при использовании различных внутренних и внешних возможностей для повышения эффективности управленческих процессов в высших учебных заведениях нашей страны. В связи с этим высшие учебные заведения должны занять достойное место в качестве

конкурентоспособных учебных заведений на рынке международных услуг высшего образования. Кроме того, наше исследование направлено на изучение и освоение опыта в области управления высшими учебными заведениями ряда передовых зарубежных стран. При этом необходимо будет разработать варианты внедрения лучших образцов этого зарубежного опыта с учетом специфики отечественной системы высшего образования.

Изучение и внедрение опыта реформирования и развития системы образования европейских стран, которые считаются одними из экономических, социальных и культурных центров, учитывая их образовательную историю современных университетов с древних времен до наших дней. Необходимо обратить внимание на формирование традиционных и современных моделей управления университетами в высших учебных заведениях европейских стран, что помогает понять процессы трансформации европейских высших учебных заведений в институты, способные обеспечить инновационное, конкурентоспособное и качественное высшее образование.

Основная часть. Традиционная модель управления университетами в Европе основывалась на модели Гумбольдта и отличалась сильным влиянием профессоров. При этом высшим органом управления университетом был Сенат, в состав которого часто входили профессора и преподаватели различных факультетов и кафедр.

Глава вуза (ректор) обычно занимает положение «первого среди равных», и его исполнительная власть внутри вуза будет несколько слабее. В европейских университетах внешний совет не существует, а если и есть, то зачастую выполняет функции только в определенных случаях.

Исходя из этого, основные аспекты традиционной модели управления в европейских университетах выглядят следующим образом (рисунок 1).

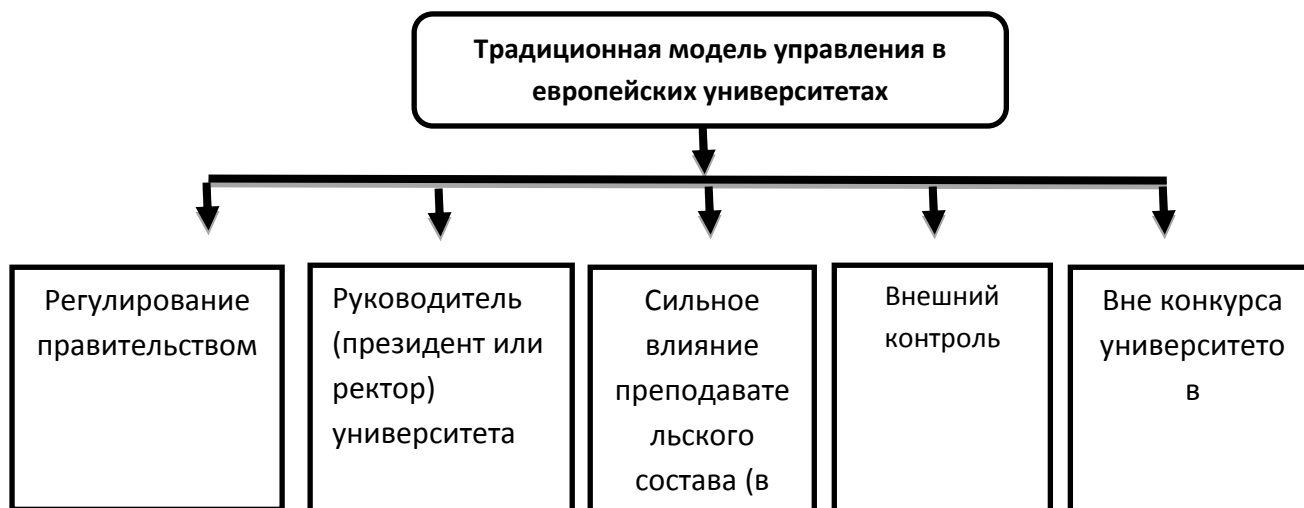

Рисунок 1. Традиционная модель управления в европейских университетах

В традиционной Гумбольдтовской модели европейских университетов профессора и преподаватели принимали решения практически по всем вопросам, связанным с университетской жизнью, — в первую очередь для защиты видения развития университета с их точки зрения. К 1990-2000 годам произошли большие изменения и условия, которые привели к реформе управления традиционными европейскими университетами. С тех пор в европейских высших учебных заведениях был введен новый тип модели, которая оценивает качество университетской работы и включает в себя элементы модели участия в управлении высшими учебными заведениями.

Здесь необходимо учитывать причины, приведшие к реформе университетов, являющихся флагманами в области европейской науки, и цели и задачи, поставленные перед ними. Во-вторых, крайне важно найти ответ на вопрос, почему в начале 2000-х годов в Европе возникла необходимость реформирования национальных университетов.

К этому времени начались реформы почти во всех сферах государственного управления с целью перехода к модели «нового государственного управления» как в отдельных европейских странах, так и во всем Евросоюзе. Этот процесс начал внедряться, в том числе в университетах, которые являются основой европейской системы образования и инновационных процессов.

Основным механизмом достижения новых результатов является внедрение системы финансирования вузов в зависимости от результатов их деятельности. Для этого требуется

разработка системы оценки результатов, в основном за счет привлечения заинтересованных внешних групп.

Предполагалось, что создание рыночных условий заставит вузы разрабатывать новые модели принятия решений и больше ориентироваться на разработку управленческих стратегий. Кроме того, усилилась конкуренция на рынке международных образовательных услуг. Соответственно, появились международные рейтинги университетов, в которых университеты США стали занимать высокие позиции, а вузы Европы стали уступать им несколько позиций и стали опускаться в рейтингах. Это привело к тому, что правительства многих стран Европы включились в гонку за создание собственного «Гарварда».

Главной целью реформ европейских высших учебных заведений было превращение университетов в «институциональных акторов». Он предусматривал независимость вуза от государства и самостоятельную разработку стратегии его развития, достижение конкурентоспособности на международном рынке услуг высшего образования.

Все эти действия показали, что исторические аспекты развития университетов США и стран Европы различны. Тот факт, что университеты США занимают более высокие позиции, чем европейские университеты в международных рейтингах, объясняется историческими различиями в системе высшего образования американских и европейских университетов.

Таблица 1.

Информация о позициях ведущих университетов мира за последние 5 лет по рейтингу QS (QS World University Rankings).

Место	Индикатор рейтинга	Университет	Страна, в которой находится университет
1	100	Массачусетский технологический институт (MIT)	США
2	98,7	Гарвардский университет	США
3	98,6	Кембриджский университет	Великобритания
4	98,6	Стэндфордский Университет	США
5	97,9	Калифорнийский технологический институт (Калифорнийский технологический институт)	США
6	97,7	Оксфордский университет	Великобритания
7	97,2	UCL (Университетский колледж Лондона)	Великобритания
8	96,1	Имперский колледж Лондон	Великобритания
9	95,5	ETH Zurich — Швейцарский федеральный технологический институт	Швейцария
10	94,6	6 Чикагский университет	США
60	77,3	Технический Университет Мюнхена	Германия
96	70,1	Университет Хельсинки	Финляндия

Американские университеты всегда действовали в условиях конкуренции, и в результате они привлекали лучших сотрудников, профессоров и студентов любыми возможными способами и требовали больших объемов финансовых ресурсов от своих выпускников и доноров. Организационная самостоятельность американского университета поддерживалась и укреплялась конкуренцией как за потенциальных студентов, так и за высокое качество проводимых исследований. Желаемые изменения в университетах США были инициированы самим академическим сообществом. В университетах США именно эти академические сообщества, а не правительство, отвечали за потребности общества и рынка труда в услугах высшего образования.

На европейском континенте существует тесная связь между университетами и государством, которая продолжается уже давно. В данном случае государство, а не рынок, инициировало реформирование высшего образования, поддерживало вузы и диктовало правила конкуренции (т.е. создавало искусственную или квазирыночную ситуацию). В такой системе не было бы единого механизма финансирования, а лучший вуз страны или региона всячески поддерживался бы государством. Наоборот, между вузами существовала конкуренция за получение средств на конкретные программы в сфере высшего образования. Высшие учебные заведения должны будут участвовать в конкурсах, проводимых различными государственными органами. Таким образом, искусственно создавалась среда бюрократической конкуренции, в которой она стремилась походить

на рыночную конкуренцию и вынуждала университеты соответствующим образом разрабатывать свои стратегии развития.

В условиях усиления рыночной конкуренции в европейской системе высшего образования возникает необходимость разработки бенчмарков для сравнения высших учебных заведений и выявления среди них лучших. Именно на этих основаниях создавалась система оценки учебно-академической эффективности и продуктивности высших учебных заведений Европы. Например, подсчет опубликованных статей в рецензируемых журналах был начат с количественной оценки, а квалификация выпускников – с качественных показателей.

Эти инновации, внедренные в европейских университетах, неизбежно потребовали проведения организационных изменений в высших учебных заведениях. Власть внутри вуза постепенно переходила к менеджерам и представителям администрации, которые следили за системой оценивания и соблюдением определенных параметров.

Новые программы стратегического развития, запущенные правительством страны, заставляют европейские университеты меняться. Введение конкурсного финансирования заставляет высшие учебные заведения менять динамику внутренних отношений и апробировать новые методы управления.

Исходя из описанных выше ситуаций, реализация реформ в европейских высших учебных заведениях шла разными темпами и в разных условиях. Суть изменений в результате этих реформ заключалась в переработке надзорной структуры внутри вуза.

Главной задачей реформ в европейских университетах (прежде всего университетах Гумбольдта) было снижение влияния (доминирования) академического сената и усиление влияния администрации со стороны главы (ректора или президента) вуза и Внешнего совета. Определенные меры в этом направлении принимались, но не все из них все время успешно осуществлялись.

Основное внимание было уделено реформе традиционной системы управления в высших учебных заведениях Европы (рис. 2).

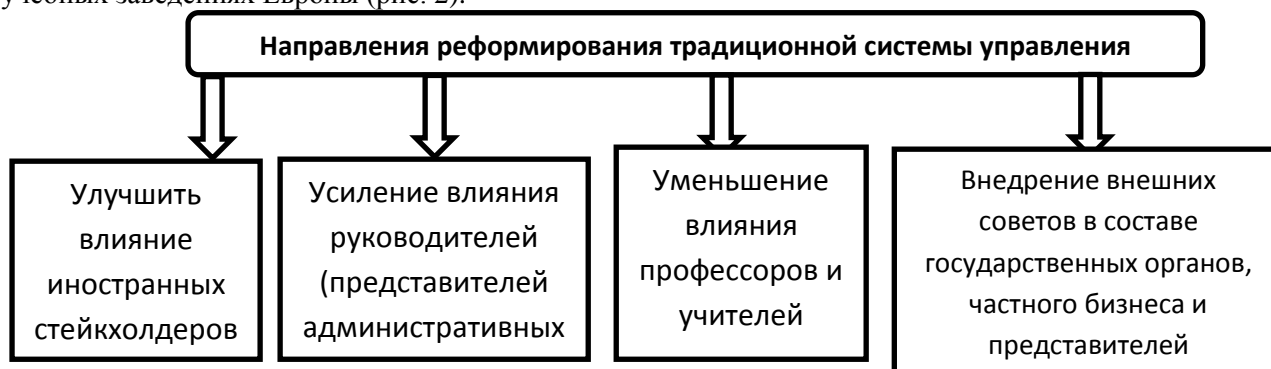

Рисунок 2. Направления реформ в европейских университетах ¹.

Основные задачи внешнего совета должны решать стратегические вопросы, выступать посредником между университетом и общественностью или министерством, представляющим интересы общественности.

В некоторых областях принятия решений советы постепенно заменяют академические сенаты, позволяя ослабить позиции «профессорской олигархии». Однако во многих европейских университетах Совет не в полной мере выполняет свою «внешнюю» функцию, так как в его состав входят представители вуза, выбранные из числа студентов, администрации и профессоров. Это порождает конфликты из-за противоречивых интересов внешних и внутренних факторов в Совете, в том числе не позволяет сосредоточиться на повседневных вопросах университетской жизни. Таким образом, влияние Внешнего совета несколько уменьшится, а реальная власть влияния (доминирования) на управление вузом перейдет к руководителю (ректору или президенту) вуза.

Кроме того, возрастет влияние представителей среднего звена и сведется к минимуму роль Сенатов в вузах. Решение большинства организационных вопросов передается из рук профессорско-преподавательского состава на усмотрение ректора, деканов и директоров.

До недавнего времени в европейских вузах ни должность ректора, ни должность декана факультета не считались престижной должностью. Большинство профессоров предпочли бы сидеть на своей нынешней должности, не желая проводить радикальные организационные изменения и не желая идти на конфликт с коллегами.

¹Сахибов А.Р. «Роль лидеров в процессе инновационного развития вуза» (Проектная работа). Т.: 2022.

С введением реформ руководитель вуза должен был отчитываться о профессорах и преподавателях и их деятельности. Практика назначения внешним советом будет недействительной. Заместители руководителей вузов, деканы факультетов и заведующие кафедрами станут более самостоятельными в кадровых вопросах и в принятии некоторых финансовых решений, а в своей деятельности будут отчитываться перед руководителем вуза, а не перед профессорско-преподавательским составом.

В иерархии власти внутри европейских университетов положение представителей администрации зачастую было не таким сильным, как ожидалось в контексте реализации реформ. Событие назначения руководителя (ректора или президента) вуза не было введено во всех европейских вузах одинаково - многие университеты на континенте продолжают назначать главу вуза Сенатом, как и прежде, вместо приглашения со стороны.

В качестве представителей администрации вуза в большинстве случаев выступают также члены профессорско-преподавательского состава того же вуза. «Свой» ректор и «свои» люди в администрации зачастую не в состоянии объективно оценить сильные и слабые стороны деятельности вуза, а также отказаться от сложившейся системы взаимоотношений. Соответственно, они должны найти баланс между интересами преподавателей своих факультетов (в том числе в связи с ограниченными финансовыми ресурсами) и отчетностью по показателям академической успеваемости (включая оценки преподавателей, количество выпускников, вклад в развитие университета).

Влияние профессоров на управление вузом снижается за счет укрупнения кафедр на факультетах и увеличения количества преподавателей, работающих по временным контрактам.

Сокращение специализаций (кафедр) позволяет объединить единую команду и уменьшить влияние каждого отдельного профессора. Замена постоянных преподавателей временными также сильно снижает стабильность положения профессоров. Кроме того, привлечение специалистов, читающих лекции на договорной основе, позволяет точнее реагировать на спрос: если сегодня студенческая аудитория требует одних знаний и компетенций, то завтра она переключится на спрос совершенно других.

Механизм временных контрактов соответствует идеям «нового государственного управления» и позволяет вузу быстро адаптироваться к изменяющимся внешним условиям и найти свое место.

При этом будет внедрена система оценки качества. Как государственные органы, поддерживающие научные исследования, так и государственные фонды требуют от вузов предоставления отчетов, и на основе этих отчетов можно будет оценить качество деятельности вуза.

В таких ситуациях университет адаптируется к корпоративной модели финансового контроля и аудита, которая привязана к показателям производительности и эффективности. Они будут состоять из стандартных форм, таких как общеуниверситетские отчеты, внешние рецензии, исследования и преподавательская деятельность, опубликованные в рецензируемых журналах, а также количество заказов на гранты.

Собственно, система оценивания успеваемости в большинстве случаев должна осуществляться лишь формально и вряд ли что-то может изменить в работе вуза. Например, если профессор работает по постоянному контракту, то у администрации почти не будет возможности влиять на работу профессора и его продуктивность. Кроме того, система оценки научной продуктивности опирается на опыт университетов США и не учитывает специфики работы специалистов в европейских вузах. Например, в США инженеры, как правило, делают карьеру в академической среде, поэтому для них важно иметь большое количество опубликованных статей. В Германии практически невозможно стать инженером-профессором, не наработав достаточно многолетнего (10-15 лет) опыта работы в промышленности, поэтому работа в промышленности важнее академической карьеры в Германии.

В результате реформ в сфере высшего образования в странах Европейского континента рассматривается внешнее сближение моделей управления континентальных университетов с моделями управления университетами, используемыми в высших учебных заведениях США. Университетская жизнь начинает перестраиваться на основе принципов достижения наивысших показателей учебно-научной продуктивности и эффективности. Она предназначена для достижения следующего:

- формируется (искусственно созданный) рынок услуг высшего образования;
- возрастет конкуренция между вузами;
- увеличивается влияние представителей администрации;
- будут введены внешние советы вместо прямого надзора со стороны органов государственного контроля;

- снижается влияние олигархической группы профессоров.

Литература:

1. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. 10-е изд. СПб.: Питер, 2012.
2. Блохина М.С. Основные направления развития ранних компетенций органических организаций .-<https://cyberleninka.ru/article>.
3. Блохина М.С. Инновационный потенциал будущих перспектив как фактор развития инновационного общества // Вестник высшей школы. Альма матер . Раздел: Экономика и управление в социальных сетях. 2019. № 7. С. 60-66. DOI :
4. Бермус А.Г. Гуманитарные смыслы образования: из XX - в XXI век. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2015 ; Левицкая И.А. Социокультурный подход как методологическое основание педагогического исследования // Современная наука: актуальные проблемы теории и науки. опыт. Серия: Гуманитарные науки. 2012. № 2. С. 54-58..
5. Батоврина Е.В., Шестоперов А.М. Научно-исследовательская среда и формирование инновационно-ориентированных кадров в России // Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество). 2011. № 2. С. 34-47. Бермус А.Г. Введение в гуманитарную методологию. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007.
6. Медведь А.А., Медведь П.А. Институт креативного образования как способ инвестирования в человеческий капитал РФ // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент. 2015. № 4. С. 136-144.
7. Лапин Н.И. Социокультурный подход и социетально-функциональная структура. Социологические исследования. 2000. № 7. С. 3-12 ; Левицкая И.А. Социокультурный подход как методологическое основание педагогического исследования // Современная наука: актуальные проблемы теории и науки. опыт. Серия: Гуманитарные науки. 2012. № 2. С. 54-58.
8. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. М.: Политиздат, 1992.
9. Ракитов А.И. Новый подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России // Вопросы философии. 1994. № 4. С. 14-34.
10. Сохибов А.Р. «Олий таълим муассасасини инновацион ривожлантириш жараёнида раҳбарларнинг ўрни» (Лойиха иши). Т.: 2022.
11. Сохибов А.Р. «Педагогик маҳорат» илмий-назарий ва методик журнал. 2022, № 5. Бухара. «Олий таълим муассасалари раҳбарларининг инновационная компетенциялари ва уларни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари» Бухара 2022 г.
12. Сохибов А.Р. Қарду хабарлари журнал, 2022 йил №6 сон «Ҳозирги давр олий таълим тизимини инновацион бошқаришда хорижий тажрибаларнинг ролик» Қарши 2022й.
13. Сохибов А.Р. Таълим ва инновацион тадқиқотлар. Халқаро илмий-методик журнал. «Современные методологические основы управления высшим образованием в условиях цифровизации» 2022 йил №10 Таълим ва инновацион тадқиқотлар. Халқаро илмий-методик журнал. «Современные методологические основы управления высшим образованием в эга оцифровки», 2022 йил №10. 169-176 б.

MA’NAVIYAT VA TARBIYA

МИЛЛАТ УЧУН ҲАЁТ-МАМОТ МАСАЛАСИ ОИЛАДАН БОШЛАНАДИ

Ҳасанова Кибриё,

*Ш.Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети,
Мактабгача ва бошлангич таълим факультети, факультетлараро
педагогика кафедраси мудири, п.ф.н, профессор
kxasanova-5353@mail.ru*

Мазкур мақола замонамизнинг долзарб муаммоси бўлган талаба-ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашда шарқона урф-одатлар, яъни халқ педагогикаси ва унинг усулларининг илмий назарий аҳамиятини очиқ беришга бағишланган. Оиланинг миллий-маданий ва ижтимоий-психологик хусусиятларини ҳисобга олмай туриб оила-никоҳ муносабатларини, оилавий турмуш фаолиятини, унинг барқарорлиги ва фаровонлигини мақсадга мувофиқ йўсинда таъкил этиши ва амалга ошириши мумкин эмас. Бу ҳолат, унинг асосий вазифаси - фарзанд кўриши орқали аҳолини қайта тиклаш, авлодлар давомийлигини ва ер юзидан инсоният тарихий тараққиётини таъминлаш, муқаддас урф-одатларимизни сақлаш ва уни авлоддан-авлодга ўтказишдек вазифани бажариши самарасини ҳам пасайтиради. Шу мақсадда, ҳалқнинг урф-одатлари, анъаналари, маданияти, турмуш тарзи, шунингдек, ҳудуднинг оила ҳаёти ва фаолиятига таъсир этадиган хусусиятлари ҳамда ижтимоий маданий муҳит мазкур оиланинг миллий қиёфаси моҳиятини таъкил этувчилар сифатида эътироф этилди.

***Калит сўзлар:** маънавият; юксак эътиқод; умуминсоний фазилатлар; садоқатли; меҳр-оқибатли; оқила, рўзгорда тартиб-интизом, асбоб-анжомлар.*

ВОПРОС ЖИЗНИ И СМЕРТИ НАРОДА НАЧИНАЕТСЯ С СЕМЬИ

Данная статья посвящена раскрытию научно-теоретического значения восточных традиций, то есть народной педагогики и ее методов, в подготовке учащихся к семейной жизни, что является актуальной проблемой современности. Невозможно организовать и реализовать семейно-брачные отношения, семейную жизнь, ее стабильность и благополучие без учета национально-культурных и социально-психологических особенностей семьи. Такое положение также снижает эффективность ее основной задачи - восстановления населения за счет деторождения, обеспечения преемственности поколений и исторического прогресса человечества на земле, сохранения наших священных традиций и передачи их из поколения в поколение. С этой целью обычаи, традиции, культура, образ жизни народа, а также особенности региона, влияющие на семейную жизнь и деятельность, а также социально-культурную среду, были признаны элементами национального образа народа.

***Ключевые слова:** духовность; высокая вера; общечеловеческие качества; верный; привязанность рациональный, порядок в хозяйстве, утварь.*

A MATTER OF LIFE AND DEATH FOR A NATION STARTS WITH THE FAMILY

This article is dedicated to revealing the scientific theoretical significance of oriental traditions, that is, folk pedagogy and its methods, in preparing students for family life, which is an urgent problem of our time. It is impossible to organize and implement family-marriage relations, family life, its stability and well-being without taking into account the national-cultural and socio-psychological characteristics of the family. This situation also reduces the effectiveness of its main task - to restore the population by having children, to ensure the continuity of generations and the historical progress of mankind on earth, to preserve our sacred traditions and to pass them on from generation to generation. For this purpose, the customs, traditions, culture, lifestyle of the people, as well as the features of the region affecting the family life and activities, as well as the social and cultural environment, were recognized as the elements of the national image of this family.

***Key words:** spirituality; high faith; universal qualities; faithful; affection rational, order in the household, utensils.*

Кириш. Оила «Инсон» деб аталгувчи бинонинг фақат пойдеворини куйиш билан чекланмасдан, балки уни сўнгги ғишти қўйилгунга қадар унга нақш бериб, сўнгги бўёқ ўз жойини топгунга қадар мутлако жавобгардир.

Ота-она – санъаткор, бола – санъат асари, тарбия жараёни эса санъатнинг ўзидир. Оила аъзоларининг ўзаро алоқаси кўп қирралиги билан характерланади. Бунга иқтисодий, ғоявий, ақлий, ҳиссий, психологик, жинсий, ахлоқий қариндошлик муносабатлар киради.

Оиладаги ўзаро алоқанинг хусусиятларига табиийлик, барқарорлик, қариндошлик, ягона манфаатни кўзлаш киради.

Ҳамма ҳаётда бахтли яшашни орзу қилади. Шу мақсадда дастлаб юз минг бир режа тузади, келажак ҳаётини ҳаёлида тасаввур қилиб, унга эришиш учун елиб-югуради.

Оилавий муносабатлар ниҳоятда мураккаб ва бир-бирига боғлиқ бўлиб, қадим замонлардан башарият аҳлининг диққат марказида бўлган.

Асосий қисм. Биргаликдаги оилавий ҳаёт барча турли ёшдаги одамлар учун, қайси жинс, irq, феъл-атвор, маълумот, касбу коридан қатъий назар, катта бир синаш майдонидир. Бу масала ўтмиш аждодларимизни қай даражада ташвишга солган бўлса, бугунги кун авлодларини ҳам тинч қўйгани йўқ. То инсоният яшар экан, инсоний муносабатлар муаммоси тугамайди. Оилавий муносабатлар масаласи жуда кенг илмларни ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам кўпгина фан соҳалари уни текшириш ва ўрганиш билан банд. Дунёда бу масалага тўкнаш келмаган инсон йўқ. Ёшлар бахтни, оилавий ҳаётни кечалари ухламасдан, севги ҳақидаги китоблар, ишқ-муҳаббатга тўла шеърлар ўқиш билан, маҳбубларини кўз олдига келтириб, ширин-ширин ҳаёл суриш билан тасаввур қилишади. Катталар - ота-она, қавму қариндошлар эса ҳаётга реал кўз билан қараб, фарзандларини бахтли ҳаёт кечиришларининг ташвишини қилишади.

Қадим тарихдан маълумки, олимларнинг бутун бир авлоди шахс ва жамият алоқалари тизимида инсоннинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камол топиши қонуниятларини излаганлар. Абу Наср Фаробий, Алишер Навоий, Ибн Сино, Беруний каби юзлаб Шарқ алломалари ҳам асарларида бу ўзаро боғлиқликнинг фалсафий ва ижтимоий сирларини очишга ҳаракат қилганлар. Барча қарашлар учун умумий бўлган нарса – бу одамни, унинг моҳиятини англаш учун аввало унинг шу жамиятда тутган ўрни ва мавқеини аниқлаш заруратидир. Шундан келиб чиққан ҳолда, шахсни ўрганишнинг бирламчи мезони ҳам унинг ижтимоий мавқеи, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни билан белгиланиши керак.

Оила ва оилавий ҳаёт муаммоларини ёритиб берувчи давлат ҳужжатлари ва буюк олимлару алломаларнинг фикрларини назарий, амалий ва услубий асосларини чуқур ўрганиш ва иш юритиш усулларини эгаллаши, замонавий техник-технологик томонларини ҳисобга олган ҳолда ҳал этиши, одоб-ахлоқ асослари, талаба ёшларда маънавий-ахлоқий одатларни тарбиялашнинг вазифалари, амалиётда ўқитиш ва маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг қулай метод ва воситаларини қўллаш, маълум вазиятларда улардан тўғри фойдалана олиш, таълим жараёнини замонавий педагогик технологиялар, Шарқ ва Ғарбнинг илғор педагогик тажрибаларидан фойдаланган ҳолда ташкил этиш бўйича малакаларига эга бўлиши керак, амалиётда ўқитиш ва маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг метод ва воситаларини қўллашни билиши керак.

Ўтмишда буюк аждодларимиз инсон камолоти борасидаги қимматли фикрлари ҳозиргача юксак аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳозирги давр талаби ва долзарб муаммо талаба ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, маънавий юксак эътиқодга эга бўлган умуминсоний фазилатлар руҳида шаклланди, юқори малакали мутахассислар етиштириш барча психологлар, педагоглар, мураббийлар ва шу соҳа мутахассисларининг муҳим вазифасидир. Шунинг учун, ёшларни инсонпарварлик руҳида шакллантирмай туриб, уларни маънавий камолотга етказиш, жамиятни ижтимоий ривожлантиришни таъминлаш мумкин эмас. Бугунги кунда талаба-ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, маънавий юксак эътиқодга эга бўлган умуминсоний фазилатлар руҳида шакллантириш, юқори малакали мутахассис қилиб етиштириш долзарб муаммо саналади.

Биз биламизки, инсон камолоти болаликда, оилада олган тарбиясига боғлиқ эканлиги исбот талаб этадиган нарса эмас. “Қуш уясида кўрганини қилади”, деган нақл ҳам бекорга пайдо бўлмаган. Одамзодга хос бўлган барча инсоний фазилатлар аввал оилада, кейин жамоада камол топади.

Оила мураккаб ҳаёт мактаби саналади ва ота-оналаримиз ўғил-қизларини келгуси ҳаётга ана шу мактабда тайёрлайди. Чунки фарзанд, оилада, аввало она меҳридан тўйиб ўсиб улғайса, садоқатли, меҳру оқибатли, инсоний фазилатларга бой бўлиб шаклланади.

Она-ҳаёт булоғи, яшаш саодати, инсоннинг қаноти. Оналар бизнинг ғамхўримиз, меҳрибонимиз, ғамгусору дилсўзимиз ҳамда биринчи устозимиз. Оналарни ҳар қанча таъриф

тавсифласак ҳам оз. Она – ҳаётнинг оғир юкини ўз зиммасига олган. Ўз зурриётини тўққиз ой кўтариб юриб, унга жонидан жон улашади, жуда ҳам кўп азоб – уқубатларни бошидан ўтказиб, ўлим билан юзма-юз олишади ва янги инсонни келтиради. Кечалари ухламасдан уни ухлатади, ўзи эмасдан унга едиради, кийдиради, ўзининг осоишталигидан воз кечиб, минг машаққатлар билан фарзандларини катта қилади, юришни, ейишни, сўзлашни ўргатади, уларни не-не орзу умидлар билан катта қилиб вояга етказиши ва ҳаёт йўлига йўналтиради. Бунинг эвазига эса фарзандларидан ҳеч нарса талаб қилмайди.

Машҳур немис шоири Гёте тўғри айтган эди: “Ҳеч нарса онанинг фарзандини кучоғига босишидан – да таъсирли эмас”.

Оналар буюк зот бўлиб, уларнинг зиммасида оғир, машаққатли ишлар ётади. Жуда кўп дoston, роман, қисса, ҳикоя каби бадиий асарларда она сиймоси муборак ва мукаррам тимсол сифатида намоён бўлади.

Дарҳақиқат, онанинг ўзидан, кўзларидан меҳр – муҳаббат зиёси таралади ва бу зиё бизнинг ҳаётимизни эркинлаштиради. Она меҳри куёш шуъласидек бутун ер юзига зиё таркатади. Она муҳаббати қайнар булоқ каби чўл ва саҳроларни гулистонга айлантиради. “Бугун масжидларда, маҳаллаларда, турли давра ва йиғинларда биринчи айтиладиган фикр фарзандларни ўқитиш, ўқитишига эмас, балки уларга сифатли таълим бериш, миллат генофондини яхшилаш, бола тарбиясида оиланинг ўрнини англатиш бўлиши керак”[1], деб таъкидлайди Рустам Ибрагимович Халмуродов ўзининг мақоласида.

Оила муносабатлари жуда мураккаб муаммо саналади, шу боис бу масала қадимдан буюк мутафаккирлар диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Оила қуриш бу ҳаммага насиб этадиган бахтдир. Бунда ёши, ирқи, жинси, феълу атвори, маълумоти ва касб ҳунари инобатга олинмайди, сабаби бу иш уларни чеклаб ўтади. Ушбу масала қадимда аждодларимизга қандай ташвиш туғдирган бўлса, ҳозирги кунда ҳам ўз муҳимлигини йўқотган эмас.

Оилавий муносабатлар масаласи жудаям долзарб муаммо бўлиб, унинг турли илму фан ва тадқиқ йўллари мавжуд. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, келажакда ёшларимизнинг бахтли турмуш қуришлари ва саодатли бўлишлари учун, биринчи навбатда ҳар иккала йигит ва қиз ҳамда уларнинг оила аъзолари юксак даражада маънавиятли бўлишлари лозим. Биз бугунги кунда бахтли оилани барпо этишда ота-боболаримизнинг ҳаёт тажрибаларига суянган ҳолда худди шундай иш олиб боришимиз зарур эканлигини тасдиқлайди.

Шарқ аёли азалдан ўзининг ибоси, оқиллиги, болажонлиги билан ажралиб турган. Шу боис, оилаларда қиз бола тарбиясига ёшлигиданоқ алоҳида эътибор берилган. Уларнинг кийинишидан тортиб, юриш-туриши, сўзлашиш, кўришиш одоби, кишилар билан муносабати, ўзини қаерда қандай тутиш кераклигигача ўргатишган. Қизи бор хонадон эгаларининг уйида бақир-чақир, ҳақорат, сўқишлар ишлатилмаган. Бу ҳолат ҳам уларнинг тарбиясига ижобий таъсир кўрсатган. Ота билан қиз боланинг юзма-юз гаплашиши одобсизлик саналган. Агар тарихий асарларга, кино филмларга эътибор берсак, “қизинга айт”, “қизинг билан гаплаш” деган ибораларга дуч келамиз. Бу қизларга нисбатан беписандлик эмас, балки уларга ножўя сўз айтиб қўйишдан тийилиш саналади. Оналар бўлса қизларига хонадонларни саранжом-сарихта қилиш, бичиш-тикиш ишларига, овқат тайёрлаш ва бошқа шу каби уй-рўзгор юмушларини бажаришни ўргатишган. Бир сўз билан айтганда, уларни мустақил ҳаётга тайёрлашган.

Халқимизда қизларга нисбатан "Ота дастурхонидан нон еганми?", деган ибора ишлатилади. Бунинг маъноси қизбола ота тарбиясини олганми дегани бўлади. Албатта, қизларимиз оналаридан мулойимлик, хушмуомалалик, самимийлик, бағрикенглик хислатларини ўрганса, оталаридан қатъиятлилик, иродалилик, меҳнатсеварлик, қаттиққўллик каби фазилатларни ўрганади. "Отаси урган қиз бахтсиз бўлармиш", деган нақл бор. Шунинг учун оталар қизларининг баъзи нотўғри хатти-ҳаракатларини кўришганда, уларга ўткир нигоҳ билан бир қараб қўйишади. Албатта, Шарқ қизлари учун шунинг ўзи етарли бўлган”[2].

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида аёлнинг оила турмушдаги ҳиссасига ва шахсий намунасига қуйидагича тўхталади: “Яхши хотин-оиланинг давлати ва бахти. Уйнинг озодлиги ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Ҳуснли бўлса-қўнгул ёзиғи, хушмуомала бўлса, - жон озиғидир. Оқила бўлса, рўзгорда тартиб-интизом бўлади, асбоб-анжомлар покиза ва саранжом туради. Киши бу каби жуфти ҳалол билан қовушса, агар бундай бахтга эришса, ғам ва кулфатда сирдошга, ошкор ва пинҳоний дард-аламда ҳамнафас ва маҳрамига эга бўлади. Турмушда бошингга ҳар қандай жафо тушса, ҳамдардинг у, тескари айланувчи фалақдан бошингга ҳар хил бало келса, қўмақдошинг у. Кўнглингга ғам юзланса, у ҳам ғамнок; баданингга хасталик ва заифлик тушса, унинг ҳам жони ҳалак.

Аммо, худо кўрсатмасин, номувофик хотин учраса, ўз уйингда ҳалокатли иллат пайдо бўлади. У беандиша, шаллақи бўлса, кўнгил ундан озор ва ёмонлик ахтарувчи бўлса, ундан руҳ азоб чекади. Тили аччиқ бўлса, барчанинг дилини яралайди. Агар майхўр бўлса, у уй ободлиги йўқолади, ахлоқсиз бўлса, оила расво бўлади. Юқорида таърифи берилган яхши хотинлар жуда кам туғилади. Кимга шундай хотин учраса, бошига бахт қушининг кўнгани шудир” [3].

Юқорида билдирилган фикрлардан маълумки, аёл оила турмушида эрнинг ҳақиқий содиқ йўлдоши, бола тарбиясида яхши ва ёмон сифатларининг тарбиявий таъсири бекиёслиги ўзига хос тарзда ифодаланган. Айниқса қизлар тарбиясидан оналар яхши сифатларининг намунаси ва ёмон сифатларнинг натижалари оилага мусибат келтириши педагогик асосланган.

Хулоса, юқорида билдирилган фикрлардан маълумки, аёл оила турмушида эрнинг ҳақиқий содиқ йўлдоши, бола тарбиясида яхши ва ёмон сифатларининг тарбиявий таъсири бекиёслиги ўзига хос тарзда ифодаланган. Айниқса қизлар тарбиясидан оналар яхши сифатларининг намунаси ва ёмон сифатларнинг натижалари оилага мусибат келтириши педагогик асосланган.

Тарихий манбаларнинг далиллашича, қадим-қадимдан оилага муқаддас маскан, инсон камолоти, жамият тараққиёти ва барқарорлигини таъминлайдиган ижтимоий институт сифатида қаралган. Шу боис, оила ва никоҳ масалаларига, оилавий турмуш тартиб-қоидаларига, эр-хотиннинг вазифа ва бурчларига алоҳида эътибор берилган. Оила турмуши билан боғлиқ муаммолар унинг фаровонлиги, фарзандлар камолоти, эр-хотиннинг эзгу-истаклари ва манфаатларига мос ҳал этилган.

Адабиётлар:

1. Халмуродов Р.И. Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети ректори, Олий Мажлис Сенати аъзоси Рустам Холмуродовнинг Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги веб-сайтида эълон қилинган “Миллий ғоя миллат учун ҳаёт-мамот масаласи”. “Халқ сўзи” газетаси, 11 апрель 2023.
2. Ҳасанова К. Талаба ёшларни шарқона оилавий ҳаётга тайёрлашнинг педагогик шароитлари” ўқув қўлланма. Т.: 2019;
3. Алишер Навоий. Махбуб-ул-қулуб. Тошкент. 1966.

YOSH AVLOD TARBIYASIDA OILANING O‘RNI

*Abdurashitova Elena Vladimirovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
biologiya kafedrasida o‘qituvchisi
rasidabdurasidov4@gmail.com*

Maqolada shaxsning shakllanishida oiladagi tarbiyaviy vazifasi asosiy rol o‘ynashi borasida, oila a‘zolari nikoh yoki qarindoshlik, umumiy hayot va o‘zaro ma‘naviy javobgarlik bilan bog‘liq bo‘lgan, tarixiy jihatdan aniqlangan tashkilotga ega bo‘lgan kichik ijtimoiy guruh sifatida ta‘riflanishi, oiladagi muhit hamda uning bola tarbiyasidagi roli va hokazo muammolar to‘g‘risida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: yosh avlod, jismoniy va psixologik salomatlik, mentalitet, oila, tarbiya, bola, qobiliyat.

РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

В статье рассматриваются вопросы, в которых воспитательная функция в семье играет ключевую роль в формировании личности, члены семьи определяются как небольшая социальная группа с исторически определенной организацией, связанной с браком или родством, общей жизнью и взаимной духовной ответственностью, семейной средой и ее ролью в воспитании ребенка и т. д.

Ключевые слова: *подрастающее поколение, физическое и психологическое здоровье, mentalitet, семья, воспитание, ребенок, способности.*

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE UPBRINGING OF THE YOUNGER GENERATION

The article discusses issues in which the educational function in the family plays an important role in the formation of personality, family members are defined as a small social group with a historically defined organization associated with marriage or kinship, common life and mutual spiritual responsibility, family environment and its role in the upbringing of a child, etc.

Keywords: *Keywords: the younger generation, physical and psychological health, mentality, family, upbringing, child, abilities.*

Kirish. Muammoning dolzarbligi shundaki, zamonaviy davrda O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jamiyatning barcha tuzilmalarini o‘zgartirmoqda, unda ijtimoiy faol, jamiyatning barcha tuzilmalarining tez o‘zgaruvchan o‘zgarishlariga moslashishni biladigan raqobatbardosh shaxs hukmronlik qilmoqda, ta‘lim paradigmasining o‘zgarishi, unda ijtimoiy faol, raqobatbardosh shaxsning rivojlanishi dominant bo‘lib, sifat jihatidan yangi hayot sharoitlariga moslasha oladi.

O‘sib kelayotgan yosh avlod bugungi shiddat bilan o‘zgarib borayotgan dunyoda raqobatbardosh sifat va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi uchun u muayyan sifatlarning alohida majmuyiga ega bo‘lishi zarur. Bu qanday fazilatlar, birinchidan, bolaning maktabda yaxshi o‘qishidan iborat. Maktab o‘quv dasturi bo‘yicha mustahkam bilim muvaffaqiyatning 50% ini tashkil qiladi. Jismoniy va psixologik salomatlik, mehnat bozoridagi yuqori raqobat dam olishga imkon bermaydi. Yoshlarda kamchiliklar ko‘p, masalan, sog‘liq muammolari, rivojlanishdagi nuqsonlar, intellektual va hissiy qobiliyatlarning rivojlanmaganligi va boshqalar. Psixologik muammolar - bu bolalarning maktab turidagi ta‘limga tayyor emasligi, motivatsiyaning yo‘qligi, dangasalik, o‘qituvchi va sinfdoshlar bilan til topisha olmaslik, moslashish, ortiqcha baho yoki o‘zini past baholash va hokazolardan iborat. Lekin bu muammolarning asosiy sababi oilaviy tarbiya, maktabdagi muvaffaqiyatsizlik va yomon xulq-atvorning sabablari oilada belgilanadi. Oila bola shaxsini shakllantirishning eng muhim vositasi va asosiy ta‘lim muassasasi bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi, u nafaqat mamlakat fuqarosining ijtimoiy ko‘payishiga, balki ma‘lum bir huquqning tashuvchisi sifatida ham javobgardir.

Materiallar va metodlar. Turmush tarzi yoki mentalitet - ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi, urbanizatsiya va ilmiy-texnika taraqqiyotining ta‘siri oila pedagogikasining bolalar tarbiyasida ahamiyatsiz rol o‘ynashiga olib keldi. Ammo shaxsning shakllanishida oiladagi tarbiyaviy funktsiya asosiy bo‘lib qoldi. Oila a‘zolari nikoh yoki qarindoshlik, umumiy hayot va o‘zaro ma‘naviy javobgarlik bilan bog‘liq bo‘lgan, tarixiy jihatdan aniqlangan tashkilotga ega bo‘lgan kichik ijtimoiy guruh sifatida ta‘riflanishi mumkin. Oila bolaga har tomonlama, chuqur ta‘sir ko‘rsatadi va normal tarbiyaning asosiy omili hisoblanadi. Oila ishtirokisiz tarbiyalangan bolalar rivojlanishda orqada qoladilar, oilasi bor bolalarga qaraganda, ularda

psixologik va hissiy rivojlanishda ko‘proq kamchiliklar mavjud. Oila tarbiyasining zarurligi quyidagicha izohlanadi: 1. Oila tarbiyasi yanada ochiqroq, bu ota-onaning farzandga bo‘lgan mehr-muhabbati va o‘zaro mehr-oqibat tuyg‘ulari, bolalarda ota-onaga ishonch, xavfsizlik va kelajakka ishonch hissi ruhida tarbiyalanadi. 2. Bola ayniqsa erta yoshda oila ta‘siriga duchor bo‘ladi. U atrofdagi oila a‘zolarining xulq-atvor namunasini ko‘chiradi. U ular kabi bo‘lishga harakat qiladi. 3. Oila - bolaning ijtimoiy hayot talablarini o‘rganadigan va ularga qo‘shiladigan, dunyoqarashi, hayotiy tajribasini kengaytiradigan maskan. 4. Boshqa tomondan, oila nima - birgalikda yashash, bu yerda turli yosh, jins va kasbiy guruhlar mavjud. Ko‘p sonli oila a‘zolari bilan muloqot qilish, bola o‘zining hissiy va intellektual imkoniyatlarini faol ravishda namoyish etadi, ularni tezroq amalga oshiradi. Oila bolalarni ijtimoiylashtirishning asosiy omili bo‘lib, insonning butun hayoti davomida jismoniy, hissiy va ijtimoiy rivojlanishi ko‘p jihatdan unga bog‘liq. Oila o‘zini tutishning eng muhim qoidalarini qo‘yadi, ulg‘aydi, bu qoidalardan butun umri davomida foydalanadi. Oilaviy ta‘lim nafaqat bolaning ijtimoiylashuvidan, balki ota-onalarning o‘zlarini bolalarda ma‘naviy ko‘paytirishdan, bolalarni himoya qilishda, mehr-muhabbatda va homiylik qilishda nafaqat jamoat va davlat manfaatlariga javob beradi. Oilaviy hayotda turli munosabatlar, maishiy, psixologik, estetik, axloqiy-huquqiy, madaniy va hokazolarning mavjud. Bu sohalarining har biri bola shaxsining rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Tahlil va natijalar. Oila kelajakdagi kasbni tanlashga ta‘sir qiladi, butun kelajak hayotining asosidir. Oilada boshqa odamlarning mehnatini qadrlash va hurmat qilish qobiliyati rivojlanadi: ota-onalar, qarindoshlar; bo‘lajak oila odamining tarbiyasi amalga oshiriladi [6]. Oila muammolari bilan shug‘ullanuvchi psixologlar, o‘qituvchilar va olimlarning ishlari, o‘zlarining nazariy izlanishlari asosida oilada farzand tarbiyasi sabr-toqat, xushmuomalalik, bolalar psixologiyasini, eng muhimi, ota-onadan bilim talab qiladigan juda murakkab, nozik masaladir. Ijобiy natijalarga qiziqish va hokazolardan iborat. Ijtimoiy munosabatlar rivojlanishining hozirgi bosqichida oilaviy ta‘lim muammosini o‘rganish yakuniy natijaga erishish samarasizligining bir qancha sabablarini aniqlashga imkon beradi. Ulardan ba‘zilarini ko‘rib chiqamiz, ular qanchalik ko‘p sirtida yotadi. Bu sabablar yashash sharoitlarida va ota-onalarning oiladagi tarbiyaviy funksiyaga tayyorgarlik darajasida yashiringan. Bolalarning oiladagi muvaffaqiyati ota-onalarning yoshiga, ularning hayotiy tajribasiga bog‘liq.

Ota-onalarning ta‘lim darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, ular bolalarni tarbiyalashga ko‘proq vaqt ajratadilar. Agar oliy ma‘lumotli turmush o‘rtoqlarning farzandlari bo‘lsa, ular bolalarga o‘zlaridan kam bo‘lmagan ta‘lim berishga intilishadi. Qoida tariqasida, bunday oilada har bir bolani tarbiyalash darajasi va talabchanligi oshadi. Har bir oilada ma‘lum bir ta‘lim tizimi mavjud. Ta‘lim tizimi deganda tarbiyaning maqsadlari, asosiy vazifalari, tarbiya usullari, bolaga nisbatan nima yo‘l qo‘yilishi va yo‘l qo‘yilmasligi tushuniladi. Ota-onalar bolaning birinchi ijtimoiy muhitini tashkil qiladi. Ota-onalarning shaxsiyati har bir inson hayotida asosiy rol o‘ynaydi. Dastlabki bosqichlarda bolalar va ota-onalar o‘rtasida paydo bo‘ladigan his-tuyg‘ular bolaning hayotini saqlab qolishdir. Har bir bolaning ota-onasini sevish hissi, albatta, cheksizdair. Agar hayotning birinchi yillarida ota-onalarga bo‘lgan muhabbat o‘z hayoti va xavfsizligini ta‘minlasa, u holda ota-ona sevgisi o‘ziga ulg‘aygan sayin bolaning ichki, hissiy va psixologik dunyosini xavfsiz saqlash vazifasini tobora ko‘proq bajaradi. Ota-onalarning sevgisi inson farovonligining manbayi va kafolati, aqliy va tana salomatligini saqlashdir [7, 3, 4].

Muayyan vazifalar mavjudligida oilaviy ta‘lim ma‘lum bir maqsadga muvofiqlikni ta‘minlaydi. Biz oldindan belgilangan qobiliyatlarga ega mahsulotni olishni xohlaymiz. Har bir alohida oila turli darajalarga ega rivojlanish iqtisodiy, madaniy va estetik jihatdan, barcha vositalar bilan u o‘z maqsadlariga erishishga harakat qiladi. Asosan, yosh avlodni tarbiyalashga nisbatan davlat va ota-onalarning manfaatlari ko‘pincha bir-biriga to‘g‘ri keladi, ijtimoiy va oilaviy tarbiyaning maqsad va vazifalari ham bir xil, ammo oilada bolalarni tarbiyalashning asosiy maqsadi ma‘naviy boylik, axloqiy poklik va jismoniy rivojlanishni birlashtirgan shaxsning har tomonlama rivojlanishidir. Sog‘lom, jismonan rivojlangan odam aqliy va jismoniy mehnat bilan yanada muvaffaqiyatli shug‘ullanishga qodir, u odatda yaxshi va quvnoq kayfiyatga ega, u, qoida tariqasida, boshqalarga do‘stona munosabatda bo‘ladi, yordamga kelishga tayyor, go‘zallikni keskin idrok etadi va o‘zi hamma narsani aniq va to‘g‘ri bajarishga intiladi. Bu yerda asosiy narsa ota-onalarning namunasidir. Kundalik hayotda xatti-harakatlar, odamlar o‘rtasidagi munosabatlar bilan bog‘liq turli xil muammolar doimo va muqarrar ravishda paydo bo‘ladi. Aynan oilada bolalar axloq kodini tushunishadi, nima yaxshi va nima yomonligini o‘rganadilar, odamlarga xayrixohlik ko‘rsatishni o‘rganadilar, har tomonlama yordam ko‘rsatadilar. Bola o‘ziga ulg‘aygan sayin, unga nisbatan axloqiy talablar kuchayadi va chuqurlashadi. Oilada axloqiy tarbiya o‘z ona yurtiga, vataniga, insoniyatga, do‘stlik, halollik, adolat, mas‘uliyat tuyg‘ularini shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Va bu yerda bolaning butun hayotini umuminsoniy axloq tamoyillariga, kundalik xatti-harakatlar amaliyotiga muvofiq tashkil etish katta rol o‘ynaydi. Ota-onalarning o‘zlari o‘zlarining xatti-harakatlari bilan umumiy inson axloqining asosiy tamoyillariga qanday amal qilish kerakligini ko‘rsatib berishadi. Oilaviy ta‘lim tizimida asosiy va muhim

o‘rin bolalarning mehnat tarbiyasiga tegishli. Erta yoshdan boshlab bolalar uy ishlarida ishtirok etishga, kattalarga jismoniy qobiliyatlari bilan yordam berishga, o‘yinlarida turli xil mehnat turlariga taqlid qilishga intilishadi. Ota-onalarning muhim vazifasi bolalarni mehnat faoliyati uchun ov qilishdan qaytarmaslik, ularni bu borada rag‘batlantirish va har qanday yordam ko‘rsatishdir. Eng oddiy harakatni ishonib topshiring. O‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatishning arzon shakllari, uydagi oddiy ishlarda qatnashish bolaga turli xil ko‘nikma va ko‘nikmalarni egallashga imkon beradi. Ular mehnatning inson hayotidagi rolini tushunishga yordam beradi, jamiyat va oila kasblar bilan tanishtiradi. Ijtimoiy foydali mehnat jamiyatning vijdonli, mehnatsevar a‘zosini tarbiyalaydi va tayyorlaydi, kelajakda o‘zini va oilasini barcha zarur narsalar bilan ta‘minlay oladi va jamiyat va umuman davlatga foyda keltiradi. Qoida tariqasida, ota-onalar psixologiya va pedagogika bo‘yicha zamonaviy bilimlarga ega emaslar. Ular eski uslubda harakat qilishadi va shu bilan bolaning taqdiriga ta‘sir qilib, tuzatib bo‘lmaydigan buzilishlarni keltirib chiqaradilar. Ba‘zilarning yoshlarni haqorat qilayotganini eshitaman. Birinchidan, yoshlar boshqacha. Ikkinchidan, agar yoshlar bilan biron bir narsa noto‘g‘ri bo‘lsa, demak-oqsoqollar, ota-onalar, oila, jamiyat tomonidan ishlab chiqilmagan. Ular diqqatli, xayrixoh emas edilar, balki befarq rolni afzal ko‘radilar kuzatuvchi [2] har qanday yoshdagi bolani o‘rganish va to‘g‘ri tushunish uchun tasodifiy suhbatlar, uning xatti-harakatlarini kuzatish, uyda ham, ko‘chada ham, jamoat joylarida, maktabda, ish paytida, dam olish paytida, bola nimani o‘qiydi, bo‘sh vaqtini qanday o‘tkazadi, kim bilan do‘stlashadi, qanday o‘yinlar o‘ynaydi. Ishonch-bu ota va onaning hatti-harakatlarining asosiy yo‘nalishi. Bola ularga ishonishi juda muhimdir. Bolani tarbiyalash va uning hayotini tashkil etish o‘zlarini tarbiyalash, oila hayotini tashkil etish, sog‘lom mikroiklimni ta‘minlaydigan yuqori axloqiy oilaviy munosabatlarni yaratish bilan boshlanadi. Kattalar o‘rtasidagi munosabatlarni, ularning hissiy reaksiyalarini kuzatish va o‘ziga yaqin odamlarning his – tuyg‘ularining turli xil ko‘rinishlarini his qilish orqali bola axloqiy va hissiy tajribaga ega bo‘ladi. Oilada, sinfda tinch muhitda bola xotirjam, u xavfsizlik hissi, muvozanat bilan ajralib turadi.

Oila-jamiyatning tayanchi. Farzandlarimiz ongida el-u yurtga, Vatanga muhabbat tuyg‘ulari oilada, yashab turgan mahallada shakllanadi. Mamlakatning ertangi kuni, tinch va obod bo‘lishi eng oldin mana shu kichik jamiyatda o‘z-o‘zini tarbiyalovchi bolalarimizga bog‘liq. Qaysi oilada, qaysi mahallada tarbiya yaxshi yo‘lga qo‘yilar ekan, o‘sha oila, o‘sha mahalla gullab-yashnaydi.

Farzand tarbiyasini qachondan boshlamoq kerak?, degan savol ko‘pchilikni o‘ylantiradi. Ko‘pchilik olimlar unga turlicha javob berib kelganlar. Xususan, Ibn Sino bola tarbiyasi bilan uning tug‘ilishidan avvalroq, ona qornidan boshlaboq shug‘ullanish lozim, deb javob bergan.

Oila, odob-axloq va ta‘lim-tarbiyaga e‘tibor qon-qonimizga singib ketgan burchlarimizdandir. “Bir bolaga yetti qo‘shni ota-ona” degan ibratli maqol ham aynan xalqimizga xos. Mana shu maqolning o‘zi ham farzand tarbiyasi, oilaparvarlik biz uchun nechog‘lik muhim ekanini bildiradi. Mahalla ahli, ayniqsa keksalar ko‘chada nobop ish qilayotgan bola oldidan hech qachon beparvo o‘tib ketmagan, shu zahotiyoq tanbeh berib to‘g‘ri yo‘lga chaqirgan. Zero, har tomonlama chiroyli, odobli, go‘zal xulqli bo‘lish, nafsni poklashga buyuruvchi muqaddas dinimiz oilaga katta ahamiyat beradi.

Inson hayoti davomida biror shaxsni o‘ziga o‘rnak deb biladi, bundan inson u kabi hayot kechirishni, u erishgan yutuqlar kabi muvaffaqiyatlarga erishishni, yuksak cho‘qqilarga chiqishni ko‘zlaydi. Bugun jamiyatning yosh a‘zolari o‘z hayotlari uchun boshqa madaniyat vakillarining fikrlash va hayot tarzini o‘rnak qilib olishlari ko‘p muammolarni keltirib chiqarmoqda.

XXI asrda turli hayot tarzlari va g‘oyalar raqobatga kirishdi. Bunda muvaffaqiyatga erishish uchun har bir davlat o‘zligini saqlagan holda diniy va milliy qadriyatlarini boshqalarga anglatishni asos qilgan mafkuraga ega bo‘lishi lozim. Aks holda, o‘zlikni yo‘qotish, bebaho qadriyatlardan voz kechish kishini taraqqiyotdan ajratib, uni tobe, mustaqil fikri yo‘q manqurtga aylantirib qo‘yadi.

Taniqli pedagog A.S.Makarenko besh yoshgacha bo‘lgan tarbiya bolaning shaxsiyati shakllanishida o‘ta muhim ahamiyatga ega ekanini qayd etib o‘tgan. Bu haqda u shunday deb yozgan: “...tarbiyaning bosh asosi besh yoshda nihoyasiga yetadi, demak, siz besh yoshgacha nima qilgan bo‘lsangiz, bu tarbiyaviy jarayonning 90 foizini tashkil etadi, keyingi tarbiya esa qayta tarbiyalash negizida davom etadi”. Mana shu jarayonda bola tarbiyasiga o‘ta e‘tiborli bo‘lish lozim. Yoshlarning qalbi va ongida sog‘lom hayot tarzi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat-ehtirom tuyg‘usini shakllantirishda, har jihatdan barkamol etib tarbiyalashda buyuk mutafakkir ajdodlarimiz merosi katta ahamiyat kasb etadi. Zero, hayotning asl mazmun-mohiyatini anglab yetishga o‘z umri va salohiyatini bag‘ishlagan allomalarimizning asarlarida sog‘lom avlod tarbiyasi bilan bog‘liq masalalarga alohida o‘rin berilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, mustahkam ma‘naviy immunitetli, o‘zining fikrlarini ravon ayta oladigan, yuqori marralarga erishuvchan avlodni tarbiyalash uchun ota-ona, oila muhiti juda katta ahamiyat kasb etadi. Hech kimga sir emas, insonning qalbi va ongini egallash, ayniqsa, yoshlarning ma‘naviy dunyosini zaharlashga qaratilgan turli xavf-xatarlar ham kuchayib borayotgan bugungi kunda

o‘zining kimligini, qanday bebaho meros vorislari ekanini teran anglab, ona yurtga muhabbat va sadoqat hissi bilan yashaydigan, iymon-e‘tiqodi mustahkam yosh avlodgina muqaddas zaminimizni yot va begona ta’sirlardan, balo-qazolardan saqlashga, vatanimizni ravnaq toptirishga qodir bo‘ladi. Farzandlarimizga shunday tarbiya beraylik, ular o‘z ota-bobolariga, o‘z tarixi, vatani, ona tiliga, millati, diniga va an‘nalariga sodiq bo‘lib kamol topishsin.

Bola tabiatan faol va qiziquvchan, u atrofdagi ko‘rgan va eshitgan hamma narsani osongina o‘zlashtiradi, tengdoshlari va kattalarning kayfiyati unga yetkaziladi. U qanday hissiy taassurotlarga ega bo‘lishi muhim: ijobiy yoki salbiy; u kattalar yoki tengdoshlarning qanday namoyon bo‘lishini kuzatadi: samimiylik, g‘amxo‘rlik, muloyimlik, do‘stona yuzlar, xotirjam ohang, hazil yoki shov-shuv, xirillash, hasad, mayda-chuyda narsalar, qovog‘ini chimirgan yuzlar. Agar siz u bilan ochiq, tushunarli formatlarda gaplashmagan bo‘lsangiz, biz uning rivojlanish darajasiga tushishimiz kerak va xuddi shu oddiy so‘zlar bilan tushuntirish mumkin. Albatta, biz birinchi navbatda aybdormiz, chunki muammoning o‘zi vaqt o‘tishi bilan hal bo‘lishiga umid qilamiz. Keyin nima uchun va qanday qilib bunga yo‘l qo‘yganimizni o‘zimizga tanbeh berish. Barcha oila, maktab, jamoat, partiyalar aybdor. O‘zingizga, keyin esa boshqalarga savollar berishni boshlashingiz kerak. Ular bizning jamiyatimizning bir xil a‘zolari, so‘zlar va ishlar, harakatlar va harakatsizlik, befarqlik va e‘tiborsizlik uchun javobgarlikni o‘rganishlari kerak. Lekin ular bizning kelajagimiz, biz ular bilan ishlashimiz kerak. Va bu strategik masala hamda bu yerda aniq yangi zamonaviy texnologik baza kerak. Bizga temir-beton dalillar, yangi pedagogik yechimlar va yondashuvlar kerak. Yoshlar nozik his qilishadi. Va ular o‘zlariga tortilishi kerak va qaytarilmasligi kerak [1,2]. Bola bilan chuqur doimiy psixologik aloqa - bu barcha ota-onalarga bir xil darajada tavsiya etilishi mumkin bo‘lgan universal ta‘lim talabidir, har qanday yoshdagi har bir bolani tarbiyalashda aloqa zarur. Bu ota-onalar, o‘qituvchi, do‘stlar bilan aloqa qilish hissi va tajribasi bo‘lib, bolalarga ota-onalarning mehrini va g‘amxo‘rligini, o‘qituvchining samimiy qiziqishini, do‘stlarining sadoqati va mehrini his qilish va anglash imkoniyatini beradi [3 4].

Adabiyotlar:

1. Allanazarova I., Abdrashitova I. “Maktabda biologiyani o‘qitish metodikasida istiqbollari, muammolar va ularni hal qilish usullarini tahlil qilish”. // Nuuz Gazetasi. Toshkent-2022. 69-71 sahifalar
2. Abdrashitova E.V. “Maktabda akademik ko‘rsatkichlarni qanday oshirish kerak”. Yangi O‘zbekistonda pedagogik xalqaro-amaliy konferensiyasi materiallari ta‘lim innovatsions klasterini rivojlantirish istiqbollari. Chirchiq-2022 yil. 81-84 betlar.
3. Asadullina, M. N. Bolani tarbiyalashda oilaning roli 2012 yil.
4. Asadullina M. N. Kolodyajnyaya T. P. Zamonaviy dunyoda ta‘lim nazariyasi va amaliyoti: I xalqaro materiallar. ilmiy. konf. (Sankt-Peterburg, 2012 yil fevral). - Jild 1. - Sankt-Peterburg: Renome, 2012 Yil. 93-95 betlar.
5. Azarov Yu. P. Oilaviy pedagogika: Sevgi va erkinlik pedagogikasi. M., 1993).
6. Zemska M. Oila va shaxs, M., Ed. Taraqqiyot, 1986 yil.
7. Elkonin E. G. Bolalik va jamiyat, Sankt-Peterburg, Ed. Lenavto, 1996 yil.

IMOM G’AZZOLIY AXLOQIY TARBIYAGA OID QARASHLARINING ILMIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ernazarov Rashid Xudaynazarovich,

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya ta’lim yo’nalishi magistranti

Ushbu maqolada Imom G’azzoliyning axloqiy tarbiyaga oid ilmiy diniy qarashlari ifodalangan. Axloqiy tarbiyaning asosiy turlari uni inson hayotidagi ahamiyati islomiy manbalardan olingan tarbiyaviy qadriyatlar ruhi asosida keng yoritilgan.

Kalit so’zlar: *axloq, kamtarlik, tarbiya, axloqiy fazilat, faollik, jasorat, samimiyluk, fikrlar, insonparvarlik.*

НАУЧНАЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВЗГЛЯДОВ ИМАМА ГАЗАЛИ НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ

В данной статье представлены научные религиозные взгляды имама Газали на нравственное воспитание. Основные виды нравственного воспитания, его значение в жизни человека широко освещается в духе воспитательных ценностей, заимствованных из исламских источников.

Ключевые слова: *нравственность, скромность, воспитание, нравственная добродетель, активность, мужество, искренность, мысли, гуманность.*

SCIENTIFIC PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF IMAM GHAZALI’S VIEWS ON MORAL EDUCATION

In this article presents the scientific religious views of Imam Ghazali on moral education. The main types of moral education and its importance in human life are widely covered in the spirit of educational values borrowed from Islamic sources.

Keywords: *morality, modesty, upbringing, moral virtue, activity, courage, sincerity, thoughts, humanity.*

Kirish. Barcha zamonlarda yuksak axloq, hurmat va ehtiro, sof ichki xotirjamlik hamisha inson ruhi va hayotining tayanchi bo’lib kelgan. Zamonaviy hayot sharoitlari, qashshoqlik, uysizlik, televizion zo’ravonlikning ustunligi va boshqalar axloq va madaniyatning pasayishiga olib keladigan zamonaviy hayot sharoitlari, ota-bobolarimizning axloqi va axloqiy qadriyatlariga oid kitoblarni o’rganishga katta ehtiyoj mavjud. Jamiyat a’zolarini yuksak axloqiy tamoyillar va odob-axloq ruhida tarbiyalash zamonamizning talablaridan biridir.

Zamonaviy hayot yosh avlodlardan ta’lim va savodxonlik bilan birga ma’naviyat va insonparvarlik asoslarini o’rganishni qat’iy talab qiladi. Har bir inson asosiy o’quv ko’nikmalarini, ya’ni (o’qish, yozish texnikalarini) o’zlashtirishi mumkin biroq, hamma ham yuksak axloq sohibi, oliyjanob insoniy fazilatlarga ega bo’lishi shaxsdan bir muncha mashaqqat talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Shaxs ma’naviyati muammosi ijtimoiy hodisa sifatida har doim bahs va munozaralarning markazida bo’lib kelgan va o’tmishdagi ajdodlarimizning ijodiy merosidan ham ko’rinib turibdiki, bu muammo ularni yuqori darajada qiziqtirgan. Ajdodlar merosini, ayniqsa ma’naviyatga oid yondoshuvlarni talqin qilishda asosiy ikkita jihatni inobatga olish zarur: birinchisi, jamiyatning yuqori qatlamlari ma’naviyati, ikkinchisi, keng omma ma’naviyati. Ta’kidlash lozimki, ular asosan bir-biridan ko’p jihatdan farqlanadi, sababi ular turli toifadagi sinflarning manfaatlarini o’zida mujassam etadi.

Abu Homid G’azzoliy o’z asarlarida, inson hayotining boshqa jihatlari bilan hamohang ravishda, axloqning eng muhim masalalarini, shu jumladan tarbiyaga oid holatlarni hal qilishga intiladi.

Mutafakkirning ilmiy qarashlariga ko’ra, shaxsni tarbiyalash - bu undagi yuksak ma’naviyat va axloqni tarbiyalash, uning tarkibiy qismlari sifatida insonparvarlik, kamtarlik, o’y-fikrlar va harakatlarning pokligi, donolik, rostgo’ylik va vijdon, oliyjanoblik, faollik, jasorat, samimiyluk, mehnatsevarlik, rahm-shafqat, adolat va boshqalarni e’tirof etgan.

Shu bilan bir qatorda, u insondagi quyidagi salbiy fazilatlarini aniq misollar bilan qattiq tanqid ostiga oladi: g’iybat qilish, qasam ichish, tuhmat qilish, o’g’irlik, hasad, ochko’zlik, mag’rurlik, dangasalik,

qo‘rqoqlik, xudbinlik, befarqlik, sabrsizlik, xiyonat, mastlik, g‘azab, shafqatsizlik, adolatsizlik va boshqalar. O‘z fikrlarining ahamiyatini yanada oshirish maqsadida u Qur‘oni karim oyatlari payg‘ambarlar haqidagi va diniy ustunlarga oid (hadislar), va boshqalar haqidagi afsonalardan misollar, tasdiqlar keltiradi.

G‘azzoliy insonning ijobiy va salbiy axloqiy fazilatlarini ikki qo‘shin bilan taqqoslaydi: ulardan biri baxtga sabab bo‘ladi; ikkinchisi esa odamga baxtsizlik va muammolar keltiradi. “Biling, - deb yozadi u, - odamning yuragi uning ichidagi bu qo‘shinlarning har biri bilan bog‘liq. Unda (odamda) turli fazilatlar va odatlar namoyon bo‘ladi. Ulardan ba‘zilari yomon, salbiy fazilatlar uni (odamni) nobud qiladi; ba‘zi ijobiy, yaxshilar uni baxtga olib boradi” [1].

Mutafakkir va iste‘dodli yozuvchi inson tabiatida mavjud bo‘lgan yuksak axloqiy fazilatlarini eng yaxshi ma‘naviyat, insoniylik asosi, takomillashtirishning eng muhim vositasi, jamiyat taraqqiyotining asosi, mamlakat farovonligi, hurmat va obro‘ - e‘tibor, insonning ichki go‘zalligi va ziynati deb biladi. Ammo u salbiy axloqiy fazilatlarini insonning nomukammalligi mevasi, nuqsonli aqli, baxtsizlik, nomus, yomon obro‘, sharmandalik va o‘limining sababi sifatida tushunadi.

Abu Homid G‘azzoliyning ta‘riflashiga ko‘ra insonda juda ko‘plab axloqiy fazilatlar mavjud bo‘lsa-da, ularni asosiy to‘rt guruhga ajratish mumkin va ularning har biri insonning ichki va tashqi dunyosida o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. To‘rt guruhdan uchta guruh insoniylikning dushmanlari bo‘lib, insoniylik faqat zohidlik, dunyodan ajralish, nafsga qarshi turish va ehtiroslardan voz kechish orqali o‘zini bu dushmanlar keltirib chiqaradigan yovuzlikdan himoya qilishi mumkin: “Axloqiy fazilatlarining umumiy soni katta bo‘lsa - da, ular to‘rt guruhga bo‘linadi: hayvonlar axloqi (baxoim), yirtqich axloq (SIBO), jinlar axloqi (shae-tin) va farishtalar axloqi. Jangda, qotilliklarda va odamlar bilan janjallarda namoyon bo‘ladigan g‘azab unga kiritilganligi sababli, bu yirtqichlarning ishi (SIBO) bilan qiyoslanadi; unga shahvat va ochko‘zlik qo‘yilganligi sababli, u o‘zini kuchli ochko‘zlik, ya‘ni ovqatga ochko‘zlik va shahvat va kopulyatsiyada namoyon qiladi - bu hayvonlarning ishi bilan barobardir; u yovuz hiyla va nayrang, odamlarni qo‘zg‘atish va bezovta qilish, bu jinlarning amallari bilan bog‘lanadi; ruhlarning ishi va unga ilm-fanga bo‘lgan muhabbat, ma‘rifat, past harakatlardan chetlanish, jaholat va g‘azabdan uyalishda namoyon bo‘ladigan aql qo‘yilganligi sababli - bu farishtalarning ishi” bilan taqossalanadi [1].

“Uning mohiyatini tan olish” masalasida faylasuf bu dunyoda insonning javobgarligi haqida gapiradi, insoniyatning ahamiyatini poklik va fazilatda tushunadi. Uning fikriga ko‘ra, insonning barcha noo‘rin harakatlari va xatti-harakatlari uning johilligi va zaifligidan kelib chiqadi. Insonga aql beriladi, chunki uning yordami bilan u yaxshi va yomonni taniy oladi, dam olish va mehnatni taqqoslaydi, do‘stini dushmanidan ajrata oladi. “Inson farishtalarning yorqinligi izi bo‘lgan aql nuri bilan iblisning hiyla va nayranglarini fosh qilishi kerak, shunda u sharmanda bo‘lib, endi tartibsizlikni keltirib chiqara olmaydi” [1].

G‘azzoliyning fikricha, inson o‘z xatti-harakatlarini, fe‘l-atvorini va muloqotlarini aqlning tarozisida tortishi kerak, shundan keyingina ularni namoyon qilishi kerak. Doimiy ravishda uning ichki dunyosi va tashqi faoliyati uning aqli nazorati ostida bo‘lishiga intilishi kerak. Shundagina unda yaxshi axloq va oliyjanob fazilatlar barqaror o‘rinni egallaydi, shundagina u o‘zi va atrofidagi dunyo bilan uyg‘un bo‘ladi va bu uning baxti hisoblanadi. Ammo agar u o‘z ongini vasvasalarga, tana zavqlariga va dunyoviy shahvatlarga bo‘ysundirsa, unda u o‘z baxtsizliklarining yadrosi bo‘lgan past axloqni tug‘diradi.

Barcha odamlarning ichki va tashqi mohiyatida boshidanoq ikkala qo‘shin belgilari mavjud. Ammo fazilatli va yomon niyatli o‘rtasidagi farq shundaki, birinchi yomon armiya aqlni nazorat ostida ushlab turadi va shu sababli ular o‘zlarining axloqlarini yuksak va oliyjanob tutadilar. Payg‘ambar aytganidek: “Har bir insonga jin hamroh bo‘ladi, menda ham bor, lekin qodir Tangri menga uning ustidan g‘alaba va ustunlikni berdi, u mening izmimga tushib qoldi va hech qanday yomonlik qila olmaydi” [1].

G‘azzoliyning fikricha, bu “Ikki darvoza va lahzalik nur bilan” odamdan faqat yaxshilik qoladi va yaxshilikdan boshqa hech narsa abadiy qolmaydi. “Allohning inoyati ezgu fazilatlariga yaqinroq” [3].

Shuni ta‘kidlash kerakki, bu dono odam deyarli barcha asarlarining boshida, ayniqsa “Kimyoi saodat”, “Nasihati ul – muluk” va boshqalarda, birinchi navbatda, aql va ongni maqtab, xalqni yaxshilik va xayrixohlikka chaqiradi. Odamni to‘g‘ridan to‘g‘ri yo‘ldan ozdiradigan “jin” dan tashqari, u hamma bilan do‘stlashish va hammaga yaxshilik qilish mumkin deb hisoblaydi. “Darhaqiqat, jin sizning aniq dushmaningizdir, shuning uchun siz ham uni dushman deb hisoblaysiz” [4]. Boshqacha qilib aytganda, odam, jin va uning izdoshlaridan tashqari, kimgadir yomonlik qilishi va uni dushman deb bilishi yuqori axloqqa mos kelmaydi.

“Kimyoi saodat” asarida G‘azzoliy shunday yozadi: “Haqiqatni bilib oling, shunda siz qilgan har bir harakat qalbingizda yaxshi sifatni keltirib chiqaradi va u yerda joy egallaydi. Suhbatlarda bu sifat dunyoga namoyon bo‘ladi: u axloq, deb ataladi” [1].

Umrining dastlabki yillarida odamning ruhi oyna kabi aniq va toza. Turli harakatlardan so‘ng, odam bu oynada o‘z izini qoldiradi. O‘sha past axloq, axloqdan kelib chiqadigan harakatlar gunoh (ma‘siyat) deb ataladi. Oliyjanob axloq, axloqdan kelib chiqadigan harakatlar itoatkorlik (to - at) deb ataladi.

Gunoh qora tutunga o‘xshaydi, bu odamning yuragi qora va azob-uqubatlarga aylanadi. Itoatkorlik yurakka yetib boradigan nurga o‘xshaydi, uni qora tutundan tozalaydi. Ma‘lum darajada, inson o‘zining noo‘rin ishlarini (ma‘siyat) - gunohlarini tavba bilan yuvadi. Rahmdil Payg‘ambar maslahat beradi: “Har bir past harakatlardan so‘ng, uni yuvish uchun yaxshilik qiling” [1].

G‘azzoliy, “Kimyoi saodat”, “Ayyuho - al - Valad”, “Nasihah - ul - muluk” va boshqa asarlarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, murakkab, qiyin hayot yo‘lidagi odam ko‘plab baxtsizliklar va yovuzliklarga duch keladi va G‘azzoliyning so‘zlariga ko‘ra, Ozodlikning faqat bitta yo‘li bor: yaxshilik va fazilat. Ikkala dunyoda ham fazilatli odam boshini ko‘tarib yuradi va hurmatga sazovor. Ikkala dunyoda ham u har qanday ofat va g‘azabdan himoyalangan.

G‘azzoliy ta‘limotida adolat va vijdon, insonning axloqiy kamolotining tashqi ko‘rinishi sifatida, o‘zgacha baholandi. Inson faqat adolat, vijdon orqali yuqori mavqega, martabaga erishishi mumkin. Adolatsizlik nafaqat kamchilik sifatida, balki insonning butun qadr-qimmatini yerga oyoq osti qiladigan barcha yomonliklar va buzuqliklarning yig‘indisi sifatida tushuniladi.

G‘azzoliyning hukmlariga ko‘ra, subyektlar o‘rtasida adolat va vijdon urug‘larini ekuvchi davr hukmdori hisoblanadi. Subyektlarning baxtsizliklari despotizm, zulm, adolatsizlik va subyekt egalarning vijdonsizligidan kelib chiqadi va ularning baxtli hayoti ham ikkinchisiga bog‘liq. Fuqarolari undan mamnun bo‘lgan hukmdor o‘zi baxtli va uning oxiri farovon. Aksincha, subyektlarning baxtsizliklari hukmdorning baxtsizligidir.

Agar mamlakatda sodir bo‘layotgan har qanday despotizm va adolatsizlik uchun hukmdor ko‘zlarini yumsa va ularning oldini olmasa, bu despotizm va zulm unga tegishli bo‘ladi va qiyomat kuni u ular uchun javobgar bo‘lishi kerak. “Har qanday zulm hukmdor amaldorlaridan kelib chiqadi va agar u jim bo‘lsa, bu despotizm uni o‘zi tuzatadi” [1].

G‘azzoliy tarbiyada adolat mezoniga alohida ahamiyat beradi va adolatni aql nuri bilan bog‘laydi. Inson o‘z yo‘lini aql nuri bilan yoritish uchun har doim u uchun kurashishi kerak, o‘z ongini ochko‘zlik, shahvat, g‘azabga bo‘ysundirmasligi kerak, bularning barchasi adolatsizlikdir.

G‘azzoliy “Nasihah-ul-muluk” da adolat haqida shunday yozadi: Adolat - bu aqlni zulm, shahvat va g‘azabdan saqlaydigan narsa, odamni aql va imonning asiriga emas, balki aql va imonning asiriga aylantiradi. Ammo ko‘pchilik odamlar ongni shahvat va g‘azab xizmatiga qo‘yishdi va ular shahvat ham, g‘azab ham o‘z maqsadlariga erishguncha harakat qilishadi. Ko‘pchilik aql farishtalarning marvaridi ekanligini bilmaydi, u Xudoning qo‘shinidir va u adolat va haqiqatdan boshqa hech narsa izlamaydi. Shahvat, vasvasa va g‘azab - bu jinlar qo‘shini. Kimki ilohiy qo‘shin iblis qo‘shinini asirga olsa, u boshqalarga nisbatan adolatli bo‘lishi mumkinmi? Shunday qilib, adolat quyoshi dastlab yurakda namoyon bo‘ladi, keyin uning nurlari oila a‘zolariga, so‘ngra beshta sezgi va ularning organlariga, subyektlariga, bo‘ysunuvchilariga, xizmatkorlariga yetib boradi. Va quyoshsiz ko‘zlarida yorug‘lik bo‘lishini istagan har bir kishi imkonsiz narsani xohlaydi.

Biling va xabardor bo‘ling, haqida dunyo hukmdori, adolat-bu aqlning mukammalligi samarasidir va aqlning mukammalligi-bu narsalar qanday bo‘lsa, shunday tushunadi va ularning haqiqati va ichki mohiyatini topishi mumkin va ularning tashqi ko‘rinishi bilan aldanmaydi.

Adolat va aql faqat birlikda kuchli va g‘azab, zulm, zo‘ravonlik, vasvasalarga qarshi tura oladi. Shunday qilib, dono, adolatli odam o‘zini zo‘ravonlik va vasvasalarni yengishga yo‘l qo‘ymasligi kerak, uning xatti-harakatlari xotirjamlik va mamnunlikda aql nazorati ostida saqlanishi kerak.

Adolat va vijdon xolis va fidoyi bo‘lishi kerak, adolatni amalga oshirgan va vijdon bilan harakat qilgan har bir kishi o‘zini aldamasligi, adolat va vijdon bilan faxrlanishi kerak. Adolatni amalga oshirgan va vijdonga amal qilgan har bir kishi mag‘rurlanib, o‘zi uchun minnatdorchilikni kuta boshladi, demak u o‘zini boshqalardan ustun qo‘ydi. “Men” deb aytgan har bir kishi tezda buziladi va jazolanadi. Biror kishi bir lahzaga johil bo‘lib qolmasligi kerak. U ma‘naviy, axloqiy jihatdan kuchli bo‘lishi kerak. Agar biror kishi ozgina bo‘lsa ham, axloqiy, ma‘naviy jihatdan zaif va beqaror bo‘lsa, unda yovuzlik har qanday yo‘l bilan uning ichki mohiyatiga kirib, uni to‘g‘ri yo‘ldan olib chiqadi. Chunki jin doimo shoshqaloq, beqaror va vijdonsiz odamlarni qidiradi, tegishli vaqtda uning ichki mohiyatiga kiradi, bir kechada unga butun kuchi bilan tushadi va hurmatli, adolatli, vijdonli odamni ag‘darib tashlaydi va uning o‘rniga o‘zini namoyon qiladi.

Adolatni jamiyat va inson munosabatlaridan tashqarida tasavvur qilib bo‘lmaydi. Biror kishi odamlar bilan munosabatlarini mavjud qonunlar va qoidalarga muvofiq qurganda, u zo‘ravonlik va zulm qilmaydi, lekin har doim vijdon va sharafga tayanadi, u o‘zaro tushunish va xayrixohlikka intiladi, u adolatli.

Faqat adolat orqali inson odamlar o‘rtasidagi do‘stlikni mustahkamlashi, ijtimoiy tuzumni tartibga solishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, adolat jamiyatning birligi va mustahkamligining asosidir.

Adolat va vijdon davlatning barqarorligi va subyektlari xotirjamligining asosidir. Boshqa tomondan, mutafakkir jamiyatning taraqqiyoti va rivojlanishini, hukmdorning adolatida xalqning tinchligini ko‘radi. Hukmdor, agar u aqlli va dono bo‘lsa, adolatli bo‘ladi. Aqlli va bilimdon hukmdorni hamma odamlar yaxshi ko‘rishadi.

G‘azzoliyning fikricha: “Ushbu nuqtayi nazardan shuni bilish kerakki, dunyoning farovonligi va parchalanishi hukmdorlardan kelib chiqadi, agar podshoh adolatli bo‘lsa, unda dunyo obodonlashtiriladi va jamiyat Ardasher, Bahram go‘r, Xusrav, Anushervon davrlarida bo‘lgani kabi xavfsizdir. Agar shoh zolim bo‘lsa, despot bo‘lsa, unda Zahhak, Afrasiyab va gunohkor Yazdigurd davridagi kabi dunyo tanazzulga yuz tutadi”[2].

Xulosa: “agar hukmdor adolatsiz bo‘lsa, unda mamlakat tanazzulga yuz tutadi”. Vijdoni, adolati va sharafini oyoq osti qilgan hukmdor, zo‘ravonlik va despotizmni boshqalar uchun maqbul deb biladi va adolatsizlik tufayli hukmronlik qiladi, bunday hukmdor, albatta, zulmkor va zulm qiluvchi zolim Zahhak singari qodir Tangri tomonidan jazolanadi.

G‘azzoliy hayotdagi notinchlik, tengsizlik, zo‘ravonlik, o‘g‘irlik, poraxo‘rlik va adolatsizlik qudratiga guvoh bo‘lib, tenglik, adolat va vijdon jamiyatini orzu qilardi: “Yer yuzidagi eng oliy narsa adolatdan buyukroq narsani yaratmagan, u yer yuzidagi Xudoning tarozisidir, bu tarozilarni boshqaradigan har bir kishi jannatga kiradi”[2].

Shuni ta‘kidlash kerakki, G‘azzoliy adolat axloqiy poklik, rostgo‘ylik kabi boshqa jihatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan axloqning bir tarmog‘i sifatida namoyon bo‘ladi. Ma‘naviy rivojlangan odam hech qanday so‘zsiz adolat va vijdonni teng ravishda tarbiyalaydi. Vijdonli va rostgo‘y odam har doim adolat va vijdon uchun kurashda bo‘ladi, u adolatsizlikni rad etadi, qabul qilmaydi.

Yuqori martabali odam uchun adolat va vijdon kabi yuksak axloqiy tamoyillar birinchi o‘rinda turadi. Shuning uchun G‘azzoliy adolat va vijdonni nafaqat eng muhim axloqiy tamoyillar, balki odamlar ma‘naviyatining asosi deb biladi. G‘azzoliyning bu fikrlari va qarashlari zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga mos keladi. U shunday yozadi: Muoz ibn ja-bal ishdan qaytganida, xotini undan: “siz ishladingiz, menga nima olib keldingiz?” Javob berdi: “Men bilan nazoratchi bor edi”, ya‘ni vijdon, shuning uchun men hech narsa keltira olmadim. Xotini Omar u bilan birga klyusnikni yuborgan deb o‘yladi. U Omarning uyiga borib, Muoz Payg‘ambar va Abu Bakrning himoyachisi bo‘lganini, nega unga qasam ichganingizni aytdi. Omar Muozni o‘ziga chaqirib, nima bo‘lganini so‘radi. U hamma narsani aytib berganida, Umar kulib yubordi va xotiniga berish uchun unga nimadir berdi” [1].

G‘azzoliy odamning mavjudligini ikki narsa bilan bog‘laydi: tana va ruh va ularga yaxshi va iflos axloq, axloq berilgan deb hisoblaydi. U bu axloqlarni yaratilish go‘zalligi bilan bog‘laydi va u axloqning go‘zalligini guruhlariga ajratdi, shunga ko‘ra yaratilish go‘zalligini insonning tashqi ko‘rinishiga, axloqning go‘zalligini uning ichki qiyofasiga kiritdi. Va u odamning chiroyli bo‘lishi mumkin emasligini, chiroyli ko‘zlari, lablari, quloqlari, burunlari borligini ta‘kidlaydi, u ichki jihatdan chiroyli bo‘lishi kerak. Ichki go‘zallik to‘rtta kuchdan iborat: ilm-fan kuchi (tushuncha), g‘azab kuchi, shahvat kuchi va adolat kuchi. Ushbu kuchlarning har biri o‘ziga xos ijobiy fazilatlarga ega (o‘z go‘zalligi). Shunday qilib, ilm-fan kuchining go‘zalligi (donolik, aql-idrok) haqiqatni nutqdagi yolg‘ondan, xatti-harakatlardagi yaxshilikdan, haqiqatni imondagi yolg‘ondan ajrata olishdir. Shubhasiz, bunday fazilatlarga ega bo‘lgan odam baxtlidir. Qodir Tangri aytganidek: “bilim berilgan har bir kishiga ko‘p yaxshilik berildi”[1]. G‘azab va nafrat, agar ular donolik va shariat nazorati ostida bo‘lsa, ularning tamoyillaridan tashqariga chiqmasa, go‘zallikka ega bo‘ladi.

Agar u shariat va aqlning ko‘rsatmalari va qoidalariga rioya qilsa, shahvat kuchi go‘zallik va mehribonlikka ega bo‘lishi mumkin. Adolat kuchining go‘zalligi shundaki, u shahvat va g‘azab kuchini o‘z nazorati ostida ushlab turadi.

Agar bu to‘rtta kuch yaqin birlikda harakat qilsa, aytilgan go‘zalliklarni nazorat qilsa, unda bunday odam yuqori axloqiy fazilatlarga ega va u baxtlidir. Agar ushbu kuchlardan biri biron bir kamchilikka ega bo‘lsa, unda mutlaqo ijobiy axloq ishlamaydi, masalan: agar odamning yuzida uning ko‘zlari yoki burni yoki og‘zi bo‘lsa... ular biron bir kamchilikka ega, keyin ular yuzni buzadilar va bu yuz endi mutlaqo chiroyli bo‘lishi mumkin emas.

Shunday qilib, agar bu kuchlarda biron bir kamchilik paydo bo‘lsa, ya‘ni ular xunuk bo‘lib qolishadi, keyin ulardan salbiy, yomon axloq va yomon harakatlar tug‘iladi. Ushbu to‘rt kuchda kamchiliklarning paydo bo‘lishi ikki jihatga ega: birinchisi, ular juda kuchli namoyon bo‘lganda, ya‘ni har xil chegaralarni kesib o‘tganda va ikkinchisi kichik bo‘lganda, ya‘ni bu faqat kamchilik hisoblanadi.

Bilim kuchi (donolik, hushyorlik), agar u barcha chegaralarni kesib o‘tib, yomon ishlarda ishlatilsa, unda hiyla-nayrang va ayyorlik (fokuslar, aldash) tug‘iladi; agar kamchilik bo‘lsa, unda ahmoqlik, jaholat paydo bo‘ladi.

Bilim kuchi (donolik) keyin foydali bo‘ladi va mo‘tadil va muvozanatli bo‘lsa, yaxshilik uchun ishlaydi.

Agar g‘azabning kuchi chegaradan o‘tib ketsa, quturish kuchga kirsam, odam o‘zini tuta olmaydi, bu ham ma‘qullanmaydi. Agar u me‘yordan past bo‘lsa, unda u qo‘rqoqlik sifatida namoyon bo‘ladi. Agar u mo‘tadil va muvozanatli holatda bo‘lsa, unda u jasorat deb ataladi. Jasur odam saxiy, xotirjam va kamtar, yumshoq va sodda. G‘azab kuchi chegaralarni kesib o‘tgan odam mag‘rur va behuda bo‘lib, uning xatti-harakati yuqori axloqiy me‘yorlardan tashqariga chiqadi. G‘azab kuchi yetarli bo‘lmagan odam, birinchi navbatda, o‘z imkoniyatlarini past baholaydi, o‘zini kamsitadi, qashshoqlikka keladi va o‘zini tuta olmaydi va bu ham yuqori axloq doirasiga kirmaydi.

Agar shahvat kuchi (axloqiy va tanaviy shahvat) me‘yorlardan oshib ketsa, u pastkashlik, g‘ayriinsoniylik, nopoklik, hasad va shunga o‘xshash fazilatlarga sabab bo‘ladi. Agar bu kuch yetarli bo‘lmasa, unda bu zaiflik, shafqatsizlik, yuzsizlikning asosidir. Mo‘tadil shahvat kuchiga ega bo‘lgan odam pokiza odam, ya‘ni uyatchan, sabrli, mavjud narsadan mamnun, hazilkash va muloqot qilish oson.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, G‘azzoliy ushbu axloqiy go‘zalliklarning har birini uch qismga ajratadi. U yetarli emas va ortiqcha narsani sezmaydi, lekin u o‘rtacha, muvozanatli go‘zallikni sochlardan yuqaroq deb hisoblaydi va agar odam bu yo‘ldan to‘g‘ri ketsa, ertaga jannatga borishini ta‘kidlaydi: “Har birining (axloqning go‘zalligi) ikki tomoni bor, ular hukm qilinadi va past bo‘ladi, va o‘rtasi bor, bu juda yaxshi va maqbuldir va bu ikki tomoni orasidagi bu o‘rta sochlardan yuqaroq, ammo do‘zaxdagi qil ko‘prigidan kuchliroqdir; va uning nozikliqi qiyomat kuni qil ko‘prigiga o‘xshaydi: kim bu ko‘prikdan to‘g‘ri yursa, ertaga ko‘prikdan xavfsiz bo‘ladi”[1].

Shunday qilib, mutlaq Mehribonlik-bu aytilgan tushunchalar muvozanatli holatda bo‘lgan va odam to‘g‘ri, toza yo‘l bo‘ylab yuradigan narsadir. Insonning ichki dunyosi to‘rtta fazilatdan iborat bo‘lib, to‘rtta fazilat faqat Payg‘ambarga xosdir. Boshqalar esa unga yaqin yoki undan uzoqda. Payg‘ambar bilan birga harakat qilgan odamlar, keyingi odamlar ularga taqlid qilib, o‘zlarining ajoyib fazilatlarini o‘zida mujassam etishga loyiqdir.

Shunday qilib, G‘azzoliyning “Baxt eliksiri” o‘lmas asari bo‘yicha pedagogik qarashlarini tahlil qilish, birinchi navbatda, G‘azzoliyning ilohiyotning buyuk nazariyotchisi ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning metodologik asosini axloqiy tarbiyani o‘rganishga qaratilgan tadqiqot ishlari va adabiyotlar tashkil etadi. G‘azzoliy risolalari asl nusxada ham, tarjimada ham. Olim - pedagoglar A. Ismoilov, M. Orifi, X. Avzalovning fundamental tadqiqotlari, M.Lutfulloyeva, A. Paxlaxonova, K. K. Qodirova, K. Xodjayeva J. Saidov va boshqalar umuman Imom G‘azzoliyning pedagogik qarashlariga, asoslangan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). G‘azzoliy turli masalalar bo‘yicha barcha hisob-kitoblarni sodiq musulmon nuqtayi nazaridan taqdim etadi. Uning uchun shariatning barcha talablari va pozitsiyalari muqaddas va mustahkamdir. U boshqa dunyoning mavjudligiga ishonadi va qodir Tangrining mo‘jizaviy kuchi va inoyatiga qat’iy ishonadi. Shu bilan birga, G‘azzoliyning oliyanob, shaxsning yuqori axloqiy fazilatlari haqidagi mulohazalari doimiy muhim bo‘lgan umuminsoniy qadriyatlarga asoslanadi. Shuning uchun o‘rta asr mutafakkirining qarashlarida yetakchi o‘rinni egallagan oqilona g‘oyalar bugungi kunda ham maqbul va dolzarbdir.

Adabiyotlar:

1. Газали. Эликсир счастья [Текст] / При помощи Хусейна Хидиюджама.- Тегеран, 1375 х. - Т.1. - 552 с. - На перс. яз.
2. Газали. Наставления правителям [Текст]. - Душанбе, 1993. - 144 с. – На тадж. яз.
- 3.Газали. Воскрешение наук о вере [Текст] / Пер. Муиддина Мугаммеда Хорезми. При помощи Хусейна Хидиюджама. - Тегеран, 1375 х. - 4.1. - 767с. - На перс. яз.
4. Abu Homid G‘azzoliy “Ey farzand” – Toshkent Movoraunnahr 2005 yil, (Ayyuhal -valad).

YANGI O‘ZBEKISTONDA MA’NAVIY TARBIYANI RIVOJLANTIRISHNING STRATEGIK MASALALARI

*Saidova Yulduz Zamon qizi,
Buxoro davlat universiteti
“Pedagogika” kafedrasi tadqiqotchisi*

Ushbu maqolada mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar, ma’naviy tarbiyani rivojlantirishning muhim yo‘nalishlari to‘g‘risida fikr yuritilgan. Shuningdek, yoshlarda Vatanga sadoqat, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlik, mas’uliyatlik, bag‘rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi muhim fazilatlarni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ma’naviy tarbiya, jamiyat, taraqqiyot, yosh avlod tarbiyasi, mafkuraviy immunitet.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

В данной статье рассматриваются проводимые в нашей стране реформы, важные направления развития духовного воспитания. Также были проанализированы вопросы развития у молодежи таких важных качеств, как преданность Родине, волевая направленность, идеологический иммунитет, доброта, ответственность, толерантность, правовая культура, новаторское мышление, трудолюбие.

Ключевые слова: духовное воспитание, общество, прогресс, воспитание подрастающего поколения, идеологический иммунитет.

STRATEGIC ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF SPIRITUAL EDUCATION IN THE NEW UZBEKISTAN

This article discusses the ongoing reforms in our country, important areas of development of spiritual education. The issues of the development of such important qualities among young people as devotion to the Motherland, strong-willed orientation, ideological immunity, kindness, responsibility, tolerance, legal culture, innovative thinking, hard work was also analyzed.

Keywords: spiritual education, society, progress, upbringing of the younger generation, ideological immunity.

Kirish. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda jamiyat hayotining ma’naviy-ma’rifiy asoslarini mustahkamlash, milliy istiqloq g‘oyasining asosiy tushuncha va tamoyillarini hayotga joriy etish, yurtdoshlarimiz, ayniqsa, yosh avlod qalbida Vatanimiz taqdiri va kelajagi uchun daxldorlik va mas’uliyat hissini oshirish, yot g‘oyalarga qarshi mafkuraviy immunitetni kuchaytirishga yo‘naltirilgan targ‘ibot tizimi O‘zbekistonda jamiyat ma’naviy-axloqiy rivojlanishining muhim omiliga aylandi. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar samarasi yoshlarda yuksak ma’naviyat, mustaqil fikrlash va Vatan taqdiri va istiqboli uchun mas’uliyatning tarbiyalanishiga bog‘liq. Ushbu fazilatlar har bir yigit-qizimizning xulqida namoyon bo‘lishi uchun tarbiyaviy, ma’naviy tarbiyaning mazmun, shakl va texnologiyalari zamon talablaridan kelib chiqib takomillashtirilishi talab etiladi.

Bugun O‘zbekiston Uchinchi renessans ostonasida o‘z milliy taraqqiyotining yangi bosqichiga chiqib oldi, bu jarayonda milliy ma’naviyatni demokratik prinsiplar asosida takomillashtirish muhim vazifa sifatida belgilab olindi. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari, “- degan dasturiy g‘oya asosida yoshlarni ona yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularda tashabbuskorlik, fidoyilik, axloqiy fazilatlarni shakllantirish – o‘ta sharaflı vazifadir [1].

Asosiy qism. O‘zbekistonda real voqelikka aylanayotgan hayotbaxsh islohotlar, qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari, turli konsepsiyalarning mazmun-mohiyatini aholining keng qatlamlariga etkazishga qaratilgan targ‘ibot-tashviqot ishlarini takomillashtirib borish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan “Ma’naviy yo‘nalishlarimiz iqtisodiy yo‘nalishlardan o‘n qadam oldinda yurishi kerak. Ana shunda biz hozirda qilayotgan katta-katta rejalarimiz, dasturlarimiz amalga oshadi”, tarzida ifodalangan metodologik prinsip ma’naviy tarbiya funksiyalarini, rolini, o‘rnini, ahamiyatini asoslab berdi [2]. Mazkur g‘oyalar O‘zbekistonni yangilash va rivojlantirishning asosiy

negizlaridan biri sifatida xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish yo'nalishiga zamin yaratdi. Amalga oshirilayotgan ma'naviy tarbiya “2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ning beshinchi yo'nalishi “Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish”, deb belgilanib, ushbu yo'nalishda sohani “Yangi”, sifat bosqichiga olib chiqish vazifasi masalaning modernizatsion mohiyatini belgilab beradi. Shuningdek, taraqqiyot strategiyasining to'rtinchi yo'nalishida inson kapitalini rivojlantirish hamda bevosita ma'naviy-ma'rifiy maqsadlarini amalga oshirish, aholining 18-30 yoshli qatlami milliy tafakkurini rivojlantirish, mamlakatda ma'rifatli jamiyatni barpo qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda [3].

“Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi”ni tasdiqlash to'g'risidagi Vazirlar Mahkamasining 1059-son qarorining 2-bandida Konsepsiya va uni amalga oshirish chora-tadbirlar rejasini amalga oshirishning ustuvor yunalishlaridan biri etib “Yoshlarda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi muhim fazilatlarini bolalikdan boshlab bosqichma-bosqich shakllantirish” [4] ta'kidlangan. Bu davlatimizning yoshlar tarbiyasiga yondoshishda maqsadli innovatsion yondoshuv bo'lib, tarbiya jarayonini ilmiy asosga qurilishini va yigit-qizlarni ana shu ijtimoiy kompetensiyalar bilan qurollantirilishini talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasida ma'naviy tarbiya samaradorligini oshirish Konsepsiyasida ma'naviy tarbiyani amalga oshirishda shiddat bilan o'zgarayotgan bugungi zamon barchadan yangicha qarash va fikrlashni talab etayotganidan kelib chiqib, ushbu faoliyatni “2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi, Oliy majlis palatalariga Murojaatnomasida belgilab berilgan mamlakatni har tomonlama rivojlantirish istiqbollaridan kelib chiqib amalga oshirishda milliy g'oyani harakatlar mafkurasiga aylantirish va bugungi O'zbekiston hayotidagi real ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan uyg'un ravishda takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Ma'naviy tarbiya mamlakatimizda olib borilayotgan davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi ekanligidan kelib chiqib ishlab chiqildi va mamlakatimizda olib borilayotgan ma'naviy tarbiya uchun konseptual asos bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Yurtimizda ma'naviy-ma'rifiy ishlarga juda katta strategik masala sifatida qaralmoqda, ayniqsa amalga oshirilayotgan islohotlarning deyarli barchasi shu yurtda istiqomat qilayotgan insonlarning orzu-istaklarining ro'yobi uchun qilinayotgan ishlardir, deb qarasaq, bizningcha to'g'ri bo'ladi. Barkamol avlod, komil inson, yosh avlod tarbiyasi kabi vazifalar aynan ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tashkil etish orqali amalga oshiriladigan jarayonlardir. Bu jarayonlarning barchasining markazida insonlarning farovon hayot kechirishlari, xalqimizni ehtiyojlarini qondirish, ularning yaxshi yashashi, sharoitlarini yaxshilash kabi vazifalar yotadi. Yoshlar tarbiyasida bu faoliyatning muhimligini unutmashimiz lozim. Zero, davlatimiz rahbari aytib o'tganlaridek, “Barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, ularni olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirish” [1] kabi masalalar ma'naviy-ma'rifiy soha xodimlari oldidagi katta ma'suliyat yuklaydi.

Hammamizga ma'lumki, “ma'naviyat” va “ma'rifat” tushunchalarining ko'pincha birgalikda qo'llanishi ma'naviy-ma'rifiy ishlarda ta'lim va tarbiya uyg'unligini nazarda tutadi. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida buning ahamiyati, dolzarbligi yuz barobarga oshadi. Ma'naviyat bevosita ma'rifat tushunchasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bilish orqali juda ko'p muammolarni bartaraf qilish mumkin.

Manbalarda, “Ma'rifat (arabcha «arafa» - «bilmoq» so'zidan) - ta'lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, falsafiy, diniy g'oyalar majmui asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini o'stirishga qaratilgan faoliyat” [7] deb berilgan.

“Ma'rifat” tushunchasi bilish, bilim, ma'lumot, tanish, tanishish ma'nolarida ham qo'llanilib kelinmoqda. Darhaqiqat, uning ma'nosi bilimdir. Atama sifatida esa u tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli-tuman bilimlar, ma'lumotlar majmuasini bildiradi. Ma'rifat degani bilimli, muayyan sohada ma'lumoti bor, degani bo'lib, insonparvarlik ma'naviyati zaminidagina o'z mohiyatiga ega bo'ladi. Kishilarning bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiyaga ham ma'rifat deb ham qaraladi. Bu so'z ilm-u urfon ma'nolarida ham ishlatiladi. Ma'rifat tushunchasi kengroq ma'noda qo'llanilib, bilim va ma'naviyatni yoyish va yuksaltirishning hamma turlari va sohalarini o'zida mujassam qilgan. Bu ikki sarmazmun tushunchalarning birga qo'llanishi ta'lim-tarbiya masalalarining barcha jihatlarini, odob, ahloq, tarbiya, o'qish, bilim olish, o'rganish, mutolaa qilish, ilmi bo'lish, jamiyatga nafi tegadigan inson bo'lish va h.k. kabi qarashlar, fikrlarni o'zida qamrab oladi.

Professor Muhammadjon Quronov Yangi O'zbekistonda ma'naviy tarbiyani rivojlantirish borasida quyidagi formulani taklif etdi:

“Yangi O‘zbekiston = Kuchli iqtisodiyot + Kuchli ma’naviyat” formulasi ikki qudratli kuchni birlashtirib, mana shu ikki kuch qudrat bizni Uchinchi Renessansga olib chiqadi [5].

Mazkur formulada jism bilan jon birlashsa, ya’ni bozor prinsiplariga asoslangan kuchli iqtisodiyot hamda xalqimizning boy ma’naviy merosi va milliy qadriyatlarimizga asoslangan ma’naviyat uyg‘unlashsa, milliy yuksalib borshimiz asoslab berilgan. Biroq bu dialektik aloqadorlik buzilsa, ya’ni agar iqtisodiyot kuchli bo‘lib, ma’naviyat kuchsiz bo‘lsa, mamlakat o‘z strategik maqsadiga erisha olmasligi oydinlashadi. Demak, jamiyatda kuchli ma’naviyat hukmron bo‘lsa, o‘z navbatida iqtisodiy hayot ham sog‘lom va kuchli bo‘ladi degan g‘oya ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Professor M.Quronovning ta’kidlashicha, tarbiya maqsadi - pedagogikaning mamlakatning strategik vazifalaridan kelib chiquvchi pedagogik natijani ifodalaydi. Zamonaviy pedagogik, kompyuter texnologiyalari yordamida ushbu maqsadning turli yosh guruhlariga kiruvchi, o‘quvchi-yoshlarda qay darajada shakllanganligini aks ettiruvchi parametrlar orqali modellashtirish mumkin. Ya’ni, “G‘oyaviy tarbiyada mafkuraviy vaziyatlarni kompyuter vositasida modellashtirish birinchidan, ma’naviy tarbiya sub’ektlarining tarbiya nazariyasi bo‘yicha bilimlarini “shartli voqelik”da sinab ko‘rishga o‘rgatadi; ikkinchidan, ma’naviy tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishda turli pedagogik vaziyatlarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun zarur ko‘nikma va malakalarini charxlaydi; uchinchidan, kompyuter texnologiyasi vositasida Yangi pedagogik vaziyatlarni yaratish va echishga o‘rgatadi” [6].

Hayot sur’atining tezlashuvi deb atalayotgan bugungi globallashuv sharoitida ma’naviy tarbiya iqtisodiy o‘rinish, ilmiy tafakkur, ma’rifiy yetuklik kabi tushunchalar qatorida yetakchi o‘ringa ega bo‘lib turibdi. Chunki ayni shu sohada yuzaga kelayotgan muammolar boshqa sohalaridagi muammolar yechimiga borib taqaladi.

Ma’naviy tarbiyani to‘g‘ri yo‘lga qo‘ymay turib, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, jug‘rofiy va ekologik muammolarni hal qilib bo‘lmaydi. Chunki bu muammolarning kelib chiqishi umumma’naviy tarbiyada yuzaga kelgan bo‘shliq, beparvolik bilan bog‘liq. Ma’naviyat oqsasa ilmiy taraqqiyot to‘g‘ri yo‘ldan chalg‘ishi mumkin – bugun dunyoning favqulodda iste’dodli olimlari, tug‘ma qobiliyat egalari sog‘liqni saqlash, atrof-muhitga zarar yetkazmaslik, inson maishiy turmushini yaxshilash muammolari bilan emas, zamonaviy qurol-yarog‘lar yaratish bilan shug‘ullanmoqdalar.

Taassufki, inson aql-zakovatining yuksak samarasi bo‘lgan internet omborlari behayollik, zo‘ravonlik, bosqinchi va talonchilik, zino va boshqa illatlar bilan to‘lib-toshgan. Matbuot xabarlariga qaraganda, bu tizimda yoshlarni o‘z-o‘zini, boshqa gunohsiz odamlarni o‘ldirishga o‘rgatuvchi son-sanoqsiz saytlar bor ekan. Ma’naviyat bir chetga surib qo‘yilsa, yangi boylar xayr-sahovat, muruvvat yo‘lini qo‘yib, hoyu havasga, tuturiqsiz xarajatlarga beriladilar, bema’ni urf-odatlarini o‘ylab topadilar va shu ishlari bilan nom qozonadilar.

Ma’naviyat ko‘p qirrali tushunchadir. U inson faoliyatining barcha qirralarini, uning yaqqol ko‘zga tashlanuvchi xoxiriy va yashirin, ichki ruhiy – botiniy tomonlarini ham qamrab oladi. Ma’naviyat o‘zi nima?, degan savolga aniq va lo‘nda javob topish qiyin. Unga har xil, ba’zan esa bir-biriga qarama qarshi, noaniq sayoz javob va fikrlar bildirilgan.

“Ma’naviyat” tushunchasi va uning tamoyillariga o‘ziga xos izoh va ta’riflar berib kelinmoqda. Bunga sabab “Ma’naviyat” tushunchasi keng ma’noda jamiyat hayotidagi g‘oyaviy, mafkuraviy, ma’rifiy, madaniy, diniy va axloqiy qarashlarni o‘zida to‘la mujassam etgan ijtimoiy-ma’naviy hodisa ekanligidir. Aslida ma’naviyat – insonni jamiki boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan eng baquvvat ma’naviy-ruhiy omil hisoblanadi. Inson – tabiatning, barcha mavjudotning gulto’ji deyilganda uning ushbu xislati, ya’ni yuksak ma’naviyat egasi bo‘la olish imkoniyati nazarda tutiladi. Bu imkonni boshqa jonzo’tlarda ko‘rmaymiz. Moddiy narsalar odamga jismoniy oziq va quvvat bersa, ma’naviyat unga ruhiy oziq va qudrat bag‘ishlaydi. Faqat moddiy jihatdan ta’minlanish bilan kifoyalanish – ongsiz va ruhsiz mahluqotlarga xos. Ma’naviyatga intilish esa ruh va ong egasi bo‘lmish odamzotgagina xos fazilatdir. Ma’naviyat odamning aqliy va ruhiy olami majmui kabi murakkab ijtimoiy hodisadir.

Ma’naviy tarbiya - millati, tili va kasbidan qat’iy nazar, xalqimiz, ayniqsa yoshlarda Vatanga sadoqat tuyg‘usini kuchaytirish, globallashuvning murakkab va tahlikali davrida xalqimizni milliy g‘oya atrofida birlashish, ruhan uyg‘oq va sergak bo‘lish, zimmamizga yuklatilgan mas’uliyatni qalban his etish, hamisha ogoh bo‘lib, yot g‘oyalarga qarshi fidokorona kurashishga safarbar qilishga qaratilgan.

Ma’naviy-ma’rifiy jarayonlarni tashkil etishda yaxlit tizim mavjud emas, xalqimiz, ayniqsa yoshlarni ma’naviy tahdidlardan himoya qilish borasida yetarli darajada tashkiliy-amaliy va ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmayapti, ushbu yo‘nalishda davlat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari hamda xususiy sektorning ijtimoiy hamkorligi samarali yo‘lga qo‘yilmagan. Mavjud muammolarni hal etish, ma’naviy-ma’rifiy ishlarning samarasi va ta’sirchanligini oshirish, ko‘lami va miqyosini yanada kengaytirish, mamlakat aholisi, avvalo, yoshlar qalbida amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik hissini

kuchaytirish, sohadagi ishlarni muvofiqlashtirishning yagona tizimini yaratish maqsadida aniq, strategik, ustivor yo‘nalishlar belgilandi [3].

Xulosa. Aniq maqsadlarni oldiga qo‘ygan holda ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarni maqsadli tashkil etish, u orqali insonlar ongida Vatanga muhabbat ruhini singdirish, ular orasida ijtimoiy-ma‘naviy muhitni yaxshilash, ularni ertangi kunga ishonch bilan bunyodkorlik ishlariga jalb etish, ma‘naviyatini yuksaltirish, ilmi, bilimli, amiyatga nafi tegadigan inson bo‘lib yetishishlarida bu faoliyatning ahamiyati beqiyosdir.

Mamlakatimizda ma‘naviy tarbiyani takomillashtirish doirasida quyidagi yo‘nalishlarda keng ko‘lamdagi ishlarni amalga oshirish talab etiladi:

- jamiyatda sog‘lom ijtimoiy-ma‘naviy muhitni shakllantirish;
- o‘zbek xalqining boy tarixiy, ilmiy, badiiy, madaniy-ma‘rifiy va axloqiy merosini har bir fuqaroning ma‘naviy mulkiga aylantirish, milliy o‘zlikni anglatish maqsadini ustivor yo‘nalish sifatida amalga oshirish, milliy g‘oya va mafkurani aholining ongi hamda qalbiga chuqur singdirish, uni xalqning ruhiy va ma‘naviy kuch-qudrat manbaiga aylantirish;

- aholining turli tabaqalarida, xususan, yoshlarda daxldorlik faol fuqarolik pozitsiyasini, jumladan fidoyilik va vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlash, ularda dunyo va mamlakat miqyosidagi siyosiy jarayonlarga mustaqil va ongli munosabatni shakllantirish;

- jamiyatda o‘zaro insoniy munosabatlar, izzat-hurmat, mehr-muruvvat, millatlararo totuvlik, dinlararo bag‘rikenglik fazilatlarini shakllantirish, bu borada milliy g‘oya va ma‘naviyat tamoyillari bilan uyg‘un tizimli va uzluksiz targ‘ibotni yo‘lga qo‘yish;

- turli ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarida tarqatilayotgan, urf-odatlarimiz hamda milliy mentalitetimizga zid, odobsizlik va axloqsizlikni targ‘ib etuvchi g‘oyalarning yoshlarimiz ongiga salbiy ta‘sir o‘tkazishining oldini olish;

- tarbiyaviy ishlarni yanada takomillashtirish, yoshlarda yuksak ma‘naviy fazilatlarini shakllantirish, umuminsoniy qadriyatlar, milliy o‘zlikni anglash, g‘urur va iftixor hissini, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, boy tarixiy-madaniy merosga asoslangan holda mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, xalqimizning an‘ana va urf-odatlariga asoslangan holda jamiyatda o‘z o‘rnini topish, kasb-hunar egallash ishtiyoqini kuchaytirish;

- “ommaviy madaniyat” niqobi ostidagi tahdidlarning yoshlar hayotiga salbiy ta‘sir o‘tkazishiga yo‘l qo‘ymaslik va ularda mustahkam mafkuraviy immunitetni kamol toptirish;

- yoshlarning turli sohalarida erishayotgan yutuqlarini targ‘ib etish va ular ongida barkamol shaxs idealini shakllantirish orqali zamonamiz qahramonlarini kamol toptirish shular jumlasidandir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – Toshkent: Tasvir, 2020. – B. 48.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 29-dekabr kuni milliy kino san‘ati va kinoindustriyani rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar tahlili va bu borada mavjud muammolarni hal etish masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilishda so‘zlagan nutqidani.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabr 1059-sonli “Uzluksiz ma‘naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

5. Odamiylik mafkurasi. // Yangi O‘zbekiston, № 21 (277), 2021 yil 30 yanvar.

6. Quronov M. Ogohlik: tarix va zamon ko‘zgisida. “Ma‘naviyat”, 2015, 101-b.

7. Madaniyat va san‘at atamaları izohli lug‘ati/ Taxriri: B.Sayfullayev. -Toshkent;2014.-B. 87.

8. Самиева III. X. Важные направления инновационной подготовки молодежи к духовно-просветительской деятельности // Качество жизни населения промышленных территорий в стратегии «Общество 5.0». – 2022. – С. 153-156.

FORMS, METHODS, CONTENT, AND MEANS OF PREPARING YOUTH STUDENTS FOR EASTERN FAMILY RELATIONS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

*Kholboyeva Sitorabonu Zokhirovna,
teacher of the department of pedagogy, Faculty of
Pedagogy, Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute*

The educational and cognitive competencies of future teachers in the process of independent work play an important role in the formation of not only highly qualified specialists, but also in the value orientation in determining family relations and views on family values. Educational and cognitive competencies are a factor in socialization and determining the family role of each student. The formation and development of educational and cognitive activity of future teachers in the process of independent work takes place at the stage of transition from external control to self-government and self-organization and this article presents an analysis of the mechanisms of formation of cognitive competencies.

Key words: *eastern family relations, educational process, self-knowledge in the process of learning, independent work in the process of value orientation.*

ФОРМЫ, МЕТОДЫ, СОДЕРЖАНИЕ И СРЕДСТВА ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ВОСТОЧНЫМ СЕМЕЙНЫМ ОТНОШЕНИЯМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Учебно-познавательные компетенции будущих учителей в процессе самостоятельной работы играют важную роль в формировании не только высококвалифицированных специалистов, но и ценностной ориентации при определении семейных отношений и взглядов на семейные ценности. Учебно-познавательные компетенции являются фактором социализации и определения семейной роли каждого студента. Становление и развитие учебно-познавательной деятельности будущих учителей в процессе самостоятельной работы происходит на этапе перехода от внешнего управления к самоуправлению и самоорганизации и в данной статье представлен анализ механизмов формирования когнитивных компетенций.

Ключевые слова: *восточные семейные отношения, образовательный процесс, самопознание в процессе обучения, самостоятельная работа в процессе ценностной ориентации.*

TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNI SHARQONA OILAVIY MUNOSABATLARGA TAYYORLASH SHAKLLARI, USULLARI, MAZMUNI VA VOSITALARI

Bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil ish jarayonida tarbiyaviy va kognitiv kompetensiyalari nafaqat yuqori malakali mutaxassislarni shakllantirishda, balki oilaviy munosabatlarni, oilaviy qadriyatlarga qarashlarini belgilashda, qadriyat yo'nalishini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim va kognitiv kompetensiyalar har bir o'quvchining ijtimoiylashuvi va oilaviy rolini belgilovchi omil hisoblanadi. Bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil ish jarayonida o'quv va kognitiv faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish tashqi nazoratdan o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi tashkil etishga o'tish bosqichida amalga oshiriladi va mazkur maqolada kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlari tahlili keltirilgan

Kalit so'zlar: *sharqona oila, munosabatlar, tarbiya jarayoni, bilim olish, o'z-o'zini bilish, qadriyatlarni shakllantirish, mustaqil ishlash.*

Introduction. Family is the fundamental unit of any society, and raising a healthy family requires education, training, and preparation. The role of educational institutions in preparing students for family life is essential, and many developed countries have implemented specific mechanisms to provide students with the necessary skills and knowledge to establish and maintain healthy families.

Family life is an essential part of society, and preparing students for it is crucial. With the help of the pedagogical process, students can learn and develop the necessary skills to navigate and thrive in family life. In this article, we will explore the mechanisms of preparing students for family life in developed countries such as Finland, Korea, and other developed countries, and how these mechanisms can be adapted for students in Uzbekistan, who are predominantly Muslim.

This article will examine the mechanisms of preparing students for family life in the pedagogical process, based on the experiences of developed countries worldwide. We will explore statistics and the work of scientists to identify the main mechanisms and compare them with the practices in eastern countries. In

Eastern societies, family relations are deeply rooted in cultural and religious traditions, which are now challenged by the changing dynamics of modern society. To address these challenges, it is essential to prepare youth students for Eastern family relations. This article explores the forms, methods, content, and means of preparing youth students for Eastern family relations in the educational process.

Forms of Preparation. The forms of preparation for Eastern family relations can take several different forms, including formal education, non-formal education, and informal education. Formal education refers to the educational system, such as schools, colleges, and universities. Non-formal education refers to learning that occurs outside the formal educational system, such as community-based organizations, religious institutions, and youth groups. Informal education refers to the learning that occurs through everyday experiences, such as family and peer interactions. Developed countries like Finland and Korea have incorporated family values into their curriculum, which helps students understand the importance of family life. This can be done in Uzbekistan by incorporating Islamic values that promote strong family bonds, such as respect for parents, love, and forgiveness. The curriculum can also focus on gender roles, communication, and problem-solving skills, which are essential for a successful family life.

Methods of Preparation. In developed countries, life skills such as cooking, cleaning, and budgeting are taught in school to prepare students for independent living. This can also be implemented in Uzbekistan, where students can learn skills such as home management, child-rearing, and time management, which will prepare them for their future family life. Developed countries provide counseling and support services to students who may be facing family-related issues. In Uzbekistan, schools can offer counseling services to students and their families to help them cope with problems and to seek solutions to their issues. This can be done by trained professionals who can offer advice and guidance. The methods of preparation for Eastern family relations can also take several different forms. These include lectures, seminars, workshops, group discussions, role-playing, and practical exercises. Lectures and seminars can provide students with a theoretical understanding of Eastern family relations, while workshops, group discussions, and role-playing can provide students with opportunities to practice and apply this knowledge in real-life situations. Practical exercises can also be effective in preparing students for Eastern family relations, as they provide hands-on experience and feedback.

Content of Preparation. The content of preparation for Eastern family relations should be based on the cultural and religious traditions of the region. This can include topics such as the importance of family values, the role of elders, the value of education, the importance of community service, and the significance of religious and cultural practices. Additionally, students should be taught about the changing dynamics of modern society and how these dynamics are affecting traditional family structures. In developed countries like Finland, parental involvement is encouraged and valued. Schools should encourage parents to participate in their children's education and promote family involvement in school events. This will not only improve family communication but will also foster positive relationships between students and their families.

Means of Preparation. Preparing students for family life requires collaboration among multiple institutions and organizations, including schools, government agencies, and non-profit organizations. In developed countries, there are many examples of successful collaborations that have helped prepare students for family life. For example, in Korea, schools work closely with government agencies and non-profit organizations to provide support for low-income families. In Finland, schools collaborate with universities and research institutions to develop effective pedagogical approaches for preparing students for family life. By collaborating with other institutions and organizations, schools can leverage their resources and expertise to better prepare students for family life.

Preparing students for family life is an important aspect of the pedagogical process. Schools in developed countries have developed a range of effective mechanisms for achieving this goal, including comprehensive sex education, promoting family values, providing practical experience, and collaborating with other institutions and organizations. By incorporating these mechanisms into the pedagogical process, schools can help ensure that students are equipped with the knowledge, skills, and attitudes necessary for successful family life. The means of preparation for Eastern family relations can also take several different forms. These include textbooks, multimedia resources, online resources, and community-based programs. Textbooks can provide students with a theoretical understanding of Eastern family relations, while multimedia resources, such as videos and podcasts, can provide students with a more engaging and interactive learning experience. Online resources can also be effective in preparing students for Eastern family relations, as they can provide access to a wide range of resources and information. Community-based programs can provide students with hands-on experience and practical skills related to Eastern family relations. In developed countries, conflict resolution and emotional intelligence are taught in schools to promote healthy family relationships. In Uzbekistan, schools can teach students how to handle conflicts and

express their emotions in a healthy way. This can be done through role-playing, group discussions, and other interactive activities. In developed countries like Korea, promoting positive masculinity and femininity is emphasized. Schools can promote gender equality and positive masculinity and femininity by breaking gender stereotypes and promoting respect for both genders. This can be achieved by teaching students to value diversity and inclusivity. In developed countries, schools provide family life education that teaches students about relationships, marriage, and family planning. In Uzbekistan, schools can provide family life education that aligns with Islamic values and teaches students about the importance of family life, the roles and responsibilities of family members, and how to create a healthy family environment.

Conclusion. Developed countries engage in community outreach programs that provide support and resources to families. In Uzbekistan, schools can collaborate with community organizations to provide resources and support to families. This can include educational workshops, family counseling, and other programs that promote family well-being. Preparing students for family life is essential for building healthy and resilient families and communities. The mechanisms discussed in this article, including comprehensive sex education, parenting classes, family life education, marriage preparation programs, counseling services, mentoring programs, community-based programs, technology-based resources, and international collaboration and research, can provide valuable support and resources for students preparing for family life. In developed countries, schools provide parenting support to families. In Uzbekistan, schools can offer parenting classes and workshops to support parents in raising their children. This can include teaching parents about child development, effective discipline. The cultural and societal norms of a country can have a significant impact on family life. Therefore, it is important for schools to incorporate these norms into the pedagogical process. In developed countries like Japan, schools teach students about the importance of family values such as respect for elders, harmony, and cooperation. In Finland, schools emphasize the importance of gender equality and diversity in family life. By incorporating these cultural and societal norms into the pedagogical process, schools can help prepare students for the realities of family life in their respective countries.

In many developed countries, schools serve a diverse student population with varying cultural backgrounds and family structures. It is important for schools to provide support for students from diverse backgrounds to help prepare them for family life. For example, schools may offer language classes to students who are not fluent in the dominant language of the country. They may also provide counseling services and support groups for students who come from single-parent or blended families. By providing support for students from diverse backgrounds, schools can help ensure that all students are prepared for family life.

While there are differences in the approaches and practices of developed countries and eastern countries, there is a growing recognition of the importance of family life education worldwide. By continuing to prioritize and invest in family life education, countries can help ensure that young people have the skills and knowledge they need to establish and maintain healthy families. Preparing youth students for Eastern family relations in the educational process requires a combination of forms, methods, content, and means. Formal education, non-formal education, and informal education can all play a role in preparing students for Eastern family relations. Lectures, seminars, workshops, group discussions, role-playing, and practical exercises can all be effective methods of preparation. The content of preparation should be based on the cultural and religious traditions of the region and should also address the changing dynamics of modern society. Textbooks, multimedia resources, online resources, and community-based programs can all be effective means of preparation. By using a combination of these forms, methods, content, and means, youth students can be prepared for Eastern family relations in a way that is both meaningful and relevant to their lives.

References:

1. Berkin N. (2016). Family education and social transformation. *Journal of Family Studies*, 22(1), 23-32. <https://doi.org/10.5172/jfs.2016.22.1.23>
2. Kholmatova S., & Nazirova N. (2018). Formation of spiritual and moral values of young people in the family. *Journal of Pedagogy and Psychology*, 2(2), 47-54. <https://doi.org/10.11648/j.pp.20180202.14>
3. Sabirova S. (2017). The role of the family in the formation of the identity of the individual. *Journal of Social Sciences*, 3(2), 43-49. <https://doi.org/10.11648/j.ss.20170302.13>
4. Tashpulatova M. (2015). The importance of family education in the formation of personality. *Journal of Social Sciences*, 1(1), 12-16. <https://doi.org/10.11648/j.ss.20150101.12>
5. Toshmatova G. (2019). Pedagogical conditions for the formation of family values among students. *Journal of Pedagogy and Psychology*, 3(1), 11-16. <https://doi.org/10.11648/j.pp.20190301.12>

6. UNESCO. (2015). Global citizenship education: Preparing learners for the challenges of the 21st century. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232779>
7. World Bank. (2018). World Development Report 2018: Learning to realize education's promise. Washington, DC: World Bank.
8. Toshpulatov A. (2019). The Role of Family Education in Developing the Personality of the Younger Generation in Uzbekistan. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(10), 360-364. doi: 10.35940/ijitee.i9386.0881019
9. Karimova D., & Ismoilov S. (2019). Formation of Family Values among Adolescents in Uzbekistan. *Proceedings of the 2019 6th International Conference on Education and Training Technologies*, 188-191. doi: 10.1145/3377049.3377059
10. Makhmudov F. (2017). Development of Family Education in Uzbekistan: History and Modernity. *Educational Research and Reviews*, 12(5), 300-307. doi: 10.5897/ERR2017.3294
11. Eshchanov R. (2018). Methods of Formation of Family Values among Youth in Uzbekistan. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 54, 110-116. doi: 10.15405/epsbs.2018.12.15
12. Mukhamedova N. (2016). Family Education in Uzbekistan: History, Achievements and Prospects. *European Journal of Science and Theology*, 12(6), 55-63.
13. Baykuziyev S. (2019). The Role of Family Education in the Formation of Civic Consciousness in Uzbekistan. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 10(3), 684-693.
14. Alimova G. (2017). Family Values and their Preservation in Uzbekistan. *Academic Journal of Humanities and Social Sciences*, 3(2), 71-77.
15. Khasanov B. (2018). The Role of Family Education in the Formation of a Harmonious Personality in Uzbekistan. *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 8(1), 54-59.

PEDAGOGIK TA'LIMOTLAR TARIXI

XVI-XVII ASRLARDA BUHORO XONLIGIDA IJTIMOIIY-SIЁSIY ҲАМДА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ, УНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА ПЕДАГОГИК ФИКРЛАР РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

Адизов Бахтиёр Раҳмонович,

Бухоро давлат педагогика институти профессори, п.ф. д.

Нусратов Анвар Нематжонович,

Бухоро давлат педагогика институти доценти, п.ф.ф.д. (PhD)

Ушбу мақолада XVI- XVII асрларда Бухоро хонлигидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва педагогик тафаккур тараққиёти ривожига алоҳида ўрин тутган шайбоний хукмдорлар томонидан илм-фан, санъат, маданият, таълим ва бошқа соҳаларда кўрсатган хизматлари хусусида бир қанча тарихий маълумотлар келтириб ўтилган. Шунингдек, ўша даврда маълум ва машҳур бўлган қатор олимлар, шоирлар, рассомлар, наққошлар, мударрислар ва бошқа илм фан намояндалари уларнинг қилган ишлари ва ёзган асарлари, унда ёритилган ўша давр муҳити тўғрисидаги қимматли маълумотлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: педагогик тафаккур, санъат, маданият, таълим, мадраса таълими, касбий таълим, таълим – тарбия усули

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ В XVI-XVII ВЕКАХ, ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ВОСПИТАТЕЛЬНО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИДЕИ

В данной статье приведены некоторые исторические сведения о заслугах правителей Шейбана в области науки, искусства, культуры, образования и других областях, сыгравших особую роль в развитии общественно-политической жизни и педагогического мышления в Бухарском ханстве в XVI-XVII вв. Также были упомянуты ряд известных ученых, поэтов, живописцев, живописцев, педагогов и других представителей науки, их труды и сочинения, а также ценные сведения об окружающей среде того времени.

Ключевые слова: педагогическое мышление, искусство, культура, образование, медресе образование, профессиональное образование, воспитание – метод воспитания.

SOCIO-POLITICAL AND SPIRITUAL LIFE IN THE KINGDOM OF BUKHARA IN THE XVI-XVII CENTURIES, ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATION AND PEDAGOGICAL IDEAS

This article provides some historical information about the merits of the rulers of Sheiban in the field of science, art, culture, education and other areas that played a special role in the development of social and political life and pedagogical thinking in the Bukhara Khanate in the 16th-17th centuries. A number of famous scientists, poets, painters, painters, teachers and other representatives of science, their works and writings, as well as valuable information about the environment of that time were also mentioned.

Keywords: pedagogical thinking, art, culture, education, madrasa education, professional education, education - educational method

Кириш. Ёш авлодни баркамол шахс ҳамда юксак ахлоқ эгаси этиб тарбиялашда маънавий мерос ва тарихий- маърифий кадриятлар алоҳида педагогик аҳамият касб этади. Зеъро юксак тарихий-маънавий илдизларга эга бўлган давлатчилигимиз анъаналарини давом эттириш, демократик тамойилларга асосланган давлатни барпо этиш жараёни, жумладан, жамият аъзолари ҳисобланмиш ёшларни ҳар томонлама етук, баркамол инсон бўлиб етишишларида ажодлар анъанаси ва ўтмиш кадриятлари муҳим восита бўлиб ҳисобланади. Жумладан, Президентимиз “Халқимизнинг қадимий тарихи ва бой маданиятини тиклаш, буюк алломаларимиз, азиз-авлиёларимизнинг илмий, диний ва маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, муқаддас қадамжоларини обод

қилиш, ёш авлодни уларнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича улкан ишлар амалга оширилди ва изчил давом эттирилмоқда” [1] дея таъкидлайди.

Асосий қисм. Дарҳақиқат, давлатчилигимиз тарихи диний ва маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганилишига муҳтоҷ бўлган XVI-XVII асрлар Бухоро хонлигининг йирик тарихий даври ва унинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаёти, бу даврда юзага келган маданий кўтаринкилик кайфияти, ўзига хос маърифий ва илмий педагогик муҳитнинг юзага келиши, унинг таълим-тарбия ва педагогик фикрлар ривожланишига таъсир этганлигига гувоҳ бўламиз.

XVI-XVII асрларга келиб хусусан Бухоро хонлигида маънавиятда хурфикрлиликка, илм-фанга, таълим-тарбияга ҳурмат-эътибор ва унинг кадр-қимматини юксак баҳолаш устунлик қилган. XVI асрдаги таълим-илмий олам, сиёсий, маданий ижтимоий муҳит ҳақида муаллифи номаълум бўлган “Тарихи гузидайи нусратнома”, Камолиддин Биноий қаламига мансуб “Шайбонийнома”, Файзуллоҳ ибн Рузбехоннинг “Меҳмонномаи Бухоро”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланнома” асарлари шу даврга оид қимматли манба ҳисобланади. XVI асрнинг бошларида Ўрта Осиё энг мураккаб, қарама-қаршилиқларга бой ўзаро талашилар, феодализм инқирози, феодал ҳукмронларнинг маънавий бузилишлари, халқни аёвсиз талашларнинг кучайиши, оддий меҳнаткаш халқнинг зулмга нисбатан кескин норозиликлари даври бўлган. XVI асрда ўзаро урушлар бир авж олиб, бир тўхтаб осойишталик ҳукмронлик қилган пайтда халқнинг ижодий фикрлари, яратувчилик фаолиятлари, таълим ва тарбияга оид фаолиятлари асло сўнмади. Буни ўша давр ҳукмдорларининг ўзи ва илм маърифат тарафдорлари эканлиги билан изоҳлаш мумкин.

Фан, илм, маърифат ва маънавиятга бўлган бу муносабат мамлакат хонлари ҳамда ҳукмдорларига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Исломи илм ривожини олий чўққига кўтарилишига пойдевор бўлди. Чунончи, Убайдуллахон ҳам адабиётга ўзининг бетакрор ғазаллари, китъалари билан кириб келиб, адабиёт ривожига улкан ҳисса қўшган истеъдодли шоир бўлиб ўз шеърларини ўзбек, эрон ва араб тилларида ёзиб, “Убайдий”, “Убайдулла” тахаллуслари остида яратган. Унинг уч шеърый китоб – девони мавжуд. Кейинчалик уларнинг барчаси жамланиб “Куллиёт” номли бирта девонда тўпланди.

Мовароуннаҳрда пайдо бўлган олим ва мутафаккирлар Мирзо Улуғбек академияси илмий ишларининг давомчилари сифатида маърифат майдонига чиқишди. Масалан, Самарқанд ва Бухоро мадрасаларда фаолият юритаётган таниқли алломалар мударрис Камолиддин Иброҳим, Абдуллохоннинг устозлари Хожа Муҳаммад, астроном Қиёмиддин Шайдо, шунингдек, жаҳонга танилган тиб олими Муҳаммад Мазид, ҳаким Шахрисабзий, бир қатор қўли энгил жарроҳлар - Бақо, Рафе, Муҳаммад Ҳусейн ибн Широқ Самарқандий (бу жарроҳлар томонидан 1541 йилда) фармокология ва тиббиётга оид фундаментал асарлар битилди.

XVI-XVII асрларда Бухорода диний илмлар билан шуғулланадиган олимлар ҳам талайгина бўлган. Жумладан:

XVI-XVII асрлар Баҳоуддин Нақшбанд таълимотини давом эттирган машҳур тасаввуф пирлари бўлган Жўйбор хожалари билан машҳурдир.

1. Хожа Исмаил Жўйборий (1493-1563 йиллар)
2. Хожа Исломи
3. Хожа Саъд (Хожаи Калом)
4. Хожа Тожиддин Хасан
5. Муҳаммад Юсуф Хожа, Муҳаммад Аббосхожа

Жўйбор хожалари

а) ҳар куни мингта нонни муҳтожларга ҳадя қилишган;
б) етим-есирлар, бева-бечораларнинг суянчиғи бўлишган;
в) халқнинг таълим-тарбиясини ўрнига қўйиш учун қилинган хатти-ҳаракатларга бош-қош бўлишган.

Тожиддин Хасан (1574-1646) йил Бухорода туғилган. Унинг отаси -Хожа Саъд бўлиб, Тожиддин тўнгич ўғил бўлган. Ҳазрат Хожа Тожиддин тариқат сабоқларини ўз отасидан ўрганган. Нақшбандия тариқатининг пири Хожа Тожиддин Хасан отасининг васиятига амал қилиб, ҳақ-ҳақиқат йўлида хизмат қилди. Аштархоний Имомқулихон (1611-1642) Хожа Тожиддинга мурид эди. Хожа Тожиддин Бухородаги Регистонда “Доруш Шифо” мадрасасини қурдирган. Бу бино ўз даврининг дорихонаси ҳам саналган. Бу мадраса кутубхонасида ўн мингта нодир китоблар сақланган. Хожа Тожиддин томонидан қурилган “Доруш Шифо” мадрасасида ҳар йили 800 та шиша гулоб, кўз ва бошқа касалликларга шифо бўладиган дору-дармон тайёрланган. Хожаниннг эзгу фазилатларидан яна бири ўз маблағлари ҳисобидан етим-есирларга васий бўлиб, уларнинг моддий эҳтиёжларини қондириш ҳамда ўнлаб обидаларни таъмирлаш бўлган. Хожа Тожиддин Ҳасан Жўйборий 1646 йил

вафот қилган. Темурийлар сулоласи даврида Бухорода Носир Бухорий, Исмат Бухорий (1365—1426), Бурундук Бухорий, Тоҳир Бухорий, Хаёлий Бухорий, Сайфий Бухорий (XV-аср) каби шоирлар яшаб, девон тузишган.

Исмат Бухорий (1365-1426 йиллар) ўзбек, форс ва араб тилларида шеър ёзиш анъанасини Бухорода бошлаб берди. “Иброҳим Адҳам” достонини ўзбекчада битди. У темурий шахзода Халил Султоннинг мураббийси эди. Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Шайбонийхонга бағишланган ўзбекча «Шайбонийнома» достонини ёзди. Шайбонийлар сулоласининг вакиллари бўлган Бухоро хонлари Муҳаммад Шайбонийхон «Шайбоний», Убайдуллахон ибн Маҳмуд Султон «Убайдий», Абдуллахон II «Хон» тахаллуслари билан шеър ва достонлар ёзишди, девон тузишди. Хусусан, Убайдуллахоннинг ижоди сермахсул бўлиб, у ўзбек, форс, араб тилларида лирик ғазаллар, маснавий йўлида сўфиёна мазмун билан суғорилган рисолалар ёзган.

Хусайн ас Сарахсийнинг “Маноқиб Саъдия” (XVI аср) номли китобида ва Ҳасанхўжа Нисорий «Музаққир аҳбоб» тазкирасида XVI асрда фақат Бухоронинг ўзида яшаб, ижод қилган 110 нафар шоир ва тарихчиларнинг номларини келтиради. Улар орасида Мавлоно Абдурахмон Мушфиқий, Мавлоно Мажлисий, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон Исфаҳоний («Меҳмонномаи Бухоро» тарихий асари ва ўзбекча шеърлари бор), Мавлоно Нахлий (1549—1636; у Ҳофиз Таниш Бухорий бўлиб, «Абдуллонома» — «Шарафномаи шоҳий» тарихий асарининг муаллифидир), Мавлоно Хожа Муҳаммад Садр (Афзалий), Мавлоно Фоний, Мавлоно Қабулий Бухорий, Девона Хусомий (Хусомий Қоракўлий; 1442—1505), Сайд Пошшоҳўжа бин Абдулваҳҳобхўжа (Хожа), Мавлоно Касирий, Мавлоно Афсарий, Сайфий Арузий, Сақко Бухорий каби машҳур шоир ва мутафаккирлар бор. [2]

XVI-XVII асрларга келиб Шайбоний сулола вакиллариининг кўпчилиги илм-фан ҳомийси ва раҳнамоси сифатида кўзга ташланиб, шу билан бирга уларнинг ўзлари ҳам бир неча фан соҳаларини ўзлаштира олган замонасининг ижодкор кишилари ҳам бўлишган. Чунончи, Шайбонийхон, Убайдуллахон, Рустам Султон, Абдулазизхон ҳамда Жаҳонгир Султонлар турли адабий тахаллусда ўзбекча ва форс тилида гўзал шеърлар битиб, кўплаб девонлар тузишга муваффақ бўлишганлиги боис, бу ҳукмдорлар тарихда шоир сифатида ном қолдирди. Абдуллатифхон ҳамда Абдуллахон I лар астрономия, мусикашунослик илми ва созандалик билан шуғулланишган бўлса, Абдуллахон II Қуръони Каримни тавсир қилишда ва Ҳадису шарифларни талқин ва таҳлил қилишда ўз замонасининг дунёвий ва диний илмлар билан шуғулланувчи олимлар таҳсинига сазовор бўлган. Уларнинг деярли барчалари исломнинг сунний мазҳабида бўлиб, Нақшбандия таълимотига бутун умр амал қилганлиги, кўплаб тарихий манбаларда келтириб ўтилади. XVI-XVII асрларда адабиёт, тарих фани, меъморчилик ва тасвирий санъат жуда раванқ топди. Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида илгари қурилган бинолар қайта таъмирланди. Янги мадрасалар, макбаралар, масжидлар, карвонсаройлар янги савдо расталари ва кутубхоналар қурилди. Мисол учун XVI-XVII асрларда Бухоронинг ижтимоий –маънавий ҳаётида бунёд этилган кутубхона ҳамда китоб бозорларнинг ўрни алоҳида бўлган. Чунончи, Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонаси темурийлар даврида барпо қилинган бўлса-да, у бир неча аср фаолият юритган. Биз олим Абдусаттор Жуманазар фикрларига қўшиламиз, ҳақиқатдан ҳам у Бухоронинг энг машҳур кутубхонаси бўлишига қарамай, мутахассислар томонидан чуқур ва ҳар томонлама ўрганилмаган [3].

XVI-XVII асрларга келиб Бухоро хонлигида таълим –тарбия берувчи муассасалар қуйидаги турларга бўлинган:

1. Индивидуал таълим-тарбия усули (Устоз-шогирд, пир-муршид)
2. Мактаб;
3. Мадраса таълими;
4. Касбий таълим (муайян касбга йўналтирилган уста-шогирд таълими)

Темурийлар даврида гуллаб яшнаган юқори маданий илмий муҳитни Шайбонийлар ворис қилиб сақлай олмаган бўлса-да, улар ўз даврида илм ва маърифат-маданият ривожига сезиларли таъсир кўрсата олди. Улар темурийлардан сўнг Бухоро ва Самарқандни илм, маданият ва санъат марказига айлантириб, фан ва маданият тараққиётига ўз ҳиссасини қўшди. Шайбонийлар томонидан таълим соҳасига қилинган ислохотлар оддий аҳолини ҳам, жамиятни бошқарадиган масъул лавозим эгаларининг ҳам илмини оширишга қаратилган эди. Хонлар билан музокаралар олиб борадиган элчи лавозимида ишлайдиган ёхуд барча барчадан зарурий илми бўлиш шартланган. Таълим соҳасидаги ислохотлар босқичма-босқич олиб бажарилиши лозим бўлган. Болаларнинг мактаб ёши 6 ёш бўлиб, ҳар бир бола маҳаллада ташкил этилган мактабларга ўқиши керак бўлган. Баъзи хонадонларда уй-хонадон таълими жорий қилинган. Мактаб хусусий уй-хонадонда икки йил таҳсил олган ўқувчиларнинг кейинги босқичдаги ўқишини мадрасаларда давом эттирган.

Ёш истеъдодли олим Комилжон Рахимовнинг ёзишича Бухорода Хожагон Нақшбандия тариқатига асосланган таълим-тарбиянинг умумий ва муҳим усуллари ҳам қўлланилган (1-жадвалга қаранг).

Хожагон – нақшбандия таълимоти [4]

Таълим – тарбия усули	
Шахсий амалиётда	Муршид билан бевосита мунособат доирасида
<i>Муроқабат</i> -Аллоҳни эслашга ҳалал берадиган номаъқул нарсаларни ўйлашдан сақланиш;	<i>Таважжух</i> -бутун уй-хаёл ва диққат-эътиборни муршидга қаратиш
<i>Риёзат</i> -ўз нафсини жиловлаш ва қалб поклигига эришиш мақсадида ўзини бу дунё фароғатлари ва лаззатларидан тийиш	<i>Робита</i> - муршидга қўнғил боғлаш орқали у билан руҳий алоқа ўрнатиш
	<i>Суҳбат</i> -доимо муршид билан бирга бўлиш орқали ундан назарий ва амалий билимлар олиш
	<i>Хизмат</i> -одамларга ва ўз муршидига хизмат қилиш

Хулоса. Тарихий манбаларнинг қиёсий таҳлиллари шуни кўрсатадики, Бухоро хонлигининг деярли барча тарихий даврларида бу диёрда илм-фанга, диний ва дунёвий билимлар ривожига бўлган эътибор муҳим аҳамият касб этганлигини кўришимиз мумкин. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, XVI аср ўзбек миллий маданияти тарихида темурийлардан кейин ҳам ўзига хос илм-маърифат анъаналари бир қанча вақт тўхтамади, миллий педагогик ғоялар тизими яшаб давом этди, десак муболаға бўлмайди. Бу даврга келиб муқаддас Бухоро заминида кўплаб шоҳ асарлар яратилганлиги, ҳамда улўғ алломаларимиз яшаб ўтганлиги, улар ўзидан улкан маънавий мерос қолдирганлигини яхши биламиз. Зеро, бу даврнинг тўғри объектив боҳосини бериш ҳамда ўша даврнинг ижтимоий –сиёсий ҳаёти, унда ўртага ташланган фалсафий ва педагогик қарашларни қиёсий таҳлил қилиш учун, ўша даврда яратилган адабий тарихий манбаларни ўрганишга эҳтиёж сезилади. Шундай қилиб, XVI-XVII асрларда таълим-тарбия ҳамда ўша даврнинг маънавий-маърифий ҳаёти унда яшаб ижод этган кўпгина олим ва мутафаккирлар хусусида маълумот берувчи асарлар яратилди.

Ўзбекистонда ижтимоий ҳаётнинг деярли барча соҳаларида кескин ва кенг қўламли сифат ўзгаришлари рўй бераётган бир пайтда таълим ва тарбия тизимида ҳам янги позитив воқеликлар содир бўлди. Янги тафаккур ҳар бир инсондан фаол ва мустақил бўлишни, ҳар бир ҳаётий муаммоларни тўғри таҳлили этиб тўғри хулосаларга келишни, давр билан ҳамнафас бўлиш учун дунё илм сарҳадларидан баҳраманд бўлишни талаб этмоқда. Бошқа томондан ўзимизнинг азалий миллий инсоний қадриятларимизни сақлаган ҳолда таълим-тарбия соҳасида янги ёндашувни талаб этмоқда зеро, ҳар бир халқ ўз ўтмишдаги таълим-тарбия анъаналари ҳамда мавжуд педагогик таълимотлари устида ўз, миллий таълим-тарбия концепциясини куриши мумкин.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.04.2018 й., 06/18/5399/1018-сон.
2. Музаққир Аҳбоб” (“Дўстлар ёдномаси”) асари форс тилидан Исмоил Бегжонов тарж. Т.:А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 1993,4- бет.
3. Абдусаттор Жуманазар, Бухоро таълим тизими тарихи. Т.: Akademnashr, 2017,592 Б.119-бет.
4. Рахимов Комилжон. Хожагон-нақшбандия тариқати ва етти пир./ К.Рахимов.- Т.:”Ozbekiston” НМИУ.2020. 4-жадвал. 148-бет.
5. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI-XVIII вв. (письменные памятники) монография Т.: Фан, 1985. — 264 с

6. Вильданова А.Б. Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях. письменные памятники востока историко-филологические исследования. Ежегодник 1968. С 40-67.
7. Мейендорф Е. К. Краткое начертание путешествия Российского посольства из Оренбурга в Бухарию в 1820 году.- Северный Архив, 1822, ч. 1, № 2, с. 184—193.
8. Муқимов З. Шайбонийлар ва тасаввуф шайхлари / XVXVI аср тасаввуф намояндалари илмий меросининг маънавий-маърифий қадриятларни юксалтиришдаги ўрни ва ахамияти. Самарқанд, 2011, 16-18-бетлар.
9. Норик Б.В. Жизнь и творчество среднеазиатских историков литературы XVI—XVII вв. Хасана Нисари и Мутриби Самарканди // Письменные памятники востока 1(2) весна — лето 2005. с. 183—216.

**“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI
RASMIYLASHTIRISH TALABLARI**

“PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

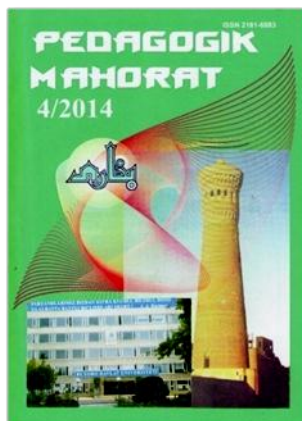
1. “PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.
2. E‘lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:
 - ✓ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
 - ✓ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 4-8 betgacha;
 - ✓ maqola nomi, annotatsiya (80-90 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.
3. Maqola boshida UDK (udc.online internet saytidan olishingiz mumkin), mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo‘lsa, ularning har biri haqida to‘liq ma‘lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e‘lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 11 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.
5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familialari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familialari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko‘rsatiladi.
7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.
8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e‘tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma‘ruzalari chop etilmaydi. **E‘lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**
10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.
11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

Manzil: O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro viloyati, 200117, Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi, 11-uy, bosh bino, 2-qavat, 219-xona.

Web site: www.buxdu.uz

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Telegram raqami: +998 (94) 837-18-38.

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, kollej, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manzirimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 219-xona

Tahririyat rekvizitlari:

Moliya vazirligi g‘aznachiligi

23402000300100001010

MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275

BuxDU 400110860064017094100079001

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

<p>PEDAGOGIK MAHORAT</p> <p>Ilmiy-nazariy va metodik jurnal</p> <p>2023-yil 7-son (95)</p> <p>2001-yil iyul oyidan chiqa boshlagan.</p> <p>OBUNA INDEKSI: 3070</p>	<p>Buxoro davlat universiteti nashri</p> <p>Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan.</p> <p>Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi.</p> <p>Nashr uchun mas’ul: Nigora SAYFULLAYEVA Muharrir: Mexrigiyo SHIRINOVA Musahhih: Sarvinoz RAXIMOVA</p>	<p>Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar.</p> <p>Bosishga ruxsat etildi 30.08.2023 Bosmaxonaga topshirish vaqti 31.08.2023 Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog‘i – 20,6 Adadi – 100 nusxa Buyurtma № 21 Bahosi kelishilgan narxda.</p> <p>“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri M.Iqbol ko‘chasi 11-uy.</p>
---	--	---